

रुक्मिणीहरणम् ।

—०:०:०—

सहामहोपाध्याय-भारतव्याख्य-

सहाकवि-

श्रीयुक्तहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य-

प्रणीतम् ।

—:०:—

व्याकरण-काव्य-पुराणतौर्य-साहित्यविनोद-

श्रीहेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्य-

प्रणीतया विपिप्राख्यया टीकया तत्कृतेनान्वयेन

नट्टाशुवादेन च सहितम् ।



तृतीयसु स्वरणम् ।

१८६३ अक्षाब्दीयशौरषोषस्य चतुर्विंशदिवसे ।

मूल्यम् ११० चार्त्तयन्त्रमुद्राक्षम् ८

४१ संख्यकदेवलेनस्यसिद्धान्तत्रिद्यालयात्
श्रीहेमचन्द्रतर्कवागीश-व्याकरण-वाच्य-पुराणतीर्थ-
साहित्यविनोदभट्टाचार्येण
प्रकाशितम् ।

कलिकाता ४१ संख्यकदेवलेनस्य
सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्येण मुद्रितम् ।

द्वितीयसंस्करणस्य निवेदनम्

अद्यो लोकचरित्रनिष्णाता विदन्त ! विदम्येव भवन्तो यत्, लोकेऽस्मिन् त्रिविधा लोका स्वपक्षा विपक्षा उदासीनाश्चेति । तत्र जीवतो ग्रन्थकारस्य प्रत्यक्षमेव स्वपक्षतः सीत्तुं स्थान इव सीत्प्राप्त इव सदाध इव सव्यय इव च कादाचित्को विरलः प्रशंसावादः ; परोक्षन्तु समय इव सानन्द इव सप्रसाद इव च प्रधुरतर एवापवादः ; विपक्षतस्तु प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च सानन्द एव सदम्भ एव सगर्जन एव च सभर्त्सनं मुक्तकण्ठश्च प्रायिकक्षोभो निन्दावादः ; अनुकूलप्रतिकूलपक्षनिरपेक्षा-दुदासीनाश्च सानुमन्यन् एव सविवेक एव निर्वाध एव नि सङ्कोच एव च म्यानोपयोगी प्रायिकः सुन्दरः प्रशंसावादः ; मद्गुण इव सानुकम्प इव सविषाद इव च क्वाचित्को निन्दावादः प्रादुर्भवति । इत्यहो विचित्रं नाम लोकचरित्रम् । तेन च जीवतामिह ग्रन्थकृतां विद्वत्पदमध्यासीनो दवीयानुदासीन एव केवलमाश्वासम्यानम् । एतच्च ययमाकैशोपाद-यशोलिखमाना मन कीर्णेनार्थश्चार्थयमानाक्षिरमेवानुभवामः । इत-क्षासावुदासीन एव जीवतो ग्रन्थकारस्य परमो बन्धुः । धेन हि, स्वपक्षो विना मूल्यमेव ग्रन्थान् याचते, तददाने चाक्रोशति ; विपक्षस्तु मूल्यव्यतिरेकेण ग्रन्थदानेऽपि तत्पठनसमयक्षेपक्षतिपूरणाय ग्रन्थकारमेव निर्भक्षति ; भगवानुदासीनस्तु विना मूल्यं ग्रन्थं न याचते, तथा दानेन तु नितरामेव नृण्यति, धारणातीतामाश्लिष्य प्रयुङ्क्ते । यम तु भगवदनुग्रहाद्वा देवानुकूल्याद्वा ग्रन्थसौष्ठवाद्वा स्वपक्षाद्य विपक्षाद्य तथेवोदासीनाश्च सादरं गच्छन्त संनृसरैर्येकेनैव प्रथमसंस्कृतं

वक्त्रिणीहरणं निःशेषितवन्तः । इत्यहो द्वितीयवारप्रकाशोद्यमः ।
 तत्र वेदानो युगे व्याप्तिमाणा दूरे वर्तमाना अपि स्वयमाकुलीभवन्तः
 परानप्याकुलीकुर्वन्ति । तेन च कागज इत्यादीनां सुबहुलीभूतं
 मूल्यम्, खाद्यसंग्रहेणैव च निःशेषं जातं निःस्नानां सर्वस्वम्,
 प्रायेण च निःस्ना एव संस्कृतशिक्षार्थिन इत्यादिकमालोचयता तेषां
 शिक्षार्थिनां विशेषसुविधाविधानाय सम्पत्ति वक्त्रिणीहरणस्य पाठ्यांश-
 भागं प्रकाशितम् । आशास्यते यद्वारास्तरे अन्यटीकानुवादसम्पन्नं
 सम्पूर्णमेव प्रकाशयितव्यमिति ।

१८६१ शकादीयसौरफाल्गुन-	} निरविधेयस्य
भाषीयद्वाविंशदिवसीयम् ।	
	प्रकाशकस्य ।

तृतीयसंस्करणस्य निवेदनम् ।

वस्तु १ गुणघाटिकः सामुद्रहर्षिर्भो ग्राहकमहोदयाः । वर्तमान-
 समये कागज इत्यत्र भारजातीतमूल्याधिक्येऽपि मुद्रणव्ययादीनाञ्च
 नितान्तबहुल्येऽपि च भवतां यथासम्भवसुविधाविधानाय यत्-
 किञ्चिदेव मूल्यं वर्द्धितमतः पक्षः । असम्भवव्ययवाङ्मयसम्भावनया च
 द्वितीयसंस्करणविशेषितं सम्पूर्णग्रन्थे अन्यटीकादिकं न विवक्षामिति ।

१८६४ शकादीयपौषोषस्य	} निरविधेयस्य
अथर्विंशदिवसीयम् ।	
	प्रकाशकस्य ।

रुक्मिणीहरणम् ।

—५००—

प्रथमः सर्गः ।

—:~:—

शिवः शिवापदतलगः शवोऽपि सन्
भवन्महाम्बरमपि यो निरम्बरः ।
रमाईभाक्तनुरपि मारमारकः
स वो भवो भवतु विभुर्विभूतिदः ॥१॥

अन्वयः.—य शिवापदतलगः शवः सन्नपि शिवः, य महाम्बरः भवन्नपि निरम्बरः,
यश्च रमाईभाक्तनुरपि मारमारकः, स विभुर्भक्तं च विभूतिदः भवतु ॥१॥

नमो गणेशाय ।

धरां धरति यः सदा स तव वासुकिभूदणं
भिनत्ति गिरिमेव या सुरधुनी च सा मूर्धनि ।
जगज्जनजनन्यपि त्रिजगदाश्रया वक्षसि
प्रभो ! त्यज न मे मनोऽत्यणुतर स्वपादाम्बुजात् ॥
महाकवेर्भृङ्गाकाव्य-व्याचिख्यासात्मया धिया ।
सिन्धोरिव प्रकाशेच्छा व्योतिरिङ्ग्यारोचिता ॥

अथ तत्तमवान् महाकविः * श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशः “काव्यं यशसेऽर्पकते” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यमङ्गीकुर्वन् यथोलिख्या रुक्मिणीहरणं नाम महाकाव्यं विकीर्णं सम्भाव्यमानमन्तरायमन्तरेण तत्परिसमाप्तिं विधितुमन् “सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् । आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥” इत्यपरा-
लङ्कारिकोक्तयोर्नमस्त्रियावस्तुनिर्देशयोर्महाकाव्यान्तरेषु दर्शनात् परानु-
करणं परिजिहीर्षन् परिशेषाशीर्व्यपदेशेनाभीष्टदेवतास्मरणरूपमङ्गल-
माचरति शिव इति । प्रथमं देवतानामोच्चारणेन गणादिशुद्धिरवधिया ।
यः शिवायाः कालिकायाः प्रदत्तलग्नः चरणाधोवर्त्तौ शवः सर्वानभीष्ट-
विषयत्वादमङ्गलरूपो निष्प्राणदेहः सचपि, शिवः मङ्गलरूप इति विरोधः ;
महादेव इति च तत्समाधानम् । यः महाम्बरम् अखण्डाकाशो भवन्
सचपि, निरम्बरः अनम्बर इति विरोधः ; वसनगून्ध इति च तत्समा-
धानम् । यच्च रमायाः स्त्रियाः पार्वत्याः अर्द्धं भजत इति रमार्द्धभाक्
तत्तुर्द्धो यस्य सः अर्द्धनारीश्वरत्वात् तादृशः सचपि, मारमारकः कामः-
हन्तेति कामिनीधारणकामहननयोर्विरोधः ; भगवन्महिम्ना च तत्तु-
समाधानम् । स विभुर्व्यापकः, भवो महादेवः, वो युष्माकं शीतृषाम्,
विभूतिदः सम्पत्प्रदाता भवतु ।

अत्रार्थालङ्कारो विरोधाभासः, शब्दालङ्कारश्च हृत्पुत्रप्रासच्छेकानु-
प्रासौ इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संश्लिष्टः । श्रीरर्पकतनयवधिरित
इवास्मिन् काव्येऽपि इत्यमेव प्रतिश्लोकभनुप्रासालङ्कारप्राचुर्यमनायास-
मुन्नेयम् ।

अत्र अभीष्टविषयस्य मङ्गलरूपत्वादनभीष्टविषयस्यामङ्गलरूपत्वं
सिद्धमिति शवस्थानभीष्टरूपत्वादमङ्गलरूपत्वम् । “मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैता”

* “महाकविः स एव सादृशो महाकाव्यज्ञः कविः” इति भोजराजः ।

समन्वतोऽविषयततेर्ललामनिः
प्रथीयसि प्रथितं विदर्भनामनिः
परान् परं किल विषये विभीषयन्
स भीषकः समिति बभूव भूपतिः ॥२॥

इत्यादिस्मृतौ शिवस्याकाशमूर्तिस्त्वमनुसन्धेयम् । ननु निर्मलचित्तमित्यादौ निरुपसर्गस्यात्यन्ताभावपरत्वात् निरन्तर इत्यन्योन्याभावपरत्वे सूक्ष्मापत्त्या नैवार्यतादोषापत्तिरिति चेन्न, “तस्य निरवयवविद्योद्योतेन द्योतितः स्वात्त्वतोऽयमर्थः” इति दायभागे निरुपसर्गस्यान्योन्याभावपरतादर्शनात् । न च तत्रापि भवत्येति भावे निपातमङ्गीकृत्य अत्यन्ताभावपरत्वस्य सुपक्षत्वमिति वाच्यम् ; “पण्थावयवव्याविक्रेयगर्हानिरोधेषु” इति सूत्र-
वृत्तौ कर्मणि निपातस्योदाहृतत्वेन भावे तच्चिपाताङ्गीकारासम्भवात्, किञ्च “निरुत्सुकानामभियोगभाजां ससुत्सुकेवाङ्मुपैति सिद्धिः” इति भारविप्रयोगे निरुत्सुकानामिति निरुपसर्गस्य अन्योन्याभावपरताया अकामेनाप्यङ्गीकार्यत्वात् ।

“रमः कान्ते रक्ताशोके मन्मथे च रमा स्त्रियाम्” इति ध्वनिचन्द्रः ।

अस्मिन् सर्गे रुचिरा नाम वृत्तम्—“जतौ जरो गितिरुचिरा चतुर्ग्रहेः” इति सूक्ष्मात् ॥१॥

वाङ्माला—दिनि कागौर चरणतलंगुल शब्द इहेष्टां शिव, दिनि अशुभ आकाश इहेष्टां आकाशतिष्ठ (दिगम्बर) एवम् दिनि (काम-
चरितार्थतार जल) आपन देशार्के कामिनीके वारण करिद्रां कामहृता ;
एते विश्ववापक महादेव त्रैलोक्येण सम्पन्नप्रसादा इति ॥१॥

अन्वयः—समन्वतः विषयततः ललामनि प्रथीयसि प्रथितं विदर्भनामनि विषये समिति किल परान् परं विभीषयन् स भीषकः नाम भूपतिः बभूव ॥२॥

महाकविः सकलसवर्णयोजने ।

सुतो रवेरविनयदण्डधारणे ।

चमाभूतो चित्तिभृदशेषसत्त्ववान्

मनस्त्रिभिः कृतिमननैरमानि यः ॥३॥

वस्तु निर्दिशति समन्तत इति । समन्ततः सर्वांसामेव दिशाम्, विषयततेर्देशसमूहस्य, ललाभनि प्रधाने, प्रतीयसि अतिविशाली, प्रथितं प्रसिद्धं विदमंति नाम यस्य तस्मिन्, विषये देशे, समिति युक्ते, परान् शत्रून्, परमत्यन्तं विभीषयन् संग्रामेण भयं प्रापयन्, स प्रसिद्धो भीष्मको नाम भूपतिर्भूय ।

अत्र भीष्मकनाम प्रति विभीषयन्निति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारो यमकवृत्त्यनुप्रासाभ्यां संवध्यते ।

“नीवृज्जनपदो देशविषयो” इत्यमरः । “धराधरेन्द्रं प्रततोततीरिव” इति भावे समूहार्थे ततिशब्दः । “ललाम स्यात् प्रभावे च लाञ्छन-
व्यञ्जवाजिषु । शब्दे प्रधाने भूषायामपि बालधिपुण्ड्रयोः” इति मेदिनी ॥

विशेषेण विभ्यतं प्रयुञ्जान इति विभीषयन् भीष्मातीरिनि “भीषि-
चिन्ति—” इत्यादिज्ञापकात् पान्तता, करणभयाच्च “हेतुकत्वं-
भीष्मोरीन्” इति वृत्तादित्वाद्यालनेपदविषयता ॥२॥

वाङ्मानी—सकल दिक्केर देशसमूहेष्व यथा श्रेष्ठ अतिविशालं
विदर्भदेशे शङ्कगणेश अलङ्कृतं लङ्घनक ‘लौकिक’नाम्ने एकजन प्रसिद्ध
राज्ञा छिन्नेन ॥२॥

अन्वयः—कृतिमननैः मनस्त्रिभिः यः सकलसवर्णयोजने महाकविः, अविनयदण्ड-
धारणे रवेः सुतः, चमाभूतो अशेषसत्त्ववान् चित्तिभृन् (च) अमानि ॥३॥

पञ्चविंशत्या श्लोके राजानं वर्णयति महाकविरिति । कृतिः

କଳାଧତ: ସକଳଜନପ୍ରମୋଦିନ:

ସିତାତ୍ମନୋଽପ୍ୟମୃତକରସ୍ୟ ଯସ୍ୟ ଚ ।

ସମୁଦ୍ଧରୂପନିରୂପଣନିପୁଣ, ମନନ ସମ୍ଭାବନ ଯେମାନେ ତେ: କୃତିମନନ: ।
ଅତଏବାମୀୟା ମନନ ଯଦାର୍ଥମେवेति भावः । ମନସ୍ଥିତି: ପ୍ରଶସ୍ତମନୋଭିର୍ଜନ: ;
ଯୋ ଭୀଷକ: , ସକଳା: ସର୍ବଗ୍ଣା ବ୍ରାହ୍ମଣାଦୟ: ସମାନା ଜାତୟ ଏବ ସର୍ବଗ୍ଣା
ଅକାରାଦୌନି ସମାନାନ୍ୟଚରାଣି ତେମାନେ ଯୋଜନମ୍ ଏକସ୍ଥିନ୍ ଗ୍ରାମାଦାବକ-
ସ୍ଥାପନମେବ ଯୋଜନ କାଷ୍ଠାଦୌ ପ୍ରଯୋଗସ୍ଥସ୍ଥିନ୍, ମହାକବି: ମହାକବିରୂପ: ;
ବିଶିଷ୍ଠୋ ନୟୋ ବିନୟ: ନ ବିଦ୍ୟତେ ବିନୟୋ ଯେମାନେ ତେମାନେ ବିନୟାନାଂ ଦୁର୍ନୌତି-
ସ୍ତ୍ରାୟଣାନାଂ ଜନାନାଂ ଦଣ୍ଡଦାରଣ ଦଣ୍ଡବିଧାନମେବ ଦଣ୍ଡଦାରଣ ସମୁଦ୍ଧ-
ଅବସ୍ଥା ତସ୍ଥିନ୍, ରବି: ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ଯମରୂପ: ; ଧର୍ମା ସହିଷ୍ଣୁତେବ ଧର୍ମା ପୃଥିବୀ
ତଥା: ଭୂତୌ ବହନେ, ଅଗ୍ନିମସତ୍ତ୍ବମାନୁ ସର୍ବବିଧାଧ୍ୟବସାୟଶାଳୀ ସକଳ-
ପ୍ରାଣିମାଂସ: ; ଚିତିତ୍ତମୃତ ପର୍ବତସ୍ଥ, ଅମାନି ସମ୍ଭାବିତ: ।

ଅଥ ଯେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣପ୍ରଭୃତିସମାନଜାତ୍ୟାଦିପୁ ଅକାରପ୍ରଭୃତିସମାନା-
ଚରତ୍ବାରୋପୋ ରାଜନି ଭୀଷକେ ମହାକବିତ୍ବାଦାରୋପେ ନିମିତ୍ତମିତି ଶିଷ୍ଟ-
ପରମ୍ପରିତ ରୂପକମଳହାର: , ଏକସ୍ଥ ଭୀଷକସ୍ଥ ଅନେକଧୌଢ଼େଢ଼ାଦୁର୍ବ୍ବେଧ: ,
ଆତ୍ମା ଭାବାଭିମାନିନୋ ଜାତ୍ୟାଦ୍ବାତ୍ମେ ଶାନ୍ତସ୍ଥ ଇତ୍ୟେତେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣଭାବେନ
ସଞ୍ଚର: , ଶୋଽପି ପୁନଶ୍ଚେକାନ୍ତୁପ୍ରାପ୍ତେନ ସଂସ୍ପର୍ଶ୍ୟତେ ।

“ବିଚିତ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋ: ଧର୍ମା” ଇତି “ଦ୍ରବ୍ୟାସୁଧ୍ୟବସାୟେଷୁ ସତ୍ତ୍ବମନ୍ତ୍ରୀ ତୁ
‘ଜନ୍ତୁପୁ’” ଇତି ଧାର୍ମ: ॥୩॥

ବାଞ୍ଛାଳା—ବାଞ୍ଛାଦେବ ମହାବନା ବସନ୍ତରୂପନିରୂପଣ କରିତେ ନିପୁଣ, ମେହେ
ମନସିରା ମେ ଭୀଷକବାଞ୍ଛାକେ ବ୍ରାହ୍ମଣାଦି ସକଳ ଜାତିରୂପ ଅକାରାଦି ମନସ୍ତ
ବର୍ଣ୍ଣେୟ ଯୋଗ କରାୟ ବିଷୟେ ମହାକବିରୂପ, ଦୁର୍ବ୍ବନଦିଗ୍ଢେବ ଦଣ୍ଡନାନରୂପ
ଦଣ୍ଡଦାରଣ ବିଷୟେ ଯମରୂପ ଏବଂ ଧର୍ମାରୂପ ପୃଥିବୀ ଦାରଣ ବିଷୟେ ସର୍ବବିଦ୍ଧ
ଅଦାବସାଧରୂପ ସର୍ବବିଦ୍ଧ ଅସ୍ତ୍ରଶୂଳ ପର୍ବତରୂପ ମନେ କରିତେନ । ୩ ।

महाकविः सकलसवर्णयोजने ।

सुतो रवेरविनयदण्डधारणे ।

चमाभृतौ चितिशब्दशेषसत्त्ववान्

मनस्त्रिभिः कृतिमननैरमानि यः ॥३॥

वि३।५

वस्तु निर्दिशति समन्तत इति । समन्ततः सर्वांसामेव दिशाम्, विपयततेदेशसमूहस्य, ललामनि प्रधाने, प्रथीयसि अतिविशाले, प्रथितं प्रसिद्धं विदमंति नाम यस्य तस्मिन्, विषये देशे, समिति युद्धे, परान् शत्रून्, परमत्यन्तं विभीषयन् संग्रामेण भयं प्रापयन्, स प्रसिद्धो भीष्मको नाम भूपतिर्भूव ।

अत्र भीष्मकनाम प्रति विभीषयन्निति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारो यमकवृत्त्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“नीलज्वनपदो देशविषयो” इत्यमरः । “धराधरेन्द्रं व्रततोततीरिव” इति माघे समूहायै ततिशब्दः । “ललाम स्यात् प्रभावे च लाञ्छन-
अञ्जवालिपु । शृङ्गे प्रधाने भूषायामपि बालधिपुण्ड्रयोः” इति मेदिनी ।

विश्लेषेण विव्यतं प्रयुक्तान इति विभीषयन् भीष्मातीरिनि “भीषि-
वन्ति—” इत्यादिज्ञापकात् पान्तता, करणभयाच्च “हेतुकचृ-
भीष्मोरीन्” इति कृत्वादित्वाच्चात्मनेपदविषयता ॥२॥

वाङ्मना—सकल निरुद्ध देशसमूहेषु यथा श्रेष्ठ अतिविशालं
विदर्भदेशेन शङ्कगणेश अत्राद्य षष्ठ्यनक ‘डौन्नक’नामे एकजन आसिद्ध-
ब्राह्मं हिनेन ॥२॥

अन्वयः—कृतिमननैः मनस्त्रिभिः यः सकलसवर्णयोजने महाकविः, अविनयदण्ड-
धारणे रवेः सुतः, चमाभृतौ अशेषसत्त्ववान् चितिशब्द (च) अमानि ॥३॥

पञ्चविंशत्या श्लोके राजानं वर्णयति महाकविरिति । कृतिः

কলাবত: সকলজনপ্রমোদিন:

সিতাশ্রিনীঃপ্যমৃতকরস্য যস্যে চ ।

বস্তুস্বরূপনিরূপণনিপুণ, মনন সম্ভাবন যৈশাং তে: কৃতিমনন
অতএবামীশাং মননং যদার্থমিথেতি ভাব: । মনস্বিমি: প্রশস্তমনোভিজ্ঞৈঃ,
যৌ ভীষক:, সকলা: সবর্ণা ব্রাহ্মণাদয়: সমানা জাতয় এব সবর্ণা
অকারাদৌ নি সমানান্য চরাণি তৈশাং যোজনম্ একস্মিন্ গ্রামাদাব-
স্থা প্রনমেব যোজনং কাব্যাদৌ প্রয়োগস্মিন্, মহাকবি: মহাকবিস্বরূপ: ;
বিশিষ্টো নয়ো বিনয়: ন বিদ্যতে বিনয়ো যৈশাং তৈশাম বিনয়ানাং দুর্নোতি-
য রা য় য়ানাং জনানাং দৃষ্ট বার্হণ দৃষ্ট বিধানমেব দৃষ্ট বার্হণ লগু হ-
ম দ্বয়ং তস্মিন্, স্বৈ: সুতো যমস্বরূপ: ; অমা সদ্বিষ্ণুতৈব অমা পৃথিবী
তস্যা: ভূতৌ বহু নে, অগ্নি প স ত ত ব ান্ সর্ব বিধা থ ব সা য় শালী সকল-
প্রাণি মা শ্চ । চি তি ভূ ত্ প র্ব ত থ, অ মা নি সম্ভা ব িত: । ✓

অত্র দ্বৈপেণ ব্রাহ্মণপ্রভৃতিসমানজাত্যাदिषु अकारप्रभृतिसमाना-
चरत्वारोपो राजनि भौषके महाकवित्वाचारोपे निमित्तमिति श्लिष्ट-
परम्परितं रूपकमलङ्कारः, एकस्य भौषकस्य अनेकधोष्ठे खादुष्टे खः,
आद्या भावामिमानिनी आत्याहुतुप्रचातयश्च इत्येतैषामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः, सोऽपि पुनश्चेकानुप्रासेन संसृज्यते ।

“चित्तिद्यान्त्यो: अमा” इति “द्रव्यासुख्यवसायेषु सत्त्वमस्ती ॥
अन्तुषु” इति आमरः ॥३३॥

বাগ্মাল।—আশাশ্রয় সম্ভাবনা বস্তুরূপনিরূপণ করিতে নিপুণ, সেই
মনদোরা যে ভীষকবাহাকে আক্রমাদি সকল জাতিকরূপ অকারাদি সমস্ত
বর্ণের যোগ করার বিষয়ে মহাকবিস্বরূপ, দুর্জয়নদিগের দণ্ডমানরূপ
দণ্ডধারণ বিষয়ে যমরূপ এবং অমারূপ পৃথিবী ধারণ বিষয়ে সর্ববিধ
অধাবসায়রূপ মর্দবির অস্ত্রযুক্ত পর্বতরূপ মনে করিতেন ॥৩৩॥

कलङ्किनीं किल परिधायिनीं तनो-

विधोर्विधां ननु विदधौ पटुर्विधिः ॥४॥

‘अन्वयः—पटुः विधिः कलावतः ‘संकलजनप्रमोदिनः सितालनः चमत्करण-

अपि यस्य च परिधायिनीं ननु विधोः तनोः कलङ्किनीं विधां विदधौ किल ॥४॥

चन्द्रादेन विधिनष्टि कलेति । पटुः सृष्टिनिपुणो विधिः, कला नृत्य-

गौतादिवतुःपटिमकारा विद्या योद्धृमभागश्च सा अस्यास्तीति कलावानृ-

तस्य कलावतः, सकलान् जनान् प्रमोदयति व्यवहारेण किरण्येन च

आनन्दयतीति तस्य सकलजनप्रमोदिनः, सितो निर्मलः शुभ्रश्च आलम्ब-

हृदिः शरीरश्च यस्य तस्य सितालनः, अमृतं धीयूपमिव करः सुखस्पर्शो

हस्तः किरण्यश्च यस्य तस्य, अपिः समुच्चयः, यस्य च राज्ञो भोषकस्य परि-

धायिनीं भेदबुद्धिजनिकाम्, नन्वित्यवधारणे, विधोश्चन्द्रस्य, तनोः सूक्तः,

कलङ्किनीं शशपिङ्गवतीम्, विधां प्रकारम्, विदधौ चकार, किलेति

सम्भावनायाम् । लोकेऽपि निग्रांशनिपुणः कुलालो घटयोः सम्य-

विशेषविधानाय तयोरन्यतरं कृष्णादिविक्रान्दयति । कलावत्त्वादि-

धर्म्मसाम्येऽपि यो निष्कलङ्कः स भोषकः, यस्य सकलङ्कः स चन्द्र इति

संक्षिप्तः सरलार्थः ।

अतीपमानाचन्द्रादुपमेयस्य भोषकस्याधिक्यवर्णनया श्रियाक्षिप्तो

व्यतिरेकालङ्कारः, विधेस्तादृशोद्देशेन कलङ्कविधानासम्बन्धेऽपि तत्-

सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिधानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः, सोऽपि च्छेकानुप्रास-

वृत्त्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ; व्यतिरेकालङ्कारेण च निष्कलङ्को भोषक इति

वस्तु व्यन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

“वलिदस्तांशवः कराः” इति “विधा वृत्तौ प्रकारे च” इति

चामरः ॥४॥

তমোঽপহং প্রতিদিননূতনোদয়ং

ধরাধরোপহিতসহস্রধাকরম্ ।

দিনং দিনং দিনমণিমস্তগামিনম্

অনস্তগং যমপি জনাঃ স্ম জানতে ॥১৫॥

বাক্যানা—চন্দ্রের কলা আছে, ভীষ্মকরাবারও কলা (নৃত্যগীতাদি কলাবিদ্যা) ছিল; চন্দ্র কোন্স্বাধারা সমস্ত লোককে আনন্দিত করেন, ভীষ্মকরাবারও ব্যবহারধারা সমস্ত লোককে আনন্দিত করিতেন; চন্দ্রের আশা (বুড়ি) নির্মল, ভীষ্মকরাবারও আশা (বুড়ি) নির্মল ছিল এবং চন্দ্রের কর (কিরণ) অমৃততুল্য, ভীষ্মকরাবারও কর (হৃৎ) অমৃততুল্য ছিল; (হৃৎবাং চন্দ্র ও ভীষ্মকরাবার অভিন্নতা প্রতীতি ইহাতে পারে বলিয়া) নিখরৈশনিপুণ বিখ্যাত ভীষ্মকরাবার ভৈরব বুদ্ধিবার বহু চন্দ্রের উপরে একটি কলঙ্ক বিধান করিয়াছিলেন ॥১৫॥

অন্বয়ঃ—জনাঃ তমোঽপহং প্রতিদিননূতনোদয়ং ধরাধরোপহিতসহস্রধাকরং দিনমণিং দিনং দিনং অস্তগামিনং, যং যপি অনস্তগং জানতে স্ম ॥১৫॥

সূর্য্যাদস্য মের্দ বোধয়তি তম ইতি । জনাস্তদানীনুতনানা সৌকাঃ, তমঃ অন্বকারং তনোগুণনিবন্ধনমজ্ঞানঞ্চ অপছন্তি কিরযেন সদুপদেশেন ন নাশয়তোতি তম্, প্রতিদিনং নূতন উদয় উদয়াবলোদগমঃ সম্ভবতুপতিষ্য যস্য তম্, ধরাধরেণ পূর্বেতেষু সামন্তনৃপতিষু ন উপহিতা স্থাপিতা সহস্রধা সহস্রপ্রকারাঃ করাঃ কিরযা রাজযাধ্যায়াঞ্চ যেন তম্, দিনমণি সূর্য্যম্, দিনং দিনং প্রত্যহম্, অস্তগামিনম্ অস্তাচলসম্বহম্, যমপি যং ভীষ্মকঞ্চ, অনস্তগম্ অবিনাশিনম্, জানতে স্ম অবগতবন্তঃ ।

অতাপ্যপমানাত সূর্য্যাত উপমেয়স্য ভীষ্মকস্য আধিক্যবর্ণনাত য়ে পানুপাণিতো ব্যতিরেকালঙ্কারম্ কানুপ্রাসো ব্রহ্মনুপ্রাসচে ত্যেতপা

ଶିବାନ୍ବିତଂ ଶଶିବିଶଦୋତ୍ତମାଞ୍ଜଳଂ

ତ୍ରିଲୋଚନଂ ପରିଗତଶାସ୍ତ୍ରଲୋଚନैଃ ।

ନିରୀକ୍ଷ୍ୟ ଯଂ ନିୟତମନୁଗ୍ରବିଗ୍ରହଂ

ଜନୋ ମନୋ ହରବିପ୍ରୟଂ ନ୍ୟବୀତ୍ସତ ॥୬॥

ସଂକ୍ଷିପ୍ତଃ, ନ ଯ ଚ ତତ୍ତ୍ୱତୀୟପାଦାନ୍ତିମାଦ୍ଧରଣ୍ୟ ଶବ୍ଦତୟା ଚିତ୍ତତ୍ତ୍ୱତାଦୀୟ ଇତି
ବାଚ୍ୟମ୍, “ବିକ୍ଷେପମଧ୍ବରଂ ଗୁରୁ ପାଦାନ୍ତସ୍ଥଂ ବିକଲ୍ୟେନ” ଇତି ପରିଭାଷାୟାଃ
ସର୍ବପାଦାନ୍ତିମାଦ୍ଧରଣ୍ୟେଷ ପରିଗ୍ରହାତ୍ । ଏତଦ୍ଭାଷୁନା କବିନୈଃ ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ-
ଟୀକାୟାଂ ସମ୍ପ୍ରମପରିକ୍ଷେପି ଚିତ୍ତତ୍ତ୍ୱତାଦୀୟପ୍ରକାରଣୀ ଶୌଦାହରଣ୍ୟଂ ବହୁଧା
ବିସ୍ତୃତମ୍ ।

ଧରଂ ଧରତିତି ଅଧିପତ୍ୟା ଧରାଧରଣ୍ୟର୍ଥେନ ପର୍ବତରାଜାନାମୁଭା-
ଷ୍ୟତ୍ୟେତି ॥୫॥

ବାଞ୍ଛାଳା—ଅର୍ଥା ତସ୍ୟ (ଅଧିକାର) ନାମ କରେନ, ଭୌମକରାଜା ଓ ତସ୍ୟ
(ଅଜ୍ଞାନ) ନାମ କରିତେନ; ଅର୍ଥୋର ପ୍ରତାପ୍ ନୁତନ ଓକ୍ଷୟ ଇତ୍ୟ, ଭୌମକ-
ରାଜାର ଓ ପ୍ରତାପ୍ ନୁତନ ଓକ୍ଷୟ (ଅଭ୍ୟୁଦୟ) ଇତିତ; ଅର୍ଥା ଧରାଧର- (ପର୍ବତ)
ମନୁହେର ଓକ୍ଷୟ ମହତ୍ତ୍ୱ କର (କିରଣ) ହାସନ କରେନ, ଭୌମକରାଜା ଓ
ଧରାଧର- (ନାମଧରାଜ) ମନୁହେର ଓକ୍ଷୟମହତ୍ତ୍ୱପ୍ରକାର କର (ଧାରଣା) ହାସନ
କରିତେନ; (ଏହିରୂପେ ଅର୍ଥା ଓ ଭୌମକରାଜାର ଅଭିଜ୍ଞତା ଇତିତେନ ଓ) ଅର୍ଥା
ଅଭିଜ୍ଞିନ ଅଭିଜ୍ଞାନୀ ଇନ, କିନ୍ତୁ ଭୌମକରାଜା ମେତ୍ରମ ଅଭିଜ୍ଞାନୀ ଇନ ନା—ଏହି
ତାବେ ତତ୍ତ୍ୱକାଳେନ ଗୋଚରୀ ଅର୍ଥାଃ ଓ ଭୌମକରାଜାର ବିଭିନ୍ନତା ଦୃଢ଼ିତ ॥୧॥

ଅନ୍ବୟଃ—ଜନଃ ଶିବାନ୍ବିତଂ ଶଶିବିଶଦୋତ୍ତମାଞ୍ଜଳଂ ପରିଗତଶାସ୍ତ୍ରଲୋଚନैଃ ବିଲୋଚନଂ
(ଅପି) ଯଂ ନିୟତଂ ଅନୁଗ୍ରବିଗ୍ରହଂ ନିରୀକ୍ଷ୍ୟ ହରବିପ୍ରୟଂ ଜନଃ ଅବୀତ୍ସତ ॥୬॥

ଶିବାଦ୍ୟ ବିଗ୍ରହଂ ଯୋତୟତି ଶିବେତି । ଜନଃ, ଶିବସ୍ୟା ଦୁର୍ଗସ୍ୟା ଶିବେନ
ମହତ୍ତ୍ୱେନ ସାନ୍ବିତଂ ଯୁକ୍ତମ୍, ଶଶିନା ଅନ୍ତରେ ବିଗ୍ରହଂ ନିର୍ମଳମ୍ ଉତ୍ତମାଞ୍ଜଳଂ

শ্রিয়াশ্রিত: সকলতনৌ তনুনপা- -

অহামহা বহুতরচক্রধারক: ।

চর:স্থলে পরিলসদেককথিয়'

জহাস যৌ মধুরিপুমেকচক্রকম্ ॥৩॥

মস্তকং তস্য তম্, অন্তঃ শশিনশ্চন্দ্রস্যেব_বিগদানি নিম্নেষানি অতএব
উত্থমানি অঙ্গানি হস্তপদাদৌনি যস্য তম্, পরিগতানি লম্বানি শাখা-
ণ্যেব লোচনানি তৈ: কপিহস্তন্যায়েন ত্রিভিরিতি গম্যতে, তৌণি লোচনানি
যস্য তং তাড়শমপি নিয়তং ধ্রুং যং ভীষকম্, ন ভয়ৌ ভয়ঙ্করৌ বিগ্রহ:
শরীরং যস্য তম্, অন্তঃ ন বিদ্যতে ভয়বিগ্রহ: শিবমূর্ত্তির্যস্য তম্, নিরীক্ষ্য
হৃদা হৃদ: শিব এব বিপথৌ যস্য ততাতড়শ' মন: ন্যবীকৃতত্ হরৌঃসমিতি
বিপথাত্ নিবর্ত্তিতবান্ । শিবান্বিতাদিসাম্যে ঽপি অন্তঃবিগ্রহনিরীক্ষ্য-/
দেবেতি ভাব: ।

অত্র শিবাদুপমানাত্ ভূপমীয়স্য ভীষকস্য ভয়বিগ্রহম্বনুতাবর্য'না-
শ্রুতিরেকালঙ্কার: মনসৌ নিবর্ত্তনং প্রতি, অন্তঃবিগ্রহ' নিরীক্ষ্যেতি
পদার্থস্য হেতুতয়া পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্ঘ্যেত্যুভযৌ: পূর্ব্ববত্ সঙ্কর:,
সৌঃপি ষ শ্লোকে পূর্ব্ববদেবানুপ্রাসাভ্যাচ্চ সংলক্ষ্যতে ॥৬॥

বাংলা—মহাদেব শিবাধিত (ভূগাণ্ড), ভীষকরাজাও
শিবাধিত (শিব-মঙ্গল-যুক্ত), মহাদেব শিববিশদৌস্তমাদক (ললাটে
চন্দ্র থাকায় তাঁহার কিরণে নিম্নল মঙ্গলযুক্ত), ভীষকরাজাও শিব-
বিশদৌস্তমাদক (চন্দ্রের দ্বারা নিম্নল ও উত্তম অঙ্গযুক্ত), এবং মহাদেব
ত্রিনোচনযুক্ত, ভীষকরাজাও তিনটী শাখারূপ ত্রিনোচনযুক্ত ; (এই
ভাবে মহাদেব ও ভীষকরাজার অভিন্নতা ইহঁরা পড়িলেও) মহাদেব
উগ্রমূর্ত্তি, আর ভীষকরাজা উগ্রমূর্ত্তি নহেন ; এইরূপ দেখিয়া সে কালের
মায়া (ভীষকরাজাকে শিববার সময়ে) মহাদেব মনে করিত না ॥৩॥

रणीद्यमे धरणिविकम्पसंशयात्
 हुलुध्वनिः प्रथममदुश्च यस्य याः ।
 अनन्तरं हृदयमपि प्रकम्पितं
 विलोक्य ता रिपुवनिता वितत्रसुः ॥८॥

अन्वयः—सकलतनौ विधायितः तनूनपात्मज्ञानदाः बहुतरपत्रधारकः (५)

यः सरस्वती परिलसदिककवियं एकचक्रकं मधुरिपुं जहास ॥७॥

नारायणाचार्यस्य व्यतिरेकं सूचयति श्रियेति । सकलतनौ सर्वशरीरे,
 श्रीः श्रीमैव श्रीलक्ष्मीस्तथा आश्रितः, तनू न पाति संसक्तो न रक्षतीति
 तनूनपादग्निसंस्थेव मद्भक्तं मद्भक्तो यस्य स तनूनपात्मज्ञानदाः, बहुतरं
 चक्रं राज्यमैव चक्रमस्त्रविशेषं धारयतीति बहुतरपत्रधारकश्च, यो
 भीष्मकः, सरस्वती वक्षोदेशे परिलसन्ति श्रीभमाना एकिका श्रीलक्ष्मीर्यस्य
 तम्, एकमेव चक्रं सुदर्शनं यस्य तच्च, मधुरिपुं नारायणं जहास ।

अत्र श्रीभालम्बो राज्यचक्रयोश्च भेदेऽपि श्रेष्ठेणाभेदाध्यवसायादति-
 शयोक्तिरलङ्कारः नारायणात् भीष्मकस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकः, जहासं
 प्रति कतिपयपदार्थानां हितुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गत्वे तेषा-
 मङ्गाङ्गिभावेन सङ्गः, सोऽपि पुनः यमक-च्छेकप्रत्यनुपासैः संसृज्यते ।

“श्रीलक्ष्मीर्देशसम्पत्सु भारती श्रीभयोरपि” इति विकाशश्लेषः ;
 “जातवेदास्तनूनपात्” इति “मदस्तुसवतेजसोः” इति “चक्रं राष्ट्रेऽपि”
 इति चामरः ॥७॥

वाङ्मालः—मदस्य भद्रीदेव त्रिगुणः, अश्वि शत्रुं यदातेषा एवः
 बह्वर्षस्यभगौ (बृहस्पत्यकवाङ्मालानन्द) ये तीव्रकवाङ्मा, केवलं यक्षद्वये
 एकमात्रं त्रिगुण एवः एकमात्रस्यभगौ नादादयदे उभयं कविचन ॥१॥

द्विपञ्चमूँ प्रति गतिमावतोऽपि यो
जयन्त्रियं प्रथममग्नित्रियम्भृधात् ।
उषामसौ पुरत उषैत्यहर्पतिः
परं ततस्तिमिरवतिं दिनस्ति हि ॥८॥

अन्वयः—याः यस्य रणोद्यमे धरणिविकल्पसंशयात् प्रथमं हुलुध्वनिं अदुः,
अनन्तरं हृदयं अपि प्रकम्पितं विलोक्य ताः रिपुवनिताः वितवसुः ॥८॥

रणोद्यम इति । याः रिपुवनिताः, यस्य भोषकस्य रणोद्यमे युद्धोद्-
योगे धरणिविकल्पसंशयात् सेनानां पदभरेण भूमिकम्पनशुभूय नागादि-
चलनेन भूमिकम्पसन्देहात् प्रथमं हुलुध्वनिम्, अदुः अकुर्वन्, अनन्तरं
हृदयमपि उद्देगेन प्रकम्पितं विलोक्य अशुभूय, ता एव रिपुवनिताः
वितवसुः भोषकेणाक्रमणसम्भवात् त्रासं प्रापुः ।

अत्र भोषकरणोद्यमे रिपुवनितानां हुलुध्वनिदानासम्बन्धेऽपि तत्-
सम्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिरलङ्कारः चतुर्थपरणगतव्यनुप्रासेन संलक्ष्यते ।
भूमिकम्पानुभवे स्त्रोणां हुलुध्वनिदानं देशाचारः ॥८॥

वाङ्मानी—ये डोशकवाङ्मा वृक्कद उभरुम कविने, ये सकल विपक्ष
बहिला कुमिकम्पेव आनका कविश अथने हनुध्वनि पित, ताहावाहे
पले आपनानेन दृग्गण कल्पित इहेशाहे मेविश विदेश उदिश
इहेउ ॥८॥

अन्वयः—यः अपि द्विपञ्चमूँ प्रति गतिमावतः शृधान् प्रथमं जयन्त्रियं अग्नि-
त्रियम् । अग्रे अहर्पतिः हि पुरतः उषां उषैति, ततः परं तिमिरवतिं दिनस्ति ॥८॥

रात्रः शौर्यं विव्रयोति द्विपदिति । योऽपि यश्च भोषकः, द्विपञ्चमूँ
शत्रुसेनां प्रति, गतिमावतः केवलादुपमनादेव, शृधात् युद्धात्, प्रथमं
पूर्वम्, जयन्त्रियं विजयलक्ष्णम्, अग्नित्रियम् प्रापत् मयेन शत्रुसेनायाः

उरःस्थलस्थितकमलास्यमतृसरात्

सरस्वती शुचिरसनामना सती ।

यदीयके यशसि मनस्यनारतं

रुचिच्छलादपि हसिते विद्दिदुरते ॥१०॥

पलायनादिति भावः । असौ अर्जुनपतिः सूर्यो हि, पुरतः पूर्वं, उपां प्रभूपम्, उषेति प्राप्नोति ; ततः परं तिमिरततिम् अन्धकारसमूहम्, हिनस्ति नाशयति ।

अतः युवात् पूर्वं जययियो लाभसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिरलङ्कारः साधर्म्येण दृष्टान्तः, छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च
अस्यैषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“मृधमास्तन्दनं संख्यम्” इति युक्तपर्याये अमरः ॥८॥

वाङ्माला—य भोगकवाक्का भक्तेगुच्छं अति गवन कविता शुद्ध
कविताश्च भूद्वेह विमलनन्दो नाड कविदेव । काव्य, रस्य अथने
‘उद्भाटक नाड काव्येन, उद्भाट गदे अक्षकाव्यमूह दिनेडे कविता
‘वाङ्मन ॥१॥

अन्वयः—सरस्वती उरःस्थलस्थितकमलास्यमतृसरात् रुचिच्छलात् शुचिरसना-
मना सती यदीयके यशसि मनसि हसिते अपि अनारतं विदितुं ॥१०॥

राज्ञो विद्यावैभवमाह उर इति । सरस्वती वाग्देवी, उरःस्थले
‘यदीयके स्थिता या कमला विमलतया वीरलक्ष्मीः तस्यां तिष्ठतीति स
‘तादृशी यो मतृसरो विहोपलक्षणात्, रुचिच्छलात् गुणदन्तप्रमाथ्यपदेशात्,
‘शुचिः पवित्रा या रसना जिह्वा सैव आसनं यस्याः सा तादृशी सती,
‘यदीयके यद्य भोगकस्य सम्बन्धिनि यशसि मनसि हसिते अपि, अनारतं
‘निरन्तरम्, विदितुं समी ।

निरन्तरं दिशि दिशि गायतां सतां ।
 मुखान्तिकापरिणतिचिह्नचिह्नितम् ।
 सुधाम्बुधेर्जलविमलञ्च यदयशः
 जगज्जनाः शशधरमेव मेनिरे ॥११॥

अत्र कार्येण सरस्वत्यां संपन्नौष्यवहारसमारोपात् 'समाप्ति-
 रलङ्कारः, अपङ्कतिः, एकस्याः सरस्वत्याः मनःप्रभृत्यनेकगोचरतया
 पर्यायस्य इत्येतेषाम् अङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः, सीऽपि च यमकवृत्त्यनु-
 प्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“नतुसरोऽन्यशुभोद्देशे तद्वत् छपययोस्त्रिषु” इत्यमरः ॥१०॥

वाङ्मना—ये भौमकप्राज्ञाव विनाश वक्त्रेण नर्दता वीरनक्षी
 अवधान करिडेन वनिता उद्गात्र अति विषेववशतः नृशत्रौ सुमनस-
 अङ्गाङ्गिणे ये भौमकप्राज्ञाव निर्वल वगनादनेन धाकिता ये, यान एव
 हाड्डे नर्दता अकान पाहेडेन ॥१०॥

अन्वयः—जगज्जना दिशि दिशि निरन्तरं गायतां सतां मुखान्तिकापरिणति-
 चिह्नचिह्नितं सुधाम्बुधेः जलविमलञ्च यदयशः एव शशधरं मेनिरे ॥११॥

राज्ञो यशःप्रसारं वर्णयति निरन्तरमिति । जगज्जनाः, दिशि
 दिशि, निरन्तरम्, गायतां यश एव कीर्तयताम्, सतां सज्जनानाम्,
 मुखेषु या अस्तिका स्वाभाविकाद्वरसः तस्याः परिणत्याः परिणामेन
 यच्चिह्नं कांस्यपातादौ तन्त्रिरिविह्वलत् कलङ्कः तेन चिह्नितम् अङ्कितम्,
 सुधाम्बुधेः क्षीरसमुद्रस्य जलविमलम्, यस्य भीष्मकस्य यश एव शशधरं
 चन्द्रं मेनिरे सम्भावितवन्तः ।

अत्र यशसस्तादृशचिह्नचिह्नितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरिति

দ্বিবর্ণভাগ্যদি চ যশো জগত্পতে
তথাপ্যমুহুতরবর্ণসংযুতম্ ।
সমৈরিরত্ প্রতিবনিতাগতৈর্থ্যা
তটান্তরে চিত্তিরপি কীৰ্ত্তিঃ সমুধিঃ ॥১২॥

শ্রীযোক্তিরস্বাক্ষরঃ বাচ্যা মাভাবানিমানিনী গুণ্যোত্মে চা বৃত্ত্যনুপ্রাসযুত্যানু-
প্রাসচ্চে কাতুপ্রাসাচ্চ ইত্যেতীয়া সংস্ফটিঃ ॥১১॥

বাক্যানা—এং ভীষ্মকদ্বাভাবঃ বশ কীর্ত্তনমুদেহ বনের জাগ্র নিবল
ছিল, মাধুপ্রকৃতি মোকেরা মর্জনা মদন দিকে গেই বশ গাধিয়া
বেড়াইতেন, তাঁহাতেই তাঁহাদের মুখের অন্ন কানচিরূপে পরিণত
হইয়া গে বশকে অঙ্কিত করিত, এহেন বশকেই জগতের লোক শোভা
বলিয়া মনে করিত ॥১১॥

অন্বয়ঃ—জগত্পতে: যশ: যদি য দ্বিবর্ণভাগ্য: তথাপি বহুতরবর্ণসংযুতং সমুদ্র: ।

চিত্তিঃ অপি প্রতিবনিতাগতৈর্থ্যা কীৰ্ত্তিঃ সমুধিঃ তটান্তরে সমৈরিরত্ ॥১২॥

রাজঃ কীৰ্ত্তিঃ যশসৌর্বিজ্ঞারমাচ্চ দ্বিবর্ণভাগ্যিতি । জগত্পতেমুপতে-
ভীষ্মকস্য, যশো যশঃশব্দঃ, যদি য যদ্যপি, হৌ বসৌ ব্রাহ্মণাদিবর্ণদ্বয়
স্বরূপে হে অস্বরে ॥ ভজত ইতি দ্বিবর্ণভাগ্যঃ ; তথাপি, বহুতরৈর্ধ্বণৈঃ
ব্রাহ্মণাদিभिঃ স্বরৈষ সংযুতং সমুদ্রমমুদ্রত্ । চিত্তিরপি অধিক্রতা ভূমিচ্চ,
প্রতিবনিতা সপত্নী গতা বাসৌ ইত্যাং চেতি তথৈব, কীৰ্ত্তিম্, সমুধিঃ
সমুদ্রস্য, তটান্তরে অপরতীরে, সমৈরিরত্ প্রেরিতবতী । ভীষ্মকস্য যশঃ
সর্বজাতিভিরুদ্বোধিতম্, কীৰ্ত্তিঃ দিগ্দিগন্তগতীতি সরলার্থঃ ।

অতঃ পূর্বাভে শ্রেণেয় বিরোধসমাপনাত্ বিরোধভাসৌলল্ভ্যঃ ;
পরোহঁ তু প্রতীয়মানা মাভাবানিমানিনী গুণ্যোত্মে চা ; অনयो: পরস্পর-
নিরপেক্ষতয়া সংস্ফটিঃ ।

शरीरिणां सहभवद्रूपणानि षट्—

जितेन्द्रिये यमवति-तत्र राजनि ।

महाज्वरे विकृतिमतो महीपथे

विषाणि वा परमगुणानजीजनन् ॥११॥

“यशः कौर्त्तिः समन्ना च” इति कौर्त्तियशस्योः-पर्यायत्वेऽपि
“शौर्यादिप्रभवा कौर्त्तिर्दानादिप्रभवः यशः” इति महाजनकृतलक्षणात्
कौर्त्तियशसोर्भेदेन निर्देशः ; “स जीवति यशो यस्य कौर्त्तियस्य स
जीवति” इत्यादिवत् ।

“वर्णो विजादौ शुक्रादौ स्तुतो वर्णस्तु वाचरे” इत्यमरः ॥१२॥

वाङ्मानी—डीयकराजान् यनो यनिः प्रहेनो वर्ण- (अक्षर) युक्त
हिन, तथापि दहन्तव वर्ण (काष्ठ) नमस्ति हरेत एवः अधिकृत छूमिः
नमस्तिगत रेखावन्तहे येन उाशान् कौर्त्तिके नमस्तेव अपर पाद्रे अत्रन
कदिशाहिन ॥१२॥

अन्वयः—शरीरिणो षट् सहभवद्रूपणानि जितेन्द्रिये यमवति तत्र राजनि
महाज्वरे विकृतिमतः महीपथे विषाणि वा परमगुणान् अजीजनन् ॥११॥

भीष्मकस्य द्रुपितकामाद्यभावः दर्शयितुं प्रयत्नोति शरीरिणामिति ।
शरीरिणाम्, षट्, सहभवद्रूपणानि काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्य-
रूपाः सहजा दोषाः, जितेन्द्रिये, यमवति संयमशालिनी, तत्र राजनि
भीष्मके, महाज्वरे, विकृतिमतो विकारिणः रोगिणः, महीपथे महीपथ-
घटकानि विषाणि वा विषाण्यीव, परमगुणान् अतीवोत्कर्षान्
उपकारांश्च, अजीजनन् उत्पादितवन्ति ।

अत्र द्रुपणानि परमगुणानजीजनविति कारणविरुद्धकार्योत्पत्ते-
र्विषमालङ्कारः श्रौतीपमया सहोच्यते ।

દિવર્ણભાગ્યદિ ચ યમો જગત્પતેઃ
તથાપ્યમૂઢહુતરવર્ણસંયુતમ્ ।
સમે રિરત્ પ્રતિવનિતાગતેર્થયા
તટાન્તરે ચિતિરપિ કીર્તિમન્મુધેઃ ॥૧૨॥

અયોક્તિરસહારઃ, વાચ્યા માવામિમાનિનો દ્રવ્યોત્પ્રેષા ક્ષત્યતુપ્રાસયુત્યતુ-
પ્રાસચ્ચેકાન્પ્રાસાચ્ચ રત્યે સૈયાં સંઘટ્ટિઃ ॥૧૧॥

વાક્યાના—એ ડીશ્વકગ્રાગ્રાર યમ કૌરવમૂઢેર ચલેર છાપ નિર્મલ
રેહિન, નાધુશ્વકટિ જોલેર નર્મશા સ્વલ મિલે નેહે યમ ગાદિયા
વેહાદેરન, ડાંશાટેહે ડાંશામેર મૂઢેર અગ્ર કાનદિશ્વકટિ પત્રિગત
હેશા ને રમકે અકિત કરિત, એદેન રમકેહે જગતેર નોક નાક
ચનિયા મદન કરિત ॥૧૧॥

અન્વયઃ—જગત્પતેઃ યમઃ યદિ ચ દિવર્ણભાગ્ય, તથાપિ મૂઢહુતરવર્ણસંયુતમ્ અમૂઢ ।

ચિતિઃ અપિ પ્રતિવનિતાગતેર્થયા કીર્તિમન્મુધેઃ તટાન્તરે સમેરિરત્ ॥૧૨॥

રામઃ કીર્તિયશ્વસોર્વિશ્વારમાચ્ચ દિવર્ણભાગિતિ । જગત્પતિર્મૂપતિ-
ર્મોપકથ્ય, યમો યમઃશબ્દઃ, યદિ ચ યદાપિ, હૌ વર્ણો વ્રાહ્મણાદિવર્ણદ્વય
સ્વરૂપે હે અચરે ચ ભજત ઇતિ દિવર્ણભાક્ ; તથાપિ, મૂઢહુતરે વર્ણોઃ
બ્રાહ્મણાદિભિઃ સ્વરેષ્વ સંયુતમ્ સમ્બન્ધમમૂઢ । ચિતિરપિ અધિકૃતા ભૂમિષ્વ,
પ્રતિવનિતાં સપત્નીં ગતા પાસી રૂપ્યાં ચેતિ તથેષ, કીર્તિમ્, અન્મુધેઃ
સુસુદ્રશ્ચ, તટાન્તરે અપરતીરે, સમેરિરત્ પ્રેરિતવતી । મોપકથ્ય યમઃ
સર્વજાતિભિરુદ્ધોષિતમ્, કીર્તિમ્ ચ દિગ્દિગન્તગતેતિ સરસાર્થઃ ।

અતઃ પૂર્વાર્હે જ્ઞેપેણ વિરોધસમાધાનાત્ વિરોધામાસોલ્લહારઃ ;
પરાર્હે ॥ પ્રતીયમાના માવામિમાનિનો શુણ્યોત્પ્રેષા ; અનયોઃ પરસ્પર-
નિરપેક્ષતયા સંઘટ્ટિઃ ।

शरीरिणां सहभवद्रूपणानि षट्-

जितेन्द्रिये यमवति-तत्र राजनि ।

महाज्वरे विकृतिमतो महीषधे

विषाणि वा परमगुणानजीजनन् ॥१२॥

“यशः कीर्तिः समश्ना च” इति कीर्तियशस्योः पर्यायत्वेऽपि
“शौर्यादिप्रभवा कीर्तिर्दानादिप्रभवः यशः” इति महाजनकतल्लक्षणात्
कीर्तियशसोर्भेदेन निर्देशः । “स जीवति यमो यस्य कीर्तिर्यस्य स
जीवति” इत्यादिपत् ।

“वर्णो हिजादौ शक्रादौ स्तुतो वर्णस्तु वाचरे” इत्यमरः ॥१२॥

वाङ्मानी—डीग्रकव्राजाय यमो यमिष्ठ इत्येते वर्ण- (अक्षर) इच्छ
हिन, तथापि बहवश्च वर्ण (जाति) मयवित् इत्येव एव अधिकृत इच्छि
नमस्तीगत् त्रेधावभक्तहे येन तीक्ष्ण कौटिल्ये मनुष्ये च यत्र पाद्रे अथवा
कविशहिज ॥१२॥

अन्वयः—शरीरिणां षट् सहभवद्रूपणानि जितेन्द्रिये यमवति तत्र राजनि
महाज्वरे विकृतिमतः महीषधे विषाणि वा परमगुणान् अजीजनन् ॥१२॥

भीष्मकस्य दूषितकामाद्यभावः दर्शयितुं प्रसीति शरीरिणामिति ।
शरीरिणान्, षट्, सहभवद्रूपणानि काम-क्रोध-लोभ-मोह मद-मातृसख्य-
रूपाः सहजा दोषाः, जितेन्द्रिये, यमवति संयमशालिनी, तत्र राजनि
भीष्मके, महाज्वरे, विकृतिमतो विकारिणः रोगिणः, महीषधे महीषध-
घटकानि विषाणि वा विषाण्यीव, परमगुणान् अतीवोत्कर्षान्
उपकाराश्च, अजीजनन् उत्पादितवन्ति ।

अत्र दूषणानि परमगुणानजीजनविति कारणाविरहकार्योत्पत्ते-
र्विषमालङ्कारः श्रोतोपमया सहोच्यते ।

धनान्यसावचकमतार्थि सात्कृतौ
 रिपी रुषः सुकृतकृतौ च लोभवान् ।
 सुमोह दुर्वचसि च सत्कयोन्मदः
 समत्सरोऽभवदखिलान् खलान् प्रति ॥१४॥

“वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थं च संमुखये” इति विश्वः ॥१३॥

वाङ्मानी—यदाङ्गवचिकारप्रोगीवं गच्छे नदोषदेशे अलङ्कृतं विव
 द्यमन अत्राह उपकार उपपादन कर, नदेकन जितेन्द्रिये उ मन्मथुक्त
 जीवकदासां गच्छे प्राणिगणेषु वाङ्मविक काय, क्रोध, लोभ, मोह,
 मय उ गान्धर्व एहे छत्रो मोह—अत्राह उप उपपादन करिदाहिनि ॥१३॥

अन्वयः—असौ अर्थि सात्कृतौ धनानि अचकमत, रिपी रुषः, सुकृतकृतौ च
 लोभवान्, दुर्वचसि सुमोह, सत्कयोन्मदः, अखिलान् खलान् प्रति च समत्सरः
 अभवत् ॥१४॥

प्रसूतं दोषाणां गुणजननं धर्ययति धनानोति । असौ भीष्मकः,
 अर्थि सात्कृतौ याचकभ्यो दानाय, धनानि अचकमत अभिलपितवान् ;
 रिपी शत्रौ, रोपतीति रुषः, सुकृतकृतौ पुण्यकर्म्मणि, लोभवान् लोलुपः,
 दुर्वचसि कश्चिदपि प्रति कटूक्तौ ; सुमोह मोहं वैविध्यं प्राप ; सत्-
 कथायाम् उन्मदः अधिकमत्तताशाली ; अखिलान् खलान् दुर्जनान्
 प्रति च, समत्सरेण शुभोद्देशेन सहनि समत्सरः, अभवत् । दानाय
 धनकामना, शत्रौ क्रोधः, पुण्यकार्ये लोभः, कटूक्तौ मोहः, सदालोच-
 नायां मत्तता, दुर्जने सात्सर्व्यश्च पुरुषश्च महान्तमुत्कर्षं जनयत्येवेति
 भावः ।

अत्र अधिसात्कृतावेव धनान्यचकमत न पुनर्भोगाद्येत्यादिकधि-

दिवा पदं नहि तनुते निशीथिनी
न विद्यते द्युमणिभवा निशि द्युतिः ।
अगोचरे विचरति न व कोऽपि चेत्
तदात्र काप्यजनि न दुर्जनक्रिया ॥१५॥

तान्यथ्यपोहनादाधिपसंख्यालङ्कारः अखिलान् खलान् इति च्छेकानु-
प्राप्तेन संसृज्यते ।

रोपतीति कथः “नाम्यपध-पृ-छ-गृह्णा कः” इति कप्रत्ययः ॥१४॥

वाङ्माला—डोशकराज्जा आधिपगके हान करिवात्र छछे धन कायना
करितेन एवः उदात्र नक्षत्र प्रति क्रोव, पुण्याकार्ये मोक्ष, दुर्दाके
मोक्ष, मरुत्पात्र मठता उ ममठ जनलोकर प्रति मांशर्य (दिवेष)
हिन ॥१४॥

अन्वयः—निशीथिनी दिवा पदं नहि तनुते, द्युमणिभवा द्युतिः (च) निशि न
विद्यते । कः अपि चेत् अगोचरे न एव विचरति, तदा अत्र का अपि दुर्जनक्रिया न
अजनि ॥१५॥

राशौ दोषाभावं दर्शयति दिव्येति । निशीथिनी रात्रिः, दिवा
दिनाभिधाने काष्ठे, पदं प्रवृत्तिविष्टाम्, नहि तनुते न खलु करोति,
द्युमयेः सूर्यात् भवतीति-द्युमणिभवा द्युतिर्दीप्तिश्च, निशि राशौ न
विद्यते । अतएव कोऽपि चेत् अगोचरे आत्मनः अविषये, न विचरति,
तदा अत्र भीष्मके काऽपि दुर्जनक्रिया परानर्थविधानादिरूपा, न
अजनि न जाता, अथ तदविषयत्वादेयेति भावः ।

अत्र विशेषद्वयेन वक्ष्यमाणसामान्यममर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः,
“मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः” इत्यादिकिरातश्लोके मत्तिनाधीकृतम् ।
च्छेकानुप्रासो ह्रस्वनुप्रासश्चेति संसृष्टिः ॥१५॥

वाङ्माला—वादि, निनेत्र वेनात्र नक्षत्रेण करिवात्र छछे करे ना

कविर्गिरि द्विषति शनिश्च तस्थिवान्
तथाप्यभून्पतिरसौ भुदुर्ग्रहः ॥१७॥
जजन्ति चेद्वहि जलजं जले जले
न चेत् क्षितौ फलति फलं वने वने ।
नृपोक्षितो न खलु तदा तदात्मनि
मदो ममागपि घनसम्भवोऽभवत् ॥१८॥

अन्वयः—विकर्तनः महसि, शनी सुखे, सः मङ्गलः कृतौ, बुधः मनसि, मूढः गुरु, कविः गिरि, शनिश्च द्विषति तस्थिवान्, तथापि असौ पतिः सुदुर्ग्रहः अभूत् ॥१७॥

तत्र राजनि सप्तानामेव अष्टाष्टामभिधानं दुर्द्वर्ण्यत्वञ्च वर्णयति विकर्तन इति । विकर्तनः सूर्यः, महसि तेजसि ; शनी चन्द्रः, सुखे वदने ; म मनसि मङ्गलः, कृतौ क्रियामात्रे ; बुधः, मनसि ; गुरुर्ग्रहस्त्विति, गुरु दयादाक्षिण्यादौ ; कविः शुको वर्णयिता च, गिरि वाक्ये, शनिः द्विषति शत्रौ च, तस्थिवान् तस्थौ । तथापि असौ नृपतिर्भोक्तव्यः, सुदुर्ग्रहः अतीवदुष्प्राया अष्टा यत्र स इति विरोधः, अतीवदुर्द्वर्ण्य इति तत्समाधानम् । अभूत् ।

अत्रापि विकर्तनादीनां महःप्रभृतिषु स्थितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः, विरोधाभासश्चेत्युभयोर्मध्ये निरपेक्षतया संसृष्टिः । अतिशयोक्त्या च राज्ञो महःप्रभृतीनां सातिशयत्वं व्यञ्जयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

“मदन्तुत्सवतेजसोः” इत्यमरः । तस्थिवान् इति व्याधातोः कान्तप्रत्यये रूपम् । अभूदिति च अस्तेत्यतन्यां प्रयोगः ॥१७॥

वाङ्मना—औदक्याणां लेशश्च यथा, सुखं चन्द्र, काण्डे मङ्गल, शत्रुश्च गुरु, उने दुर्द्वर्ण्य, वाक्ये कवि (शुक) एव नृपत्यर्थे शनि धाक्किटनः । उवाच मेहे वावा अतिदुर्ग्रह (अतिदुर्लभग्रह, अतिदुर्लभ) द्विषेत् ॥१८॥

भवेज्जले ज्वलनमवापि तप्तता ।

सुरार्पणात् पुनरनलेऽपि शीतता ।

अभून्नृपे सति च विकारकारणे

दृढाशये नहि विकृतिः कियत्पि ॥१८॥

अन्वयः—चित्तौ जलजं चेत् जले जले नहि जज्जति, फलं (च) चेत् वने वने न फलति, तदा धनसम्भवः श्रुतचित्तः मनाक् अपि मदः तदात्मनि न ज्ञानु अभवत् ॥१८॥

राज्ञो धनमत्तता नासीदित्याह अजन्तीति । चित्तौ पृथिव्याम्, जलजं पद्मचेत्, जले जले प्रतिजलम्, नहि जज्जति न जायते, फलचेत्, वने वने प्रतिवन्मम्, न फलति तरुर्नोत्पादयति स्वयं नोत्पद्यते वा तदा, धनात् सम्भवतीति धनसम्भवः, श्रुतचित्तः राजयोग्यः, मनाक् अस्त्रीऽपि मदः मत्तता, तस्य भीष्मकस्य आत्मनि पित्तं न खलु अभवत् । जलवने पद्मफलयोरिव धनं न मत्ततायां नियतं कारणमिति भावः ।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः पूर्ववदनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“किञ्चिदीयमनागले” इत्यमरः । अजन्तीति “जन जनने” इत्यस्य वृत्तमानातिविभक्तौ जुञ्जोत्यादित्वादुर्द्विवने रूपम् ॥१८॥

वाङ्माला—श्रुतिगोष्ठे अलङ्कार एवमपि पञ्च ना वदन् एवः अलङ्कार एवमपि फल उरपत्र ना ह्य, आश हरेण वाङ्मात्र दोगा वनमृत् अत्र मण्डलां औग्रकवाङ्मात्र चित्ते उरपत्र ह्य नाह ॥१८॥

अन्वयः—जले अपि ज्वलनमवा तप्तता भवेत्, पुनः अनले अपि सुरार्पणात् शीतता भवेत् । (किन्तु) दृढाशये श्रुते विकारकारणे सति च कियतो अपि विकृति नहि अभूत् ॥१८॥

राजवित्तविकारनियन्त्रनं विचारवैरुध्यं नासीदित्याह भवेदिति । नियतश्रेयगुण्ये जलेऽपि प्लवनाद्गने भवतीति ज्वलनमवा अनिसन्तापनियन्त्रना तप्तता सन्तापो भवेत् ; पुनः अनले अग्नौवपि सुराया मदविप्रेषस्य अपर्णात् निचेपात्, शीतता श्रेयगुण्यो भवेत् ; किन्तु दृढाशये

महीपतौ मनुमनुसृत्य शासति
प्रजां नहि क्वचिदपि दुःखमसृशत् ।
विरोचने सति हि चकासति प्रगे
करोति नो जननयनावृत्तिं तमः ॥२०॥

अविचलितचित्तवृत्तौ नृपे भीष्मके, विकारकारणे सति च, कियती अपि
विकृतिर्विकारः विचारनिबन्धनं विकारवैकल्यामित्यर्थः, नहि अभूत् ।

अत्र वैधर्म्यं दृष्टान्तोऽलङ्कारः, कारणे सत्यपि कार्यामुत्पत्ते-
र्विशेषोक्तिश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करस्थे कानुप्रासेन संस्पृश्यते ॥१८॥

वाङ्माला—अग्निगङ्गापनिबद्धन जलेऽपि उक्तं इत्येवम् अग्निरपि
निरूप्य करिष्ये अग्निरेव गीतमता इदं वाक्यं किञ्च विकारवत् कारण
वाक्येऽपि दृष्टिः तीव्रकराकारे चित्ते अत्र विकारऽपि इदं न ॥१९॥

अन्वयः—महीपतौ मनुं अनुसृत्य शासति (सति) दुःखं क्वचिदपि प्रजां नहि
असृशत् । हि प्रगे विरोचने चकासति सति तमः जननयनावृत्तिं नो करोति ॥२०॥

राज्ञः सुशासनमाह महीपतौ । महीपतौ भीष्मके, मनुं मानवं
धर्मशास्त्रम्, अनुसृत्य शासति राज्ये शासनं कुर्वति सति, दुःखं कर्तुं,
क्वचित् कदाचिदपि, प्रजां जनम्, नहि असृशत् क्षिप्तोऽपि न खलु
समवधत् ; राज्ञः सुशासनगुणादेव तत्करादिनिबन्धनसर्वदुःखनिवृत्ते-
रिति भावः । हि तथाहि, प्रगे प्रभाते काले, विरोचने भूय, चकासति
प्रकाशमाने सति, तमः अन्वकारः, जनानां नयनावृत्तिं चक्षुरावरणं
न करोति ।

अत्र साधर्म्येण दृष्टान्तोऽलङ्कारश्चेकानुप्रासश्चेत्युभयोः संस्पृष्टिः ।

“प्रजा स्यात् सन्ततो जने” इति “प्रगे प्रभाते” इति चामरः ॥२०॥

वाङ्माला—तीव्रकराज्ञा मन्त्रशक्तौ चक्षुरादेव राज्याभागेन
करिष्ये थाकिले, कथनं कोन दुःखं आगिष्ये प्रजागणकेक्षणं करिष्ये

भवेज्जले ज्वलनमवापि तप्तता
सुरार्पणात् पुनरनलेऽपि शीतता ।
अभून्नृपे सति च विकारकारणे
दृढाशये नहि विकृतिः कियत्पि ॥१८॥

अन्वयः—चित् जलजं चेत् जले ज्नि नहि जजन्ति, फलं (च) चेत् वने वने न फलति, तदा धनसम्भवः दृष्टोचितः मनाक् अपि मदः तदाकानि न खलु अभवत् ॥१८॥

राज्ञो धनमत्तता नासौदित्याह जजन्तीति । चित्तो पृथिव्याम्, जलजं पद्मश्चेत्, जले जले प्रतिजलम्, नहि जजन्ति न जायते; फलश्चेत्, वने वने प्रतिवनम्, न फलति तरुर्नोत्पादयति स्वयं जीत्-पद्यते वा तदा, धनात् सम्भवतीति धनसम्भवः, दृष्टोचितः राजयोग्यः, मनाक् अत्योऽपि मदः मत्तता, तस्य भीष्मकस्य आत्मनि चित्ते न खलु अभवत् । जलवने पद्मफलयोरिव धनं न मत्ततायां नियतं कारण-मिति भावः ।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः पूर्ववदनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“किञ्चिदोपमनागले” इत्यमरः । जजन्तीति “जन जनने” इत्यस्य धर्तमानातिविभक्तौ जुद्धोत्यादित्वादुद्भिर्वचने रूपम् ॥१८॥

वाङ्मना—पृथिवीते अलोक जले यदि मनु ना वने एव अलोक वने यदि रुक्म उरुग्र ना इह, ताहा इहेने वाखाव दोगा धनमूढ अह महुटा अ लीग्रकवाखाव डिठे उरुग्र इह नाहे ॥१८॥

अन्वयः—जने अपि ज्वलनमवा तप्तता भवेत्, पुनः जनने अपि सुरार्पणात् शीतता भवेत् । (किन्तु) दृढाशये नृपे विकारकारणे सति च कियतो अपि विकृतिः नहि अभूत् ॥१८॥

रात्रश्चित्तविकारनिबन्धनं विचारवैरूप्यं नासौदित्याह भवेदिति । नियतशैत्यगुणे जलेऽपि ज्वलनादग्ने भवतीति ज्वलनमवा अग्निसन्ताप-निबन्धना तप्तता सन्तापो भवेत् ; पुनः जनने अग्नावपि सुरायां मद्य-विशेषस्य अपर्णात् निक्षेपात्, शीतता शैत्यगुणो भवेत् ; किन्तु दृढाशये

महीपती मनुमनुसृत्य शासति
प्रजां नहि क्वचिदपि दुःखमसृशत् ।
विरोचने सति हि चकासति प्रगे
करोति नो जननयनासतिं तमः ॥२०॥

अविचलितचित्तस्तौ रूपे भीष्मके, विकारकारणे सति च, कियती अपि
विकृतिर्यिकारः विचारनिबन्धनं विकारवैरूप्यमित्यर्थः, नहि अभूत् ।

अत वैधर्म्यां दृष्टान्तोऽलङ्कारः, कारणे सत्यपि कार्यानुत्पत्ते-
र्विशेषोक्तिश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्विषये कानुप्रासेन संसृज्यते ॥१८॥

वाङ्माला—अग्निगङ्गापनिबद्धन जलेन उष्णता इव एव मनुविषय
निरूप्य करिष्ये अग्निरेव नीतमता इत्येव भावः ; किञ्च विकारैरेव कारण
भाविनेन मृष्टचित्त भौमकवाङ्मात्र चित्ते अत विकारैरेव दृष्टेयं नां ॥१९॥

अन्वयः—महीपती मनुं अनुसृत्य शासति (सति) दुःखं क्वचिदपि प्रजां नहि
असृशत् । हि प्रगे विरोचने चकासति सति तमः जननयनासतिं नो करोति ॥२०॥

राज्ञः सुशासनमाह महीति । महीपती भीष्मके, मनुं मानवं
धर्मशास्त्रम्, अनुसृत्य शासति राज्ये शासनं कुर्वति सति, दुःखं कर्तुं,
क्वचित् कदाचिदपि, प्रजां जनम्, नहि असृशत् क्षिप्रतोऽपि न खलु
समवधानात् ; राज्ञः सुशासनगुणादेव तत्क्षरादिनिबन्धनसर्वदुःखनिवृत्ते-
रिति भावः । हि तथाहि, प्रगे प्रमाते काले, विरोचने सूर्य, चकासति
प्रकाशमाने सति, तमः अन्धकारः, जनानां जनयनासतिं अचुराधरणं
न करोति ।

अत साधर्म्यां दृष्टान्तोऽलङ्कारश्चेकानुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ।

“प्रजा स्यात् सन्ततो जने” इति “प्रगे प्रातः” इति चामरः ॥२०॥

वाङ्माला—भौमकवाङ्मात्र मनुष्यगत धर्मनाम अश्रमादेव राजानान्न
करिष्ये पाकिने, कथनं कानि दुःख आनिता अलङ्कारवदेव चामरं करिष्ये

तमःक्रमो निशि, चलता लताततौ,
दिवोऽथ्यता, शशिनि कलङ्ककालिमा ।
कलियुगे, वचसि विभक्तियोजनम्,
तदाऽभवद्वपुषि च शक्तिधारणम् ॥२१॥

ना । कावग, अडाउकारन श्या डेविउ इइएन, अककार एनाकर नशन
आवुउ कर नः ॥२०॥

अन्वयः—तदा तमःक्रमः निशि, चलता लताततौ, उथ्यता दिवा, कलङ्ककालिमा
शशिनि, कलिः युगे, विभक्तियोजनं वचसि, शक्तिधारणं वपुषि अभवत् ॥२१॥

तदानौत्तमलोकानां प्रायेण दोषांभावं सूचयति तम इति । तदा
भोक्षकशासनकाले, तमःक्रमः अन्वकारपरम्परा, निशि रात्री, न पुन-
स्तमःक्रमस्तमोगुणनिबन्धनाज्ञानपरम्परा लोकासमाधि । चलता चञ्चलता,
लताततौ वल्लीसमूहः ; न पुनचलता विचित्राचल्यं स्वीजातौ । उथ्यता,
दिवा सौरकिरणावच्छिन्नकालि ; न तु उथ्यता कोपसन्तापो जनसमाधि ।
कलङ्ककालिमा, शशविज्रकाण्डांम्, शशिनि चन्द्रे ; न पुनरपवादमालिन्धं
लोकचरित्रे । कलिः अन्तिमयुगम्, युगे सत्यादियुगपर्य्याये, न पुनः
कलिः कलङ्को लोकासमाधि । विभक्तियोजनं सुप्तित्थप्रयोगः, वचसि
वाक्ये ; न तु विभक्तियोजनं विभागसम्पादनं आलादौ । शक्तिधारणं
बलाश्रयणञ्च, वपुषि शरीरे ; न तु शक्तिधारणं शक्तिनामकालप्रद्वयं
विवदमानजनेषु अभवत् ; सर्वत्र राज्ञोऽष्टावैपितादिति भावः ।

अत्र प्रदर्शितरीत्या कथितान्यवस्तुव्यपोद्धनात् श्लेषसङ्कीर्णां कार्यो
परिसंख्यालङ्कारस्य कानुप्रासाभ्यां संस्पृश्यते ।

“कलङ्कोऽपवादवादयोः” इत्यमरः, “कलिः स्यात् कलङ्के शूदे
कलिरन्त्ययुगे युधि” इति विश्वः ॥२१॥

वाङ्माला—डीप्रकराध्यात्र भागनमदरे वाङ्माले उरुःकर (अष्टकार

অহর্পিতরহনি করৈ: প্রফুল্লতি
সরোজিনী নিগি চ পুনর্নিমীলতি ।
মহীপতেজ'গতি করে স্তদাতনী
প্রজাঃমজত্ সততমতীব্রফুল্লতাম্ ॥২২॥

সমূহ) থাকিত, কিন্তু লোকসমাজে তৎক্ষণ (অজ্ঞানপরম্পরা) থাকিত না; লভাসমূহে চকলতা ছিল, কিন্তু জীবাতিতে চকলতা ছিল না; দিনের বেলায় উষ্ণতা (গ্রন্থন) হইত, কিন্তু লোকসমাজে উষ্ণতা (ক্ষোধসংগ্রাম) হইত না; চক্ষু কলককালিমা (অশুচিহ্নের কলকবর্ণ) ছিল, কিন্তু লোকচরিত্রে কলককালিমা (অপবাদমানিষ্ণ) ছিল না; যুগপর্যায়ের কলি (শেষযুগ) ছিল, কিন্তু লোকসমাজে কলি (কলহ) ছিল না; বাক্যে বিভক্তিয়োজন (অণু ও তিঙ্কু বিভক্তির প্রয়োগ) হইত, কিন্তু আত্ম-প্রকৃতির মধ্যে বিভক্তিয়োজন (বিভাগ করা) হইত না এবং মানুষ শরীরে শক্তি ধারণ (বল ধারণ) করিত, কিন্তু বিবাদের সময় শক্তি ধারণ (শক্তিনামক অস্ত্র গ্রহণ) করিত না ॥২১॥

অনুব্য:—সরোজিনী অহনি অহর্পিতৈ: করৈ: প্রফুল্লতি, পুন: নিগি চ নিমীলতি । (কিন্তু) স্তদাতনী প্রজা জগতি মহীপতৈ: করৈ: সতত' (এব) অতীবফুল্লতা অমজত্ ॥২২॥

ভৌমকমজাসু নিত্যমেব সম্যগ্ আতীত্বাচ্চ অহর্পিতৈরিতি । সরো-
জিনী পদ্মিনী, অহনি দিবসে, অহর্পিতৈ: সূর্য্যস্ব, করে: কিরণৈ:, প্রফুল্লতি
বিকসতি হৃষ্যতি च ; পুনর্নিগি রামৌ च নিমীলতি সঙ্কুচতি বিপীড়তি
च । কিন্তু স্তদাতনী ভৌমকসমকালীনা, প্রজা জনা:, জগতি,
মহীপতৈ: ভৌমকস্ব, করে: রাজগাঢ়ধনাগৈ:, সততমেব অতীবফুল্লতা
নিত্যান্তমেব বিকাশ' চর্চ'চ, অমজত্ প্রাপ্নোত্ ; অধিকতদ্রুদ্ভা-
ভাবাদিতি ভাব: ।

অম সূর্য্যাপ্যেচয়া ভৌমকস্বাধিক্যবশেনাত্ ব্যতিরেকৌলঙ্গার: ॥২২॥

বাখালা—পদ্মিনী দিনের বেলায় সূর্য্যের কিরণে প্রসূম (দিকলিত)

નૃપો મનોર્વચનમૃતે ન કર્મજાતૃ

જનઃ પુનર્નૃપવચનં વિના ચ ન ।

જનં જહત્યરમત નો રમાપિ સા

રમાં ત્યજન્નવનમભૂત કિંચન ॥૨૨॥

વિરૂપતા વિયતિ, વિદૂનતા દિને,

વિસોડ્ડનાત્ કલુપિતતા જલાશયે ।

હર, આવાર રાગિણે મહુચિત્ત હરેશ્ચ શર, કિંતુ તત્કાલેશ્ચ પ્રજા, ડીપ્ત-
રાજાર કરગ્રહણેર વાચશ્ચ મર્કજાઈ અડાચ પ્રફુલ્લ શાકિત ॥૨૨॥

અન્વયઃ—નૃપઃ મનોઃ વચનં જાતે કર્મજાતૃ ન અભૂત, પુનઃ જનઃ નૃપવચનં વિના
કર્મજાતૃ ન અભૂત, સા રમા અપિ જનં જહતી ન અરમત, કિંચન મવનં રમાં ત્યજત્ ન
અભૂત ॥૨૨॥

ભીષ્મકરાજ્યસ્ય સર્વમજ્જલાસ્યદર્તા પ્રતિપાદયતિ નૃપ इति । નૃપો
ભીષ્મકઃ, મનોઃ મનુષ્યમૃતિધર્મગ્રાસ્યકારગણસ્ય, વચનમ્ જાતૈ વિના,
કર્મજાતૃ ન અભૂત કિમપિ કાર્યં નાકાર્યોરિત્યર્થઃ । પુનર્જનસ્ય નૃપ-
વચનં વિના કર્મજાતૃ ન અભૂત । સા પ્રસિદ્ધાં રમા સુત્ત્મીરપિ, જનં
ભીષ્મકરાજ્યસ્યલોકમ્, જહતી ત્યજન્તી, ન અરમત અન્યતાનન્દં
નાન્વભવત્ । કિંચન કિંચિદપિ, મવનં મદમ્, કર્તું, રમાં સુત્ત્મીમ્,
ત્યજત્ ન અભૂત ।

જહતીતિ “શોદાક્ ત્યાગે” इति જ્ઞાપાતીઃ શન્તૃજ્ઞપ્રત્યયે રૂપમ્ ॥૨૩॥

વાણાના—ડીપ્તરાજા મહુચિત્તિ મર્કજાગ્રહણેર વાચ વાતોત
કોન કાર્યા કરિટેન ના; આવાર પ્રજાગાં ડીપ્ત-ઉપજન કિમ
કોન મર્ક કરિત ના, મરો મેહે પ્રજાગણકે પરિત્યાગ કરિત અગ્ર
આનન અગ્રહ કરિટેન ના એવ મેહે રાજો કોન મરો નથી મૂઝ
હિન ના ॥૨૩॥

पयश्रुतिर्जलधरवृष्टसम्बरे . . .

विशौर्णतां वसदपि पापतापयोः ॥२४॥

अवास्थित प्रतिकुसुमं मधुव्रतः

शरासने स्फुटकुसुमं स्मरस्य च ।

अन्वयः—विरूपता विवर्ति, विदूषता दिने, विनीडनात् कलुषितता जलाशये,
पयः श्रुतिः जलधरवृष्टसम्बरे, विशौर्णता अपि पापतापयोः अवसत् ॥२४॥

भीष्मकप्रजानां सौन्दर्यादिसम्पदमाह विरूपतेति । विरूपता रूप-
शून्यता, विवर्ति आकाश एवामूर्त्तत्वात् ; न पुनर्मानुषे विरूपता कृत-
सितत्वम् । विदूषता सन्तापः, दिने सूर्यकिरणप्रभावादिवस एव ; न
पुनर्मानुषचित्ते विदूषता शोकादिसन्तापः । विनीडनात् अवघट्टनात्,
कलुषितता आविलता, जलाशये पुष्करिण्यादायिव, न तु लोकसमाजे
कलुषितता पापम् । यद्यो भागात्, श्रुतिर्भग्नः, जलधरवृष्टसम्बरे
मेघोत्सृष्टजल एव ; न तु लोकसमाजे यशःश्रुतिः सदाचारादुभग्नः ।
विशौर्णतापि शीघ्रतापि, पापतापयोरिव ; न तु धर्मसुखयोः अवसत् ।

अत्रापि पूर्ववदार्थो परिमंथ्यालङ्कारः, अवसदित्येकया क्रियया
विरूपतादीनां कर्तृतयाभिसम्बन्धात् सुखयोगिता चेत्येतयोरङ्गाङ्गिभावेन
सद्वरः, सोऽपि पुनर्ङल्लगुप्रासश्चेकानुप्रासाभ्यां संस्पृश्यते ।

“भीरक्षोराम्बुसम्बरम्” इत्यमरः । विदूषतेति “दूढ् परित्यापे” इति
विपूर्वकश्च दूषातोः ऋप्रत्यये “त्यायोदनवन्धाश्चे”ति लकारस्य नकारः ॥२४॥

वाङ्माला—आकाशे विरूपता (कण्ठीनता) हिन, विदूष माश्वने
विदूषता (मोन्वशीनता) हिन ना । आलोडननिदधन घनाश्वने
कलुषितता (आविलता) इहेतुः ; विदूष उभयत्र ददिनेन मश्वनमाश्वने
कलुषितता (गानाश्वन) इहेतु ना । मेघेन जनदे नय इहेतु विदूषत
इहेतु ; विदूष माश्वन नय (मणाश्वन) इहेतु विदूषत इहेतु ना । एवः गान ७
मश्वनमाश्वने कोषता वाकितुः ; विदूष नय ७ मश्वन कोषता वाकितु ना ॥२४॥

नयादृते कियदयनं बभूव नो

प्रजान्तरे न च विनयं विना प्रया ।

रणाङ्गने न, न भवने गदाश्रयः

सदागमादभवदलं मुदागमः ॥२७॥

भीष्मकराण्ये सर्वेषामिव विद्वत् धनित्वञ्चाह सरस्वतीति । सरस्वती वाग्देवी, निखिलनरान् उपाययौ भेजे, तथापि सा सरस्वती जगति भीष्मकराण्ये, सती अप्यभिचारिणो अभ्यर्चिता च समीरिता लोकैकता । ये च लोकाः कमलां लक्ष्मीं चक्षुः पश्यन्ति, ते मृगानिरः निष्पावाश्च इति धनैश्चराः तदानीन्तना धनिनः जगुः ऊचुः, स्वेष्टे कमलायाश्चिर-स्थिरत्वादिति भावः ।

अत्र विरोधाभासीलङ्कार्ये कानुप्रासेन संयुज्यते ।

“सत्ये साधौ विद्यमाने पूजितेभ्यर्चिते च सत्” इत्यमरः ॥२६॥

वाङ्माला—मरुवती उरुकालीन मरुत लोचके लब्धना कश्चित्, तथापि उहाके लोके मरुती वनिता ; आत्र यादारा मरुतीके चक्षुः पश्यन्ति, तादारा मिथ्यावादी, एहे कथा तदानीन्तना धनोदा वनिता ॥२७॥

अन्वयः—नयात् पठति कियत् अपि अयनं नो बभूव, प्रजान्तरे च विनयं विना प्रया न बभूव । गदाश्रयः रणाङ्गने न बभूव, भवने (च) न बभूव, सदागमात् अलं मुदागमः अभवत् ॥२७॥

तदानीन्तनीं लोकानामवस्थामाह नयादिति । नयात् नीतेः, पठति विना कियत् किञ्चिदपि अयनं पन्था नो बभूव, प्रजानां जनानाम् अन्तरे मध्ये च विनयं विना प्रया व्यवहारो रीतिः न बभूव । गदाश्रयः गदाधारण्यं रणाङ्गने न बभूव रणस्थैषाभावात्, भवने गृहे च गदानां रोगाणाम् आश्रयः अवस्थितिर्न बभूव, सर्वेषामिव स्वाख्यानियमानुवर्तित्वादित्याश्रयः । सतां सञ्जनानाम् आगमात् गृहे उपस्थिते अलं पर्याप्त एव मुदागमः आनन्दोत्पत्तिरभवत् ।

ইসীদৃশৈরখিলমুখৈরখণ্ডিতৈঃ

ধরেণিতুর্ভূবনতলে বম্ভূব সা ।

স্বলন্তুলা কিল নগরী গরীয়সী

ধ্রুবে ভবেত্ ক ন সতি কারণে ক্রিয়া ॥২৮॥

অত্র বম্ভূবত্যেকয়া ক্রিয়য়া বহুনা কৰ্ম্মতয়াভিসম্বন্ধাৎ তুল্যযোগিতা-
লঙ্কারঃ, গদাশ্রয় ইতি দ্রোপেণ তুল্যপ্ৰমাণসম্বন্ধে কানুপ্রাশাভ্যাস সংস্থ্যতি ।

“অয়নং বৰ্জমাগাংধপস্থানঃ পদবী স্ততিঃ” ইতি “রোগব্যাধি-
গদাশ্রয়ঃ” ইতি চামরঃ ॥২৩॥

বাঙ্গালী—ভীষ্মকরাধার শাশনকালে নীতিগণবাভীত নাহুকের অল্প
কোন পথ ছিল না, অজ্ঞানের মধ্যে সবিনয় ব্যবহার ছিল অল্প কোন
ব্যবহারেই বীতি ছিল না, সমরাদলে গদা ধারণ ইহেত না, কিংবা গৃহস্থের
গৃহে কোন দ্রোণের আবির্ভাবও ইহেত না এবং সর্বত্রই সঙ্কনের
উপস্থিতিনিবন্ধন নোকের অল্প আনন্দই জন্মিত ॥২৪॥

অন্বয়ঃ—ধরেণিতুঃ সা গরীয়সি নগরী ইতি ইন্দরঃ অখণ্ডিতৈঃ অখিলমুখৈঃ
ভুবনতলে অত্রগুণা বম্ভূব কিল । কারণে ধ্রুবে সতি ক ক্রিয়া ন ভবেত্ ॥২৮॥

বিদম্ভরাজধান্যাঃ প্রাধান্যমাশ্রু—ইতীতি । ধরেণিতুর্ভূমিপতির্ভীষ্ম-
কস্য, সা গরীয়সী সর্বগৌরবাস্বদীভূতা, নগরী রাজধানী, ইতি ইয়দন্তং
যাবত্ তন্তৈঃ, ইন্দ্রঃ, অখণ্ডিতৈঃ পুণৈঃ, অখিলমুখৈঃ, ভুবনতলে,
স্বলন্তী অধমানা তুলা প্রোপম্যং যस्याঃ সা নিরুপমেত্যর্থঃ বম্ভূব ।
কিলিত্যেতিদ্রোপে । কারণে ধ্রুবে নিয়তে সতি, ক কসিন্ স্থানে ক্রিয়া কার্যে
ন ভবেত্ অপি তু সর্বত্রই ভবেদিত্যর্থঃ ।

অত্র সামান্যে ন বিশেষসমর্থনরূপোঃ স্তান্তরন্যাসোলঙ্কারঃ, পূর্ববদনু-
প্রাশাভ্যাস সংস্থ্যতি ॥২৮॥

বাঙ্গালী—ভীষ্মকরাধার সেই গৌরবিত নগরী এইরূপ সর্বপ্রকার

स यौवने निरविशदेकदोर्वरां

वसुन्धरां विदुषितरां बधूमपि ।

तदादिमाऽनवरतयोग्यलालनात्

प्रजावती भवतितरां स्म, नापरा ॥२८॥

पत्रिपूर्णं अथ जगत्तत्र यथा निरुणमा इष्टेवाहिन । निरुण काव्यं वाकिण
कोथाप्र क्रियं ना इष्ट ॥२८॥

अन्वयः—स यौवने एकदा सर्वरां वसुन्धरां विदुषितरां बधू अपि निरविशत् ।
तदादिमा अनवरतयोग्यलालनात् प्रजावती भवतितरां स्म अपरा न ॥२८॥

स इति । स भौषकः, यौवने काले एकदा सर्वरां सर्वप्रसादां
वसुन्धरां भूमिम्, विदुषितरां विज्ञेयेषु विदुषीं बधूमपि भार्यां
निरविशत् भुक्तवान् । तदादिमा तयोः प्रथमा वसुन्धरा अनवरतं योग्यं
यत् लालनम् आदरेण पालनं तस्मात्, प्रजावती प्रसज्जनशालिनी,
भवतितरां प्रकर्षेण भवति स्म अपरा बधूस्तु प्रजावती सन्तानवती न
भवतितरां स्म ।

अत्र निरविशदित्येकया क्रियया बधूवसुन्धरयोः कर्मतयान्वयात्
सुखयोगितास्तद्वारः प्रजावतीति श्रुतेः इत्यनुमासेन च संसृज्यते ।

“निर्वशो भृतिभोगयो ” इति “प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इति चाभरः ।
प्रकर्षेण विदुषीति विदुषितरा “याकारो स्त्रीकृतो ह्रस्वो क्वचित्”
इति स्त्रीकारस्य ह्रस्वत्वम् । प्रजावतीति एकस्य प्रसंसायाम् अन्यस्य च
संसृजे पत्नुप्रत्ययः । भवतितरामिति “आप्यातकिमेकारान्त—”
इत्यादिना तराप्रत्ययः ॥२८॥

दधाति या धरणिमिमां सदैव, सा

स्वयं हि यज्जठरमविन्ददिन्दिरा ।

पदे पदे खलितपदानसा च सा

नृपाङ्गना न गुरुतराऽभवत् कथम् ॥३२॥

अन्वयः—सुतोदरा सितयुति परिमितभूषणा च सा शिशुचन्द्रिकाकारा प्रविरला-
तारका नमः प्रभा इव विलोकयन्मनुजमनोविनोदिनी (सती) वभौ ॥३१॥

तदानौत्तरीं महिष्या अवस्थामाह निमिः । सितेति । सुता तनया
उदरे यस्याः सा, सितयुतिर्निर्मलकान्तिः, परिमितमल्यं भूषणं यस्याः
सा च, सा भीष्मकमहिषी, शिशुचन्द्रिका नवज्योत्स्ना अन्तरे यस्याः सा,
प्रविरला अत्यल्पाः तारकाः नक्षत्राणि यस्याः सा, नमः प्रभा आकाश-
कान्तिरिव, विलोकयतां निरीक्षमाणानां मनुजानां मनो विनोदयति
आनन्दयतीति सा तादृशी सती वभौ ।

अत्र श्रौतोपमाखण्डारम्भेकासुभासेन संख्यते ॥३१॥

वाङ्मना—गर्भे कक्षाधरिणी, निश्चलकाञ्चि ७ अङ्गदूषणा तीव्रक-
रिषी, नवोन्मिता श्रोत्राङ्गुला अङ्गुलान्नक्षत्रमण्डिता आकाशप्रभा
काय मर्भनकादौ लोकमिभ्रर छिन्नविमोघन करिण्डे धाकिश भोता
भाइडेन ॥३२॥

अन्वयः—या सदा एव इमां धरणिं दधाति, सा इन्दिरा स्वयं हि यज्जठरं
अविन्दत्, सा शृपाङ्गना पदे पदे खलितपदा अलसा गुरुतरा च कथं न अभवत् ॥३१॥

दधातीति । या सदैव इमां धरणिं पृथिवीं दधाति युष्याति धरति
च ; सा इन्दिरा सखीः, स्वयं हि आत्मनैव, यस्याः जठरमुदरम्,
अविन्दत् अलमत ; सा शृपाङ्गना भीष्मकमहिषी, पदे पदे प्रतिपदक्षेपे,
खलितपदा अपसरश्चरणा, अलसा, गुरुतरा अतीवभारवती खम्भाना-
सदीभूता ॥ कथं न अभवत् अपि त्वमवदेव ।

নৃপপ্রিয়া বপুরপুষ্পমনোহরং ।

দিনে দিনে কিল কমলালয়াশ্রিতম্ ।

প্রদীপমৃত সুবিমলকাচমোচিকা

তনোত্যলং হুচিরহুচি' হি সর্বতঃ ॥১১॥

অত্র যালনধারণ্যযোর্মারবতৃসম্মানিতযঃ স্ব মেদেঃপি শ্রীপেণাভেদাধ্য-
বশায়াদতিশয়োক্তিঃ স্বেলিতপদত্বং গুরুতরত্বম্ প্রতি পূর্ববাধ্যার্থী হিতুরিতি
বাধ্যার্থ'হিতুক' কাব্যলিঙ্গধানয়োরজ্জ্বলিভাষেন সঙ্করঃ ; সৌঃপি য
হৃত্যনুপ্রাসচ্চৈকানুপ্রাসাভ্যাং সংসৃজ্যতি ।

“উ, ধাম্, মূল, ধারণ্যপোষয়ীঃ” ইতি গম্যপাঠাৎ ধাধাতৌবক্তৌ-
ভয়াৎ ত্বং প্রতিপত্তব্যম্ ॥১১॥

বাম্রাণা—যিনি গরুড়াই এই পৃথিবী ধারণ করিতেছেন, সেই
লক্ষী বাহার উত্তরে অবস্থান করিতেছিলেন; সেই ব্রাহ্মদেবী
প্রত্যেক পক্ষ্মেণে পক্ষ্মন কেন না হইবে এবং তিনি অগ্নি ও
ভারাক্রান্ত কেন না হইবেন ১০২।

অন্বয়ঃ—নৃপপ্রিয়া কমলালয়াশ্রিত' দিনে দিনে মনোহর' বপুঃ কিল অপুরম্ ।
প্রদীপমৃত সুবিমলকাচমোচিকা হি সর্বতঃ অলং হুচিরহুচি' তনোতি ॥১১॥

নৃপেতি । নৃপপ্রিয়া রাজমহিষী, কমলালয়য়া বর্মরূপয়া লক্ষ্মী-
দেব্যা আশ্রিতম্, অতএব দিনে দিনে মনোহরম্, অধিকাধিকসৌন্দর্য-
মাপন্নম্, বপুঃ শরীরম্, কিল, অপুপত্ অধারণত্ । প্রদীপ' বিমর্ত্তোতি
প্রদীপমৃত্ অম্বন্তরে দীপশিখাধারণী সুবিমলা বাসী কাচমোচিকা
মোচাকাশ কাচনির্মিতা ঘটী ইতি সুবিমলকাচমোচিকা, সর্বতঃ
সমন্তাৎ, অলম্ অত্যর্থম্, হুচিরহুচি' সুন্দরপ্রমাং তনোতি বিস্তারয়তি ।

অত্র দৃষ্টান্তোল্লিখ্যঃ, পূর্ববদনুপ্রাসী ইতি সংসৃষ্টিঃ ॥১১॥

বাম্রাণা—ব্রাহ্মদেবী বহুঃ লক্ষীদেবীকর্তৃক অধিষ্ঠিত বনিয়া
প্রতিদিন অধিক অধিক সৌন্দর্যমাত্র শরীর ধারণ করিতে লাগিলেন ।

दिने दिने नृपवनितातनुश्रिया
नृपस्य च प्रमदविशेषधारया ।
प्रजागणोन्नतिसुखशान्तिसम्पदा
सखीमुदा सह च स गर्भं ऐधत ॥३४॥
वयस्यया कृतवरिवस्यया चिरं
महीभृता प्रणयभृता च सम्भृताः ।
मदप्रदा बहुविधदोहदाः सदा
तदन्तिकं स्म परिहरन्ति नेफिताः ॥३५॥

छिन्द्रे प्रतीपयुक्त निम्न काष्ठमोटा (काष्ठेन डूब) मरुत तिकेहे
अथावश्वन्नर प्रजा विहार करिषा थाके ॥३३॥

अन्वयः—स गर्भं नृपवनितातनुश्रिया नृपस्य च प्रमदविशेषधारया प्रजागणोन्नति-
सुख शान्ति सम्पदा सखीमुदा च सह दिने दिने ऐधत ॥३४॥

गर्भमृहिमाह दिन इति । स गर्भं, नृपवनिताया राजमहियाः,
तनुश्रिया ईदृक्कान्या, नृपस्य भीष्मकस्य च, प्रमदविशेषस्य आनन्दाति-
रेकस्य धारया प्रवाहिण्य, प्रजागणस्य उन्नतिसुखशान्तिभिर्युक्ता सम्पत्
उन्नतिसुखशान्तिसम्पत् तया मध्यपदलोपी समासः । सखीनां मुदा
इमेण च सह दिने दिने ऐधत अवर्तत गर्भस्य लघ्वीरूपत्वादित्याशयः ।

अतः सहीप्तिरलङ्कारो हृत्पुनःप्रासश्चेत्यनयोः संसृष्टिः ॥३४॥

वाङ्माला—राजमहियोर देहकाष्ठि, राजार अतिविरक्त आनन्दप्रवाह,
प्रजागणेर उन्नति, सुख, शान्ति च सम्पद् एवम् सर्वोपपन्न आनन्देन
सहित सेहे गडदी पिने पिने बुद्धि पाहेते नागिन ॥३४॥

अन्वयः—चिरं कृतवरिवस्यया वयस्यया महीभृता च सम्भृता मदप्रदाः
ईप्सिता बहुविधदोहदा सदा तदन्तिकं न परिहरन्ति च ॥३५॥

न केवलं नृपनगरे जनेप्सिता

हरिप्रिया चिरमचलाऽभवत् स्वयम् ।

श्रितोदरा समुपचिताकृतिः क्रमात्

भृशाचलामपि जननीमजीजनत् ॥३६॥

तदानीं मद्दिप्या अभिलाषपूरणमाह वयस्येति । चिरं सर्वदा, कृता वरिवस्या परिचर्या यया तया वयस्यया सख्या प्रणयभृता तत्प्रेम-
शालिना महीभृता राज्ञा च, सन्मृताः संगृहीताः, मदमदाः आनन्द-
दायिनः, ईप्सिताः अभीष्टाः, बहुविधदोषदाः नानाप्रकारवक्षूनि, सदा
तस्याः मद्दिप्याः अन्तिकं न परिहरन्ति अ न तत्पुत्रः, अपि तु सर्वदैव
तत्प्रासचित्यर्थः ।

अत्र सन्मृता इत्येकया क्रियया वयस्यामहीभृतोः कर्तृतयान्वयात्
तुल्ययोगितालङ्कारश्चेकानुप्रासवत्यनुपासौ चेति संवष्टिः ।

“वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासनम्” इत्यमरः । “दोषदः
पुंनपुंसकम्” इति रभसः, स च गर्भकालेऽभीष्टः पदार्थः ॥३५॥

वाङ्मानी—गर्भमा उरुवाकादिगौ मही एव एवमभ्यासो यद्वा
मृगं कश्चिन्निष्ठेन वनिशा गर्भकाले आनन्दजनक नामाविध आसीत्
बल गर्भमाहे महीसौत्र निकटे उपस्थित आदित ॥३६॥

अन्वयः—जनेप्सिता हरिप्रिया केवलं स्वयं नृपनगरे चिरं चक्षणा न अभवत् ।
(किन्तु सा) श्रितोदरा क्रमात् समुपचिताकृतिः (सती) जननी अपि भृशाचला
मजीजनत् ॥३६॥

गर्भं व हिं सूचयति नेति । जनैः सर्वैरेव लोकैः, ईप्सिता सर्वसुख-
हेतुत्वादाय लब्धुमिष्टा, हरिप्रिया लक्ष्मीः, केवलं स्वयं नृपस्य
भीष्मकस्य नगरे, चिरम् अचला न अभवत् । किन्तु सा, श्रितमवलम्बितम्
छदरं मातृजठरं यया सा, क्रमात्, समुपचिता सम्यग्बृद्धिं प्राप्ता

अभूदथ प्रसवजवेदनीदये

महामहो गणकगणस्तथोन्मुखः ।

वसूपमो वसुपरिवर्ष षोडशतः

प्रतिग्रहग्रहिलजनोऽप्युपस्थितः ॥३७॥

आकृतिर्यस्याः सा तादृशी च सती, जननीमपि, भृशापलां गर्भमारादेव चक्षुने अतीवासमर्थाम्, अजीजनत् अकार्यात् ।

अत्र जनन्या भृशापलत्वजननकार्यं प्रति वसुपचिताकृतिपदस्यार्थो दितुरिति पदार्थद्वितुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, अर्थापत्तिश्चेत्कानुप्रासश्च इत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ॥३६॥

वाङ्मनाः—नमत् नोक्तेर चठीठे लक्ष्मी केवल वे औन्नत्यराज्यार वाङ्मानीतेडे छिन्नकाल अछना हरेण इतिशाङ्गिनेन, ताहा नहे, किङ्क त्तिनि मातात्र उभेत्त एवेष करिशा क्रमणः वृत्ति पाहेते थाकिशा ने माताके० अताह अछना करिशाङ्गिनेन ॥३७॥

अन्वयः—अथ प्रसवजवेदनीदये महामह, गणकगण उन्मुख, वसूपम वसुपरिवर्ष षोडशत, तथा प्रतिग्रहग्रहिलजन अपि उपस्थित अभूत् ॥३७॥

वक्षिण्याः प्रसवकालीनव्यापारमाह अभूदिति । अथ अनन्तरम्, प्रसवे प्रसवकाले जायते या सा प्रसवजा सा चासौ वेदना वेति तस्या उदये सती उपस्थितौ सत्याम्, महामहः लोकानामतीवोत्सवः, तथा गणकानां देवज्ञानां गणः, उन्मुखः प्रसवसमयनिरूपणाय उद्ग्रीवः, वसूपमो वसुतुल्यो राजा भौषकः, वसुपरिवर्षणाय ब्राह्मणद्विद्रादौ धनवितरणाय उद्यतः उद्युक्तः, तथा प्रतिग्रहाय राज्ञो दस्तातनग्रहणाय ग्रहिल आग्रहवाञ्छासौ जनवेति सोऽपि, उपस्थितः अभूत् ।

अत्र अभूदित्येकया क्रियया महामहदीनां कर्तृतथान्वयात् तुल्य-योगितालङ्कारश्चेत्कानुप्रासश्चनुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

प्रसूदरं सुरविषयञ्च शून्यताम्
 उपाम्बिकाकरमवनीञ्च पूर्णताम् ।
 नयन्त्यलं निजजनुषा स्वयं रमा
 शुभे दिने समञ्जनि कापि कन्यका ॥३८॥

“मह उहव उत्सवः” इत्यमरः । अयं महश्चन्द्रस्तु धुमानकारान्त-
 क्षामरटोकायां रघुनाथेनोक्तः । “दिवमेदेनलं रक्षी वसुधै धने वसु”
 इत्यमरः । “साग्रहि ग्रहिलखिपु” इति शुभः ॥३७॥

वाङ्मानी—तादात्म्यं नर एकदिन महिषीव अमरवेदना उपेक्षित
 इहेन, बालकवने महोत्सव आरम्भ इहेन, मेवखेरा उन्मील्य महिलेन ।
 वसुधया अजावनागौ भोग्यकरावा धन विवरण करिवार छत्र अस्त
 धाकिलेन एवः अतिशयैव आग्रहनागौ मोक्षकराऽऽपामिना उपेक्षित
 इहेन ॥३७॥

अन्वयः—स्वयं रमा शुभे दिने निजजनुषा प्रसूदरं सुरविषयञ्च शून्यताम्,
 उपाम्बिकाकरं अवनीञ्च पूर्णतां नयन्ती का अपि कन्यका सती समञ्जनि ॥३८॥

रुक्मिण्या जन्माह प्रसूदरमिति । स्वयं रमा लक्ष्मीः, शुभे दिने,
 निजजनुषा आत्मनो जन्मना, प्रसूदरं जननीजठरम्, सुरविषयं
 दिवलीकञ्च, शून्यताम्, उपाम्बिकाया धात्र्याः करं दत्तम्, अवनीं
 पृथिवीञ्च, अलमत्यर्थम्, पूर्णताम्, नयन्ती प्रापयन्ती, का अपि कन्यका
 सती, समञ्जनि सञ्जाता ।

अत्र नयन्तीत्येकया क्रियया प्रसूदरादीनां कर्मतयाभिसम्बन्धात्
 सुखयोगितालङ्कारः । विरूपयोः शून्यतापूर्णतयोः सङ्घटनात् विपमा-
 लङ्कारश्च अनयोरेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करः ।

“जनयित्री प्रसूमाता” इति “जनुर्जननजन्मानि जनिरतु-
 यतिरदुभवः” इति आमरः ॥३८॥

অবেদি ন প্রসবজবেদনাঃসুয়া

সখীজনৈর্জানিতবিনোদসান্বয়া ।

প্রয়াতি যত্কৃতকরুণাক্ষাদপি

ব্যথা, ততঃ কথমথবা ব্যথাকথা ॥২৮॥

বাঙ্গালী—যহঃ লক্ষীমেবৌ নিঃস্বপ্ন লক্ষ্মীধার। জননীঃ উন্নয় ও
বর্গলোককৈ শূন্য করিয়া এবং শাখীঃ হও ও মর্ত্যলোককৈ পূর্ণ করিয়া,
উভয়দিকে একটী কক্ষা হইয়া উন্নয় হইলেন ॥৩৮॥

অন্বয়ঃ—সখীজনৈ, জনিতবিনোদসান্বয়া অসুয়া প্রসবজবেদনা ন অবৈদি ।
অথবা ব্যথা যত্কৃতকরুণাক্ষাদপি প্রয়াতি, ততঃ ব্যথাকথা কথং (স্মাত) ॥২৮॥

জনন্যাঃ প্রসববেদনায়া অকিস্তিত্বকরত্বং সুচয়তি অবৈদীতি ।
সখীজনৈঃ, জনিতৈ উত্তে বিনোদসান্বনে আশ্বাসসান্বনে যত্নাশ্রয়া, অসুয়া
ভীষকমন্দিয়া, প্রসবজবেদনা ন অবৈদি ন বিদিতা । উক্তমর্থঃ সমর্থ-
য়িতুমাচ্চ প্রয়াতীতি । ব্যথা যত্কৃতকরুণাক্ষাদপি প্রয়াতি অপৈতি,
ততঃস্বাভাঃ সকাশাত্, ব্যথাকথা বেদনাঃপ্রসবঃ কথং স্মাত্ ; অপি তু
কথমপি নিত্যর্থঃ ।

অত্র প্রসববেদনায়া অবৈদনকার্য্যস্য পরাধাঃমিচ্ছিতকারণেণ সমর্থনা-
দর্য্যান্তরন্যাসীঃসঙ্কারণঃ, তদবেদনকার্য্যং প্রতি দ্বিতীয়পাদগতপদার্থানাং
ঐতুত্বাত্ পদার্থঐতুকং কাব্যলিঙ্গম্, দ্বিতীয়াহঁ অযাপ্তিঃদ্বয়স্বৈতি
শূন্যপ্রধানভাবেনাঙ্কাজিমাভাত্ সঙ্কারণঃ, সীঃপি ন ক্কেকান্তপ্রাসক্ত্যনু-
প্রাসাভ্যাং সংশ্লষ্যতে ॥৩৮॥

বাঙ্গালী—সখীরা আশ্বাস দেওয়ায় ও শাস্ত্রনা করায় মহিষী প্রায়
বেদনা অনুভব করিতে পারেন নাই । অথবা যাহার করুণাক্ষাতেও
বাধা ঘাই, তাহা হইতে বাধার সম্ভাবনা হইবে কি করিয়া ॥৩৮॥

विरोचिनौमथ विरचय्य मण्डलीं
 क्षणात् क्षणक्षयितविषादमण्डलीम् ।
 प्रचक्षिरे करतलगण्डमण्डनाः
 ह्रस्वध्वनिं बहुलविलासिनीजनाः ॥४०॥

अन्वयः—अथ बहुलविलासिनीजनाः करतल गण्ड-मण्डनाः (सन्तः) क्षणात् क्षण-क्षयित-विषाद-मण्डलीं विरोचिनौ मण्डलीं विरचय्य ह्रस्वध्वनिं प्रचक्षिरे ॥४०॥

सन्तानजन्मामोदे योयिदाधारमात्र विरोचिनौमिति । अथ अनन्तरम्, बहुलाश्च ते विलासिनीजनाः मण्डिलालोकाश्चेति ते, करतलान्येष गण्डेषु कपोलेषु मण्डनानि भूषणानि येषां ते तादृशाः सन्तः, क्षणात् तत्क्षणादेव, क्षणेन उत्सवेन क्षयिता सन्नातव्या विषादमण्डली गृहकर्म्यादिनिबन्धननानावसाहा यस्यां ताम्, विरोचिनौ मनोहराम्, मण्डलीं मण्डलाकारेण्यवस्थितिम्, विरचय्य विधाय, ह्रस्वध्वनिं प्रचक्षिरे ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, यमकं छिन्नाश्रुमासौ इत्यश्रुमासव्यं त्येतेषां संसृष्टिः ।

“निर्व्यापारस्थितौ कालविश्रियोत्सवयोः चयः” इत्यमरः । विरचय्येति विरचयतः क्षीययि “लघुपूर्व्याय ययि” इति कारितस्यायादेशः । क्षयितेति चयप्रक्ष्पात् तारकादित्वादितच् ॥४०॥

वाङ्माला—तादृश नद्रे अनेक रुक्मिणी आसिन्ना मेवमाने उपरहित इहेन एव तादृश इव मनस विद्यत हिन, तादा तदनद्रे आमोने तिरदारित इहेदा गेन । तदनद्वय तादृश इन्नर एकटी मउमो (गौमाकारे अवधान) रुक्मिणी आपन आपन गउदनेन रुदउतन श्वापन-
 पूर्वक हनुध्वनि करिते नागिन ॥४०॥

অথো মিথ: কতিপয়কিঙ্করীজনা:

নৃপান্তিকে বিরুদ্ধরয়তো গতৌ ।

ইতোঃন্তরে চতুরতরা চ কাচন

প্রপপ্রথে ত্বরিতগতৌতসুকন্তু তম্ ॥৪১॥

অন্বয়:—অথো কতিপয়কিঙ্করীজনা নৃপান্তিকে অথত গতৌ মিথ বিরুদ্ধ ।

ইতোঃন্তরে চ কাচন চতুরতরা তু (কিঙ্করী) ত্বরিতগতৌতসুক ত প্রপপ্রথে ॥৪১॥

অথ রাজ্ঞে কন্যাভ্রমবার্শাশ্রদানমাহ অথো ইতি । অথো অনন্তরম্,
কতিপয়ৈ চ তে কিঙ্করীজনা দাসোলোকার্থে ইতি কতিপয়কিঙ্করীজনাঃ,
নৃপস্য কন্যাপিতৃভোঁষকস্য অস্তিকে অগ্রতো গতৌ প্রথমগমনবিপর্যে,
মিথ. পরস্পরম্, বিরুদ্ধ: 'প্রাচীনত্বাদৃশমগ্রে সচ্ছামী'ত্বাদিহুমিথ
বিবাহং অক্ৰু:। ইতোঃন্তরে অস্ত্রাঘসরে চ কাচন কাচিত্, চতুরতরা
কিঙ্করে তু, ত্বরিতগতায় বার্ষাশ্রবণার্থে স্বয়মেব তত্র সম্বরগমনায়
ভৃত্যসকলসুতৃক্ষিতম্, তং নৃপং ভোঁষকম্, প্রপপ্রথে প্রকর্যেণ কন্যা-
ভ্রমবার্শা কথয়ামাশ । চতুরতায়া এবেততৃফলমিতি ভাব: ।

অত্রাপি পূর্ববৎ স্বभावোক্তিৰলঙ্কার: । প্রথমং 'প্রখ্যান প্রতি
চতুরতরা পদস্বার্থভেদেতুরিতি পদার্থভেদতুকং কাব্যলিঙ্ঘ, অনযোরজ্ঞাঙ্কি-
भायेन सङ्गर:, स च इत्यनुप्रासेन संख्यते ।

প্রপপ্রথে ইতি "প্রথ প্রখ্যানে" ইতি ভৌবাদিকপ্রথধাতৌ পরোচ্যাতা:
প্রথমপুরুষকবচনে রূপম্ ॥৪১॥

বাজালী—ভাঙ্গার পরে রাজার নিকটে সংবাদ বলিতে প্রথমে কে
যাইবে এতে বিষয় লেখা কয়েকজন দাসী পরস্পর বিবাদ করিতে
লাগিল । এই অবসরে কোনও বিশেষ চতুরা দাসী ভাড়াভাড়ি বাইয়া
রাজার নিকটে সেই সংবাদ বলিল, কিন্তু তখন রাজা নিজেই সেই
সংবাদ শুনিবার জন্য সত্বর সে স্থানে যাইতে উৎসুক ছিলেন ॥৪১॥

বিরোচিনীময় বিরচয়্য মণ্ডলী
 ঘণাৎ ঘণচ্ছয়িতবিপাদমণ্ডলীম্ ।
 প্রচক্ৰিরে করতলগণ্ডমণ্ডনাঃ
 হুতুধ্বনিং বহুলবিলাসিনীজনাঃ ॥৪০॥

অর্থঃ—যথ বহুলবিলাসিনীজনাঃ করতল গণ্ড-মণ্ডনাঃ (সন্তাঃ) ঘণাৎ
 ঘণ-ছয়িত-বিপাদ-মণ্ডলী বিরোচিনী মণ্ডলী বিরচয়্য হুতুধ্বনিং প্রচক্ৰিরে ॥৪০॥

সন্তানজন্মামোদে যোপিদামারমাহ বিরোচিনীমিতি । অথ
 অনন্তরম্, বহুলাহু তে বিলাসিনীজনাঃ মন্দিরালীকাষেতি তে,
 করতলান্যে ব গণ্ডেযু কপোলেষু মণ্ডনানি ভূষণানি যৈর্বা তে তাহুয়াঃ সন্তাঃ,
 ঘণাৎ তত্শব্দাদেব, অথেন তত্শব্দেন ছয়িতা সম্ভ্রাতশ্চযা বিপাদমণ্ডলী
 মণ্ডকম্পাদিনিষম্বননানাবসাদা যস্যাং তাম্, বিরোচিনী মনোহরাম্,
 মণ্ডলী মণ্ডলাকারেণাশ্রয়িতাম্, বিরচয়্য বিধায়, হুতুধ্বনিং প্রচক্ৰিরে ।
 অত্র স্বভাবোক্তিরলঙ্কারঃ, যমকং ত্রিকাতুশ্লোকঃ ইত্যনুশ্লোকঃ তেতৈর্বা
 সংলিখিতঃ ।

“নিখ্যাংপারম্বিতৌ কালবিশ্রয়োত্শব্দযৌঃ শব্দঃ” ইত্যমরঃ । বিরচয়্যেতি
 বিরচয়তঃ জ্ঞোয়পি “লব্ধপূর্ব্বোঃ যপি” ইতি কারিত্বায়াদেশঃ ।
 ছয়িতেনিতি অযশ্শব্দাৎ তারকাদিত্বাদিতপ ॥৪০॥

বালালা—তাহার গরে অনেক মহিলা আগিয়া দেখানে উপস্থিত
 হইল এবং তাহার যে মনের বিধান ছিল, তাহা তখনই আমোদে
 তিরোহিত হইয়া গেল । তদনন্তর তাহার হৃদয় একটী মণ্ডলী
 (গোলাকারে অবস্থান) করিয়া আপন আপন প্রণামে করতল স্থাপন-
 পূর্ব্বক হুতুধ্বনি করিতে লাগিল ॥৪০॥

ଅଥୋ ମିଥ: କତିପୟକିଢ଼ରୌଜନା:

ନୃପାନ୍ତକେ ବିରୁଦ୍ଧୁରଗତୌ ଗତୌ ।

ହତୋଽନ୍ତରେ ଚତୁରତରା ଚ କାଚନ

ପ୍ରପ୍ରପଥେ ତ୍ବରିତଗତୌତ୍ସୁକନ୍ତୁ ତମ୍ ॥୪୧॥

ଅନ୍ବୟ:—ଅଥୋ କତିପୟକିଢ଼ରୌଜନା ନୃପାନ୍ତକେ ଅଗତ ଗତୌ ମିଥ, ବିରୁଦ୍ଧ ।

ହତୋଽନ୍ତରେ ଚ କାଚନ ଚତୁରତରା ତୁ (କିଢ଼ରୌ) ତ୍ବରିତଗତୌତ୍ସୁକନ୍ତୁ ତ ପ୍ରପ୍ରପଥେ ॥୪୧॥

ଅଥ ରାଜ୍ଞେ କନ୍ୟାଜନ୍ମବାର୍ତ୍ତାମ୍ରଦାନମାହ ଅଥୋ ଇତି । ଅଥୋ ଅନନ୍ତରମ୍, କତିପୟେ ଚ ତେ କିଢ଼ରୌଜନା ହାସିଲୋକାର୍ଥେ ିତି କତିପୟକିଢ଼ରୌଜନା:, ନୃପସ୍ୟ କନ୍ୟାପିତୁର୍ଭୋଞ୍ଜକସ୍ୟ ଅନ୍ତକେ ଅଗତୌ ଗତୌ ପ୍ରଥମଗମନବିପୟେ, ମିଥ: ପରସ୍ପରମ୍, ବିରୁଦ୍ଧଃ ‘ମାତୃନିନ୍ଦାଦତ୍ତମଗ୍ନେ ଶକ୍ତାମୀ’ତ୍ୟାଦିରୂପେଷା ବିବାଦ’ ଚକ୍ର: । ହତୋଽନ୍ତରେ ଅଭାବସରେ ଚ କାଚନ କାଚିତ୍, ଚତୁରତରା କିଢ଼ରୌ ତୁ, ତ୍ବରିତଗତାୟ ବାର୍ତ୍ତାଶ୍ରବଣାର୍ଥେ ଶ୍ରୀୟମିବ ତତ୍ତ୍ବ ସତ୍ତ୍ବରଗମନାୟ ଷଡ଼ତ୍ସୁକସ୍ତୁତ୍ତଞ୍ଜିତମ୍, ତଂ ନୃପଂ ଭୋଞ୍ଜକମ୍, ପ୍ରପ୍ରପଥେ ମକର୍ଦ୍ଦେଷ କନ୍ୟା-ଜନ୍ମବାର୍ତ୍ତା କଥୟାମାସ । ଚତୁରତରାୟା ଏବେତତ୍ଫଳମିତି ଶାବ: ।

ଅଥାପି ପୂର୍ବସ୍ବତ୍ ସ୍ତ୍ରୀଭାବୋକ୍ତିରତ୍ତ୍ବାର୍ତ୍ତ: । ପ୍ରଥମଂ ପ୍ରପ୍ୟାନ ମତି ଚତୁରତରା ପଦସ୍ବାର୍ଥହିତୁରिति ପଦାର୍ଥହିତୁକଂ କାବ୍ୟଲିଞ୍ଜସ୍ବ, ଅନୟୋରତ୍ତ୍ବାଦ୍ଭି-ଭାସିନ ସଦ୍ବର:, ଷ ଷ ଶତ୍ବତୁମ୍ରାସିନ ସଂସଦ୍ବ୍ୟତି ।

ପ୍ରପ୍ରପଥେ ଇତି “ପ୍ରଥ ପ୍ରପ୍ୟାନି” ଇତି ଭୌଷାଦିକପ୍ରଥଧାତୌ: ପରୋଚ୍ଚାୟା: ପ୍ରଥମପୁରୁଷେକବଚନେ ରୂପମ୍ ॥୪୧॥

ବାକ୍ୟାଳୀ—ତାହାର ପରେ ରାଜାର ନିକଟେ ଶଂବାଦ ବଳିତେ ପ୍ରଥମେ କେ ଯାହାବେ ଏହି ବିଷୟ ଲେଖା କଲେକେତନ ଦାମୀ ପରମ୍ପରା ବିବାଦ କରିତେ ଲାଗିଲ । ଏହି ଅବସରେ କୋନେ ବିଶେଷ ଚତୁରା ଦାମୀ ତାହାତାଡ଼ି ଯାହାହା ରାଜାର ନିକଟେ ଯେହି ଶଂବାଦ ବଳିଲ, କିନ୍ତୁ ତବନ ରାଜା ନିଜେହି ଯେହି ଶଂବାଦ ଉନିଦାର କଳ୍ପ ସଦ୍ବର ସେ ଶ୍ବାନେ ଯାହାତେ ଉତ୍ତରକ୍ ହିଲେନ । ୧୧୧ ।

तथापि सा स्वजनसमानभागतः ।
 महीपतेरलभत पारितोषिकम् ।
 न कारणेऽसति च विवेकदृश्यनः
 मनस्विन्यलति मतिः कदाचन ॥४२॥
 पदे पदे वसु वसुपुर्जं गुर्जनाः
 प्रदध्वनुः परिनृतुः समुन्मदाः ।
 सुतै किका बहुषु सुतेषु तिष्ठतां
 गृह्णात्यने सुदमधिकां ददाति हि ॥४३॥

अन्वयः—तथापि सा स्वजनसमानभागतः (एव) महीपतेः पारितोषिकं
 अलभत । (तथा) च विवेकदृश्यनः मनस्विनः मतिः कारणे न सति कदाचन न
 चलति ॥४२॥

राज्ञी न्याय्यपारितोषिकदानमाह तथापीति । तथापि प्रथम-
 प्रख्यानेऽपि, सा किङ्करी, स्वजनसमानभागतः अपरकिङ्करीतुल्यभागेनैव,
 महीपतेर्भोषकात्, पारितोषिकम् अलभत । तथा च विवेकेन दृष्ट-
 वानिति विवेकदृश्यनः, विवेचनानुसारेण कार्यकारिण इत्यर्थः, मनस्विनः
 प्रशस्तमनसो ज्ञानंश्च, मतिर्बुद्धिः, कारणे, न सुति न विद्यमाने, कदाचन,
 न चलति कर्तव्यात् न भक्ष्यति । अत्र प्रथमप्रख्यानस्तु चातुर्यमात्रा-
 दकिञ्चित्करमित्याशयः ।

अत्र सामान्येन विप्रेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

विवेकदृश्यन इति “दृश्येः कृनिप्” इति कृनिप्प्रत्ययः ॥४२॥

बाणाला—एषाणि मेहे राज्ञी अत्रात्र राज्ञीर मनान मनानहे राज्ञीर
 निरुद्धे इहेते पारितोषिक पाहेन । कारण, विवेकनाशनाये कार्य-
 कारी प्रशस्तमनसो लोकेन बुद्धि विवेक कारण न किञ्चित् कर्तव्य ज्ञे
 इति ॥४२॥

धृतोऽम्बया निवृत्त एककोऽर्भकः
 परोऽस्पृशन्नघुगति स्तिकागृहम् ।
 तमङ्गना स्रपितवती जनस्त्रवेः
 समस्रवन्त परमपरश्च तज्जले ॥४४॥

अन्वयः—समुच्चदा जना पदे पदे वसु वरपु जगु प्रदध्वतु परिनन्दतु (च) ।

हि बहुषु सुतेषु एकिका सुता गृहस्थमे तिष्ठता अधि क (एव) मुद ददाति ॥४५॥

कन्याजन्मवृत्तान्ताप्रचारे राजधान्यवस्थामाह पद इति । सम्यक्
 उत्तमश्च मदः राजकन्याजन्मानन्दो धेया तं तादृशा जना, पदे पदे
 स्थानि स्थानं, वसु धनम्, वरपुः प्रकातरभावेन दत्तः, जगुः मङ्गलगानं
 चक्रुः, प्रदध्वतुः मिलित्वा प्रकर्षेणानन्दकोलाहलं चक्रुः, परिनन्दतुः
 सर्वत्र नृत्यं चक्रुः । हि यस्मात्, बहुषु सुतेषु पुत्रेषु सत्सु, एकिका
 एका, सुता कन्या, गृहस्थमे तिष्ठता गृहस्थानाम्, अधिकाधिव,
 सुदमानन्दं ददाति । राजानन्देनैव राजभक्तानामानन्द इत्यभिप्रायः ।

अत्र पूर्वार्धे यदुनां क्रियाणामेककर्तृकारकत्वात् दोषकमलङ्कारः ;
 सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चानयो पूर्ववत् सङ्गरः ॥४६॥

वाङ्मना—राजधानीय आनन्दमागच्छ कोटिकरा ज्ञाने ज्ञाने धन
 विउदग, गान, आनन्दकोलाहलम् ॥ नृत्ता करिष्ठे जागिल । दह पूज
 स्त्रान्तेर परे एकजि वक्ता खगिले, स गृहस्थगणेर अतोऽथ आनन्दे जग्राहेया

• शास्त्रे ॥४७॥

अन्वयः—एकक अर्भक अम्बया धृत (सन्) निवृत्तते, पर लघुगति स्तिका-
 गृह अस्पृशत् । अङ्गना जनस्त्रवे त स्रपितवती, अपरश्च तज्जले पर समस्रवन्त ॥४४॥
 तदानीं शिशूना व्यापारमाह धृत इति । एकक एक, अर्भकः
 शिशु, अम्बया जनन्या, धृत सन्, निवृत्तते स्तिकागृहस्थमन्विष्टः ;

प्रभाचणा विरतनिमेषलोचनाः

विनिश्चला बहुतरवामलोचनाः ।

दिदृक्षवः शिशुकृतकर्पणांशुकाः

चकाशिरं विततविभूषणांशुकाः ॥४५॥

परः अन्योऽर्भकः, लघ्वी इता गतिर्यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा
सूतिकागृहम् असृशत् ; अङ्गना काचित् स्त्री, ललसवैर्जलधाराभिः,
तं सूतिकागृहस्थशिशुमर्भकं स्तपितवतो ; अपरश्च अर्भकः, परमत्यन्तम्,
तज्जले समखलत् विपरणादपतत् ।

— अत्र स्त्रमावोक्तिरसद्वारः ॥४४॥

वाङ्मानी—एकौ बालक इति कागृहं लब्धं करिष्ये वादेतेहिन,
तथैव तादृशं भात। तादृशे २राय मे निवृत्तिः पादेल ; अपर बालक
ऊत वादेश इति कागृहं लब्धं करिष्ये ; तथैव कोन महिला जगन्नादावारा
तादृशे ज्ञान कयादेशा मिल एवः अत्र कोन बालक आनिता मेहै जले
पा विद्या पडिदा गेल ॥४४॥

अन्वयः—प्रभाचणाः विरतनिमेषलोचनाः शिशुकृतकर्पणांशुकाः वितत
विभूषणांशुकाः बहुतरवामलोचनाः दिदृक्षवः, विनिश्चलाः (सत्यः) चकाशिरं ॥४५॥

दर्शनार्थं सीमन्तिनीसमशयमाह प्रभेति । प्रभया कान्त्या ख्याता-
इति प्रभाचणाः, विरता निवृत्ता निमेषा येषां तानि तादृशानि लोचनानि
नयनानि यासां ताः, शिशुभिः सन्तानैः कृतं कर्पणम् आकर्षणं येषां
तानि तादृशानि अंशुकानि वसनानि यासां ताः, तथा वितता विस्तृता
विभूषणानां विशिष्टालङ्काराणाम् अंशवः किरणा यासां ताश्च बहुतर-
वामलोचना बहुला एवाङ्गनाः, दिदृक्षवस्तां कन्यां द्रष्टुमिच्छवः, अतएव
विनिश्चला अतीवनिष्पन्दाः सत्यः, चकाशिरं शिशुभिरं ।

अत्रान्वयमकमलद्वारः ।

चकासती सितकृतदीपभान्तरे
सुतात्मना समवतरन्त्यपि स्वयम् ।
हरिप्रिया स्तिमितपयःपयोनिधेः
तदोदरे वसतिमिवाकरोचिणि ॥४६॥

प्रभावणा इति “तत्पठ्याति चञ्चल्यौ” इति चणप्रत्ययः । वितत-
विभूषणांशुका इति “बहुव्रीहौ श्रियाद्वा” इति कप्रत्ययः ॥४५॥

वाङ्मानी—शून्यो बनिष्ठा विधातु बहुरात्र गद्गिता मेहे कक्षाटोदे
प्रेक्षितार कञ्च आनिष्टा मेहेश्वाने निम्नान् ददेक। शोभा पाहेते नागिन,
तथन ताहात्तर नशने निरुमय हिन ना, शून्यावन अमहात्तर किन्नरकुलि
छडादेक। पङ्क्तिदेहिन एव। काशरुक् काशरुक् शिखमकुलानग्न कापड
भविष्ठा टानिदे हिन ॥४६॥

अन्वयः—स्वयं हरिप्रिया सुतात्मना समवतरन्ती (सती) अपि तदा निशि
सितकृतदीपभान्तरे चकासती (सत) स्तिमितपयःपयोनिधे उदरे वसति चकरोत् ॥४६॥

चीरोदसागरजाताया लक्ष्मीदेव्या अवताररूपायास्तत्कन्याया शुभवर्ण
प्रदीपालोकमध्ये अवस्थानादुत्प्रेक्षते चकासतीति । स्वयं हरिप्रिया
लक्ष्मी, सुतात्मना भीष्मककन्यारूपेण, समवतरन्ती मर्त्ये सम्यगवतरणं
प्राप्नुवती मर्त्यपि, तदा निशि रात्रौ, अस्मिता सिता शुभवर्णा कृतार्
गन्धकादिदाहदानेन सम्पादिता या दीपभा प्रदीपालोक, तस्या अन्तरे
मध्ये, चकासती प्रकाशमाना सती, स्तिमितानि निश्चलानि पयोनिधि
दुग्धानि यस्य तादृशस्य पयोनिधे चीरोदसागरस्य उदरे अभ्यन्तरे, वसतिं
वासम् चकरोदिव । शुभवर्णप्रदीपप्रभाया चीरोदसागरतुल्यत्वात् तन्मध्ये
च तदानीं तस्या अवस्थानादिति भावः ।

अयं वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षाद्वारम्ये कानुप्राप्तेन
ससृज्यती ।

यदोः कुलं परमहसज्जगच्च यत्
तदेव किं विधुकिरणच्छलादभौ ।

५-

मनोऽदुनोदयदपि च चेदिभूपतेः

तदेव च स्फुटमभवदगुहातमः ॥४७॥

असिता सिता कृतति सितकृता श्रेणिकृता इत्यादिवत् "श्रेण्या-
दयच्चार्थवृत्तयः कृतादिभिः" इति समासः । सितकृता आसौ दीपमा
चेति सितकृतदीपमा इति च पुनः कर्मधारयः ॥४६॥

वाङ्मानी—यद्यः मन्त्रीपदेनौघकवाक्वात्र कम्पाकृतेन यादिसृष्टं हरेष्टा७
मेष्टे त्रादिकाले तत्रवर्ण एतौपानोक्तैश्च यथा एकानिष्ठं हरेष्टे
धाकाय देन निष्ठा त्रौपानिगागवेष्टे उभवेष्टे त्रिष्ठे वानि कर्त्तिते
हिलेन ॥४७॥

अन्वयः—यदोः कुलं जगच्च यत् परं अवसत्, तदेव किं विधुकिरणच्छलान्
भौ । यदपि च चेदिभूपतेः मनः अदुनोत्, तदेव च स्फुटं गुहातमः अवसत् ॥४७॥

लक्ष्मीरूपायास्तस्या जन्मनि जगदानन्दं भाविनि भूतवदुपचारात्
यदुवंशस्य हर्मं शिशुपालस्य मनस्तापञ्च सूचयति यदोरिति । यदोः कुलं
वंशः, जगच्च कर्तुं, यत्, परमत्यन्तम्, अवसत् भावियदुवंशवधा लक्ष्मी-
रूपाया रुक्मिण्या जन्मना आनन्दात् हास्यमकरोत् ; तत् हास्यमेव,
किम्, विधुकिरणच्छलात् चन्द्रशिव्याजात्, यभौ चकाश्रिः ; "यश्चि
धवलता वर्ण्यते हासकोर्ल्योः" इति कविसमयप्रसिद्धहासस्य शुभत्वादिति
भावः । यदपि च, चेदिभूपतेः शिशुपालस्य, मनः, अदुनोत् रुक्मिण्या
अलसमानत्वात् सन्तापमभवत् ; तदेव च स्फुटं स्पष्टम्, गुहातमः
पर्वतगुहास्थितोऽन्धकारः अभवत् ; आनन्दात्तस्य हासस्य शुभतया
वर्णनीयत्वेन तद्विपरीतस्य नैराश्यात्तस्य मनस्तापस्य कृष्णवर्णतया
वर्णनीयत्वादित्याशयः ।

स्वया भया मृदुतरया प्रभूतया
खरां कृशामजयदसौ प्रदीपभाम् ।
तदत्र भावलिरिव चन्द्रिकान्तरे
विस्तीर्णताम्रगमदलं तदावली ॥४८॥

अत्र पूर्वार्धे सापङ्गवात्प्रमेघालङ्कारः परार्धे च वाच्या भावाभि-
मानिनी द्रव्योत्प्रेषा, अनयोश्च निधो निरपेक्षतया संछटिः । किं
स्तुटम् इत्युभयमप्युत्प्रेषावाचकम् ॥४७॥

वाङ्मानी—रुक्मिणी अत्रग्रहण कराय वदुवः च उ मयश्च खगः आनन्द
ये अताश्च शास्त्र रुक्मिणीहिन, तादाहे कि (नेहे राजिह) छल्लिद्विगणल्ले
अकाश पाहेराहिन ; आव निठगालेन ये मनखान इहेराहिन, अद्विहः
तादाहे उदाव अदका इहेराहिन ॥४९॥

अन्वयः—असौ मृदुतरया प्रभूतया (च) स्वया भया खरां कृशाम् (च) प्रदीपभां
अजयत् । तत् चन्द्रिकान्तरे भावनिः इव तदावली अत्र अलं विस्तीर्णतां अगमत् ॥४८॥

अथ कथ्यायाः प्रभावापुर्व्यमाह ख्येति । असौ भोक्ककस्या,
मृदुतरया अतिकोमलया, प्रभूतया प्रचुरया च, स्वया निजया, भया
प्रभया, खराम् उष्णतया तीव्राम्, कृशामव्याच्च, प्रदीपानां भां प्रभाम्
अजयत् । जयत्यर्थेनोत्कर्ष आचिष्यति । तथा च स्वर्गपदै खरप्रभा-
पेक्षया कोमलप्रभा उत्कृष्टैव ; अत्यापेक्षया च प्रचुरोत्कर्षः अतएव
सिद्ध एवेति भावः । तत् तस्मात्, चन्द्रिकान्तरे प्योत्सामध्ये, भावलिः
नक्षत्रेणोरिव, तदावली प्रदीपत्रेणोः, अत्र तत्कन्याप्रसामध्ये,
अलमत्यन्तम् ; विस्तीर्णतां सयमगमत् ।

अथ जयत्ययोरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तं रतिप्रयोजितद्वयम्, जयं
प्रति मृदुतरादिपदार्थानां हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
योतोपमा, इत्यनुपासच्च इत्येतेषां संछटिः ।

यदोः कुलं परमहंसजगच्च यत्
तदेव किं विधुकिरणच्छलाद्भौ ।

५

मनोऽदुनोदयदपि च चेदिभूपतेः

तदेव च स्फुटमभवद्गुहातमः ॥४७॥

अमिता सिता कर्तति सितकृता श्रेयिकृता इत्यादिवत् “श्रेया-
दयश्चुर्यहस्यः कृतादिभिः” इति समासः । सितकृता चासौ दीपभा-
वेति सितकृतदीपभा इति च पुनः कर्मधारयः ॥४६॥

वाङ्मानी—इदं नक्षोदेवो डीपकदाकारं कदाकाले आविर्भूतं हृद्देशे
मेहे शक्तिमाने सुप्रवर्णं अदीपानोक्तेर्यथा प्रकाशितं हृद्देशे
शक्तिरूपेण निःसृतं शीरोरोगागरेण उदरेण तिलके वाग्वद्विते
हिलेन ॥४५॥

अन्वयः—यदीः कुलं जगच्च यत् परं अद्वयत्, तदेव किं विधुकिरणच्छलात्
भौ । यदपि च चेदिभूपतेः मनः अदुनोत्, तदेव च स्फुटं गुहातमः अभवत् ॥४७॥

लक्ष्मीरूपायास्तस्या जन्मनि जगदानन्दं भाविनि भूतवदुपचारात्
यदुवंगस्य हृदं शिशुपालस्य मनसायश्च सूचयति यदोरिति । यदोः कुलं
वंशः, जगच्च कर्तुं, यत्, परमात्यन्तम्, अद्वयत् भावियदुवंगस्यैवा लक्ष्मी-
रूपाया रुक्मिण्या जन्मना आनन्दात् आश्रयकरोत् ; तत् आश्रयेन,
किम्, विधुकिरणच्छलात् चन्द्ररश्मिव्याजात्, वभौ चकाशे ; “यमसि
धवलता वर्ण्यते हामकीर्त्तौ” इति कविसमयमसिहृद्वासस्य शुभत्वादिति
भावः । यदपि च, चेदिभूपतेः शिशुपालस्य, मनः, अदुनोत् रुक्मिण्या
अलस्यमानत्वात् सन्तापममजत् ; तदेव च स्फुटं स्पष्टम्, गुहातमः
अप्येतद्गुहास्थितोऽन्धकारः अभवत् ; आनन्दजातस्य आसस्य शुभतया
वर्णनीयत्वेन तद्विपरीतस्य नैराश्र्यजातस्य मनस्तापस्य कृष्णवर्णतया
वर्णनीयत्वादित्याशयः ।

स्वया भया मृदुतरया प्रभूतया
खरां कृगामजयदसौ प्रदीपभाम् ।
तदत्र भावलिरिव चन्द्रिकान्तरे
विनीनतामगमदलं तदावली ॥४८॥

अत्र पूर्वार्थे सापङ्गवात्प्रमेचावधारः परार्थे च वाच्या भावामि-
मानिनी द्रव्योत्प्रेक्षा, अनयोश्च मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । किं
कटुम् इत्युभयमप्युत्प्रेक्षावाचकम् ॥४७॥

वाङ्मानी—रुचिणी जगत्प्रहण कवाञ्च यद्भूतञ्च ७ मयञ्च जगत् आनन्दे
ये अतोऽहं शङ्कं चरिष्याहिन्, तांशहे किं (नेहे वाञ्छिते) चन्द्रकिरणच्छले
अवाञ्च पादेषाहिन्, आव निजभावेन ये मनसाञ्च दृष्टेषाहिन्, अष्टेभः
तांशहे उदात्त अङ्ककाञ्च दृष्टेषाहिन् ॥४७॥

अन्वयः—असौ मृदुतरया प्रभूतया (च) स्वया भया खरां कृशा (च) प्रदीपभां
चमयत् । तत् चन्द्रिकान्तरे भावलि इव तदावली चव चल विनीनतां चमयत् ॥४८॥

अथ कान्यायाः प्रभाप्राप्त्यर्थमाह स्वयेति । असौ भोष्मककन्या,
मृदुतरया अतिकोमलया, प्रभूतया प्रचुरया च, स्वया निजया, भया
प्रभया, खराम् उष्णतया तीव्राम्, कृगामन्याश्च, प्रदीपानां भां प्रभाम्
अजयत् । जयत्यर्थेनोत्कर्षं आक्षिप्यते । तथा च स्वर्गपक्षे खरप्रभा-
पेक्षया कोमलप्रभा उत्कृष्टैव ; अन्वयेष्वया च प्रचुरोत्कर्षः अतएव
सिद्ध एवेति भावः । तत् तस्मात्, चन्द्रिकान्तरे ज्योत्स्नामध्ये, भावलिः
नक्षत्रश्रेणीरिव, तदावली प्रदीपश्रेणीः, अत्र तत्कन्याप्रभामध्ये,
अलमत्यन्तम् ; विनीनतां स्वयमगमत् ।

अत्र जयत्ययोरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्त इति श्रयोक्तिरयम्, जयं
प्रति मृदुतरादिपदार्थानां हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
ग्रौहोपमा, इत्यनुदासञ्च इत्येतेषां संसृष्टिः ।

दरिद्रता प्रबलतमापि पूर्वजा
मरिष्यति ध्रुवमचिरादितोव सा ।

उपप्रसूकरयुगलात् प्रसूकरौ

निमोलितेक्ष्णयुगलं गतारुदत् ॥४८॥

“सुः प्रभा वग् विश्विद्भा भास्वविद्युतिदीप्तयः” इति, “नक्षत्रमृक्षं
भं तारा तारकाप्युद्धुवास्त्रियाम्” इति “वीथ्यालिरावलिः पङ्क्ति-
श्रेण्यौलिखास्तु राजयः” इति चामरः । तदावलीति आवलिग्रन्दात्
“इतच्च क्तिवज्जिताहा” इतीप्रत्ययः ॥४८॥

वाङ्मानी—जेहे श्रावकछाति अधिकोमल ओ अहूर आपन अताहार।
अथर ओ अन्न अनीपशुनिर अताके अय करिन; इतवाः पूर्ण ज्योत्स्नाद
मधो नक्षत्रश्रेणीर छात्रं वज्रादीर अतार नधो अनीपश्रेणी एकैवावे
नय पाहेरा गेल ॥४८॥

अन्वयः—प्रबलतमा पूर्वजा अपि दरिद्रता अचिरात् ध्रुवं मरिष्यति, इति इव ।
सा उपप्रसूकरयुगलात् प्रसूकरौ गता (सती) निमोलितेक्ष्णयुगलं अरुदत् ॥४८॥

कन्यायाः प्रथमरोदनमाह दरिद्रतेति । प्रबलतमा, अधिका अधिक-
शक्तिका च, पूर्वजा स्त्रजन्मनः पूर्वं जाता अग्रजा ज्येष्ठभगिनीरूपा च,
अपिञ्चार्थे, दरिद्रता लोकविशेषाणां निःस्वता, अचिरात् शीघ्रमेव, ध्रुवं
निक्षिप्तमेव च, मरिष्यति अप्रयास्यति प्राणं ह्यत्यत्यति च, पूर्णलक्ष्मीरूपाया
स्त्रया आविर्भावादिति भावः । इति हेतोरिव, सा राजकन्या,
उपप्रसूकरयुगलात् धात्रीद्वन्द्वयात्, प्रसूकरौ जननीद्वन्द्वौ, गता सती,
निमोलितं सुद्रितम् ईक्ष्णयुगलं चक्षुर्द्वयं यस्मिन् कर्मणि तद्व्यधा
तया, अरुदत् । अन्यापि अचिरध्रुवभाविनि ज्येष्ठभगिनीमरणे रोदिति ।

अत्र निरङ्गं श्लिष्टं केवलरूपकमलङ्कारः, हेतुतुल्येच्छा चानयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सद्वरः ।

तया कृतादपि सुमुदे प्ररोदनात्
अपि स्मितात् सपदि बभूव विस्मितम् ।
करेणानादपि च धृतिं मुदाऽधृत
प्रसूप्रभृत्य पगतलोकमानसम् ॥५०॥

“जनयित्री प्रसूमाता” इत्यमरः ॥४८॥

বাঙ্গালী—তদানীন্তন ব্যক্তিবিশেষের গুরুতর পরিত্রাণরূপ
 ঘোষ্ঠাভগিনী অচিরকাল মধ্যে নিশ্চয়ই মন্দিরে বলিয়াই যেন সেই কল্যাণ
 ধাত্রীর হস্ত হইতে মাতার হস্তে যাইয়া নবনয়ন শ্রুতিত ব্রহ্মা যোগ
 করিতে লাগিল ৷৩২৥

अन्वयः—प्रसूयाः सुपमतां लोकां गच्छन्ति, तथा ज्ञाताः प्रदीपनात् अपि सुमुदी, तथा ज्ञाताः विज्ञाताः अपि सदापि विविक्तं वसूय, तथा ज्ञाताः करिष्यान् अपि सुदा इति।
अथ त्व १५०३

तदानीं तत्तत्प्रयोगानामवस्थां प्रकटयति तथेति । प्रसूतमभूतीनां जनन्यादीनाम् उपगतानां तत्प्रोपस्थितानां स्त्रीकानां मानसं मनः कर्तुं, तथा कन्यया, कृतात् प्ररोदनादपि, मुमुदे कौरुकादानन्द, तथा कृतात्, क्षितात् ईषदायप्रकारादपि, सपदि तत्प्रचयात्, विक्षितं विग्रयापन्नं बभूव । तथा कृतात्, करेख्यात् वृक्षसञ्चालनादपि, मुदा आनन्देन, हृतिं निवृत्ततानिबन्धनाग्रहायां धैर्यम् अहत आधारयश्च, तत्तत्प्रयोगभाववैचित्र्यादिति भावः ।

अथ विषादजनकरोदनरूपकारणात् जायज्जनकानन्दोत्पत्तेर्विषमा-
सद्वारण्ये कानुपायेन संशुष्यते ॥५०॥

বাল্যকাল—দৃষ্টিগত যোগনেও মননপ্রকৃতি উপস্থিত ব্যক্তিগণের
মন আনন্ডিত হইতে লাগিল, সে চেদং হাতের দ্বারা ওষ্ঠদুগলের অবস্থা

দয়ৈচক্ষাৎ সমবতি যা প্রজাব্রজ'
 তদা তু তাং পরমবিতুং পুরন্দ্রয়ঃ ।
 মছৌষধিভ্রততিততিপ্রব্রন্থনৈঃ
 বিবেচিতৈঃ স্তম্ভকৃতসূতিকাগৃহম্ ॥৫১॥

কবিরাজ উক্তভাষ্যে কবিরাজে নিম্নে লিখিত ধাক্কিণ এবং সে ইহ মঙ্গলম
 কবিরাজে আনন্দে ভাষ্যমেব চিত্ত দেবদ্য ধারণ কবিরাজে মঙ্গলম ১৫০৪

অন্বয়ঃ—যা দয়ৈচক্ষাৎ (যব) প্রজাব্রজ' সমবতি, তাং অবিতুং তদা তু পুরন্দ্রয়ঃ
 মছৌষধিভ্রততিততিপ্রব্রন্থনৈঃ স্তম্ভকৃতসূতিকাগৃহ' পরং বিবেচিতৈঃ ॥৫১॥

সূতিকাগৃহে যোপিদাচারসিছৌষধিব্রন্থনমাচ্ছ তথেতি । যা লক্ষ্মীঃ
 দয়য়া বৃন্দয়' দর্শনং তস্মাৎ দয়ৈচক্ষাৎ, প্রজাব্রজ' জনসমূহম্,
 সমবতি সম্বন্ধে রচতি ; তাং তদবতারূপা রাজকন্যাম্ অবিতুং রচিতুং
 তদা তু পুরন্দ্রয়ঃ প্রৌড়া যোপিতঃ মছৌষধিরূপা যা প্রততিততিঃ স্তম্ভ-
 কৃতঃ স্তম্ভাঃ প্রব্রন্থনাৎ স্তম্ভকৃতসূতিকাগৃহম্, পরম্ অত্যন্তং বিবেচিতৈঃ
 পরিবেচিতবত্ব্যঃ ।

অত্র ব্রহ্মতুপ্রাসঙ্গিকৈকানুপ্রাসয়োঃ সংস্কারলঙ্কারঃ ।

“আতু কুটুম্বিনী । পুরন্দ্রী” ইত্যমরঃ । “পুরং গৃহং ধরতি
 বাহুল্যকাতু ক্টি সুখাগমঃ” ইত্যমরটীকায়াং রচনাযঃ । অমরোক্তৌ তু
 পুরন্দ্রীমব্দয় “ইতচ্ছ ক্টিবল্লিতায়া” ইতি ইমত্য়য়ান্নতদা-
 দীর্ঘান্তত্বম্ ॥৫১॥

বাঙ্গালী—যে লক্ষ্মীদেবী মঙ্গলপূর্বক দৃষ্টিগাত করিগাই (জনসংখ্যাবশতঃ)
 বক্ষা করেন, সেই লক্ষ্মীদেবীকেই বক্ষা করিবার জন্য প্রৌঢ় গৃহিণীরা
 মহৌষধিভ্রতাসমূহ বন্ধনধারা সেই ভ্রুনির্মিত সূতিকাগৃহাদ্বানিকে
 বিবেচন্যভাবে পরিবেষ্টন করিলেন ॥৫১॥

तदङ्गके समुदितशैत्यशान्तये
 यदा जनो ज्वलनमजिज्वलदृष्टहे ।
 तदा तयोर्मिलितसुवर्णभायुगं
 पृथक्तया न खलु बुधोऽप्यबुध्यत ॥५२॥
 हिमैरिवाम्बुजकलिकां निशीयिनो
 विधोः कला प्रकृतिरिवामृतद्रवैः ।
 अमिस्रपद्मिमलकवोष्णवारिभिः

करस्थितां मृदु मृदु कापि कामिनी ॥५३॥

अन्वयः—जन यदा तदङ्गके समुदितशैत्यशान्तये दृष्टे ज्वलनमजिज्वलत्,

तदा बुध अपि तयोः मिलितसुवर्णभायुगं पृथक्तया न खलु अबुध्यत ॥५२॥

प्रसूतिकन्ययोगाग्ने तापदानाय वज्रिप्रज्वलनमाह तदिति । जनः
 किङ्करोलाकः, यदा तयोः प्रसूतिकन्ययोः अङ्गके अट्टसमूहे समुदितं
 प्रसवादेव समुत्पन्नं यत् शैत्यं शीतलत्वं तस्य शान्तये निवृत्तये, दृष्टे
 मृतिकाभवनं, ज्वलनमग्निम्, अजिज्वलत् प्रज्वलितवान् । तदा तु बुधो
 बुद्धिमानपि तयोर्वज्रिकन्ययोः मिलितयोः, सुवर्णभयोः सुवर्णतुल्यप्रभयोः
 युगं द्वयं पृथक्तया न खलु अबुध्यत ।

अथ मीलितं नामालङ्कारः, बोधसम्यग्भेदोऽपि तदसम्यग्भोक्तेरति-
 शयोक्तिरानयारङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि च क्लृप्तानुप्रासेन
 ससृज्यते ॥५२॥

वाचाना—जैसे दालिकाजी ७ अश्रुतिर अश्रुत रैनअनिगुठिद तछ
 दोन हासो रदन अतिरुगुह अत्रि लललित रुदिन, उदन जेहे दालिका
 ७ अश्रुद गदिमित अर्बतूला छेहेही लछाके दुद्धिदन् लोद ७ पृथक्द्वय
 बुद्धिद पादिनेन ना ॥५२॥

जनाहं नप्रियमहिला न निर्दया
जनान् बहन् समुपगता न चासती ।
सरस्वतीप्रतिवनिता न वाग्मिनी
चिरन्तनी न परिचिता च साऽभवत् ॥५४॥

अन्वयः—निशीथिनौ हिमैः अम्बुजकलिकामिव प्रकृतिः अमृतद्रवैः विधौ कलामिव (च) कापि कामिनी विमलकवोष्णवारिभिः करस्थिता नदु नदु असिखपत् ॥५२॥

उष्णवारिणा वालिकायाः स्वपमं वर्णयति हिमैरिति । निशीथिनौ रात्रिः, हिमैस्तुषारैः, अम्बुजकलिकां पद्मकलिकामिव, प्रकृतिः अमृत-द्रवैः सुधाधारभिः विधोषद्भूष कलामिव च, कापि कामिनी, विमल-कवोष्णवारिभिः निर्भ्रमेयदुष्णजलेः, करस्थितां हृदयवर्तिनीं तां वालिकाम्, नदु नदु ग्रनैः ग्रनैः, असिखपत् सपितवती ।

— अत्र भालोपमालङ्कारो उच्यतेऽप्रामेयः संसृज्यते ॥५३॥

वाङ्मानी—रात्रि येन हिमद्वारा पद्मकलिकादे एव प्रकृति येन अमृतवसद्वारा उल्लेख कलाके ज्ञान करार, सेहेरूप कोन महिला निम्न ७ देवदूत जनद्वारा इत्युचित सेहे कलाकिके वीरे वीरे ज्ञान कराइहा मिल ॥५३॥

अन्वयः—सा जनाहं नप्रियमहिलापि निर्दया न, बहन् जनान् समुपगतापि च असती न, सरस्वतीप्रतिवनितापि वाग्मिनी न, चिरन्तनी अपि परिचिता च न अभवत् ॥५४॥

तस्या वैपिख्यामाह अनेति । सा लक्ष्मीरूपा कन्या तत्कन्या प्रकृति-भूता लक्ष्मीर्वा, जनानहंयति निर्दयमावेन योदयतीति जनाहंनो नारायणः तस्य प्रियमहिला सत्यपि निर्दया नाभवत्, बहन् जनान् भाग्यवतो लोकान्, समुपगतापि घनादिसम्पदरूपेण प्राप्ता सत्यपि, असती व्यभिचारिणी च नाभवत् ; सरस्वत्या वाग्देव्याः प्रतिवनिता सपत्नीप्रतिनिधिभूता वनिता स्त्री च सत्यपि, वाग्मिनी वाक्पटुः

অথামনাড্ সুদিতমনা মহীপতি:
স্মিতশ্রিয়া ধবলিতলোহিতাধর: ।
ফলান্বিত' করমনু রুক্ষমাগত:
বিতীর্থ্য সৌধিকতরমোদমগ্রহীত্ ॥৫৫॥

নামবত্, তথা বিরন্তনী পুরাতনী সত্যপি, পরিচিতা লোকেষু
স্বরূপেণাবগতা ॥ নামবত্ ।

অথ অনাহ্নমপ্রিয়মছিতাত্বাদিকারণস্বত্বে ঽপি তত্কার্যমূতনিহ্নয়-
ত্বাভাবাৎ বিশেষোক্তিরলঙ্কারস্বত্বে কানুপ্রাধেয়ং সংস্থ্যত ॥৫৪॥

বাঙ্গালা—যহ্ন লক্ষীবরণা সেই কণ্ঠাণী (অথবা সেই কণ্ঠাণীর
প্রকৃতিভূতা লক্ষীদেবী) জনার্কনের প্রিয়তমা ইহেদাও নির্দ্বন্দ্বা ছিলেন না,
বহুলোকসংগে ইহেদাও অমতী বনিয়া প্রসিক্ত হন নাই, সরস্বতীর
প্রতিমহিলা ইহেদাও বাক্পটুতা লাভ করেন নাই এবং প্রাচীনা ইহেদাও
লোকসমাগে বক্রণে পরিচিতা ছিলেন না । ৫৪ ॥

অন্ত্য:—অথ অমনাড্ সুদিতমনা স্মিতশ্রিয়া ধবলিতলোহিতাধর: ॥ মহীপতি'
আগত (সন্ তয়া) কর অনু ফলান্বিত' রুক্ষম বিতীর্থ্য অধিকতরমোদ' অগ্রহীত্ ॥৫৫॥

উপহারপ্রদানপূর্বক' রাজ: কন্যাদর্শনমাচ্ছ অয়েতি । অথ কন্যা-
জন্মশ্রবণানন্তরম্, অমনাক্ অনন্স' সুদিতম্ আনন্দিত' মনো যস্য স.,
স্মিতশ্রিয়া ইন্দ্রদাস্যধবলকান্ধ্যা, ধবলিতৌ শুভবর্ষ্যোক্তৌ লোহিতাধরৌ
রক্তৌ যস্য স তাদৃশ্য স মহীপতির্মোক্ষক:, আগত: তত্স্মৃতিকা-
শ্লোচান্তিকসুপগত: সন্, কর' তয়া: কন্যায়া: দৃষ্টম্, অনু সত্যৌক্ত্য,
ফলান্বিত' কিঞ্চিৎফলযুক্তম্, রুক্ষ' স্বর্থম্, বিতীর্থ্য নিবেদেয় দত্ত্বা,
অধিকতরমোদ' পূর্বাশ্রয়ত্যাতিরিক্তমানন্দম্ অগ্রহীত্, তত্সৌন্দর্য্য-
দর্শনাদিত্যাশ্রয়: ।

सुसम्भृतैः सपदि पुरः पुरोधसा
चितीश्वरो व्यधित च जातकर्म सः ।
ततः सुता कनकलतेव भार्जनात्
महीयसीं रुचिररुचिं दधौ च सा ॥५६॥

अत्र पूर्वार्धे लोहिताधरयोः धावन्त्यगुणग्रहणात् तद्गुणालङ्कारः,
धराहं तु फलान्वितस्त्रयेदानेन अधिकतरानन्दग्रहणात् परिष्ठतिरलङ्कार-
श्चेकातुप्रासश्चेत्येतेषां मियो निरपेक्षतया संलघुः ।

“किञ्चिदौघमनागच्छे” इति “रुक्मं कार्तस्वरम्” इति च स्वर्य-
पर्यायेऽमरः । धवलः कृतं इति धवद्वितः करोत्यर्थे यस्मात्
धवलग्रन्थात् कर्मणि क्तप्रत्ययः ॥५५॥

वाङ्मना—कञ्जाग्रशृङ्गावधवने डीप्रकशावाय मन अलङ्कार आनमिड
इहेदाङ्गि ; ताहाते मेव हाउव उज्ज्वाहिते उाहार वरुवर्ग एहेयुगन
उज्ज्वर्ग इहेदा गिशाङ्गि ; मेहे अवहाय डीप्रकशावा अतिकान्तिह
निकटे आगिशा कञ्जागित्र इत्ये कोन कनकशृङ्गा एकवचन वर्ग मर्मण
कविद्या अधिकतव आनन नाड करिगेन ॥५६॥

अन्वयः—सः चितीश्वरः सपदि पुरोधसा पुरः सुसम्भृतैः जातकर्म व्यधित च,
सा सुता भार्जनात् कनकलतेव ततः महीयसीं रुचिररुचिं दधौ च ॥५६॥

तत्कन्यायां जातकर्मकरणं सूचयति सुसम्भृतैरिति । न चितीश्वरो
भीष्मको राजा, सपदि सद्यः, पुरोधसा पुरोहितेन, पुरः पूर्वम्, सुसम्भृतै-
र्द्रव्यैः, तस्याः कन्यायाः जातकर्मसंस्कारम्, व्यधित अकरोच, सा सुता
कन्या, भार्जनात्, कनकलता स्वर्यवद्भीष, ततो जातकर्मसंस्कारादेव
महीयसीं महत्तराम्, रुचिररुचिं मनोहरकान्तिं दधौ धारयामास च ।
चकारद्वयं क्रिययोर्योगपदं सूचयति ।

अथ निजजननाहू रूक्मरूपीकृतत्वात्
तदधिपतिसुतानां रूक्मयोगाच्च नाम्नाम् ।

गहजदहनरोचोरूक्ममावर्ण्य तो वा

समलभत सुता सा रुक्मिणीनाम नाम ॥५७॥

अथ व्यधित च दधौ वेति क्रिययोर्योगपथात् समुच्चयोऽलङ्कारः,
“धूनीति चासिं तमुते च कीर्त्तिम्” इति दर्पयोदाहरणवत् । श्रौतीपमा
पानयोरङ्गाङ्गिभायेन सहजः, सोऽपि च क्वेकानुप्रासेन संसृज्यते ॥५६॥

वाङ्मना—राजपूत्रादितु भूकेशे खातकर्मण गमय अवा आदोषन
करिषा राविदाहिलेन, इतथाः औपकदावा ए२७५२ दद्यागीद
खातकर्मणः काव करिषेन, उधन मार्जना दयाद वर्गनटाव द्याव दद्यागी
अधिकउत्र मनोदय काटि धावन करिष ॥५७॥

अन्वयः—अथ सा सुता निजजननाहू रूक्मरूपीकृतत्वात् तदधिपतिसुतानां
नामाद्य रूक्मयोगात्, गहन दहन रोचो रूक्ममावर्ण्यत वा नाम रुक्मिणीनाम समलभत ॥५७॥

“एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः” इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्
मर्गास्तो वृत्तान्तरस्य तस्या नामकरणमाह अथेति । अद्याशीषापगमा-
नन्तरम्, सा सुता, निजं यत् जननं जन्म तस्यात्, भुवः पृथिव्याः
रूक्मरूपीकृतत्वात् आत्मनो मध्योक्ततया प्राथिण्य भव्यदुषययात् स्वर्ग-
तुल्यमहामुनीकृतत्वात् ; तस्या भुवः योऽधिपतिर्भौमकक्षस्थ सुतानां
मस्तानानाम्, नामाद्य रूक्मयोगात् रूक्मोत्थादिकपेय रूक्मगन्धमन्वयात्,
गहनं निविडं दहनस्य अग्नेरिव रोचिः प्रभा यस्य तत्तादृशं यत् रूक्म-
स्यैव तस्य मावर्ण्यत समानवर्णत्वाद्वा ; नाम सम्भावनायाम्, रुक्मिणी-
नाम रुक्मिणीति मया समलभत प्राप्तं ।

अथ रुक्मिणीनामलाभं प्रति कारणप्रयोगपन्थामात् समुच्चयोऽलङ्कारः,
मन्व्युप्रासन्ते कानुप्रासश्चेत्येतेषां मतेति ।

ପ୍ରାତଃ ପଥୋଭିରଧିକଂ ପରିପ୍ରୟମାନଂ
 ସନ୍ଧ୍ୟାଂ ଭଜଦ୍ବିଶଦଧର୍ମିଂ ଜପାୟ ଯୋଗ୍ୟମ୍ ।
 ଦଶେନ ଭୀତିଜନକଂ ବଦନେ କ୍ରମେଣ
 ତସ୍ୟା ଦ୍ବିଜଦ୍ବୟମୁଦିତ୍ୟ ପରଂ ରାଜ ॥୫୮॥

“ରୁକ୍ମିଣୀଂ କାଚ୍ଚିତ୍ ସ୍ବରମ୍” ଇତି ଶ୍ବର୍ଣ୍ଣପର୍ଯ୍ୟାୟେଽମରଃ ।

ମାଲିନୀ ଉଚ୍ଚତମ୍—“ନ-ନ-ମ-ଯ-ଯ-ଯୁତେୟଂ ମାଲିନୀ ଗୋଲୋକେ” ଇତି
 ଶବ୍ଦାଦ୍ୟାୟ ॥୫୭॥

ବାସନା—ଏହି ଦଶାଟି ନିଜେର ଶ୍ରବଣଦ୍ବାରା ଶୁଦ୍ଧିଦୌକେ ଋଷେର (ସର୍ବେର)
 ଡାକ୍ତା ସହାୟତା କରିବାହିନ ବାସନା, କିନ୍ତୁ ଭୂମିତି ଭୀଷ୍ମକେର ମହାନଗଣେଶ
 ନାମେ ଋଷଶାସ୍ତ୍ରର ପୋଷ ଚଳିତେହିନ ବାସନା, ଅଥବା ଅଗ୍ନିର ଛାୟା ନିବିଡ଼-
 କାନ୍ଦିନୀର ଋଷେର (ସର୍ବେର) ମମାନ ବର୍ଣ୍ଣ ହିନ ବାସନା, “ରୁକ୍ମିଣୀ” ଏହି ନାମ
 ଗୀତ କରିବାହିନ ॥୫୯॥

ଅନ୍ବୟ:—ମାତଃ ପଥୋଭିଃ ଅଧିକଂ ପରିପ୍ରୟମାନଂ, ସନ୍ଧ୍ୟାଂ ଭଜତ୍, ବିଶଦଧର୍ମିଂ,
 ଜପାୟ ଯୋଗ୍ୟଂ, ଦଶେନ ଭୀତିଜନକଂ (ଏ) ଦ୍ବିଶଦ୍ବୟଂ କ୍ରମେଣ ଉଦିତ୍ୟ ତସ୍ୟା ବଦନେ ପରଂ ରାଜ ॥୫୮॥

ଅଥ ତତ୍କନ୍ୟାୟାଃ ପ୍ରଥମଦନ୍ତଜନନମାହ ପ୍ରାତଃପ୍ରତି । ପ୍ରାତଃ ପ୍ରାତଃ-
 ଦାଲି ଅବସ୍ଥିତେ ଯ, ପଥୋଭିର୍ଜଳେଃ, ଅଧିକଂ ଯଦା ସ୍ବାତ୍ତୟା, ପରିପ୍ରୟମାନଂ
 ମାହାଲକ୍ଷ୍ମୀନେନ ଦାସ୍ୟା ଅନ୍ୟେନ ବା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଲୋକ୍ରିୟମାୟମ୍, ଅନ୍ୟତ୍ର ତୁ ସ୍ଥାନେନ
 ପବିତ୍ରୀକ୍ରିୟମାୟମ୍ ; ସନ୍ଧ୍ୟାଂ ସନ୍ଧ୍ୟାଂ ପରସ୍ପରସଂଯୋଗମିତି ଯାଦତ୍, ଭଜତ୍
 ଆଶ୍ରୟତ୍, ଅନ୍ୟତ୍ର ॥ ସନ୍ଧ୍ୟାଂ ତଦ୍ବିହଙ୍ଗୀଂ ଦେବୀମ୍, ଭଜତ୍ ଆରାଧୟତ୍ ;
 ବିଶଦଃ ଶୁଭ ଏବ ଧର୍ମାଂ ଶୁଭୋଽସ୍ୟାସ୍ତୀତି ବିଶଦଧର୍ମିଂ, ଅନ୍ୟତ୍ର ତୁ ବିଶଦା ବ୍ୟକ୍ତି
 ଧର୍ମଃ ପୁଣ୍ୟମସ୍ୟାସ୍ତୀତି ବିଶଦଧର୍ମିଂ, ଜପାୟ ଯଦ୍ବିଧର୍ମୋଦ୍ଧାରଣାୟ ଅନୁଷ୍ଠେ-
 ଶନ୍ତୋଦ୍ଧାରଣାୟ ଯ ଯୋଗ୍ୟଂ ସମର୍ଥମ୍ ; ଦଶେନ ଦଶନେନ ଅଭିସମ୍ପାତେନ ଯ,
 ଭୀତିଜନକଂ ; ଦ୍ବିଜଦ୍ବୟଂ ସମ୍ପ୍ରଦନ୍ତଦ୍ବୟଂ ବ୍ରାହ୍ମଣଦ୍ବୟଂ ; କ୍ରମେଣ ଉଦିତ୍ୟ
 ଉତ୍ପତ୍ୟ ଆବିର୍ଭୁୟ ଯ, ତସ୍ୟାଃ କନ୍ୟାୟାଃ ବଦନେ, ପରମତ୍ୟନ୍ତଂ ରାଜ ଶୁଭମ୍ ।

साक्षादियं किल रमापि घरावतोर्णा
वाल्यादिभावमुदभावयदात्मनोनम् ।
नारी सुरोमभिनिनीपुरुषेत्य रङ्गं
सर्वं करोत्यभिनयं हि तदीयमेव ॥५८॥

अत्र छेकानुप्रासश्चनुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः, द्विजद्वयं ब्राह्मण-
द्वयमिव द्विजद्वयं दन्तद्वयमित्युपमालङ्कारश्च व्यङ्ग्य इति शब्दार्थशक्ति-
मूलोऽलङ्कारध्वनिः । न तु श्लेषः, द्वितीयार्थस्याप्राकरयिकत्वात् ।

“पयः स्यात् क्षीरनीरयोः” इति मेदिनी । “सन्ध्या मदीकालमिदी-
क्षिन्तामर्यादयोरपि । प्रतिभायाश्च सन्धाने सन्ध्या च कुसुमान्तरे ॥”
इति विश्वः । “विशदः पाण्डुरे व्यक्ते” इति हेमचन्द्रः । “दन्तविप्राण्डजा
द्विजाः” इत्यमरः ।

ननु पिशङ्गधर्मोत्थम “न कर्मधारयान्मत्वर्थोयो बहुव्रीहिष्वेदर्थप्रति-
पत्तिकरः” इति निषेधात् कर्षं मत्वर्थोय इन्प्रत्यय इति न बाध्यम् ।
बहुव्रीहिणा प्रशंसाया यक्तुमशक्यत्वात्, अतः तु प्रशंसायामिव मत्वर्थोयेन-
प्रत्ययविधानात्, अतएव बहुव्रीहिष्वेदर्थप्रतिपत्तिकर इत्यभिधानात्
“नीलोत्पलवत् सरः, कृष्णसर्पवान् वन्योक्तः” इत्यादिषु । एतच्च
कातन्त्रपरिशिष्टटीकार्या गोपोनाघतर्काचार्यैरप्युक्तम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम्—“उक्ता वसन्ततिलका त-भ-जा जगौ भः” ।
इति लघुग्यात् ॥५९॥

कीरालापे पिककलरवे किञ्च वीणानिनादे
 त्रडामडा न खलु पुपुषुः कण्ठमस्याः पिवन्तः ।
 हास्यञ्चालं द्विगुणितसितं कुन्ददन्तप्रभाभिः
 संपश्यन्तो ददृशुरपि नो कौमुदीं मोदयन्तीम् ॥६०॥
 इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 रुक्मिणीसम्भवो नाम प्रथमः सर्गः ॥०॥

—:०:—

अन्वयः—इयं धरावतीर्षा साक्षात् किल रमापि आत्मनोऽनं वात्स्यादिभावः
 उदभावयत् । सुरीं अभिनिनीषुः नारी हि रङ्गं उपेत्य तदीयमेव सर्वं अभिनयं
 करोति ॥५८॥

स्वयं लक्ष्मोदेव्याः अवताररूपापि सा कन्या मानवीभावेनैव
 सर्वमादत्ते स्मृत्याह साक्षादिति । इयम्, धरायां पृथिव्यां रुक्मिणीरूपे-
 णावतीर्षा, साक्षात् किल रमा लक्ष्मीरपि, आत्मनोऽनं शरीरसम्बन्धिनम्,
 वात्स्यादिभावं मानवीय शैशवाद्यवस्थाम् उदभावयत् कमेयाविरभाषयत् ।
 सुरीं देवीम्, अभिनिनीषुर्नाटकादावभिनयुमिच्छुः, नारी मानवी हि,
 रङ्गमभिनयस्थानम्, उपेत्य प्राप्य, तदीयमेव देवीसम्बन्धिनमेव, सर्वम्,
 अभिनयम् अवस्थानुकरणम्, करोति ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेत्कापु-
 प्राप्तेन संयज्यते ।

उदन्तप्रत्ययस्य निष्ठादितया “न निष्ठादिषु” इति कर्मणि पठो-
 निषेधात् सुरीमिति द्वितीयैव ॥५८॥

नाम्नाम्—पृथिवीते कस्मिन्काले अवतीर्णा यः कपीः तदीय उदः
 निष्ठेय राज्ञः ७ पौण्ड्रप्रहृति अवस्था प्रदान ददिते सागितेन ।

काव्ये, मानवी, कोन देवीर, अभिनयं ईच्छा करिषां ब्रजानये याईश सेई देवीमश्नेई समस्त अभिनय करिषां थाके । ६२।

अन्वयः—अस्याः कण्ठं पिवन्तः (जनाः) कौरालापे पिककमरे किञ्च वीणा-
निनादे चङ्गा खलु श्रद्धां न पुपुषुः । (तथा) कुन्ददन्तप्रभाभिः द्विगुणितसितं चाप्यं चलं
संपश्यन्तश्च (जनाः) मोदयन्तीमपि कौमुदीं नो ददृशुः ॥ ६३ ॥

वक्त्रिण्याः स्वरचास्ययोरसाधारणसौन्दर्यं सूचयति कौरिति । अस्या
वक्त्रिण्याः, कण्ठं कण्ठस्वरम्, पिवन्तः सादरं शृण्वन्तो जनाः, कौरस्य
शुकपक्षिणः आलपे स्पष्टभाषणे, पिकस्य कोकिलस्य कलरवे अस्फुटमधुर-
ध्वनौ, किञ्च अपि च, वीणायाः स्वनामप्यातस्य तन्त्रियन्त्रस्य निनादे
शब्दे च, अङ्गा निश्चितमेव, खलु श्रद्धां माधुर्यविद्यासम्, न पुपुषुः न
धारयामासुः । शुककोकिलस्वरापेक्षया तत्स्वरस्य माधुर्यातिशयादिति
भावः । तथा, कुन्दानि कुसुमानौव ये शुभा दन्ता तेषां प्रभाभिः,
द्विगुणितः द्विगुणीकृतः सितः शुभवर्णो यस्य तद्विगुणितसितम्, चाप्यम्,
अलमत्यर्थम्, संपश्यन्तश्च जनाः, मोदयन्तीम् आनन्दयन्तीमपि कौमुदीं
ज्योत्स्नाम्, नो ददृशुः, कौमुद्या अपि चास्यस्य सौन्दर्यातिरेका-
दित्याशयः ।

अत्र कौरालापदौ जनानां श्रद्धापोषणसम्बन्धेऽपि कौमुदीदर्शन-
सम्बन्धेऽपि च तत्तदसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिद्वयम्, क्लृप्तासुप्रासश्चेत्येतेषां
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । अतिशयोक्तिद्वयेन च शुककोकिलस्वरा-
पेक्षया तत्स्वरस्य कौमुद्यपेक्षया तदौयचास्यस्य च सौन्दर्यातिरेक-
सूचनात् व्यतिरेकास्तद्वारद्वयं व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

“तत्त्वे त्वद्वाङ्मसाद्वयम्” इत्यमरः । “कण्ठो ध्वनौ सन्निधाने ग्रीवायां
मदनदुमे” इति हेमचन्द्रः । “शुणे शुक्लादयः पुंसि शुणिलिङ्गास्तु तद्वति”
इत्यमरोक्तिप्रामाण्यात् द्विगुणितसितेत्यत्र सितशब्दो शुणवचनः ।

মন্দাকান্তা হস্তম্—“মন্দাকান্তাম্বুধি-র-স-নগৈর্মো ভয়ৌ গৌ
য-যুগম্” ইতি স্তব্ধায়া ॥৬০॥

ইতি শ্রীহেমচন্দ্রতর্কবাগীশবিরচিতায়া রুক্মিণীছন্দঃটীকায়া
বিচিত্রায়া প্রথমঃ সর্গঃ ॥১॥

—:—

বাচনা—যাহারা রুক্মিণীর কণ্ঠের আশ্রয়ের সহিত ভুক্ত, তাহারা
তরুণীর কথা, কোকিলের অশ্রুতে মধুরকনি এবং বীণার শব্দে নিচ্ছই
ভনিবার আশ্রয় পোষণ করিত না। আর কুম্বকুমের দ্বারা ভ্রমবর্ণ
স্বরগুলির প্রভাৱ বাহার ভ্রমবর্ণকে বিভ্রম করিত; রুক্মিণীর সেই হস্ত-
স্পর্শনকারী নোড়েরা আনন্দকারিণী জোংগাও দেবিত না ॥৬০॥

—:—

द्वितीयः सर्गः ।

—:०:—

अथातिलोलाः वितनोति बाला
लावण्यलीलाललिता स्म खिलाम् ।

पश्यज्जनान् भव चमच्चकार

स्वभावरम्यो हि शिशुस्वभावः ॥१॥

अन्वयः—अथ अतिनीला लावण्यलीलावलिता बाला खिलां वितनीति स्म । सा
एव पश्यज्जनान् चमत् चकार । हि शिशुस्वभावः स्वभावरम्यः ॥१॥

अर्चितः सप्तदशभिः श्लोकै रन्विष्टा लावण्यभावं वर्णयित्वा प्रसूति
अयेति । अथ अतिलाला अतोवचक्षला, लावण्येन कान्तिविशेषेण
लीलया लोभनीयबालभावेन च, ललिता ईप्सिता हृद्येति यावत्, बाला
भीष्मककन्या खिलां कोडां वितनोति स्म विशेषेण करोति स्म । मा
खिलैव पश्यन्तश्च ते जनायेति तान् चमत् विस्मयापमानं चकार । हि
यस्मात्, शिशुस्वभावो बालभावः स्वभावेनैव रम्यो मनोहरः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपाऽर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः, इत्यनुप्रासो
यमकश्चै त्वेतेषां संसृष्टिः ।

“मुक्ताफलस्य स्थायायां तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्भावावयवमिदोच्यते ॥”

इत्यञ्जलनीलमणिः । अमदिति विस्मयापेक्षमव्ययम् । तथा च—

“अर्थघो यदि गन्धपदरचनेषु तद्वमत् कुर्वते” इति कर्णाटराजमहिषो-
पाख्यम् ।

অদ্বান্তরোত্তানশয়াং বিধায়

যদা পয়ঃ পায়য়িতুং প্রসূতিঃ ।

নির্নায় মাণ্ডং তদসাধকাণ্ডে

স্বপাণিকম্পে ন বিলম্পতি স্ম ॥২৬

পশ্যজ্ঞানানিতি “বলতৃপতাং” ইত্যাদিবৎ প্রথমৈকাধি-
করণ্যেঃপি ক্রিয়াপেষাদানিব সমানাধিকরণ্যশব্দান্তরাপেষায়াং শব্দভেদঃ ।

অস্মিন্ স্ত্রীণাং ভ্রূপেদ্বজ্জলজলয়োর্মেলনাভিপজাতিত্বং তম্ ॥১॥

বাল্যলীলা—অতঃ ৮৮লা ৫২ং নাবনা ৩ নীলার ৩৫৭ মকনেরই
প্রীতির পাত্রী সেই কন্যাটী ক্রমে বিশেষভাবে বাল্যখেলা করিতে আরম্ভ
করিল, সেই খেলাই স্মরণকারী লোকদিগের বিদ্যম জন্মাইতে থাকিল ।
কাবণ, শিশুর বচন বচাবতই মনোহর হইয়া থাকে ॥১॥

অন্বয়ঃ—যদা প্রসূতিঃ অদ্বান্তরোত্তানশয়াং বিধায় যদা পায়য়িতুং মাণ্ডং নির্নায়,
(তদা) অস্মী স্বপাণিকম্পে ন বিলম্পতি স্ম ॥২॥

অদ্বৈতি । যদা প্রসূতির্জাননী, অদ্বান্তরে ক্রৌড়মধ্যে উত্তানশয়াং
তাং পৃষ্ঠত্যাধঃস্থাপনেন শয়িতাম্, বিধায় ক্রত্বা, পয়ঃ দুগ্ধম্, পায়য়িতুম্,
মাণ্ডং দুগ্ধপানম্, মুখান্তিকি নির্নায়, তদা অস্মী কৃষ্ণাণী, স্বপাণি-
কম্পে ন নিজদ্বন্দ্বসম্মেলনে, তৎ মাণ্ডম্, অকাণ্ডে অনবধরে, বিলম্পতি
স্ম পাতনে ন অর্থোপকার ।

অত্র স্বমাবোক্তিরলঙ্কারস্বক্যানুপাধেয়ং সংস্কৃত্যে ॥২॥

বাল্যলীলা—মাতা যখন কৃষ্ণাণীকে কোলের মধ্যে চিৎ করিয়া
নোয়াইয়া তাহাকে দুগ্ধ পান করাইবার জন্য দুগ্ধের পাত্র মুণ্ডের নিকটে
লইয়া দাইতেন, তখন কৃষ্ণাণী ইত্য সন্ধানন করিয়া সে দুগ্ধপাত্রটিকে
অনবধরে খাঁচ করিয়া দিত (মাতার হাত হইতে ফেলাইয়া দিত) ॥২॥

পানায় নীতং নবনীতকস্য
 করং মুখেঃস্যা দশনৈর্দশন্ত্যা: ।
 বিলোক্য বক্কে শুচি হাসশোচি:
 ববর্জং মা তর্জ্জনমার্চ্চিজন্যম্ ॥২॥

অন্বয়:—মা নবনীতকস্য পানায় মুখে নীতং করং দশনৈ: দশন্ত্যা: অস্যা: বক্কে
 শুচি হাসশোচি: বিলোক্য আর্চ্চিজন্যং তর্জ্জনং ববর্জং ॥২॥

পানায়ৈতি । মা মাতা, নবনীতকস্য নবোদ্ধৃতস্য, পানায় পান-
 সম্পাদনায়, ককিম্বিয়া মুখে নীতম্ অর্পিতম্, করং নবনীতযুক্তং দৃষ্টাদ্যম্,
 দশনৈর্দন্তৈ:, দশন্ত্যা দংশং কুর্বন্ত্যা:, অস্যা ককিম্বিয়া:, বক্কে মুখে, শুচি
 শুভ্রম্, হাসস্য শ্রাবি: প্রভাম্, বিলোক্য দৃষ্ট্য, আর্চ্চিজন্যং দশনপৌড়য়া
 উত্পাদ্যম্, তর্জ্জনং মর্তৃসনম্, ববর্জং তত্ব্যাজ ন বকারেত্যর্থ:, হাস-
 শোভাদর্শনেনৈব সন্তোষোদয়াদিতি ভাব: ।

অত্রাপি স্বভাবোক্তিরলঙ্কার:, তর্জ্জনববর্জনে প্রতি হাসশোভাদর্শনস্য
 দ্বিত্বাৎ পদার্থদ্বিত্বকং কাব্যলিঙ্গস্থানযোরুচ্ছাঙ্কিভাবেন সঙ্কর: ; সৌপি
 য ক্ষে কানুপ্রাঙ্গিন সংস্থল্যতি ।

“নবনীতং নবোদ্ধৃতম্” ইত্যমর: । “মা চ মাতরি মানি চ” ইতি
 গুণ্ডরত্নাবলী । নবনীতকস্যেতি অল্যার্থে কপ্রত্যয়: ॥২॥

বাগ্মিনী—মাতা যখন ননী পান করায়েবার ক্ষুদ্র কক্লিণীর মুখে
 তিউরে ননীবুল হাতখানি প্রবেশ করায়েয়া দিতেন; তখন কক্লিণী
 দন্তদ্বারা সেই হাতে দংশন করিত; তাহাতে মাতা বেদনাও পাইতেন
 বটে, কিন্তু তৎকালে কক্লিণীর মুখে নিশ্বল হাস-শোভা দেখিয়া আর
 তৎসনা কবিত্তে পারিতেন না ॥৩॥

অষ্টান্তরোত্তানশয়াং বিধায়

যদা পয়ঃ পায়য়িতুং প্রসূতিঃ ।

নিশায় মাণ্ডং তদসাযকাণ্ডে

স্বপাণিকম্পে ন বিলুম্বতি স্ম ॥২॥

প্রশ্নোত্তরানিতি “বলতৃপতাঞ্চ” ইत्याদিবৎ প্রথমেকাধি-
করণ্যে’পি ক্রিয়াপেচায়ামিব সমানাধিকরণ্যশব্দান্তরাপেচায়াং শব্দভেদঃ ।

অস্মিন্ সর্গে ভূমিভূবজ্জুহুভূয়োর্মলিনাদুপজাতির্ভূতম্ ॥১॥

বাল্যলীলা—অত্যন্ত চঞ্চলা এবং নাবণা ও মৌলার গুণে সকলেরই
প্রীতির পাত্রী সেই কচ্ছাটী ক্রমে বিশেষভাবে বাল্যবেলা করিতে আরম্ভ
করিল, সেই বেলাই বর্ষনিকাগ্রী লোকবিগের বিশ্বয় সম্মাইতে থাকিল ।
কাবণ, শিশুর বড়ার বড়াবড়ই মনোহর হইয়া থাকে ॥১॥

অন্বয়ঃ—যদা প্রসূতিঃ অষ্টান্তরোত্তানশয়াং বিধায় পয়ঃ পায়য়িতুং মাণ্ডং নিশায়,
(তদা) অসৌ স্বপাণিকম্পে ন তন্ অকাণ্ডে বিলুম্বতি স্ম ॥২॥

অভেতি । যদা প্রসূতির্জননী, অষ্টান্তরে ক্রোড়মধ্যে উত্তানশয়াং
তাং পৃষ্ঠস্থাপঃস্থাপনেন শয়িতাম্, বিধায় জাত্বা, পয়ঃ দুগ্ধম্, পায়য়িতুম্,
মাণ্ডং দুগ্ধপাতম্, সুখান्तিকে নিশায়, তদা অসৌ কক্সিণী, স্বপাণি-
কম্পে ন নিজহৃদয়স্থালিনে, তন্ মাণ্ডম্, অকাণ্ডে অনবসরে, বিলুম্বতি
স্ম পাতনে ন ম্যর্থীককারে ।

অন স্বभावोक्तिरलङ्कारश्चे कानुभासेन संयज्यते ॥২॥

বাল্যলীলা—মাতা যখন কক্সিণীকে কোলের মধ্যে চিত্র করিয়া
শোয়াইয়া তাহাকে দুগ্ধ পান করাইবার জন্য দুগ্ধের পাত্র মুখে নিকটে
নইয়া যাইতেন, তখন কক্সিণী হস্ত সকলন করিয়া সে দুগ্ধপাত্রটিকে
অনবসরে বার্থ করিয়া দিত (মাতার হাত হইতে ফেলাইয়া দিত) ॥২॥

पानाय नीतं नवनीतकस्य
करं मुखेऽस्या दशनैर्दशन्याः ।
विलोक्य वक्त्रे शुचि हासशोचिः
ववर्जं मा तर्ज्जनमार्त्तिजन्यम् ॥३॥

अन्वयः—मा नवनीतकस्य पानाय मुखे नीतं करं दशनैः दशन्याः चस्याः वक्त्रे
शुचि हासशोचिः विलोक्य मार्त्तिजन्यं तर्ज्जनं ववर्जं ॥३॥

पानायैति । मा माता, नवनीतकस्य नवोद्धृतस्य, पानाय पान-
सम्पादनाय, वक्त्रिण्या मुखे नीतम् अपि तम्, करं नवनीतयुक्तं हस्ताग्रम्,
दशनैर्दन्तैः, दशन्या दंशं कुर्वत्याः, अस्या वक्त्रिण्याः, वक्त्रे मुखे, शुचि
शुभम्, हासस्य शापिः प्रभाम्, विलोक्य दृष्ट्वा, मार्त्तिजन्यं दशनपोद्धृत्या
सत्पादयम्, तर्ज्जनं भर्तृसनम्, ववर्जं तस्याज न चकारेत्यर्थः, हास-
शोभादर्शनैव सन्तोषोदयादिति भावः ।

अतापि स्वभावीतिरलङ्कारः, तज्जनवज्जनं प्रति हासशोभादर्शनस्य
हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गानयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः ; सोऽपि
च च्छेकासुप्राप्तेन संसृज्यते ।

“नवनीतं नवोद्धृतम्” इत्यमरः । “मा च मातरि मानि च” इति
शब्दरत्नावली । नवनीतकस्येति अत्यार्थं कप्रत्ययः ॥३॥

वाङ्मना—माता यत्न ननी पान कराहेदार खञ्ज रुक्मिणी मुखे
तिरये ननीवृत्त हातथानि प्रवेश कराहेया प्रितेन ; तथन रुक्मिणी
दशद्वारा सेहे हाते दशन करित ; ताहाते माता वेदनाओ पाहेतेन
वटे, दिव्य तंकारेन रुक्मिणी मुखे निर्मल हातःपाना देविश आव.
तंमना करिते पारितेन ना ॥३॥

অষ্টান্তরোত্তানগয়াং বিধায়

যদা পথঃ পায়যিতুং প্রস্তুতিঃ ।

নির্নায় ভাণ্ডং তদসাধকাণ্ডে

স্বপাণিকম্পেণ বিলুম্পতি স্ম ॥২॥

পাশ্চাত্তন্যনানিতি “বলতপতাকং গৃহম্” ইत्याদিবত্ প্রথমৈকাধি-
করণ্যে ঽপি ক্রিয়াপেছায়ামিব সমানাধিকরণশব্দান্তরাপেছায়া শব্দত্ ।

অস্মিন সর্গে উপেন্দ্রবজ্রেন্দ্রবজ্রয়োর্মেলনাদুপজাতিষ্ঠিতম্ ॥১॥

বাল্মীকী—অত্যন্ত চকলা এবং লাবণ্য ও মৌলার গুণে সকলেরই
লীতির পাত্রী সেই বস্ত্রাটী ক্রমে বিশেষভাবে বাগাধেনা করিতে আরম্ভ
করিল, সেই খেলাই বর্শনকারী লোকদিগের বিস্ময় জন্মাইতে থাকিল ।
কারণ, শিশুর স্বভাব স্বভাবতই খেলাইর ইচ্ছা থাকে ॥১॥

অন্বয়ঃ—যদা প্রস্তুতিঃ অষ্টান্তরোত্তানগয়াং বিধায় পথঃ পায়যিতুং ভাণ্ডং নির্নায়,
(তদা) অসৌ স্বপাণিকম্পেণ তৎ অকাণ্ডে বিলুম্পতি স্ম ॥২॥

অভেতি । যদা প্রস্তুতির্জননী, অষ্টান্তরে ক্রৌড়মধ্যে উত্তানগয়াং
তাং পৃষ্ঠসাধঃস্থাপনেন শয়িতাম্, বিধায় ক্রত্বা, পথো দুগ্ধম্, পায়যিতুম্,
ভাণ্ডং দুগ্ধপাত্রম্, মুখান্ধিকৈ নির্নায়, তদা অসৌ কৃষ্ণাণী, স্বপাণি-
কম্পেণ নিজহস্তসঞ্চালনেন, তৎ ভাণ্ডম্, অকাণ্ডে অনবসরে, বিলুম্পতি
স্ম পাতনেন স্বার্থোপকার ।

অত্র স্বভাবোক্তিৰলঙ্কারশ্চ কানুপ্রাশেন সংসৃজ্যতে ॥২॥

বাল্মীকী—মাতা যখন কৃষ্ণাণীকে কোলের মধ্যে চিত্ত করিয়া
শোয়াইয়া তাহাকে দুগ্ধ পান করাইবার জন্য দুগ্ধের পাত্র মুখের নিকটে
নাইয়া যাইতেন, তখন কৃষ্ণাণী হস্ত সঞ্চালন করিয়া সে দুগ্ধপাত্রটীকে
অনবসরে বার্ষ করিয়া দিত (মাতার হাত হইতে ফেলাইয়া দিত) ॥২॥

পানায় নীতং নবনীতকস্য

করং মুখেঃস্যা দশর্দশন্যাঃ ।

বিলোক্য বক্কে শুচি হাসশোচিঃ

ববর্জ মা তর্জনমার্তিজন্যম্ ॥২॥

অন্বয়ঃ—মা নবনীতকস্য পানায় মুখে নীতং করং দশনৈঃ দশন্যাঃ অস্যাঃ বক্কে
শুচি হাসশোচিঃ বিলোক্য আর্তিজন্যং তর্জনং ববর্জ ॥২॥

পানায়ৈতি । মা মাতা, নবনীতকস্য নবোহৃতস্য, পানায় পান-
সম্পাদনায়, বক্কেষ্যে মুখে নীতম্ অর্পিতম্, করং নবনীতযুক্তং হস্তায়ম্,
দশনৈর্দন্তৈঃ, দশন্যা দংশং কুর্ষত্যাঃ, অস্যা বক্কেষ্যে, বক্কে মুখে, শুচি
শুভম্, হাসস্য শ্রীচিঃ প্রভাম্, বিলোক্য দৃষ্ট্বা, আর্তিজন্যং দশনপোড়য়া
উত্পাদ্যম্, তর্জনং মর্তৃসনম্, ববর্জং তত্বাজম্ অকারিত্যর্থঃ, হাস-
শোভাদর্শনেনৈব সন্তোষোদয়াদিতি ভাবঃ ।

অস্মাপি স্বভাবোক্তিরাবহাঃ, তজ্জনববর্জম্ প্রতি হাসশোভাদর্শনস্য
ঐতুত্বাৎ পদার্থঐতুকং কাব্যলিঙ্গস্থানযৌরুদ্ভাষ্টিभावेन সম্ভবঃ ; সৌপি
যচ্চৈকানুপ্রাসেন সংলগ্ন্যতৈ ।

“নবনীতং নবোহৃতম্” ইত্যমরঃ । “মা য় মাতরি মানি য়” ইতি
শব্দরত্নাবলী । নবনীতকস্যেতি অস্যার্থে কপ্রত্যয়ঃ ॥৩॥

বাঙ্গালী—মাটা মখন ননী পান করাইবার জন্ত রুস্বিগীর মুখে
ভিতরে ননীযুক্ত হাতখানি প্রবেশ করাইয়া দিতেন ; তখন রুস্বিগী
দন্তদ্বারা সেই হাতে দংশন করিত ; তাহাতে মাটা বেদনাও পাইতেন
বটে, কিন্তু উৎকণ্ঠে রুস্বিগীর মুখে নিশ্বাস হস্তপাতা দেখিয়া আর
ভৎসনা করিতে পারিতেন না ॥৩॥

ઘટાદિ ધાત્રીનિહિતં હિતાર્થં
 યદા સકાશાઙ્ગનનો નિનાય ।
 યયૌ હસન્ત્યાઃ સહસા વિશદ્ધં
 પ્રસારિપાણેરુપમાતુરદ્ધમ્ ॥૪॥
 ઉત્સન્નસુતા યુચુકં પિવન્તી
 સ્વવક્ત્રચુસ્વાયમધઃક્લતે સા ।
 ચપેટપાતૈરપિ તત્કપોલે
 ધિનોતિ ધન્યાં જનનીં સ્મ કન્યા ॥૫॥

અન્વયઃ—યદા જનની સકાશાત્ હિતાર્થં ધાત્રીનિહિતં ઘટાદિ નિનાય, (તદા
 સા) સહસા (સતી) વિશદ્ધં હસન્ત્યાઃ પ્રસારિપાણેરુપમાતુઃ અદ્ધં યયૌ ॥૪॥

ઘટેતિ । યદા જનનો, સ્વિક્ષિણી એવ સકાશાત્, હિતાર્થે સ્વકૌતુક-
 રૂપહિતસમ્પાદનાર્થમ્, ધાત્રી નિહિતં આપિતમ્, ઘટાદિ વસ્તુ નિનાય ;
 તદા સા સ્વિક્ષિણી, હસેન હાસેન સદિતિ સહસા સતી, વિશદ્ધં નિઃશદ્ધં
 યદા સ્થાસથા, હસન્ત્યાઃ કૌતુકદાસં કુર્વન્ત્યાઃ, પ્રસારિણી વિસ્તારવન્તી
 યાણી હસૌ યસ્માક્તસ્યા ઉપમાતુઃ અદ્ધં કોઢં યયૌ ।

અતપિ પૂર્વવત્ સ્વભાષોક્તિરલહારઃ, પૂર્વાર્થે કૈકાનુપાસઃ, પરાર્થે તુ
 અન્યાનુપાસ રૂપેતિદાં સંઘટ્ટિઃ ।

હસ इति “स्वनहसोर्वा” इति हसतिरल । प्रसारीति मत्वर्थीय
 इत् ॥४॥

વાંધાના—ધાત્રી કોટૂક કરિવાર અન્ન ક્ષિણીર મનુષ્યે ઘટ વા અન્ન
 કોન વસ્ત્ર રાશ્તિત; તદન તાહાર ચાંત્રા તાહાર નિકટ રહેતે સે વસ્ત્ર
 નહેશા ચાહેતેન; સેઈ સમયે ધાત્રી મહાન્ન મુખે હાત્ર વાઢાઈશા નિત ।
 તદન ક્ષિણી૭ શાન્ન કવિશા ચાહેશ તાહાર કોલે ઉઠિત ॥૪॥

यदा च धात्री नहि सन्निधात्री
तदा सलीलं सलिलं निपात्य ।
मृदुन्यथाङ्गे मृदि तदिमृद्य
करेण दत्तेण लिलेप दक्षा ॥६॥

अन्वयः—उत्सङ्गमुक्ता चुचुकं पिवन्ती सा कन्या स्वस्त्युन्मार्थं अधःकृते
तत्कपोले चपेटपातैरपि धन्यां जननीं धिनोति अ ॥५॥

उत्सङ्गेति । उत्सङ्गे जनन्या एव क्रोडे सुप्ता शयिता, चुचुकं
स्नानार्थं पिवन्ती, सा कन्या रुक्मिणी, स्वस्त्युन्मार्थम्, अधःकृते
नामिते, तस्या जनन्याः कपोले गण्डदेशे, चपेटपातैरपि, धन्यां तादृशा-
नन्दासुभवात् पुष्ट्यवतीम्, जननीम्, धिनोति प्रीणयते अ ।

अत्र स्वभावोक्तिः, चपेटपातात् प्रीत्युत्पत्तेर्विषमालङ्कारश्च अनयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः, सोऽपि च कानुप्रासेन संवृण्यते ।

“चुचुकन्तु कुचाग्रं स्थात्” इत्यमरः । धिनोतीति धिन्वधातोः
“धिन्विक्तन्वोधिं कृच”ति धिरादेशः ॥५॥

वाङ्मना—रुक्मिणी जननीं क्रोडे अशनं करिषा तौशरं स्नानं पानं
करिषु, ते नमस्ये जननीं रुक्मिणीं मुखचूषनं करिष्वारं निमित्तं निजेन मुखं
अदनतं करिमे, रुक्मिणी तौशरं गण्डदेशे चपेटपातं करिष्यामि ते धन्या
जननीं क्रीडितं उदपादनं करिषु ॥६॥

अन्वयः—अथ यदा च धात्री नहि सन्निधात्री, तदा दक्षा ददेच करेण सलीलं
सलिलं निपात्य मृदि तत् विषय (च) मृदिनि अङ्गे लिलेप च ॥६॥

यदेति । अथ यदा तु, धात्री नहि सन्निधात्री आसन्ना नासीत् ;
तदा, दक्षा बालक्रीडानिपुणा रुक्मिणी, दत्तेण क्रीडापटुना, करेण
दत्तेन, सलीलं चापव्यलीलासहितं यथा स्वात्तया सलिलं घटी-

हे जानुनो जातु निधाय यान्ती

भुवस्तले हस्तसरोरुहे च ।

अतूतुपन्नामनुसञ्चरन्तीं

सुपेशलं कौशलमेव काले ॥७॥

प्रभृतिनिहितं जलम्, निपात्य भूमौ विकीर्य, यदि मृत्तिकायाश्च, तत्
सलिलं विमृश, मृदुनि कोमले, अङ्गे सदरादौ लिलिप च ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारश्चेत्कातुप्रासश्चेत्यनयोः संसृष्टिः ॥६॥

वाङ्मना—शङ्को यत्न निरुद्धे शक्ति न, उद्यम दानधेनानिभूषा
रुक्मिणी निभूष इष्टवारा भोगार महित घटी वा अङ्ग कोन पाद्रेर जल
जगिषा एवं तादा भागीते छनिदा निखेर कोमलाये लेपन
करिषु ॥७॥

अन्वयः—जातु भुवस्तले हे जानुनी हस्तसरोरुहे च निधाय यान्ती (सा)
अनुसञ्चरन्ती मां अतूतवत् । काले कौशलं सुपेशलमेव ॥७॥

हे इति । जातु कदाचित्, भुवस्तले भुतले, हे जानुनी हस्तसरोरुहे
च पाणिपद्मयुगलञ्च, निधाय संस्थाप्य, यान्ती चलन्ती, सा रुक्मिणी,
अनुसञ्चरन्तीं पञ्चाञ्चलन्तीम्, मां जननीम्, अतूतुपत् सन्तोषितवती ।
तथाहि काले यथासमये, कौशलं तत्तद्भावप्रकाशननैषुख्यम्, सुपेशलम्
- अतिमनीहरमेव ।

अत्र स्वभावोक्तिः, सामान्येन विज्ञेयसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास-
श्चेत्कातुप्रासश्च इत्येतेषां संसृष्टिः ।

“कदापिज्जातु” इति “चारी दत्ते च पेशल” इति चासरः ॥७॥

वाङ्मना—रुक्मिणी छूटले इहेनी खाशु ७ इहेनी पाविपद्म संस्थापन
करिषा छलिउत शक्तिश पचां पचां अहस्रणकारिणी जननीके

अथ स्वतः सम्भविना विनैव ।

शिखां क्रमेण ध्वनिना बभूव ।

मनोज्ञवाणी शुचिशोभमाना ।

प्राणोपमाना निजसेवकानाम् ॥८॥

आनम्रितं वदित । काव्ये, यथा-वाले तेहे तेहे भाव-प्रकाशन-नेनूपा
अद्याय गटनाइवहे इहेया थाटक ॥१॥

अन्वयः—अथ शुचिशोभमाना (सा) शिखां विनैव क्रमेण स्वतः सम्भविना
ध्वनिना मनोज्ञवाणी (सती) निजसेवकानां प्राणोपमाना बभूव ॥८॥

अथेति । अथ शक्तविधवालखेलानन्तरम्, श्रुतिना निर्मलैव वर्णेन
शृङ्गारेण रसेन च शोभमाना सा हविमयी, शिखां कस्यचिदुपदेशं विनैव,
क्रमेण, स्वतः सम्भविना स्वभावत एवोत्पद्यमानेन, ध्वनिना वर्यालक-
गव्देन, अन्यत्र तु “वस्तु बालङ्कृतिर्वापि द्विधायः सम्भवी स्वतः”
इत्यादिभिरालङ्कारिकोक्तेन स्वभावतः सम्भवपरिण “दृष्टिं हि ! प्रति-
वेशिनि !” इत्यादिदर्पणोदाहरणप्रकारेण ध्वनिना व्यञ्जनान्वृत्तिप्रति-
पादार्थेन च, मनोज्ञा वाणी वाक्यं यस्याः सा, अन्यत्र मनोज्ञा चासौ
वाणी वेति सा मनोज्ञा वाणी सती, निजसेवकानां श्रृङ्गारप्रकारिणां
जनन्यादीनाम्, काव्यालोचनापरायणानां जनानाञ्च ; प्राणोपमाना
प्राणतुल्यप्रिया बभूव ।

अत्र छेकानुप्रासोलङ्कारः । स्वतः सम्भविना वस्तुध्वनिना “दृष्टिं
हि ! प्रतिवेशिनि ! ध्वनिमिहाप्यस्मदुगृहे दास्यसि” इत्यादिसाहित्य-
दर्पणोदाहरणरूपा शृङ्गाररसयुक्ता मनोज्ञवाणी यथा काव्यज्ञानां
प्राणोपमाना भवति तददित्युपमालङ्कारो व्यञ्ज्यत इति वस्तुनालङ्कार-
ध्वनिः ।

धन्याभिरन्याभिरनन्यभाभिः

कन्याभिराकीर्णमला मिलित्वा ।

जालायितं भूतलधूलिजालं

चिक्रीड बाला चिकुरे किरन्ती ॥८॥

“शुविग्रोष्माग्निश्छादरेष्वापाद्दे शुद्धमन्तिथिः । ज्यैष्ठे च पुंसि धवले
शुद्धेऽनुपश्यते तिवु ॥” इति मेदिनी ॥८॥

वाद्यानां—ताहार पर निम्नवर्गयोऽपि रुक्मिणी दिक्षामान दातुं
क्रमः शडावत् उन्नतवर्गश्च नञ्धाया मनोहरदाका वमिते धादिद्य
जननी प्रकृतिर आनन्दमा हरेष्टाहित ॥८॥

अन्वयः—धन्याभिः अनन्यभाभिः अन्याभिः कन्याभिः (सह) मिलित्वा बाला
आकीर्णमला जालायितं भूतलधूलिजालं चिकुरे किरन्ती (सती) चिक्रीड ॥८॥

धन्याभिरिति । धन्याभिः रुक्मिणीसाध्वर्ष्यलाभार्त्तं पुण्यवतीभिः,
अनन्या अभियक्ष्या भा कास्तिर्यासो ताभिः, अन्याभिः कन्याभिः सह,
मिलित्वा, बाला रुक्मिणी, आकीर्णमला प्रागितस्तो विधिप्रधूलिः,
परच जालायितम् ऊर्ध्वं विधिप्रसमये जालवदाचरितम्, भूतलस्य धूलि-
जालम्, चिकुरे क्रीडे, किरन्ती विधिपन्ती च सती चिक्रीड येलाद्यन्तः ।

अतः स्वभावोक्तिरलङ्कारः, जालायितमिति व्याङ्ग्योपमा पानयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः, सोऽपि च तत्त्वगुमासङ्केतानुप्रासाभ्यां
संलङ्घ्यते ॥८॥

वाद्यानां—रुक्मिणी निषेध श्वाश्वरी उ पुणावती अङ्गाङ्ग बलादि
महित मिलित हरेष्टा आनन्देन ऐतद्युत धूमि निष्केप करिष्य परे जाल-
दूला दूतमेव धूमि केषकलापे निष्केप करिते धादिद्य धेना
करित ॥८॥

सुभाजने भोजनवस्तु किञ्चित्
 सञ्चित्य माता अ यदीक्षतेऽन्यत् ।
 द्राक् पाणिना पल्लवितेन चक्रे
 तत्प्रोञ्जनं वाञ्छितदर्शना सा ॥१०॥
 जडं प्रदेहीति जनन्यमुयाः
 सम्प्रार्थनार्थावगमे समर्था ।
 अन्यस्तु किं वस्तु समिच्छतीति
 बुद्धौ जडोऽभूदजडोऽपि बोद्धुम् ॥११॥

अन्वयः—माता सुभाजने किञ्चित् भोजनवस्तु सञ्चित्य यदि अन्यत् ईक्षते अ,

(तदा) वाञ्छितदर्शना सा पल्लवितेन पाणिना द्राक् तत्प्रोञ्जनं चक्रे ॥१०॥

सुभाजन इति । माता, सुभाजने सुन्दरस्वर्णादिपाले, किञ्चित् भोजनवस्तु दुग्धादिकम्, सञ्चित्य संख्याप्य, यदि अन्यत् वस्तु, ईक्षते पाप्यति अ, तदा वाञ्छितं सर्वे देवाभिलषितं दर्शनं यस्याः सा, सा चक्रिणी, पल्लवितेन प्रसारितेन, पाणिना हस्तेन, द्राक् द्रुतम्, तस्य भोजनवस्तुनः प्रोञ्जनं तत्पालमेव भूतलं पातयित्वा वा आलोडनं चक्रे ।

अत्र द्विकानुप्रासेन संछष्टः स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

“चागृभटित्यञ्जसाङ्गाय दाहं मंघु सपदि द्रुते” इत्यमरः ॥१०॥

वाङ्मना—रुग्निगैव जननी दुग्धशृङ्गि कोन बाह्व वस्तु इत्यत्र पादे दाहिना यदि अत्र मित्कं दृष्टिपातं कवित्वेन, तत्र मेहे अङ्गीष्टेर्शना रुग्निगै प्रसारितं हस्तपात्रा मेहे वस्तुन अलोडनं कर्तुम् ॥१०॥

अन्वयः—जननी जडं प्रदेहि इति अमुष्याः सम्प्रार्थनार्थावगमे समर्था अभूत् ।

अन्यस्तु बुद्धौ अजडः अपि (सन्) किं वस्तु समिच्छति इति बोद्धुं जडः अभूत् ॥११॥

जडमिति । जननी, जडं प्रदेहि इति अमुष्याः रुक्मिण्याः

कन्यामथान्यां प्रति दानमेधा
तदिष्टमिष्टं ददतीं शिशिचे ।
यादृक्स्वभावा हि परे भवेयुः
तदयोग्यखेलाय चलन्ति बालाः ॥१२॥

संप्रार्थनार्थस्य याच्ञावाक्याभिधेयस्य विधेयस्य अवगमं अवधार्य,
समर्था अभूत्, रुक्मिण्या जलपिपासाकाले यद्बुधस्तोदृशवाक्यश्रवणादिति
भावः । अन्यस्तु जनः, दुहौ बुद्धिविषये, अजङ्गोऽपि अचीनोऽपि सन्,
किं वस्तु, समिच्छति रुक्मिणीं प्रार्थयति, इति बोधुम्, जङ्गो चीनः
चंचलोऽभूत् ।

अत्र अजङ्गस्य दितुं विनापि जङ्गोभयभात् किं विमानना, उत
अजङ्गत्वरूपे कारणे सत्यपि बोधरूपकार्याभावात् विशेषोक्तिरित्यनयोः
सन्देहसहरोऽलङ्कारः, इत्यनुमासम्बन्धे कानुमासम्बन्धे तेषां संसृष्टिः ॥११॥

वाङ्मानी—रुक्मिणी “जङ्गः अमोहि” एवैकत्र प्रार्थना रुक्मिणे तादात्र
माताहे तादात्र अर्थं वृक्षितेन, किञ्च अञ्ज वृक्षिमान् नोकञ्च रुक्मिणी कि
चाहिच्छेष्टे, तादा वृक्षिते असमर्थ इहेत ॥११॥

अन्वयः—अथ एषा कन्या कन्या प्रति तदिष्टं ददती इष्टं कथं शिशिचे । हि
परे यादृक्स्वभावाः भवेयुः, तदयोग्यखेलाय बालाः चलन्ति ॥१२॥

कन्यामिति । अथ एषा रुक्मिणी, अन्यां कन्यां प्रति, तस्याः
कन्याया इष्टम् अभिलषितं वस्तु ददती सती, इष्टं स्वाभीष्टम्, दानं
स्वभक्षणनिभ्यो वितरणं शिशिचे । हि यस्मात्, परे योग्यवयसि,
यादृक्स्वभावा भवेयुः, तदयोग्यखेलाय तदुपयोगिकोडुनाय, बालाः
शिशवः, चलन्ति चतुर्युक्कन्ति ।

अत्र शिशिच इवेति भावाभिमानिनी प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा-

सा मातृदत्तं वसनं वसाना
विष्मैरवक्त्रे हसितावसाना ।
तद्दर्शयामास सखीं कराभ्यां
पश्यज्जनात्यन्तसुखाकराभ्याम् ॥१३॥

सुहृद्धारः, सामान्येन विशेषसमयं नरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चेत्कानुप्रास-
श्चेत्तेतिषी संसृष्टिः ।

खेलनं खेल इति भावे चण् ॥१२॥

वाग्दाना—कश्चिन्नी अत्र दृष्टात्के तादात्र अडोढे वयं ज्ञानं करिष्या,
पदवर्द्धी काले आगम उक्तदिगत्के तादात्रेव अडोढे विवरणदे येन भिक्षा
करिष्ये । काव्यं, पत्रे यान्त्रिकतावसन्नात्र इहेवे, उद्धृतयोर्गी धेना
करिष्याम अत्रहे वागत्केवा उद्धृत करिष्या वात्के ॥१२॥

अन्वयः—सा मातृदत्तं वसनं वसाना, विष्मैरवक्त्रे हसितावसाना (च सती)
पश्यज्जनात्यन्तसुखाकराभ्यां कराभ्यां सखीं तत् दर्शयामास ॥१३॥

चेति । सा कश्चिन्नी, मातृदत्तं वसनं वक्ष्यम्, वसाना परिदधाना,
विष्मैरं स्वभावत एव मन्दहास्ययुक्तं यद्वक्त्रं सुखं तस्य हसितम्
आनन्दातिमयात् क्लृष्टहास्यम् अवसानं श्रेयोभूतं यस्याः सा, तादृशी च
सती, पश्यतां जनानाम् अत्यन्तं यत् सुखं तत् कुर्वत इति ताभ्याम्,
कराभ्यां हस्ताभ्याम्, तद्वसनं दर्शयामास ।

असाध्ययमकमसहृद्धारः ।

वसाना इति “वस् आच्छादने” इत्यस्थानमि रूपम् । विष्मैरेति
“दीपि-कम्पि—” इत्यादिना अयति रः । अवसानामिति अयपुंसात्
म्यतेनंभ्यादित्वाद्वयुः । सुखाकराभ्यामिति सुखमन्दात् “प्रियसुखाभ्या-
मानुकूल्ये” इति डाल्प्रत्ययः ॥१३॥

যুগ্মস্ব বালি ! ধনবালুকানাং
 পুঞ্জেষু মঞ্জুং কথয়ামি ত্বাহাম্ ।
 কন্যাঃসকৌ কেনচনেত্যমুক্তা
 মুক্তাঃসকং তত্র হঠাদুদস্থাৎ ॥১৪॥
 ইয়ং সপত্নী মম ভাবিনোতি
 নীতিশ্রিতা চেত্ পুরতোঃস্বহীপ্যত্ ।
 তদা তু তস্যা রসনাং বয়স্যা-
 ভাবান্ন যাণী কচিদাশ্রয়িষ্যত্ ॥১৫॥

বালালা—কবিশীহরণম্ বস্ত্র পরিধানপূর্বক স্বভাবত মহাশ্রমুৎসে-
 বিশেষ দ্বাষ্ট প্রকাশ করিয়া মর্শনকারী নৌকনিগেব অত্যন্ত আনন্দজনক
 হৃদয়গনহারা মনোরম সেই বস্ত্রখানি দেখাইতে ॥১৩॥

অন্বয়ঃ—বালি ! অত্র ধনবালুকানাং পুঞ্জে যুগ্মস্ব, তত্ ত্বা মঞ্জুং, কথয়ামি ।
 কন্যেন ইত্যম্ মুক্তা অসকৌ কন্যা তত্র অঙ্কং মুক্তাঃ হঠাত্ উদস্থাৎ ॥১৪॥
 যুগ্মস্ব ইতি । ই বালি ! অত্র ধনবালুকানাং পুঞ্জে রাশী, যুগ্মস্ব
 যুক্তা ভব পত্নী, তত্ তদা, ত্বাহাম্, মঞ্জুং, সুন্দরী কথয়ামি । কন্যেন
 কেনচিজনেন, ইত্যম্ মুক্তা কথিতা, অসকৌ কন্যা কবিশীহরণম্, তত্র
 ধনবালুকানাং পুঞ্জে, অঙ্কং চুদ্রমঙ্কং গায়ম্, মুক্তা নিবিশ্য পাতয়িত্ব ইতি
 যাবত্, হঠাত্ তত্চক্ষণাদেব উদস্থাৎ সত্যিতবতী ।

অত্র স্বভাবোক্তি রসজ্ঞানার্থে কানুপ্রাশেন সংস্পৃশ্যতে ॥১৪॥

বালালা—“বালিকে ! তুমি এই ধন বালিরাশির উপরে যদি
 হস্ত পড়, তাহা হইলে তোমাকে সুন্দরী বলিব ।” কোন ব্যক্তি
 এইরূপ বর্ণনা, ‘কণী সেই বালিরাশির উপরে পড়িয়া আবার তৎক্ষণাৎ
 উঠিত ॥১৫॥

प्रसाधिका भूरिपदस्य साधु

स्वकर्मसूत्रेण जगज्जनानाम् ।

इयं यद्यार्था प्रकृतिः किंलेति

तस्याः परः प्रत्यय एव जातः ॥१६॥

अन्वयः—इयं मम सपत्नी भाविनी इति चित्, नीतिश्रिता वाची पुरतः अग्रही-
यत्, तदा तु वयस्याभावात् क्वचित् (अपि) तस्याः रसनां न आश्रयिष्यत् ॥१५॥

इयमिति । इयं रुक्मिणी, मम सपत्नी भाविनी, इति चित्, नीतिं श्रिता नीतिश्रिता, प्राप्तनकर्मोपसारेण न्यूनाधिकभावेन जनव-
दनाधिष्ठितेत्यर्थः, वाणी सरस्वती, पुरतः अग्रतः, अग्रहीयत् अग्राप्यत् ; तदा तु वयस्याभावात् सखीभावात्, क्वचित् कदापिदपि तस्या रुक्मिण्याः, रसनां जिह्वाम्, न आश्रयिष्यत् । क्रमेण रुक्मिण्या वागभिधानशक्तिरावि-
र्भवेति भावः ।

अथ सरस्वत्यास्तद्रसनाश्रयसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
रलङ्कारश्चेत्कानुप्रासश्चेति संशयः ॥१५॥

वाङ्मनः—‘इमि (रुक्मिणी) आनात्र मगडौ हरेदेन’ इति यदि नीतिशार्गादृशानि मगडौ पूर्वं ब्रूयते आश्रितेन, तादा हरेदेन त्विनि रुचनं तादात्र व्रजना आश्रय कवित्वेन न ॥१६॥

अन्वयः—इयं स्वकर्मसूत्रेण जगज्जनानां भूरिपदस्य साधु प्रसाधिका यद्यार्था प्रकृतिः, इति किं तस्याः परः प्रत्ययः एव जातः ॥१६॥

प्रसाधिकेति । इयं रुक्मिणी, स्वकर्म धर्मधर्मैरूपं विहित-
निषिद्धात्मकं स्वकीयं कार्यं तदेव सूत्रं सुखदुःखयोः कारणं तेन, तदनुसारयेत्यर्थः, जगज्जनानां भूरिपदस्य राजत्वदीनत्वादिवद्भूतराव-
स्थायाः, साधु सम्यक्, प्रसाधिका निष्पादिका, यद्यार्था सत्यभूता,

শ্রিয়া স্বয়া যৌরিয়মেব কন্যা

মায়িপ্রিয়েণেদ্রশমন্বমায়ি ।

তথাপি চিত্রং ন বুধোঽপ্যবোধি

সাধ্যাবিশেষাখ্যবিশেষটোপম্ ॥১৩॥

প্রকৃতি: সত্ত্বরসদানোগুণময়ী আদিকাণ্যং মহাসত্ত্বীরিতি যাবত্, ইতি
 দ্বিতো:, কিল সম্ভাবনশ্রুতাম্, তথা কক্সিণ্যা উপরি, পর উত্তম:, প্রত্যয়ো
 লোকানাং বিশ্বাস এব জাত:, ক্রময়সদ্ব্যবদর্শনাৎ সুনিজনবচন-
 শ্রবণাচ্চেতি ভাব: । অন্যত্র তু স্বকর্মসূত্রেণ, “কর্তুংরোক্ষিততমং কর্ম”
 ইত্যং কর্মবিষয়কসূত্রগ্রন্থেন, ভূরিপদস্য ঘটং পটমিত্যাदिप्रचुरप्रयोगस्य,
 সাধু সম্যক্, প্রসাধিকা নিষ্পাদিকা, যথার্থ্যং প্রকৃতি: ঘটপটাদিবিদ্যো
 মূলভূত: শব্দ:, ইতি দ্বিতো:, তথা: প্রকৃত:, পর উত্তর:, প্রত্যয় অমাदि-
 विभक्तिरेव ज्ञात: ।

অত্র एतत्पदावलीरूपेण वस्तुना द्वितोयार्थरूपं वस्तु व्यज्यत इति
 वस्तुना वस्तुभ्रानि: ।

“द्वरानात्तोत्तमा: परा:” इति “प्रत्ययोऽधीनप्रपञ्चानविश्वासहेतुषु”
 इति चामर: ॥१६॥

বাঙ্গালী—মহানন্দীকণা এই কক্সিণী জগতের লোকের আপন
 আপন কক্ষ অঙ্গসারে সর্বোত্তমভাবে রাখত ও মৌনভ্রূত্ব ভিত্তি বহুতর পর
 সম্পাদন করেন; স্বভাবঃ ইনি সুখার্থ প্রকৃতি। এইভাবে তাঁহার
 উপরে লোকের বিশ্বাস সন্নিবিষ্ট ছিল ॥১৬॥

অন্বয়:—ইয়ং স্বয়া শ্রিয়া যৌ: এব, বৃহৎ মাধিপ্রিয়েণ অন্বমায়ি । তদ্যপি
 বুধ: অপি (যন্) সাধ্যাবিশেষাখ্যবিশেষটোপং ন অবোধি, (তন্) চিত্রং ॥১৩॥

শ্রিযেতি । ইয়ং কক্সিণী, স্বয়া স্বকীয়য়া, শ্রিয়া লক্ষ্মীরূপেণ

द्वितीयः सर्गः ।

क्रियागुणद्रव्यवती समस्त-
लोकेन या खेलति सर्वदैव ।
तयैव कौतूहलवान् समस्त-
लोकस्तदानीं खलु खेलति स्म ॥१८॥

कान्त्या च, श्रीः लक्ष्मीरेव, ईदृशम्, माया कृपा अस्यास्तीति मायी,
स चासौ प्रिययेति मायिप्रियस्तेन, रुक्मिणीं प्रति दयालुना प्रियजने-
नेत्यर्थं, अन्वमायि अनुमितम् । तथापि बुधो विद्वान् जनोऽपि, यत्
साध्याविशेषाख्यविशेषदोषं "पर्वतं वृद्धिमान् वृद्धेः" इतिवत् इयं
रुक्मिणी श्रीः श्रीमत्त्वात् इति प्रयोगे हेतुसाध्ययोरभेदाख्यरूपं दोषं न
अवोधि नावगच्छति स्म । तदेव चित्रमाद्ययेम् ।

अत्र श्रियेति हेतुबोधकश्रीशब्दप्रतिपाद्यलक्ष्मीकान्त्योर्भेदेऽपि
श्रीप्रेम्णाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः, बुधत्वरूपकारणी सत्यपि बोध-
रूपतत्फलभावाद्विशेषोक्तिश्चेत्कानुप्रासश्चेत्येतयोर्मध्ये निरपेक्षतया
संछट्टिः ।

"श्रीर्लक्ष्मीर्विश्रमम्यतुश्च भारतीश्रीभयोरपि" इति त्रिकाण्डशेषः ।
"स्यान्माया शाश्वरी धियोः । माया दम्भे कृपायाश्च" इति विश्वः ।

अन्वमायीति अनुपूर्वस्य साधातोरवयवतयाः प्रथमपुरुषैकवचने
रूपम् ॥१७॥

वाङ्मानी—एहे कञ्छागे आगन और गुण श्री-हे बटे, एहेरुणे मद्यान्
प्रियजन अश्रमान करित, उवाणि बुद्धिमान् लोकस्य ये साध्याविशेषनामक
विशेष नोय बुद्धिरुठ पावितेन ना, तादाई आच्छा ॥१८॥

अन्वयः—क्रियागुणद्रव्यवती या सर्वदैव समस्तलोकेन खेलति, कौतूहलवान्
समस्तलोकः तदानीं तथैव खलु खेलति स्म ॥१८॥

कलङ्कहीना हरिणाङ्करेखा
 सुवर्णवर्णा सवितुः सुवर्णा ।
 पुराणनिर्णीततनुर्नवीना
 सा नन्दिनी बाह्यसुखैरनन्दत् ॥१८॥

क्रियेति । क्रिया लोकगृहगमननापसरणादिस्था गुणाः दयादयः
 द्रव्याणि धनानि भूषणादीनि च भ्रष्टाः सन्तीति सा तद्योक्ता, या
 लक्ष्मीरूपा रुक्मिणी, सर्वदेव समस्तलोकेन, खेलति गमनापसरण-
 दयाधनदानादिना प्रीडति, कौतूहलवान् तस्या एव क्रीडादिदर्शन-
 कौतूकवान्, समस्तलोकः तदानीम्, तथैव वाल्मिक्या रुक्मिण्या, खलु
 खेलति स्म ।

अत्र पूर्वार्द्धोक्तिभङ्गा रुक्मिण्या गम्यलक्ष्मीरूपत्वाभिधानात्
 पर्यायोक्तमलङ्कारश्चेकानुप्रासेन संसृज्यते ।

“द्रव्यं वित्तं स्वापत्तयं रिक्थमिक्थं धनं वसु” इत्यमरः । क्रिया-
 गुणवत्त्वं समवायेन, द्रव्यवत्त्वन्तु जनकतया प्रतिपत्तव्यम् ॥१८॥

दाष्टाना—क्रिया, ७७ ७ उवाचूता वञ्चोक्त्या वे रुक्मिणी, गर्वहाहे
 नमस्त लोकदादा धेना करिदा धाक्केन, टीशदादाहे उ९काले कोडूकी
 नमस्त लोक धेना करिड ॥१८॥

अन्वयः—सान्ध्य एव श्रीकः ॥१८॥

कलङ्केति । कलङ्को सान्धनम् अपवादश्च, तेन हीना, हरिणाङ्क-
 रेखा चन्द्ररेखास्वरूपा ; सुवर्णवर्णा, सवितुः सूर्यस्य. सवर्णा समाना-
 रणवर्णा तदाख्यप्रियतमास्वरूपा ; पुराणैः श्रीमद्भागवतादिभिः
 निर्णीता लक्ष्मीरूपतया निरूपिता तनुः शरीरं यस्याः सा, अद्य च
 नवीना रुक्मिणीरूपेण नवावतीर्णा ; सा नन्दिनी भोषककन्या,

रुक्मरादिभिः पञ्चभिरक्षितयोः

सहोदरैः सा सह राजकन्या ।

अङ्गैर्यथा भूपतिनीतिविद्या

विद्योतते स्माथ समस्तद्वया ॥२०॥

वाक्यसुखैः श्रेयसोचितसुखजनकव्यापारेः क्रीडादिभिः अनन्दत् आनन्द-
मन्त्रभवत् ।

अथ पूर्वार्धे अधिकारद्वयैश्चिह्नरूपकद्वयम्, तृतीयपादे विरोधा-
भासच्छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“कलङ्काऽङ्गापवादयोः” इत्यमरः ॥१८॥

वाङ्मानी—कमलविहीनं चञ्चलमेव । च चर्चवर्णा शृङ्गार मर्णाचक्रण
एव । पुराणभाष्यनिरुपिडपदेशः अथ च नवीना मेहे डीनकप्राज्ञकण
देशवोचितं कोडाश्रय आनन्दामृतव कविरत्न नागिन ॥१९॥

अन्वयः—अथ अक्षितयोः समस्तद्वया (च) सा राजकन्या रुक्मरादिभिः पञ्चभिः
सहोदरैः सह, भूपतिनीतिविद्या यथा अङ्गैः (तथा) विद्योतते अ ॥२०॥

रुक्मरादिभिरिति । अथ बालखिलानन्तरम्, अक्षिता क्रमेणाधिकं
लब्धा श्रीः कान्तिर्यथा सा, समस्तानां सर्वेषामेव लोकानां हृद्या सौन्दर्येण
स्वभावेन च प्रिया, सा राजकन्या रुक्मियो, रुक्मरादिभिः पञ्चभिः
सहोदरैः सह, भूपतीनां राज्ञां नीतिविद्या यथा अङ्गैः सद्भावादिभिः
पञ्चभिरवयवैः विद्योतते तथा विद्योतते अ विरराज ।

अथ श्रीतोपमालङ्कारो वृत्त्यनुप्रासेन छेकानुप्रासेन च संसृज्यते ।

पञ्चाङ्गान्याह कामन्दकः—

“सद्भावाः साधनापाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रतीकारः सिद्धेः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥” ॥२०॥

रुक्मगादयः पञ्च सहोदराश्च
तां रुक्मिणीं सारतरां स्वसारम् ।

स्तन्वा यथा बुद्धनिबद्धविद्यां
तथाऽनुजग्मुः प्रणयात् सदैव ॥२१॥

वाङ्मना—राजनोति येन गङ्गाप्रवृत्ति पक्वाद्देव सहित मिलित
दृष्टेरा षोडश पात्र, तेष्टेकत्र कर्मवर्कमानकादि रात्रकक्षा रुक्मिणी रुद्रिप्रवृत्ति
पात्रे गङ्गादेव सहित मिलित दृष्टेरा षोडश पात्रे ॥२०॥

अन्वयः—रुक्मगादयः पञ्च सहोदराश्च, तां, सारतरां स्वसारं रुक्मिणीं स्तन्वाः
यथा बुद्धनिबद्धविद्यां तथा प्रणयात् सदैव अनुजग्मुः ॥२१॥

रुक्मगादय इति । रुक्मगादयः पञ्च सहोदराश्च, ताम्, सारतराम्
अतीवोत्तमाम्, स्वसारं भगिनीं रुक्मिणीम्, स्तन्वा विद्यान्येदनासंज्ञा-
संस्काररूपालका पञ्चावयवाः, यथा, बुद्धेन निबद्धा प्रवर्तिता या विद्या
ताम्, तथा प्रणयात् स्नेहात् सम्बन्धादेव, सदैव अनुजग्मुः ।

अत्र श्रीतोपमालहारश्चेकानुप्रासेन संवृध्यते ।

भीष्मकस्य पञ्च पुत्रानाह श्रीमद्भागवते—

“राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।

तस्य पञ्चामवन् पुत्राः कन्यैका रुक्मिरानना ॥

रुक्मगाग्रजो रुक्मरथो रुक्मवाध्वरनन्तरः ।

रुक्मकेशो रुक्ममालो रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥”

यस्य स्तन्वा यथा सर्वदर्शनसंशय—

“दुःखं संसारिणः स्तन्वास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥”

एषां विस्तरस्तु तत्रैवानुसन्धेयः ॥२१॥

वाङ्मना—विज्ञानप्रवृत्ति पक्षश्च येन बोधविद्यार अहमवग

पैशुन्यशून्यं कृतपुण्यजन्यं
 नैपुण्यपूर्णं चरितं सुतानाम् ।
 स लोकनाथो वल्लभे विलोक्य
 चन्द्रीदयोत्ताल इवोन्मिर्मालः ॥२२॥
 ततः शिशून् शिष्ययितुं समग्रान्
 समग्रवर्त्ती क्षितिशिषितानाम् ।
 शास्त्राख्यभोष्टान्ययतिष्ठ शिष्ट-
 प्रधानभूतः किल भूतलेन्द्रः ॥२३॥

कवे, मेहेरूप कृत्रिप्रकृति पक्ष महाभरत मर्कटाई चैवदणतः डेवशा-
 छगिनी दक्षिणीव अष्टद्वय कविदेव ॥२१॥

अन्वयः—स, लोकनाथः पैशुन्यशून्यं कृतपुण्यजन्यं नैपुण्यपूर्णं (च) सुतानां
 चरितं विलोक्य चन्द्रीदयोत्तालः कर्मिर्मालः इव वल्लभे ॥२२॥

पैशुन्यं ति । स लोकनाथो राजा भीष्मकः, पैशुन्यशून्यं खलता-
 रहितम्, कृतेन पुण्येन अन्यं अन्य यस्य तत् प्राप्तपुण्यजनितमित्यर्थः,
 नैपुण्येन सर्वविषयकौशलेन पूर्णञ्च, सुताश्च सुता इति सुताः एकशेपात्
 पुत्रपुत्र्यास्तासां सुतानाम्, चरितं व्यवहृतं विलोक्य, चन्द्रीदय उत्ताल
 उद्देलितः, कर्मिर्मालः समुद्र इव, वल्लभे आनन्देन स्वीतपूरागमेन वृद्धिं
 प्राप्तञ्च वभूव ।

अत्रापि श्रौतोपमालङ्कारो हृत्पुत्रप्राप्त-कृतानुप्राप्तान्यानुप्राप्तैः
 संरुच्यते ॥२२॥

वाल्मीकि—पुत्र कृति ७ कृतादीव वल्लभाश्च, प्राप्तेनपुण्यजनित
 एवः समग्र विषयः नैपुण्यपूर्णं चरितं मेदिनी भौतिकराज्ञा चन्द्रोदये
 उद्देलित समुद्रव छात्र आनन्दे स्वीत ईशेतेन ॥२२॥

स दक्षिणात्मा दिशि दक्षिणस्यां
स्वस्थाः पुरो नव्यपुरश्च काञ्चित् ।
मनोऽनुरूपां प्रकृताभिरूपां
विनिर्भमे मर्म्मविदः पुरीणाम् ॥२४॥

अन्वयः—ततः चितिशिचितानां समयवर्त्ती शिष्टप्रधानभूतः (च) भूतलेन्द्रः
समयान् शिशून् अभीष्टानि शास्त्राणि किञ्च शिचयितुं अयतिष्ठ ॥२३॥

तत इति । ततस्तद्दनन्तरम्, चितौ ये शिचितास्तेषां चिति-
शिचितानाम्, सम्यगग्रवर्त्तीति समयवर्त्ती, शिष्टेषु शास्त्रनियमितेषु
जनेषु प्रधानभूतश्च, भूतलेन्द्रो राजा भीष्मकः, समयान् शिशून्, अभीष्टानि
शास्त्राणि किञ्च शिचयितुम् अयतिष्ठ यत्नमकार्षात् ।

अत्र च्छेकानुप्रासश्चतुःप्रासयोः संस्मृतिरलङ्कारः ॥२३॥

वाङ्मानी—उदाहरणं नव गृध्रिवीरं निरुद्धगणेशं अग्रवर्त्तीं च निष्ते-
जाद्विगेरं मधो अधानं डीनकशाखा निवृत्तगणानविगते अडीष्टे भाद्र
निगां दिदाय खञ्जं यज्ञं कश्चिलेन ॥२७॥

अन्वयः—दक्षिणात्मा पुरीणां मर्म्मविदः (च) सः स्वस्थाः पुरः दक्षिणस्यां
दिशि मनोऽनुरूपां प्रकृताभिरूपां काञ्चित् नव्यपुरं विनिर्भमे ॥२४॥

अत्र राजपुत्राणां शिषोद्वययोगमात्रं स इति । दक्षिणात्मा उदार-
चेताः, पुरीणाम्, मर्म्मविदस्तत्त्वज्ञश्च, स भीष्मको राजा, स्वस्थाः पुरः,
दक्षिणस्यां दिशि, मनोऽनुरूपाम्, प्रकृताभिरूपां स्वभावत एव मनोहराम्,
काञ्चित् नव्यपुरं विनिर्भमे ।

अत्र छेकानुप्रासोऽलङ्कारः ।

मर्म्माणि वेत्तीति मर्म्मविदः नाम्युपधत्वात् कः ॥२४॥

वाङ्मानी—उदाहरणं च वाचशानीयं मर्म्मज्ञं डीनकशाखां आगम

বিদ্যাসমারম্ভাদিনেঃ তেষাম্

একেঃপ্যনেকে গুরব: সমীযু: ।

একোঃমবত্তত্র চ বাসরেশ:

বভূবুরধ্যাপনকারিণোঃন্যে ॥২৫॥

ভবন এইতে বনিবসিতক অভিজ্ঞায়েন অশ্রুণ ও দভাবসন্দর একটী
নূতন পুরী নির্মাণ করিলেন ॥২৪॥

অন্যদ্য:—অথ তেষা বিদ্যাসমারম্ভাদিনী একী অপি অনেকে গুরব: সমীযু । তত্র
অ এক বাসরেশ সমবত্, অন্যে অ অধ্যাপনকারিণ বভূবু ॥২৫॥

অথ কুমারাণাং শিষ্যোপক্রমং সূচয়ন্তীতি বিদ্যেতি । অথ বিদ্যাপুরী-
নির্মাণাভ্যন্তরম্, তেষাং কুমারাণাম্, বিদ্যাসমারম্ভাদিনী, একেঃপি
গুরুত্বেনৈকজাতীয়া অপি, একেঃ শ্রেষ্ঠা অপি ইতি বচ, অনেকেঃ অশ্রেষ্ঠা ইতি
বিরোধ:, অনেকেঃ বহুত্র ইতি তৎসমাধানম্, গুরব:, সমীযু: রাজ্যত্বেন
সমাগতা: । তত্র তেষু গুরুষু অ মध्ये, একো গুরু: বৃহস্পতি:, বাসরেশ:
তদ্দিনাধিপতি: সমবত্ বিদ্যারম্ভে বৃহস্পতিবারস্যেব শ্রেষ্ঠত্বাদিতি ভাব: ।
তথা অ জ্যোতিষম্—“বিদ্যারম্ভে গুরু: শ্রেষ্ঠো মধ্যমৌ ভৃগুর্ভাস্করৌ । মরণং
শনির্মৌমাংস্যামবিদ্যা বুধসৌমযৌ ॥” অন্যে অ গুরব: অধ্যাপনকারিণ:
বভূবু: ।

অত্র একেঃপ্যনেক ইতি শ্রী যেষা বিরোধসমাধানাহিরোচ্যামাসেঃস্তদ্বার: ।

“গুরু গৌসতিপিতাদ্যৌ” ইত্যমর: ॥২৫॥

বাসনা—বিজ্ঞাভবন নির্মাণের পরে কুমারগণের বিদ্যারম্ভদিনে
শ্রেষ্ঠ অনেক গুরু আসিয়াছিলেন । তাঁহাদের মধ্যে এক গুরু (বৃহস্পতি)
ছিলেন সেই দিনের অধিপতি । (অর্থাৎ সেই দিনটী বৃহস্পতিবার ছিল,)
আর অশ্র গুরু ছিলেন অধ্যাপনকারী ॥২৫॥

अहै तमानन्दमुदाहरन्तीं

निवेदयन्तीं रसमुख्यताञ्च ।

शिशिचिरे विभ्रमवत्प्रपञ्चां

वेदान्तविद्यामिव काव्यविद्याम् ॥२८॥

आरादिभिः अणिमाद्यष्टैश्वर्यैश्च युतञ्च, सांख्यं दर्शनमेव उपमा यस्य तत्, व्याकरणञ्च, येतुः अधीतवन्तः ।

अत्र द्वे प्राप्तुप्राणिता भार्यौ पूर्णोपमालङ्कारः ।

“प्रतीयते धैमार्थः स प्रत्यय इति रुद्रिः ।” “प्रत्ययात् प्रथमं क्रियत इति प्रकृतिः” इति कातन्त्रवृत्तौ दुर्गसिंहः । “प्रत्ययोऽधीनप्रपञ्चज्ञान-विश्वासवैतुषु” इति “प्रथमं प्रकृतिः स्त्रियाम्” इति चामरः ।

“सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्, स्थूलभूतानि, पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः” “न नित्यशुद्धबुद्धसुक्ष्मभावस्य तदुद्योगस्तदुद्योगाद्वर्त” इति सांख्यसूत्रद्वयम्, “...पुरुषवद्बुद्धं सिद्धम्...” इति सांख्यकारिका । “सुपो विभक्तयसिद्धञ्च” “अद् पूर्वे हे सम्यग्दर्शने च गुणाः” “आद् उत्तरे च बुद्धिः” इति व्याकरणसूत्राणि । अणिमाद्यष्टैश्वर्याणि च सांख्यतत्त्व-कौमुद्यादावनुसन्धेयानि ॥२८॥

वाङ्मानी—विदेवज्ञान, प्रकृति, तद्विभाग, पुरुष, नव, द्रव्य च तन्मात्राण्य एव अणिमादि अष्टे जैश्वर्यमयवित्ताः सांख्यदर्शनेनैव कृत्य अत्रापि, प्रकृति, विजक्ति, पुरुष, गुण च बुद्धिरुक्तं व्याकरणेन भाव्यं शब्दकूपादेव अथान्न कदिशाहिनेन ॥२८॥

अन्वयः—अहै तमानन्दं उदाहरन्तीं रसमुख्यताञ्च निवेदयन्तीं विभ्रमवत् प्रपञ्चां वेदान्तविद्यामिव काव्यविद्यां शिशिचिरे (कुमाराः) ॥२८॥

দ্বিতোপদেশে সততপ্রবৃৎতাং

পানাগ্রনাদৌ বিদ্বিতব্যবস্থাম্ ।

ধর্মশ্চ নীতিশ্চ নিদর্শয়ন্তীম্ ।

অম্বামিবামী জগৃহু: স্মৃতিশ্চ ॥২০॥

তৈশ্চ বেদান্তবিদ্যায়া ইব কাব্যবিদ্যায়া: শিখামাছ—অইতমিতি ।
অত্র কুমারা ইত্যনুবর্ত্তে । অইতম্ অসাধারণম্, আনন্দম্ আমোদম্,
উদাহরন্তীঃ রচবত্তয়া প্রকাশয়ন্তীম্, অন্যত্র অইতং সজাতীয়-
বিজাতীয়দ্বিতীয়রচিতম্, আমন্দং ব্রহ্ম, উদাহরন্তীঃ ধদন্তীম্, রচয়
“সত্যোদ্রে কাৎখল্লকপ্রকাশানন্দবিশ্রয়ঃ” ইতি লব্ধলব্ধিতস্য, অন্যত্র
ব্রহ্মণঃ, সুখ্যতাং প্রাধান্যশ্চ, নিবেদয়ন্তীঃ বোধয়ন্তীম্, বিশ্বমবান্
শৃঙ্খলারাদিমত্তয়া বিলাসবান্, প্রপঞ্চো বিস্তারো যস্মাশ্চাম্, অন্যত্র বিশ্বম-
বান্ বিষয়তয়া বিশ্লেষণেণ ভ্রমবান্ আন্তিবিষয় ইত্যর্থঃ প্রপঞ্চো জগৎ
যস্মাং তাম্, বেদান্তবিদ্যামিব কাব্যবিদ্যাম্, শিশিখিরে অধিগতবন্ত: ।

অত্র শ্বেদানুপ্রাখিতা শ্রীতৌ পূর্ণোপমালাঙ্কার: ।

“শান্তং শিবমইতং তুরীয়ং মন্যন্তে স আত্মা স বিশ্লেষ:” “সত্যং
মানমানন্দং ব্রহ্ম” “রসো যৈ স:” ইতি শ্রুতয়: । “বেদান্তো নাম
উপনিষৎপ্রমাণং তদুপকারীষি চ শারীরকসূত্রাদৌনি” ইতি
বেদান্তসার: ॥২১॥

বাঙ্গালী—অধিতীয় অঙ্গপ্রকাশক, অক্ষর প্রাধান্যবোধক এবং
জগতের আধিবিশ্বভাষ্যাক্ষর বৈশিষ্ট্যশাস্ত্রের দ্বারা অসাধারণ আনন্দ-
প্রকাশক, রসের শ্রেষ্ঠতাবোধক ও শৃঙ্খলাবিবিনামগুরু, কাব্যশাস্ত্র
ব্রাহ্মকুমারেরা লিখা করিয়াছিলেন ॥২০॥

অন্বয়:—অমী দ্বিতোপদেশে সততপ্রবৃৎতাং পানাগ্রনাদৌ বিদ্বিতব্যবস্থা ধর্মশ্চ
নীতিশ্চ নিদর্শয়ন্তী অম্বাং ইব স্মৃতিশ্চ জগৃহু: ॥২০॥

चिरोपकारे विहितप्रयत्नां
स्वातिक्रमाद् ऐहिकहानिहेतुम् ।
स्वसारमेते गुरुतोऽप्रजाताम्
अनुप्रयाता इव नीतिविद्याम् ॥३२॥

अज्ञानि यथा—

“शिक्षा कस्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चित्तिः ।

ज्योतिषामयनश्चैव वेदाङ्गानि वदन्ति पद ॥”

मनस ईपिता मनोपिता “ईपिते च मनसः” इति मनसः अकारलोपः,
“सयोगान्तस्य लोप ” इति सकारलोपश्च ॥३१॥

वाङ्मानी—नमस्तु विषये निपुण नैवे कुर्याद्रेवरा वेदाङ्गशास्त्र एव
अज्ञात दर्शनशास्त्रं अध्यायन करिष्याहिनेन । कारण, ईदृशलोकेरा
तौक्युकि भाईरा अतौष्टे अध्यायन इहेते विवत इन ना ॥३१॥

अन्वयः—एते गुरुत चिरोपकारे विहितप्रयत्नां स्वातिक्रमात् ऐहिकहानिहेतुं
अप्रजातां स्वसारमिव नीतिविद्यां अनुप्रयाता ॥३२॥

चिरोपकार इति । एते कुमाराः, गुरुतः अध्यापकात् पितृतश्च,
चिरोपकारे, विहितप्रयत्नाम्, स्वस्या नीतिविद्यायाः स्वसुख अतिक्रमात्
लङ्घनात्, ऐहिक्या हानेः गर्तपातादेः हेतुं कारणीभूताम्, अप्रजाता
प्रागुत्पन्नां ज्येष्ठामिति यावत्, स्वसारं भगिनोमिव, नीतिविद्याम्,
अनुप्रयातां परमव्रगता अधीतवन्त इत्यर्थः अनुगताश्च ।

अत्र आर्घ्यं पानुप्राणिता श्रौती पूर्णोपमालङ्कारः ॥३२॥

वाङ्मानी—ये छिरकामेव उपकारे यत् करिष्यांशके एवं वाहाके
नश्यन करिषे इहेलोके कोने ना कोन कति इव, पिता इहेते प्रथम
उत्पन्ना (श्रोत्रा) भगिनोव ज्ञाय नैवे नीतिविद्या, ताहारा अवापन्दर
निकटे अध्यायन करिष्याहिनेन ॥३२॥

ବିଧୌ ରଣାନାଂ ସୁବିଧାବିଧାୟୀ
 ପ୍ରବୀଞ୍ଚବୀରୋଽପ୍ୟପରଃ ପରମ୍ନଃ ।
 କାଳେଽନୁକୂଳେ କିଳ ତାନ୍ ସମେତାନ୍
 ଶିଚ୍ଛାଂ ଧନୁର୍ବେଦଗତାମଦିଚ୍ଛତ୍ ॥୩୩॥
 ତେପାମଥୋ ଧୀରଧୁରନ୍ଧରାଣାଂ
 ନବଂ ନବଂ ଶ୍ରୀଲୟତାଞ୍ଚ ନିତ୍ୟମ୍ ।
 ଯୋଢା ଚ କଥିତ୍ କୃତପୂର୍ବଶୁଦ୍ଧ-
 ଶିଚ୍ଛାପରୀଚ୍ଛାମକରୋତ୍ ସୁଦତ୍ତଃ ॥୩୪॥

ଅନୁବ୍ରତ୍ୟ:—ରଣାନାଂ ବିଧୌ ସୁବିଧାବିଧାୟୀ ପରମ୍ନଃ ଅପରଃ ପ୍ରବୀଞ୍ଚବୀରଃ ଅପି ଅନୁକୂଳେ
 କାଳେ କିଳ ସମେତାନ୍ ତାନ୍ ଧନୁର୍ବେଦଗତାଂ ଶିଚ୍ଛାଂ ଅଦିଚ୍ଛତ୍ ॥୩୩॥

ବିଧାବିତ୍ତି । ରଣାନାଂ ବିଧୌ ଯୁଦ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟେ, ସୁବିଧାଂ ସୁପ୍ରକାରଂ
 ବିଦଧାତୀତି ସୁବିଧାବିଧାୟୀ ଧ୍ରୁବକୌଶଳଶିଚ୍ଛକ-ଇତ୍ୟର୍ଥଃ, ପରାନ୍ ଶତ୍ରୁନ୍
 ହନ୍ତୀତି ପରମ୍ନଃ, ଅପରଃ, ପ୍ରବୀଞ୍ଚବୀରୋଽପି, ସର୍ବଯୁଦ୍ଧାଭିଷ୍ଟଃ କୌଽପି ଶୂରଃ,
 ଅନୁକୂଳେ ପ୍ରାପ୍ୟମାନୁଶୁଷ୍ପେ କାଳେ କିଳ, ସମେତାନ୍ ସମାଗତାନ୍, ତାନ୍
 କୁମାରାନ୍ ଧନୁର୍ବେଦଗତାଂ ଶିଚ୍ଛାମ୍, ଅଦିଚ୍ଛତ୍ ଗପଦିପ୍ତବାନ୍ ଅବୌଚଦିତି ଯାବତ୍ ।

ଅତ୍ର ହତ୍ୟନୁପ୍ରାସଞ୍ଜେ କାଳପ୍ରାସଞ୍ଜୋଃ ସଂଘଟିଃ ।

“ବିଧା ପ୍ରକାରେ ଚ” ଇତି “ପ୍ରବୀଞ୍ଚୋ ନିୟୁକ୍ତାଭିଷ୍ଟ-ବିଷ୍ଟ-ନିଷ୍ଠାତଶିଚ୍ଛିତାଃ”
 ଇତି ଗାମରଃ ।

ଅତ୍ର ଦିଶ୍ଵଧାତୋର୍ବଦତ୍ୟର୍ଥେ ତଥା ହିକର୍ମକତ୍ଵାତ୍ କର୍ମାଦ୍ୟମ୍ ॥୩୩॥

ବାଞ୍ଛାମା—ସୁଦ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟେ ଅବୌଚନଶିଚ୍ଛକ, ଅବୌଚନ ଓ ପ୍ରବୀଞ୍ଚ ଅମର
 କୋଷ ବୌଦ୍ଧ ଯଥାସମ୍ଭାଷଣେ - ଉପସ୍ଥିତ କେହି କୁମାରଗଣଙ୍କେ ଧୃତକର୍ମେଣ ଶିଳା
 ବଦାହେତେନ ୮୦୭

शस्त्रेषु शास्त्रेषु गुरुपदिष्टं
रागं किलाङ्गेषु च दासदत्तम् ।
स्नानाङ्किकापूर्तिं भृतो दधाना
वेलामतीयुस्तुरासतुर्योम् ॥३५॥

अन्वयः—पवी सुदधः कश्चित् योद्धा च धीरधुरन्धराणां नित्यं नव नवं
श्रीलयताश्च तेषां कृतपूर्वां युद्धमिच्छापरौषां अकरोत् ॥३५॥

तेयामिति । अथो धनुर्वेदशिक्षानन्तरम्, सुदधः कश्चित् योद्धा च,
धीरधुरन्धराणां बुद्धिमतप्रधानानाम्, नित्यं प्रत्यक्षम्, युद्धविषये नवं नवं
प्रकारम्, श्रीलयताम् अभ्यस्यताश्च, तेषां कुमाराणां कृतपूर्वां या
युद्धमिच्छा तस्याः परीक्षाम् अकरोत् ।

अत उच्यते प्रासोलङ्कारः ॥३६॥

वाङ्माला—धूर्त्तैर्मणिकार पत्रे तीक्ष्णवृक्षिगणैर अशङ्कया मेहे
बुभारेदो गृह्णन्त्ये प्रतिदिन नूतन नूतन प्रकार अङ्गान् करिष्ये
लागिलेन, मेहे समये कोन रूपक योद्धा कौशलेन प्रसूत वृक्षिणार
पदीना करिलेन ॥३७॥

अन्वयः—चतुरा शस्त्रेषु शास्त्रेषु च गुरुपदिष्टं अङ्गेषु च दासदत्तं रागं
दधाना स्नानाङ्किकापूर्तिं भृत (च सन्तः) चतुर्यो विलां अतीयुः किल ॥३५॥

शस्त्रे प्विति । चतुराः सर्वविषये निपुणाः कुमाराः, शस्त्रेषु शास्त्रेषु
च, गुरुपदिष्टं गुरुपदेशप्रयुक्तम्, अङ्गेषु गालेषु च, दासदत्तं भृत्यापि तम्,
रागम् अतुरागं तैलहरिद्रादिरञ्जनद्रव्यञ्च, दधानाः धारयन्तः,
स्नानाङ्किकयोः आपूर्तिं समाप्तिं विभतीति स्नानाङ्किकापूर्तिभृतश्च सन्तः,
चतुर्यो विलां दिवसस्य चतुर्थं भागम्, अतीयुः अतिक्रान्तवन्तः ।

कचेषु कश्चित् परिचर्यमाणः

संवाद्यमानयरणेऽपरस्य ।

अन्यः समन्तादपि वीज्यमानः

तप्तो विशग्राम गताश्रनायः ॥३६॥

अत्रानुरागरत्ननद्रव्ययारुमयोरिव प्रस्तुतत्वात् अभिधाया च तयो
रागपदेनोक्तत्वात् शब्दश्चे योऽलङ्कारश्चेत्कानुमासिन संसृज्यते ।

“रागोऽनुरक्तो मातृसख्यं छोभादौ लोहितादियु । गान्धारादौ नृपे
रागः” इति विश्वः ॥३५॥

वाङ्मानी—सर्वकार्ये निगूण कृपादेवरा श्रुतगणेशनिदकन भद्रविद्या ७
भाद्रविद्याय सर्वता अश्रुश्रुत धाकिश एव गात्रे हृतातु दक्षनद्रवा
क्षेत्रं करिशा आन ७ माध्याह्निक क्रिशा मयाभने हर्षवेनः अतिक्रम
करिडेन ॥३६॥

अन्वयः—गताश्रनायः तप्तः (च) कश्चित् कचेषु परिचर्यमाणः अपरस्य चरवे
संवाद्यमानः अन्यः अपि समन्तात् वीज्यमानः (सन्) विशग्राम ॥३६॥

कचेष्विति । गता भोजनेनातीता अश्रनाया मुमुक्षा यस्य स गताश्र-
नायः, तप्तः पेषपानेन लब्धदमिष्ठ । इदं विशेषणद्वयं सर्वत्र योज-
नीयम् । कश्चित् कुमारः, कचेषु केशेषु, परिचर्यमाणः केनचिद्भृत्येन
विलोडनादिना शूय्यमाणः सन्, अपरस्य कुमारः, चरणे भृत्येन संवाद्य-
मानः सन्, अन्योऽपि च कुमारः, समन्तात् सर्वतः वामरादिना वीज्य-
मानः सन्, विशग्राम विश्रामं चकार ।

अत विशग्राम इत्येकया क्रियया तथाकां कर्तृतयाभिसम्बन्धा-

स्तुत्ययोगितालङ्कारः ।

“अश्रनायोदन्धनाया मुमुक्षापिपासाकाङ्क्षासु निपाता रुढाः”
इत्यश्रनायेति निपातः ॥३६॥

আকর্ষণ্যন্ত: প্রতি পঠবেলাং

কিঞ্চিৎ পুরাণং ক্রিয়তী কলাশ্চ ।

বিনোদমানা: কথকৈ: কথ্যামি:

মহান্তমানন্দমবাসবন্ত: ॥২৩॥

বাঙ্গালা—কোন কুমার পান ও ভোজন সমাপ্ত করিয়া বিশ্রাম করিতে লাগিলে, তখন কোন ভৃত্য আগিয়া তাঁহার বেশ বিলোড়ন করিত। অপর কুমার পান ও ভোজন সমাপ্তির পরে বিশ্রাম করিতে লাগিলে, কোন ভৃত্য আগিয়া তাঁহার পাদসংবাদন করিত এবং অন্ত কুমার পান ও ভোজন সমাপ্তির পরে বিশ্রাম করিতে প্রবৃত্ত হইলে, ভৃত্যেরা আগিয়া তাঁহার সকল শিকৈ থাকিয়া বায়ু সঞ্চালন করিত ॥৩৬॥

অন্বয়:—পঠবেলা প্রতি কিঞ্চিৎ পুরাণং ক্রিয়তী কলাশ আকর্ষণ্যন্ত: কথকৈ: কথ্যামি, বিনোদমানা: (অ) মহান্ত মানন্দ মবাসবন্ত: ॥২৩॥

আকর্ষণ্যন্ত ইতি । পঠবেলা প্রতি দ্বিসমস্য যত ভাগি, কিঞ্চিৎ পুরাণম্, ক্রিয়তী কলা নর্তকাদিণাং সনৃত্যং গানঞ্চ আকর্ষণ্যন্ত: দিন-মৈদেয়ৈশ্চ শয়ন্ত:, কথকৈ: ইতিহাসপুরাণব্যাখ্যান্তমি: কথ্যামি: তত্তদ্ব্যখ্যামি: বিনোদমানা: সন্তোষমাযাশ্চ সন্ত:, মহান্তমানন্দম্, অবাসবন্তী লভবন্ত:, তে কুমারা ইতি শ্রীষ: । “ইতিহাসপুরাণাভ্যাং পঠত্ব সপ্তমং নয়েত” ইতি দৃষ্টান্তিরত্র মূলম্ ।

অথ কানুমাঙ্গোলঙ্কার: ॥২৩॥

বাঙ্গালা—রাজকুমারেরা দিনের যষ্ঠভাগে কোন পুরাণ কিংবা কোন সঙ্গীত শ্রবণ করিতে থাকিয়া, অথবা কথকগণের কথকতায় তৃপ্তিলাভ করত বি:শেষ আনন্দ অহভব করিতেন ॥৩৭॥

आकर्ण्य ते भागवतं पुराणं
 स्वयञ्च ते ते जनकः स एव ।
 सा च प्रसूतिर्भगिनी च सैव
 नामानि तान्येव तथा निजानि ॥३८॥
 तामम्बिकाया भवने प्रयान्तीं
 जहार यामिं यदुनन्दनः सः ।
 विज्ञाय तस्मिन्नितिहासमित्यं
 ततः प्रभृत्येव विदिद्वियुस्तम् ॥३९॥ (युग्मकम्)

अन्वयः—ते भागवतं पुराणं आकर्ण्य स्वयञ्च ते ते, जनकः सः एव, प्रसूतिश्च
 सा, भगिनी च सैव, तथा निजानि नामानि तान्येव, सः यदुनन्दनः अम्बिकाया भवने
 प्रयान्तीं यामिं जहार तस्मिन् इत्यं इतिहासं विज्ञाय ततः प्रभृत्येव तं
 विदिद्वियुः ॥३८—३९॥

कुमाराणां शिक्षाविशेषिण्य क्रमप्राप्तां मनीषवस्थामाह युग्मकेन
 आकर्ण्येति । ते कुमाराः, शुकप्रोक्तं भागवतं पुराणम् आकर्ण्य,
 स्वयं स्वे रुक्मिप्रभृतयश्च, ते ते भागवतोक्तरुक्मिप्रभृतय एव, जनकः
 पिता श्रीष्मकीऽपि, स भागवतोक्त एव, प्रसूतिर्माता च, सा भागवतोक्तैव,
 भगिनी रुक्मिणी च सा भागवतोक्तैव, निजानि नामानि तानि
 भागवतोक्तान्येव, स यदुनन्दनः कृष्णः, अम्बिकाया भवने प्रयान्तीं
 सहृदनाद्यं गच्छन्तीम्, यामिं भगिनीं रुक्मिणीं जहार, तस्मिन् शुकप्रोक्ते
 भागवते इत्यम् इतिहासं विज्ञाय, ततः प्रभृत्येव, तं यदुनन्दनं कृष्णं
 विदिद्वियुः । अतएव रुक्मिप्रभृतयः कृष्णमपहृत्य त्रिगुपालाय रुक्मिणीं
 दातुमैच्छन्ति भावः ।

“यामिः स्वसकुलस्त्रियोः” इत्यमरः ।

ननु इत्तान्तजन्मनः परमेव तद्ग्रन्थोत्पत्तेरवश्यम्भावात् अत्र भागवतपात्रीभूतानामेव हविप्रभृतीनां कथं भागवतश्रवणम् ? न च तदानीमेव हेपायनेन निर्मायमाणस्य भागवतस्य श्रवणमुपपद्यत इति वाच्यम्, भाविरुक्किष्णीश्वरणादीनां त्विर्माणासम्भवात् । इति चेत् सत्यम् ; “इतिहासपुराणाभ्यां पठञ्च सप्तमं नथेत्” इति ब्रह्मणः पुत्रेण दक्षेण स्वसंहितायां पुराणीष्टेष्वात् “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुप-
 ष्ठयेत् । विभित्यत्वश्रुताद्देहो नामयं प्रहरिष्यति ॥” इति ब्रह्मणः पुत्रेणैव कण्वहेपायनप्रपितामहेन वशिष्ठेनापि स्वसंहितायां पुराण-
 पदाभिधानात् पुराणानां पूर्वकल्पीयत्वमकामेनाप्यवश्यमङ्गीकार्यम् ।
 शुक्रप्रोक्तं भागवतञ्च “ब्राह्मं पादं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा”
 इत्यादिना पुराणतया परिगणितम् । अतएव हि नैपथपरिते श्रीहर्षेण—
 “पदैषतुभिः सुकृते स्थितोक्तते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे” इत्यनेन
 प्रथमसर्गे नलस्य सत्ययुगीयत्वमभिधाय तृतीयसर्गे हंसमुखेन
 नलसमानकालीनदमयन्त्यन्तिके “बुद्धौ न दधः खलु ग्रिपबुद्धौ” इति
 कलियुगीयस्य बुद्ध्याभिधानं कृतम् । तथा तत्त्वमसर्गे च नलमुखेनैव
 “हनूमदाद्यैर्यमसा मया पुनर्हिंसां हसेद्वृत्तपथः सितीकृतः” इति त्रेता-
 युगीयस्य हनूमत उदाहरणं प्रदर्शितम् । पूर्वकल्पीयपुराणेषु हंसिन
 दमयन्त्या च बुद्ध्यावगमात् नलेन च हनूमत्परिणामात् सङ्गच्छते च तत् ।
 इत्यञ्च भीष्मकपुराणां भागवतश्रवणमुपपद्यते कल्मान्तरजातस्य तस्य
 तदानीं सत्त्वात् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥३८—३९॥

वाङ्माला—शुभारगण भागवतपूराण जीवन करिअ कानिशाहिलेन
 ये ‘निछेराओ सेहै कृष्णिप्रकृति, मिटाओ सेहै भौतिक, बाताओ तिमि,
 तगिनीओ सेहै कृष्णिनी, निछेदेव नामगुनिओ ताहाई एवः तगिनी
 कृष्णिनी अधिकार गृहे, दाहेतेहिलेन, सेहै मरये कृष्ण ताहाके इरण

দিনান্তবেলামুপলভ্য সম্ভ্যা

মারোপমানা অপি তে কুমারাঃ ।

স্বभावमितैः सह राजपुत्रैः

विहितमिं संविदधुः समीकम् ॥৪০॥

কবিশাহিনেন' ঐযদাগবতে এইরূপ ইতিহাস জানিয়া তদবধিই কুমারদ্বয়
ইচ্ছয়া প্রতি দিবসে করিতে আরম্ভ করিয়াহিনেন ॥৩৮—৩৯॥

অন্বয়ঃ—সম্ভ্যাঃ মারোপমানা অপি তে কুমারাঃ দিনান্তবেলা উপলভ্য স্বभाव-
মিতৈঃ রাজপুত্রৈঃ সহ বিহিতমিং সমীকং সবিদধুঃ ॥৪০॥

দিনান্তেতি । সম্ভ্যাঃ সজ্জনাঃ, মারঃ কামদেব উপমানং সৌন্দর্য্য
উপমাখ্যলং যৈশ্চ তে তাহুশা অপি, তে কৃতসিতৌ মারঃ কামদেবৌ যৈশ্চ
কুমারা ইতি বিরোধঃ, কুমারা রাজপুত্রা ইতি তত্সমাধানম্, দিনান্ত-
জিলা দিবসস্য গ্রন্থভাগম্, উপলভ্য প্রাপ্য, স্বभावেনৈব মিতৈঃ ন তু
অনদানাদিনা মিতৈরिति স্বभावমিতৈঃ অন্যৈঃ রাজপুত্রৈঃ সহ বিধানেন
নির্ভ'তং বিহিতমিং কলিমম্, সমীকং যুদ্ধম্, সবিদধুশ্রুতুঃ ।

অতঃ দ্বিতীয়পার্শ্বে আখ্যোপমা বিরোধভাসযোরেকাশ্রয়ানুপবেশরূপঃ
সঙ্করঃ, সো'পি যুগ্মশ্চ কানুপ্রাসেন সংলগ্ন্যতি ।

“মহাকুলকুলোনার্য্যসম্ভবতজ্জনসাধবঃ” ইতি “সমীকং সাম্প্রায়িক-
কম্” ইতি চ যুদ্ধপর্য্যায়ী অমরঃ ।

বিহিতমিমিতি “ভু যুযুখ্যামিমক্ তেন নির্ভ'তে” ইতি বিপূর্বধাঘাতো-
স্তিমক্ ॥৪০॥

ব্যাখ্যানা—সংস্রভাব ও কামদেবের ভাষে তদ্বদানু সেই কুমারগণ
দিবসের শেষভাগে স্বভাবমিত্র অর্থাৎ রাজপুত্রগণের সহিত মিলিত
ইহঁরা কৃত্রিম যুদ্ধ করিতেন ॥৪০॥

উদৌর্ণ' বাঘস্বনপূর্ণ' কণ্ঠ'
 মত্বে কতালপ্রতিপাদযাতম্ ।
 সজ্জা নিরীযুর্নৃপজা জনৌঘৈঃ
 আরাদগারাঙ্গুশ্চভূবিভাগম্ ॥৪১॥
 স্তুতাভ্যনাং ত্রৈণিক্ততা ভটানা
 পতাফিনী সাঃম্যপতত্ পুরীতঃ ।
 তরঙ্গমালিব তরঙ্গবত্যাঃ
 তরঙ্গিতা তোম্রসমীরণে ॥৪২॥

অন্বয়:—নৃপজা সজ্জা (সন্ত) জনৌঘৈ: (সহ) অগারাৎ আরাৎ উদৌর্ণ'-
 বাঘস্বনপূর্ণ'কণ্ঠ' মত্বে কতালপ্রতিপাদযাত রণভূবিভাগ নিরীযু ॥৪১॥

উদৌর্ণেতি । নৃপজা রাজকুমারা', সজ্জা: সজ্জা: সন্ত',
 জনানামৌঘৈ: সমূহৈ: সহ, অগারাৎ রাজভবনাৎ, আরাৎ কিঞ্চিদুদ্বরে,
 উদৌর্ণা আবির্ভূতা যি বাঘানাং স্বনা শ্বনযন্তে. পূর্ণো কণ্ঠো যচ্ছিন্
 কণ্ঠেযি তদ্যথা তথা, বাঘস্বনানাং মত্বেকতালিপু প্রতিপাদযাতা:
 মত্বেকচরস্ববিন্যাসা যচ্ছিন্ কণ্ঠেযি তদ্যথা তথা চ রণভূমৌ বিভাগং
 প্রদ্রব্যবিশেষম্, নিরীযু: নির্জলম্: ।

অত্র বৃত্তান্তপ্রাপ্তকালপ্রাপ্তয়ো: সংসৃষ্টি: ।

“আরাহু রসমীপযৌ.” ইত্যমর: ॥৪১॥

বাচালা—সেই রাজপুত্রেরা যুদ্ধসজ্জায় সজ্জিত হইয়া পুরবাসি-
 দমনার্থী লোকসমূহের সহিত রাজভবন হইতে কিংকরবস্ত্রী গনরহ্মিতে
 নির্গত হইতেন । তৎকালে আবির্ভূত রণবাহুগনিতে লোকের কর্ণ
 পূর্ণ হইয়া রাইত এবং কুমারেরা সেই বাঘস্বনির তালে তালে প্রত্যেক
 পদক্ষেপ করিতেন ॥৪১॥

उरश्चदच्छत्रवपूंषि पुंसां
 क्षणं जनस्ताम्रविभां दधन्ति ।
 अस्तौन्मुखाताम्रदिवाकरस्य
 करस्य मध्ये न च निश्चिकाय ॥४३॥

अन्वयः—कृतात्मनां भटानां श्रेयिकृता सा यताकिनौ तौत्रसमौरयेन तरङ्गिता
 तरङ्गवत्याः तरङ्गमाणा इव पुरीतः अभ्यपतत् ॥४२॥

कृतेति । कृत आत्मा युद्धशिखायां यत्नो यैस्तेषां कृतात्मनाम्,
 भटानां योद्धृणां, श्रेयिकृता सा यताकिनौ सेना, तौत्रसमौरयेन
 प्रबलवायुना, तरङ्गिता चञ्चलीकृता, तरङ्गवत्या नद्याः, तरङ्गमालिक्,
 मुरीतः राजधानीतः, अभ्यपतत् रणाङ्गानाभिसुखमगच्छत् ।

अत्र यौतोपमालङ्कारश्चेकानुप्रासस्तुष्टानुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“आत्मा यत्नो वृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वयं च” इति “भटा योधाश्च
 योद्धारः” इति चामरः ॥४२॥

वाङ्मानी—यद्गुणशब्देन युक्तनिकाश निमित्त बोद्धृगुणैर श्रेणीबद्ध
 सैव वाहिनीभिः प्रवनवाश्च गङ्गागिरि नदीव तवक्ष्येणैव स्त्राय राजधानी
 हरेते वनशून्येन अतिमूढे गमन कवित ॥४२॥

अन्वयः—जनः अस्तौन्मुखाताम्रदिवाकरस्य करस्य मध्ये ताम्रविभा दधन्ति
 पुंसां उरश्चदच्छत्रवपूंषि क्षणं न च निश्चिकाय ॥४३॥

उरश्चदेति । जनः, अस्तौन्मुखः अस्ताचलगमनप्रवृत्तः अतएव
 आताम्रः सम्यक्ताम्रवर्णो यो दिवाकरः सूर्यस्तस्य, करस्य किरणस्य
 मध्ये, ताम्रविभां ताम्रनिर्मितकवचधारणात् ताम्रद्युतिम्, दधन्ति
 दधानानि, पुंसां योद्धृपुरुषाणाम्, उरश्चदेः कवचैः कृत्रानि आवृतानि
 च तानि वपूंषि शरीराणि चेति तानि, क्षणं प्रथमदर्शनसमये, न च

ततः परं यां पृतना ततान
 त्रेषिदयीं स्वाभिमुखीमखिन्ना ।
 बभौ तदा सा रणभूनिशाटी-
 दन्तीयपङ्क्तिद्वितयीसमाना ॥४४॥

नैव निश्चिकायं पुंशरौरतया नैव निश्चितं शशाक, तादृशसूर्यकर-
 पुंशरौरयोद्धमयोरिव समानतास्रवर्णत्वात् परन्तु करपरणाद्विष्टादर्शनेन
 निश्चिकायैवेति भावः ।

अत्र तादृशसूर्यकरमध्ये तादृशवपुषां गोपनाञ्छितं नामालङ्कारः,
 निषयाभावं प्रति तत्तत्पदार्थानां चेतुत्वात् पदार्थचेतुकं काव्य-
 लिङ्गवेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि पुनर्वर्त्यतुप्रासश्चेकातु-
 प्रासाभ्यां संस्पृश्यते । संस्पृष्टसङ्करयोरपि पुनः संस्पृष्टसङ्करौ सम्भवत
 इत्येतत्कविकृतसाहित्यदर्पणटीकायां द्रष्टव्यम् ।

उरम्फाद्यते अनेनेति उरम्फदः । “उरम्फदः कङ्कटको जगरः कवचो-
 ऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । “पुंसि संज्ञायां घः” इति घप्रत्यये “दीर्घञ्चोप-
 षदथे”त्यादिना ङङ्यः ॥४३॥

नाञ्जाना—अज्ञातगामी नयाक् ताञ्जवर्ण शृङ्गेर कन्दारेण मदरा
 ताञ्जनिर्मित कवचे आवृत्त ताञ्जवर्ण योक्तासेन शरीरशुलि मेधिया तमता
 लोकेषा अथने अणकान पूरुदेव शरीर बलिषा निष्पन्न रुदिते
 गारित ना ॥४०॥

अन्वयः—ततः परं, अखिन्ना पृतना स्वाभिमुखीं यां त्रेषिदयीं ततान, सा
 तदा रणभूनिशाटी-दन्तीयपङ्क्तिद्वितयीसमाना बभौ ॥४४॥

तत इति । ततः परम्, अखिन्ना सोत्साहा, पृतना सा सेना,
 स्वयोरभिमुखीं स्वाभिमुखीम्, यां त्रेषिदयीं ततान विस्तारेषु प्रकार,

वीरोत्तमैर्वैरिषु कृत्रिमेषु
 प्राहारि नास्त्वं समदर्शि मावम् ।
 विलोक्य लोकास्तत एव विभ्युः
 स्वभावसिद्धं हि भयं गृह्णाम् ॥४५॥

सा यो विद्वद्विद्वो, तदा, रणभूः समरभूमिः निशाटी राक्षसीवेति रणभू-
 निशाटी तस्या या दन्तोयपङ्क्तिहितयो दन्तपङ्क्तिद्वयं तत्समाना
 सती वभी रराज ।

अथ रणैत्यादौ लुप्तोपमाद्यौपमयोरिकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्गरः इत्यनु-
 प्रासङ्गे कानुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

निशायामटतीति निशाटी निशोपपदादटतीरपि नदादित्वा-
 दीप्रत्ययः ॥४४॥

दाक्षाना—तादृशं भव ऐश्वर्यादमन्त्रा मेहे मेना आपन आपन
 अडिन्ने ये छेदेटी ज्येगी करिछ, तादा उधन दाक्षगौडना मेहे ममत्र-
 छूमिर छेदेटी मसज्येगीव कात्र अकान पाहेछ ॥४४॥

अन्वयः—वीरोत्तमैः कृत्रिमेषु वैरिषु अस्त्वं न प्राहारि माव' समदर्शि । लोकाः
 विलोक्य तत एव विभ्युः । हि गृह्णामि भयं स्वभावसिद्धं ॥४५॥

वीरोत्तमैरिति । वीरोत्तमैः, कृत्रिमेषु अयथागेषु, वैरिषु शत्रुषु,
 अस्त्वं, न प्राहारि न प्रयुक्तम्, किन्तु माव' केवलं समदर्शि तदस्त्वं
 प्रदर्शितम् । लोकाः तल्लया द्रष्टारो जनाः, विलोक्य, तत एव
 अस्त्वं प्रदर्शनादेव, विभ्युः भोता वभूवुः । हि तथाहि, गृह्णामि
 दुर्बलतया कोमलानां जनानाम्, अकिञ्चित्कुरेऽपि मयकारणे भयं
 स्वभावसिद्धम् ।

अथ सामान्येन विज्ञेयसमर्पणरूपोऽर्घ्यान्तरन्यासीऽलङ्कारश्चे कानु-
 प्रासेन संसृज्यते ॥४५॥

मृतस्ररेणोर्ध्वविकसरेण
 कश्चित् समाह्वय विहाय बाहम् ।
 खडाहुयुद्धच्छूनमापतन्तं
 कश्चिन्नरेन्द्राङ्गजमालिलिङ्ग ॥४६॥
 अन्तं समेत्य प्रहरन्तमुच्चैः
 निवार्य शस्त्रस्य निवृत्त्य कश्चित् ।
 द्विपेन्द्रपृष्ठादवतीर्य तिर्यक्
 हस्तेन दध्ने कचहस्तमस्य ॥४७॥

दाक्षाला—एषेष्ट वीरगण इजिम् अजगणेर उगरे अद्य अग्रोण
 कविडेन ना, केवल देवाइडेन । उज्जता लोकेकरा मेभिरा ताहाट्टइ
 उम् पाइउ । कावण, दुर्लल लोकनिगेर उवटे शडावनिङ्ग ॥४६॥

अन्वयः—कश्चित् बाह विहाय कर्ध्वविकसरेण मृतस्ररेण खडाहुयुद्धच्छून
 समाह्वय आपतन्त कश्चित् नरेन्द्राङ्गज मालिलिङ्ग ॥४६॥

मृत्ति । कश्चित् अश्वारोही योहा, बाहम् अश्वम्, विहाय
 अवतरणेन परित्यज्य, कर्ध्वं विकसति प्रकाशत इति कर्ध्वविकसरेणेन
 मृतस्ररेण उच्चकण्ठध्वनिविशेषेण, खस्य बाहुयुद्धमेव छलं यस्मिन्
 कश्चेति तद्वया तथा समाह्वय, आपतन्तम् आगच्छन्तम्, कश्चित्
 नरेन्द्राङ्गजं रालपुत्रम्, मालिलिङ्ग ।

अम च्च कानुमासोऽलङ्कारः ॥४६॥

दाक्षाला—कोन अवागोही अथ परित्राग कविदा (अथ इहेते
 नामिदा) टेईगाथी उकहरे आगन बाहुयुद्धेण आह्वान करिदा
 आगननप्रवृत्त कोन बाहपुत्रके आनिवन करित ॥४७॥

रघोःसमाधोरणदृश्यमान-

उत्तीन्द्रहस्तात् सहसा निरित्य ।

तं तत्क्षणादक्षमि मुष्टिपीडं

स्वदन्तितुन्दस्य तले विविश्वान् ॥४८॥

अन्वयः—कश्चित् समेत्य उद्यः प्रहरन्तं निवार्य गन्धस्य निशयः विन्द-
पृष्ठात् तिर्यक् भवतीत्यं दृष्टेन अस्मिन् कश्चिदस्य दध्ने ॥४७॥

अन्तमिति । कश्चिद्गजारोहो, अन्तं समीपम्, समेत्य आगत्य,
उद्यः ऊर्ध्वदिशि, प्रहरन्तम् अन्तं योद्धारम्, निवार्य प्रतिप्रहार्य निवर्त्य,
तदीयं शस्त्रम्, निशया क्षिप्त्वा, विन्दस्य महागजस्य पृष्ठात् तिर्यक्
भवतीत्यं, दृष्टेन करेण, अस्मिन् प्रहरतो योद्धुः कश्चिदस्य कैशपाशं दध्ने
दृष्टवान् । महानियुष्योऽयं गजारोहोति भावः ।

अत्र च्छेकानुप्रासोऽलङ्कारः ।

“अन्तः स्वरूपे नासना न स्त्री शीघ्रमस्तिके त्रिषु” इति मेदिनी ।

“पाशः पक्ष्म इत्यत्र कलापार्थाः कथात् परे” इत्यमरः ।

निशयेति “प्रक्षु च्छेदने” इति प्रथमातोः क्तो यपि रूपम् ॥४७॥

वाङ्मानी—कोन चोक्ता निकटे आगच्छ उभयोरत्र द्विके अत्र प्रहार
करिते उद्युत इहेने, कोन गजारोहो चोक्ता प्रतिप्रहारे चोहाके
निवारण ७ उद्युत अश्रद्धमन करिषा आर्षद्वेष विषा इष्टिपृष्ठं इहेते
नामिहा इत्युधारा नेहे प्रहारकारीर केनपाश धारण करित ॥४७॥

अन्वयः—कश्चित् रघोःसमाधोरणदृश्यमानउत्तीन्द्रहस्तात् सहसा निरित्य तत्-
क्षणात् अक्षमि तं मुष्टिपीडं स्वदन्तितुन्दस्य तले विविश्वान् ॥४८॥

रणीति । अत्र कश्चिदित्यनुवर्त्तते । कश्चिद्गजारोहो, रणे उत्तमो
नियुष्यः य आघोररघो इक्षिपकः तेन दृश्यमानस्य उत्तीन्द्रस्य उद्युत

तुङ्गैः सुरङ्गैश्चलयुद्धरङ्गैः
माद्यद्भिरर्द्धार्द्धपुलायिताद्यैः । V
सुगवद्भिरप्यस्य रणस्य लक्ष्मीं
लक्ष्मोसगर्भेर्नियतं बुभूवे ॥४८॥

वेष्टनकारिण्याः गुण्डायाः, सङ्घा निरित्य निर्गत्य, तत्क्षणात्, वञ्चसि,
तमाघोरखम्, सुष्टिना पीडयित्वेति सुष्टिपीडं खदन्तिरुद्धस्य निजगणो-
दस्य, तले अधोदेशे विविश्यान् यन्त्रपालनेन प्रविवेश ।

अत्र च कानुमासोलङ्कारः ।

“माघोरया हस्तिपकाः” इत्यमरः ।

सुष्टिना पीडयित्वेति सुष्टिपीडं “उपपीडयधकर्षणं” इति
पीडयतीत्यम् । विविश्यानेति विशधातोः कन्सुप्रत्यये रूपम् ॥४८॥

वाङ्माणा—शूनिपूण कोनो हस्तिपक (माघत) वेथादेशा निले
कोन दिशाज हत्ती सुठ्ठावा अपर कोन हत्थावोशीके देष्टेन कश्चि
धविड, तथन सेहे हत्थावोशी इठां सेहे सुठ्ठवेष्टेन हहेते निर्गत
हहेथा उण्णगां सेहे हस्तिपकेर वक्कदेशे म्भुष्टिग्रहारे कश्चि धन्नकाजन-
पूर्कक आपन हत्तीर उदयेर नीळे याहेथा अवेण कश्चित ॥४८॥

अन्वयः—रुद्धयुद्धरङ्गे माद्यद्भिः तुङ्गैः सुरङ्गैः अर्द्धार्द्धपुलायिताद्यैः अस्य रणस्य
लक्ष्मीं सुगवद्भिरपि नियतं लक्ष्मीसगर्भे बुभूवे ॥४८॥

तुङ्गैरिति । कलयुद्धं कालिमसमर एव रङ्गः प्रमोदव्यापारविशेष-
स्तस्मिन्, माद्यद्भिः मत्तोभवद्भिः, तुङ्गैरुच्यते, सुरङ्गैः अश्वैः, अर्द्धार्द्ध-
पुलायितम् अश्वशास्त्रीकृतगतिविशेषः, तदाथैवात्मभृतिर्गमनेः करणैः,
अथ रणस्य लक्ष्मीं शोभां सुगवद्भिरपि जनयद्भिश्च सद्भिः, नियतं ध्रुवम्,
लक्ष्म्याः धीरोदजायाः कमलायाः सगर्भैः उच्चैःश्वोभातीयतया सशोदरैः,
बुभूवे भूतम् ।

सुपारदृष्ट्वाऽप्यतिधावतोऽश्वात्
 पतन् निपादौ व्यथितः स्वयञ्च ।
 तदीक्षिणा शिष्यकारिणोश्चैः
 अरुन्तुदोदगर्जनतर्जितश्च ॥५०॥

अत्र वाच्या भाषाभिमानिनी जात्युत्प्रेक्षाालङ्कारः हृत्पुमास-
 ष्के कानुप्रासश्चेत्येतेषां संछटिः ।

“श्रीभासम्पत्तिपद्यासु सप्तमीः श्रीरिव दृश्यते” इति विश्वः ।

सुभूव इति भाषे प्रत्ययात् “भवतेरः” इत्यभ्यासे नाकारः ॥४८॥

वाङ्माला—विशाल अश्वगण से है इति म बूझरहे मउ इहेदा अर्क ७
 अर्कपूनादिउग्रहृति गतिवाला से है बुझेर शोका प्रकाश करिछे
 धाकिइ निच्छदे लक्ष्मीसेवीर गदोदग इहेदाहिन (उठेकःअथ अवेद
 मळाठीइ इहेदाहिन) ॥४७॥

अन्वयः—सुपारदृष्ट्वापि निपादौ अतिधावतः अश्वान् पतन् स्वयं व्यथितश्च,
 तदीक्षिणा शिष्यकारिणा उच्चैः अरुन्तुदोदगर्जनतर्जितश्च (अभूत्) ॥५०॥

सुपारेति । सुष्ठु पारं दृष्टवानिति सुपारदृष्ट्वा अस्मारोदये-विशेष-
 निपुणोऽपीत्यर्थः, निपादौ कश्चिदारोही, अतिधावतः अतिवेगेन गच्छतः
 अश्वात्, पतन् सन्, स्वयं व्यथितश्च, तदीक्षिणा तत्पतनदर्शिना, शिष्य-
 कारिणा शिष्यकेषां, उच्चैर्यत् अरुन्तुदं मर्मवेदनाजनकम् उदगर्जनं
 तेन तर्जितो भवति सितश्च अभूत् ।

अत्र व्ययनतर्जनयोः क्रिययोर्योगपद्यात् समुच्चयोऽलङ्कारश्चे कानु-
 प्रासश्चेति संछटिः ।

सुपारदृष्टेति “दृष्टेः कनिष्ठा” अरुन्तुदेति “विष्वक्लिङिषु तुदः”
 इति तुदतेः खड्ग ॥५०॥

घणं भटौ भेमतु रङ्गटाङ्गौ
उत्प्लुत्य निप्लुत्य गदां दधानौ ।
घणं रजः स्वस्वकरे किरन्तौ
भुजाभुजि प्रांशुरखौ व्यधाताम् ॥५१॥

वाङ्मानी—कान् अत्रात्रोहो अत्रात्रोहणे विभेव निपूण इहेषां
अडाखवेगे धाविड अत्र इहेते पठित इहेषा निपेव वाथा पाहेन,
आवार भिरुक्कयहामय ताहा रेविषा उक्कयवे मय्यवेननावायक उर्र्गनां
रद्विजन ॥५०॥

अन्वयः—गदां दधानौ भटौ रङ्गटाङ्गौ (सन्तौ) उत्प्लुत्य निप्लुत्य घणं भेमतु,
घणं स्वस्वकरे रजः किरन्तौ प्रांशुरखौ (च सन्तौ) भुजाभुजि व्यधाताम् ॥५१॥

चणमिति । गदा दधानौ धारयन्तौ, भटौ द्वौ योद्धारौ, उग्रटौ
उग्रटौ अङ्गौ चरखौ ययोखौ ताह्यौ सन्तौ, उत्प्लुत्य उद्गुत्प, निप्लुत्य
निप्लुत्य च, घणम्, भेमतुः रङ्गाङ्गने अमयं चक्रतुः, घणं च, स्वस्वकरे,
रजो धूलिम्, किरन्तौ गदां विहाय धर्मपिच्छिलतानिहर्तये विक्षिपन्तौ,
प्रांशुरखौ रखौ गर्जनं ययोखौ ताह्यौ च सन्तौ, भुजाभुजि परस्पर-
बाहुप्रक्षारामकयुद्धम्, व्यधातां कृतवन्तौ ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारश्च कानुप्रासेन संस्पृश्यते ।

भुजाभुजोति भुजेन च भुजेन च प्रहृत्य युद्धं कृतमिति भुजाभुजि
“तृतीयान्तं सप्तम्यन्तश्च” इत्यादिना बहुव्रीहौ निपातः ; अव्ययोर्यमिति
केचित् ॥५१॥

ସ୍ତ୍ରୀଭିମୁଷ୍ଟ୍ୟସ୍ଥିତବୀରମୁଷ୍ଟ୍ୟା:

ଅବିଭ୍ରମବଭ୍ରମତ୍ତତ୍ତयोऽसौ ।

ततः प्रयातेऽप्यरुणे रणाञ्चौ

सरोजपुष्पाणि सितान्यपुष्पान् ॥୫୨॥

ଆମନ ହେତୁ ଧୂଳି ନିଷ୍ପେଷ କରିବା ଏବଂ ଓଠଦ୍ବରେ ଗର୍ଜନ କରିତେ ଧାନ୍ବିକା
ଫୁଲାଢ଼ୁଳି (ହାତାହାତି) ଯୁଦ୍ଧ କରିତେ ନାଗିନୀ ॥୫୨॥

ଅନ୍ବୟ:—ଅଭ୍ରମବଭ୍ରମ: ସ୍ତ୍ରୀଭିମୁଷ୍ଟ୍ୟ-ସ୍ଥିତ-ବୀର-ମୁଷ୍ଟ୍ୟା, ଅସୌ ଅବିଭ୍ରମନ୍ । ତତ:

ଅବସ୍ଥି ପ୍ରୟାତେଽପି ରଣାଞ୍ଚୌ ସିତାନି ସରୋଜପୁଷ୍ପାଣି ଅପୁଷ୍ପାନ୍ ॥୫୨॥

ସ୍ତେତି । ନ ବିଦ୍ୟତେ ଅମତ୍ତତିର୍ଭାନ୍ତିର୍ଯ୍ୟେଷାଂ ତେ ଅଭ୍ରମବଭ୍ରମ: , ଯୁଦ୍ଧକାଳି
ଧର୍ମେ ଯତି ବିପଦବଦ୍ଧ୍ୟଭାବିନୌତି ଭାବ: । 'ସ୍ତ୍ରୀଭିମୁଷ୍ଟ୍ୟ' ନିଜନିଜ-
'ସାମୁଷ୍ଟ୍ୟ' ସ୍ଥିତା ଆସ୍ଥିତାଃ ତେ ବୀରମୁଷ୍ଟ୍ୟା ବୀରଗେଷାଃତେତି ତେ, ଅସୌ
ଜ୍ଞାପାୟାନ୍, ଅବିଭ୍ରମନ୍ ପୂର୍ଣ୍ଣୟନ୍ତି ଅ । ତତ: କାରଣାତ୍, ଅବସ୍ଥି ସୂର୍ଯ୍ୟେ, ପ୍ରୟାତେ
ଅର୍ଥେ ଗତେଽପି ଯତି, ରଣାଞ୍ଚୌ, ଯୁଦ୍ଧସମୁଦ୍ରେ, ସିତାନି ଶ୍ବେତବର୍ଣ୍ଣାନି, ସରୋ-
ଜ-ପୁଷ୍ପାणि ପଦ୍ମକୁସୁମାନି, ଅପୁଷ୍ପାନ୍ ମାଝୁଟବିବ । ଅତିଦ୍ରୁତଂ ପୁଷ୍ପଂମାନାନାଂ
ନିର୍ଗନ୍ତାସୌନାଂ ରଞ୍ଜୟତ୍ତୌର୍ବିଶାଳଶ୍ବେତପଦ୍ମାକୃତିଲୀମାଦିତି ଭାବ: ।

ଅଥ ପ୍ରତୀୟମାମା ଭାବାଭିମାନିନୌ କ୍ରିୟୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାଳଙ୍ଘାବ: , ସୂର୍ଯ୍ୟ-
ସ୍ଥିତିରୂପହିତୁଂ ବିନାପି ପଦ୍ମବିକାଶରୂପକାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତେର୍ବିଭାବନା, ରଣାଞ୍ଚା-
ବିତି ନିରଞ୍ଜଂ କେବଳରୂପକଶ୍ବେତ୍ୟୈତ୍ୟାମହାନ୍ତିଭାବେନ ସହର: , ଯୋଽପି
ପୁନର୍ଭୋକାନ୍ୟମାସେନ ସଂପ୍ରାପ୍ୟତେ ॥୫୨॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ଅଧାନ ଅଧାନ ବୀରୋରା ଜୟ ଶୁଭ୍ର ଏବଂ ପରମ୍ପର ଅତିମୁନ୍ଦରୀ
ହେବା ଉଦବାସି ଯୁବାଦେତେ ନାଗିନୀନ । ତାହାତେ, ଯଦି ଅହାଽନେ
ଗମନ କରିଲେଣେ ମୋହି ବଳମୁଦ୍ରେ ଦେନ ଦେତବର୍ଣ୍ଣ ମହନକଲ ପ୍ରସ୍ତୁତି
ହେବ ॥୫୨॥

বীরং গুরুং জিতুমজয়্যমন্য:
 জনো যথেষ্টাং ব্যতনিষ্ট চেষ্টাম্ ।
 সা নিষ্ফলাভূচ্ছিশিরে সতৈব
 য়ে ষ্ঠান্ স্বনামৈব গুরুন্ ব্যনক্তি ॥৫২॥
 অসৌ ধরিত্রীপতিপশুপতৌ
 শিষ্টাং সমাসাদ্য বিশিষ্য সত্য: ।
 সংযোক্তমা বিঘড়বিত্তমাভূত্
 নিসর্গসিদ্ধো হি সত্যং স সর্গ: ॥৫৪॥

অন্বয়:—অন্য: জন: অজয়্যং বীরং গুরুং জিতুং যথেষ্টাং চেষ্টাং ব্যতনিষ্ট, (কিন্তু) সা শিশিরে লতা ইব নিষ্ফলা ভবতু। স্বনামৈব গুরুন্ য়ে ষ্ঠান্ ব্যনক্তি ॥৫২॥

বীরমিতি। অন্যো জন:, অজয়্যং জিতুমশক্যং বীরং গুরুং শিষ্টকম্, জিতুম্, যথেষ্টাং পর্যায়াং চেষ্টাং ব্যতনিষ্ট বিস্মারিত্যাকরোত্। কিন্তু সা চেষ্টা, শিশিরে শীতকালি সতৈব, নিষ্ফলা ভবতু জয়াভাবাদিতি ভাষ:।
 স্তম্ভমর্থং সমর্থয়িতুমাচ্চ যে ষ্ঠানিতি। স্বনামৈব গুরুরिति সংশ্লৈব গুরুন্ যে ষ্ঠান্, ব্যনক্তি সূচয়তি।

অত্র সামান্যে ন বিশেষসমর্থনরূপোঃ স্তম্ভান্তরন্যাসোলঙ্কার:, শ্রীতোপমা
 বৃত্তান্তপ্রাসঙ্গ্যে তীর্থা সংসৃষ্টি:।

অজয়্যমিতি “স্তরাদৃয:” ইতি যপত্যর্থ “জিস্যো: শক্যে” ইতি
 অযাদিগে রূপম্ ॥৫২॥

বাচ্যানা—কহ কোন লোক বীর ও অশেষ গুরুকে (নিঃকরক) ১০৩
 ১০৩ করিবার চেষ্টা করিল; কিন্তু ঐতকালে নতাব দ্বাৰ তাহার
 সে চেষ্টা নিফল হইয়া গেল। কারণ, গুরু এই নামটীয়ে গুরুজনের
 স্বেচ্ছায় স্বস্বা করিয়া থাকে ১০৪

लोको रवौ स्मास्तमिते समस्तः

तेषां प्रशक्तिं विविनक्ति नक्तम् ।

नृपालजानान्त्वजनि प्रशंसा

न चन्द्रिका चन्द्रमसं जहाति ॥५५॥

अन्वयः—असौ धरिणीपतिपञ्चपुत्री सद्यः शिषां समासाद्य (अपि) विशिष्य सर्वोत्तमा विग्रहवित्तमा अभूत् । हि स सर्गः सता निरर्गनिन्दः ॥३४॥

असाविति । असौ, धरिणीपते राज्ञः पञ्चानां पुत्राणां समाहार इति पञ्चपुत्री, सद्यः शिषां समासाद्य प्रात्यापि, विशिष्य खान् विशिषीकृत्य, सर्वेभ्य उत्तमा प्रधानवीरभूता, विग्रहवित्तमा युद्धाभिन्नश्रेष्ठा च अभूत् । हि तथाहि, स सर्गः सर्वोत्तमत्वादिसृष्टिः, सतां बुद्धिमत्तादिना अभ्यर्चितानां निरर्गेण स्वभावेनैव सिद्धो भवति ।

अत्रापि पूर्ववदर्थान्तरन्यासोलङ्कारश्चेत् कानुप्रासेन संवृज्यते ॥५४॥

वाङ्मना—ठीग्नकराज्यं गेहे पाङ्गे गूढे गच्छ निफानाड करिदाड मर्कटाडन वीर ७ दूहाडिछत्रेष्ठे इहेडाङ्गिलेन । कारण, गेहेरूप श्रेष्ठता बुद्धि ७ देशप्रसृति गुणवणतः अणःसनीय लोकनिःपद वडावनिष्ठ इहेदा थाके ॥३॥

अन्वयः—समस्तः लोकः रवौ अस्तमिते नक्तं (च) तेषां प्रशक्तिं विविनक्ति अ । नृपालजानां तु प्रशंसा चञ्चलः । चन्द्रिका चन्द्रमसं न जहाति ॥५५॥

लोक इति । समस्तो लोकः, रवौ मुख्यं अस्तमिते सति, नक्तं रात्रौ च, तेषां योद्धृणाम्, प्रशक्तिं सामर्थ्यं सामर्थ्यतारतम्यामिति यावत्, विविनक्ति विचारयति अ । नृपालजानान्तु प्रशंसा युद्धे पुण्यातिरेकात् प्रशक्तिस्तुतिः, अजनि जाता । तथा च चन्द्रिका चन्द्रात्प्रा, चन्द्रमसं चन्द्रम्, न जहाति न त्यजति । चन्द्रिका यथा चन्द्रमसं न जहाति, तथा प्रशंसापि नृपालजान् न जहाति अति भावः ।

पतिंवरा वीरजनैकभोग्या
योग्या रणयास्तरला गुणघ्ना ।
प्रस्वेदविन्दालिमिषेण कुन्द-
मालां समालम्बयतीतदङ्गे ॥५६॥

अथ वैधर्म्याय दृष्टान्तोऽलङ्कारः, छेकानुप्रासो हत्यनुप्रासश्चेत्येतेषां
संछट्टिः ॥५५॥

वाद्यानां—यथा अर्थादले गमन करिने नमउ लोक नेहे दोकादेर
अस्तिविधये विवेचना करित, किञ्च आशये वाचपुद्गलनेरहे अन्वया
इहेउ । कारण, छेकाय्ना छल्लके परिचाग करे ना ॥६६॥

अन्वयः—पतिवरा वीरजनैकभोग्या योग्या तरला गुणघ्ना (च) रणघ्नी
एतदङ्गे प्रस्वेदविन्दालिमिषेण कुन्दमालां समालम्बयति ॥५६॥

पतिंवरेति । पतिं ह्युच्यते इति पतिंवरा, वीरजनैकभोग्या
केवलवीरजनलभ्या, योग्या, तरला अनियतम्यात् चञ्चला गुणघ्ना च,
रणघ्नीः युद्धविजयलक्ष्मीः, एतेषां राजपुत्राणाम्, अङ्गे शार्ङ्ग कण्ठे च,
प्रस्वेदविन्दालिः धर्मविन्दुमालाया मिषेण छलिन, कुन्दमालां कुन्दकुसुम-
सजम्, समालम्बयति वरणमाल्यतया धर्म्यधापयदिव ।

अथ राजपुत्रराशियोर्लिङ्गसाम्येन नायकनायिकाव्यवहारसमा-
रोपात् समासोक्तिरलङ्कारः, सापङ्गवा भावाभिमानिनी प्रतीयमाना
क्रियातुमेषा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः, सोऽपि पुनश्चेकानुप्रासेन
संछण्यते ॥५६॥

ପରିତ୍ରମାନ୍ଧଃ ଶିଶିରେ ସମୀରେ
 ତେପାଂ ନିରାକୁର୍ବଂତି ସର୍ବଦେହାତ୍ ।
 ଦଧଞ୍ଜଳାଦ୍ରାଂ ପୁନରୁକ୍ତିଦୋଷଂ
 ସଞ୍ଚାଳୟନ୍ ସେବିଜନୋ ଜଗାମ ॥୫୭॥
 ଚପାସ୍ୟମାନା ସକଳୈରମୀଭିଃ
 ପ୍ରାଳୟଲେଶାନ୍ ଅହତୀ ପ୍ରଭୂତାନ୍ ।

ଅର୍ଥସ୍ୱୟଃ—ଶିଶିରେ ସମୀରେ ତେପାଂ କର୍ବଂଦେହାତ୍ ପରିତ୍ରମାନ୍ଧଃ ନିରାକୁର୍ବଂତି (ଶତି)
 ଜଳାଦ୍ରାଂ ଦଧତ୍ ସେବିଜନଃ ତାସ୍ତ୍ୱ ସଞ୍ଚାଳୟନ୍ ପୁନରୁକ୍ତିଦୋଷଂ ଜଗାମ ॥୫୭॥

ପରିତ୍ରମେତି । ଶିଶିରେ ଶ୍ରୀତଳି, ସମୀରେ ଶାନ୍ତ୍ୟବାୟୀ, ତେପାଂ ରାଜ-
 କୁମାରାଣ୍ୟାମ୍, ସର୍ବଦେହାତ୍, ପରିତ୍ରମାନ୍ଧୋ ଧର୍ମଞ୍ଜଳମ୍, ନିରାକୁର୍ବଂତି ବିଲୋପଂ
 ନୟତି ଶତି, ଜଳାଦ୍ରାଂ ଜଳାଦ୍ରାଂସ୍ତ୍ରୟଜନମ୍, ଦଧତ୍ ସ୍ୱାରୟନ୍, ସେବିଜନୋ ଭୃତ୍ୟଃ,
 ତାସ୍ତ୍ୱ ଜଳାଦ୍ରାଂ ସଞ୍ଚାଳୟନ୍ ପୁନରୁକ୍ତିଦୋଷମ୍, ଜଗାମ ପ୍ରାପ । ଶିଶିର-
 ସମୀରଣ୍ୟନୈବ ଧର୍ମଞ୍ଜିନ୍ଦୁବିଲୋପମାତ୍ ପୁନଃସଂହିତୋପନାସ୍ୟନୈବ ଜଳାଦ୍ରାଂସ୍ତା
 ସ୍ୱାରୟାତ୍ ସଞ୍ଚାଳୟାସ୍ତେତି ଭାବଃ ।

ଋତ୍ର ପୁନରୁକ୍ତିଦୋଷପ୍ରାପ୍ତିଂ ପ୍ରତି ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧମତପଦାର୍ଥଂହିତୁରिति ପଦାର୍ଥ-
 ହିତୁକଂ କାବ୍ୟାଳିଂଗମଳଞ୍ଜାରଞ୍ଚକୋମୁପ୍ରାସସଂସ୍ପନ୍ଦନବୀଃ ସଂସଃପ୍ତିଃ ।

“ବ୍ରୁବିତ୍ରଂ ତାଳଠକ୍ତଂ ସ୍ୱାଦୁତୃପ୍ତ୍ୟୋଽପ୍ୟଜନସ୍ତସ୍ୟ । ଜଳିନାଦ୍ରଂ ଜଳାଦ୍ରାଂ
 ସ୍ୱାତ୍” ଇତି ବଞ୍ଚୟନ୍ତୀ । “ସପୂର୍ଣ୍ଣଜଳାଦ୍ରାପ୍ୟନୈବ ନିର୍ବିବୀ” ଇତି
 ଶ୍ରିଯୁପାଳବଧେ ପ୍ରୟୋଗାନ୍ତରସ୍ତ ॥୫୭॥

ବାଞ୍ଛାମା—ମହାକାଳେନ ଶ୍ରୀତଳବାୟୁ ଆସିତା ଦୁର୍ଯ୍ୟାଦଗଣେନ ମନତ
 ଗାତ୍ର ହେତେ ଧର୍ମଞ୍ଜିନ୍ମୁଖେନ ଲୁହ ଦରିତେ ଧାନ୍ତିଜେତ ହତା ଶ୍ରୀତଳ
 ତାଳହସ୍ତ ସାଦୃଶ ଓ ତାହା ଶ୍ରୀକାନ୍ତେନ ଦରିତେ ଧାନ୍ତିଶା ପୁନରୁକ୍ତିମୋକ୍ତ ନାହିଁ
 ଦରିତ ୧୧୧ ।

खलत्करा भास्करसम्प्रयागात्
 पितृप्रसूतव बभूव लीना ॥५८॥
 स्वरप्रवीणा अपि हीनवीणा
 जगुर्न वीना युगपदयदेते ।
 बभूव कोलाहलिकोकिलाली
 व्यलीकगाना प्रकृतेन तेन ॥५९॥

अन्वयः—अमोभिः सकलैः भास्करसम्प्रयागात् उपास्यमाना प्रभूतान् प्राप्तिपन्थिनाम्
 जहती खलत्करा पितृप्रसूः तत्र लीना बभूव ॥५८॥

उपास्येति । अमोभिः कुमारादिभिः, सकलैर्जनैः, भास्करस्य
 सूर्यस्य सम्प्रयागात् अस्तगमनेनादर्शनात् यत्पुमरयाच्च, उपास्यमाना
 आराध्यमाना आद्यासदानेन सेव्यमाना च, प्रभूतान् प्रचुरान्, प्राप्ति-
 पन्थान् हिमविन्देन अमुविन्दूच्च, जहती त्यजन्ती, खलन् ध्वजन्
 द्रघीभवय करः किरणो हस्तश्च यस्याः सा, पितृप्रसूः सायंसन्ध्या सती
 सती च, तत्र तदानीम्, लीना अदर्शनं गता मङ्गमरणेन लयं गता च,
 बभूव । सन्ध्याकालोऽतीत इत्यर्थः ।

अथ लिङ्गसाम्येन कार्येण च सूर्यसायंसन्ध्यायोः पतिपतीव्यवहार-
 समारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

“सायंसन्ध्या पितृप्रसूः” इत्यमरः ॥५८॥

अनेन रूपेण कुमारवर्गः
विद्यां गृहीत्वा गुरुहृन्दतः सः ।
छृतादृतिं प्राप्य मखे मिखीव
राजप्रयुक्तः सुतरां रराज ॥६०॥

अन्वयः—हीनवीणा अपि सारस्वतीया एते नवीनाः युगपत् यत् जगुः, प्रकृतेन
तेन कोलाहलि कोकिलानौ व्यलीकगाना बभूव ॥५८॥

स्वरेति । हीनाख्यता बोध्या यैस्ते हीनवीणा अपि प्रवीणा
प्रकृतवीणा इति विरोधः, हीना ध्वनौ न्यूना वीणा यैभ्यस्ते हीनवीणाः,
स्वरे निपादादौ प्रवीणा निपुणा इति तत्समाधानम्, एते नवीना-
स्वरणाः कुमाराः, युगपदेकदा, यत् जगुर्गानं चक्रुः, प्रकृतेन
आरब्धेन, तेन गानेन, कोलाहलः अस्या अस्तीति कोलाहलिनी वासौ
कोकिलासौ कोकिलश्रेयो चेति कोलाहलिकोकिलासौ व्यलोकं
विश्रियेणाप्रियं गानं यस्याः सा व्यलीकगाना बभूव । कोकिलसरा-
दप्यमीषां स्वरो मधुर इत्यर्थः ।

अत्र प्रायुक्त्याख्यानात् विरोधाभासोऽलङ्कारः, कोकिलस्वरात्
कुमारगणस्वरस्याधिक्यप्रतिपादनाद्वातिरेकः, किकानुप्रासश्चतुप्रास-
सहस्रप्रासाश्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“प्रवीण्य निपुण्याभिश्चविज्ञनिष्ठातश्चिचिताः” इति “अलीकन्व-
प्रियेऽनृते” इति आनरः ॥५८॥

सा रुक्मिणी किन्तु गुरोरगृह्णात्
वेदस्थले गीरचनाप्रकारम् ।
सहस्रकार्यं सलना प्रहृत्ता
तिलस्थले धान्यमिवास्तिपत्नी ॥६१॥

अन्वयः—राजप्रयुक्तः सः कुमारवर्गः अनेन रूपेण गुरुसन्दतः विद्यां गृहीत्वा
'ममै वृत्तावृति' प्राप्य शिखी इव सुतरां रराज ॥६०॥

कुमारवर्गं नामुपसंहरति अनेनिति । राजा प्रयुक्ती राजप्रयुक्तः
स कुमारवर्गः, अनेन रूपेण प्रकारेण, गुरुसन्दतः शिखकगणात्, विद्यां
गृहीत्वा, ममे यन्त्रे, वृत्तावृति' प्राप्य, शिखी वद्विरिव, सुतराम्
अतिशयेन रराज ।

अत्र श्रीतीपमालहारी उच्यते—कामुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥६०॥

वाङ्माला—वाङ्माला कृपावर्ग ५६३००० निजकगणैर्न निकट
इहेते विद्यानां वद्विः—रराज गुरुव आदिति पादेषा अग्निं द्वाप
अतां नोडा (श्रीति) पादेषा नागिनेन ॥६०॥

अन्वयः—किन्तु सा रुक्मिणी सहस्रकार्यं प्रहृत्ता, अतिपत्नी लज्जना तिलस्थले
धान्यमिव वेदस्थले गीरचनाप्रकारं गुरोः अगृह्णात् ॥६१॥

सति । किन्तु सा रुक्मिणी, सहस्रकार्यं प्रहृत्ता, अति विद्यमानः
पतिदंष्ट्राः सा अतिपत्नी सधना, सलना स्त्री, तिलस्थले धान्यमिव,
वेदस्थले वेदशिक्षास्थाने, गीरचनाप्रकारं सरसवाक्यनिर्भाषप्रणालीम्,
गुरोः शिष्यकात्, अगृह्णात् अशिष्यत ।

अत्र श्रीतीपमालहारीः ।

“साधितः प्रपन्नं यत्तुल्यं स्त्रीगुटयोर्नृणाम्” इति पराशरभाष्य-
वृत्तकृत्या मित्या वेदाध्ययननिषेधात् वेदस्थले इत्युक्तम् । “कुमरतिलसल-

चित्रादि पित्राहितनोतिरेषा

शिल्पं शिशिचे समरस्यले च ।

नारी च भद्रेव च शूद्रजातिः

नमःप्रयोगं प्रणवाभिधाने ॥६२॥

त्यागरूपः सदुक्त्यः शास्त्रार्थः” इत्युक्तेः स्त्रिया अपि सदुक्त्ये, तिलग्रहणमात्रे “न सृष्टेत् तिलदर्भांस्तु यावद्वर्त्तरि जीवति” इति तिलग्रहणनिषेधात् तिलस्यले धान्यमित्येवमभिहितम् । अस्तीति विद्यमानार्थमप्ययम् । अक्षयशक्तिप्रकाशिकायामपि “अस्तिक्षीरा नास्ति-क्षीरा” इत्युदाहृतम् । अस्तिपक्षेति सप्तमी इत्यादिवत् “पत्न्यर्नव” इति नकार ईकारश्च ॥६१॥

वाङ्मानी—गङ्गाकार्णे अङ्गुला गङ्गा जी वेमन दिगङ्गाने दाङ्ग अङ्ग कट्ट, वेमन दक्षिणी अङ्ग निदटे वेनजिकाशाने मधूद वाकावचना अङ्गानी भिक्का अङ्ग ददिट्टेन ॥७१॥

अन्वयः—पित्राहितनोतिः च एषा नारी च भद्रा शूद्रजातिश्च प्रणवाभिधाने नमःप्रयोगं इव समरस्यले चित्रादि शिल्पं शिशिचे ॥६२॥

चित्तेति । पित्रा आहिता शिष्या स्थापिता नीतिर्यस्यां सा पित्राहितनोतिश्च, एषा रुक्मिणी, नारी सकला स्त्री च, भद्रा शिष्टा-शूद्रजातिश्च, प्रणवाभिधाने सद्व्यादौ प्रणवप्रयोगे कर्त्तव्ये, नमः-प्रयोगमिव, समरस्यले धातुगणक्रियमाणयुतशिष्यास्थाने, चित्रादि आलिख्यनिर्माणप्रभृति शिल्पम्, शिशिचे । :

अत्र श्रौतोपमाखड्गारम्भे कानुप्रासेन संस्पृश्यते ।

अत्राप्युक्तपराशरमाधृतश्रुत्या स्त्रीशूद्रयोः प्रणवोच्चारणनिषेधात्

विद्या न चेत् स्यात् चित्तिपात्मजानां
सुमेधसां यत्नवताममीषाम् ।
कृषीवलैः सिक्तजला सुकृष्टा
तदोत्तवीजाप्यफलोर्ध्वरा स्यात् ॥६३॥

प्रणवाभिधाने नमःप्रयोगमिव इत्युक्तम् । अग्निष्टः गूढस्तु स्वेच्छा-
चारवशात् प्रणवमभिधत्त इति भट्टेऽत्युपात्तम् ॥६२॥

• बाधानां—श्री ७ भिष्टेन्द्र येन अणवहने नमःप्रयोगं निष्ठा कर,
सदेकं भित्तिर निष्ठा नीतिनिष्ठा निष्ठा कश्चिद् दूकनिष्ठाहने
चिद्वत्तुति निष्ठा निष्ठा कश्चित्तेन ॥६२॥

अन्वयः—सुमेधसां यत्नवतां (च) अमीषां चित्तिपात्मजानां चेत् विद्या न स्यात्,
तदा कृषीवलैः सुकृष्टा उत्तवीजा सिक्तजला (च) उर्वरापि अफला स्यात् ॥६३॥

अथ दशभिः द्यौकैः कुमाराणां कतिपयविद्यालाममार्चं
विद्येति । सुमेधसां शोभना मेधा येषां तेषाम्, यत्नवतां विद्यालामे
यत्नशीलानाञ्च, अमीषां चित्तिपात्मजानां राजपुत्राणाम्, चैदृयदि,
विद्या न स्यात्, तदा कृषीवलैः कृषकैः, सुकृष्टा सुष्ठु, कर्षणास्पदोक्ता,
उत्तानि रोपितानि बीजानि यस्यां सा, सिक्तानि जलानि यस्यां सा च,
उर्वरा सर्वशस्तजननयोग्यापि भूमिः अफला फलशून्या स्यात् । उर्वराया
निष्फलत्वमिव तादृशानां कुमाराणां निर्विद्यत्वमसम्भवमेवेति भावः ।

अतएवाह असम्भवस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः ॥६३॥

सामाग्र्या निर्मलवर्णयुक्ता
 विज्ञापयन्ती बहुवस्तुतत्त्वम् ।
 एतैः कुमारैः परिशब्दयमाना
 मातेव लेभेऽखिलवेदविद्या ॥६४॥
 श्रितान्तकोदण्डमहोपकारी
 निष्पादकः सन्ततमाहवस्य ।
 सखा धनुर्वेदगतस्य बोधः
 परस्परं तेषु बभूव तुल्यः ॥६५॥

अन्वयः—एतैः कुमारैः परिशब्दयमाना सामाग्र्या निर्मलवर्णयुक्ता बहुवस्तुतत्त्वं
 विज्ञापयन्ती (च) माता इव अखिलवेदविद्या लेभे ॥६४॥

कुमाराणां वेदादिविद्यानिष्पत्तिमाह सामेति । एतैः कुमारैः
 परिशब्दयमाना अधीयमाना, साम तदाख्यं वेदं सान्त्ववादश्च आश्रयत
 इति सा, निर्मलैर्धर्माकारादिभिः निर्मलेन वर्णेन दैवकान्त्या च युक्ता,
 बहुवस्तुतत्त्वं विज्ञापयन्ती च, माता इव अखिलवेदविद्या लेभे ।

अत्र श्रौती पूर्वोपमालङ्कारः ॥६४॥

वाङ्माला—मेहे वाक्कुमारैश्च उक्तं निरुद्धं अभावेन कश्चिद्
 नामदेव—(नाशना वाक्) अश्विष्ठ, निर्मलवर्ण—(अकारानि अपर, तद्-
 काष्ठि) मेदकाश्विष्ठ एव वदवदवदवोपक अननीत्र शत्रु समुत्त
 वेदविद्या नात्त करिशाश्विनेन ॥६४॥

अन्वयः—श्रितान्तकोदण्डमहोपकारी सन्ततं आहवस्य निष्पादकश्च सखा
 धनुर्वेदगती बोधश्च तेषु परस्परं तुल्यः बभूव ॥६५॥

श्रितेति । श्रितः अवलम्बितः अन्तः समीपदेशो येन स श्रितान्तकः

शब्दीयविद्या प्रतिहारिणीव

ज्ञानस्य सोपानमवेक्षयन्ती ।

आख्यातनामप्रथिता निनाय

समस्तशास्त्रालयमध्यमेतांन् ॥६६॥

दण्डेन शत्रुदमनेन महीपकारो, अन्यत्र शितः अवलम्बितः अन्तः समीप-
देशो येन तेन सर्वदा सन्निहितेनेत्यर्थः कोदण्डेन धमुषा तत्कार्यसूचनेन
महीपकारो, समस्तं सर्वदा, आहवस्य युद्धस्य, निष्पादकः प्रकारज्ञापनेन
माहाय्यकरणेन च सम्पादकश्च, सखा सहायः, धनुर्वेदगतो बोधो विद्या
च तेषु कुमारेषु परस्परं तुल्यो बभूव ।

अत्र प्रथमपादे समकृद्भेदः, द्वितीयपादे चार्थज्ञेयः, आर्थापमा
चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संलष्टिः । आर्थो पुर्यापमेति केचित् ।

सखिपक्षे शितान्तक इति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः ॥६५॥

वाङ्माला—सर्करी मण्डित, मण्डपमन्त्रादि विनये उपेक्षावी एवं
अज्ञातं युक्निष्पादक, आव निकटवस्तु भूय काव उपेक्षेय कत्राव विनये
उपेक्षानी एवं सर्करी युक्निष्पादक मण्डपमन्त्रादिना जेदै नूमात्रगणन
पदम्पन ममान इहैवाह्मि ॥६६॥

अन्वयः—आख्यातनामप्रथिता ज्ञानस्य सोपानं अवेक्षयन्ती शब्दीयविद्या
प्रतिहारिणी इव एतान् समस्तशास्त्रालयमध्यमे निनाय ॥६६॥

शब्दीयेति । आख्यातेन चातुप्रकरणेन नाम्ना नामप्रकरणेन च
प्रथिता प्रसिद्धा, अन्यत्र आख्यातेन पुरातनमर्वालोकोच्चारितेन नाम्ना
संज्ञया प्रथिता प्रसिद्धा, ज्ञानस्य शास्त्रबोधस्य गृह्यस्वरूपावगमस्य च
सोपानं क्रमिकोन्नतिम्, आरोहणञ्च अवेक्षयन्ती प्रदर्शयन्ती शब्दीय-
विद्या व्याकरणज्ञानम्, प्रतिहारिणी हाररक्षिका इव, एतान् कुमारान्,

रसोद्भूरा भावगुणप्रसुम्धा
 सलङ्घृती रीतिमती नवीना ।
 अतीवचारुध्वनिभागमीया
 जगद् कण्ठं किल काव्यविद्या ॥६७॥

समस्तशास्त्रम् आल्लयो गृहमिव तस्य मध्यम्, निनाय प्रापयामास ।
 व्याकरणविद्या हि समस्तशास्त्रबोधोपाय इति भावः ।

अत्र सुसोपमा सङ्घोषां श्रौती पूर्णोपमालङ्कारः ।

“आरोहणं स्यात् सोपानम्” इत्यमरः ॥६६॥

वाङ्मानी—अणिक्नामसम्पन्नं अतिशयिणी येषां सोपानं (जि डि)
 देधादेः ७ आकिया गृहगणके गृहमयो नईदा याद मेहैदण आधा ७
 एकदण ७ नामप्रकरणवाद्या अणिक् व्याकरणविद्या छामेर ऊर्ध्विक
 उन्नति देधादेः आकिया मेहै कुमारगणके मयस्य भाग्यमयो नईदा
 गिराहिन ॥७७॥

सन्धय —रसोद्भूरा भावगुणप्रसुम्धा सलङ्घृति रीतिमती अतीवचारुध्वनिभा
 गमीया च काव्यविद्या अमीया कण्ठ जगद् किल ॥६७॥

रसोद्भूति । रसेन गृहारादिना असुरागण च उद्भूरा परिपुष्ठा,
 भावे स्यायिभावादिभि लीलाविलासादिभिश्च युगे भोज प्रभृतिभि
 सौन्दर्यादिभिश्च प्रसुम्धा मनोहरा, अलङ्घतिभि उपमादिभि कटक
 कुण्डलादिभिश्चालयन् सङ्घेति सा, रीतयो गोडीप्रभृतय महारवहातय
 अस्या सन्तीति सा, अतीवचारु परमरम्य ध्वनि व्यङ्गाय कण्ठस्त्राद्य
 भजत या सा, नवीना उभयत्रापि नूतना च, काव्यविद्या काव्यशास्त्र
 तरुणी च, अमीया कुमाराणाम्, कण्ठम्, जगद् स बन्ध आलङ्घि
 च । किलेत्यतिशे ।

द्वितीयः सर्गः।

अज्ञानतामिस्रमलं हरन्ती

विकासयन्त्याननपङ्कजानि ।

तेषां महाच्छे हृदयान्तरीचे

स्मृतिशतार्कच्छविः विरासीत् ॥६८॥

अत्र शिष्टविशेषणसाम्येन लिङ्गसाम्येन च काव्यविद्यायां युवति-
व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ॥६७॥

वाङ्मानी—अस्मिन्निर्णयः, तावे ७ ७७७ यनोद्वा, अमकाद्रमन्मन्ना,
दीतिशूला, अतिशून्यरक्षनिशानिनी एव नवीना काव्यविद्या, (काव्यविद्या,
युवती श्री) कुमारगणेश्वर कर्णश्च हृदयशक्तिः ॥७१॥

अन्वयः—अज्ञानतामिस्रं मलं हरन्ती आननपङ्कजानि विकासयन्ती (च)
स्मृतिशतार्कच्छविः महाच्छे तेषां हृदयान्तरीचे आविरासीत् ॥६८॥

अज्ञानेति । अज्ञानं, सदाचाराद्यनवगमः तामिस्रम् अन्धकार इव
तत्, अज्ञानमेव तामिस्रं तदिति वा, अलमत्यर्थम्, हरन्ती नाशयन्ती,
आननानि पङ्कजानि पश्यानीव तानि, आननान्येव पङ्कजानि तानीति
वा, विकासयन्ती च, स्मृतिशतार्कच्छविः स्मृत्यु-
त्तिरिव सा, स्मृतिशतार्कच्छविः स्मृत्युत्तिः
सति वा, महाच्छे अतीवनिम्बले, तेषां कुमारगणेश्वर, हृदयमन्तरीचमिव
तस्मिन्, हृदयमेव अन्तरीचं तस्मिन्निव वा, आविरासीत्
प्रकाशितासीत् ।

अत्र साधकवाधकप्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करोलङ्कार-
श्चेकातुमासेन संख्यते ॥६८॥

वाङ्मानी—अज्ञानादकारनाग्निनी एव नवीनविकाग्निनी इति-

दशाविशिषेण समाददाना

सोऽहं तमःशान्तिविधानदत्ता ।

द्रष्टव्यमर्थं परिदर्शयन्ती

प्रदीपिकेवास्थित नीतिरेषु ॥६८॥

शास्त्रान्तर्यामिणोऽपि नृपे कृपाव्रणमेव अतिनिश्चिन क्षम्य-आदानेन प्रकाशं
प्राप्तेऽर्हति ॥७७॥

अन्वयः—दशाविशिषेण सोऽहं समाददाना तमःशान्तिविधानदत्ता द्रष्टव्यं, कथं
परिदर्शयन्ती च नीतिः एषु प्रदीपिका इव अस्थित ॥६८॥

इति । दशाविशिषेण सङ्कटाण्यवस्थया वितुना, सोऽहं वात्सल्यम्
आत्मानं प्रति प्रभोरनुरागमित्यर्थः, समाददाना सम्यग्गृह्णती, अन्यत्र
दशाविशिषेण उत्तमवर्तिकया, सोऽहं तैलादिकम्, समाददाना संगृह्णती,
तमसः तमोराजजनितकर्तव्यविषयकान्नानस्य, अन्यत्र अन्धकारस्य
शान्तिविधाने निवृत्तिकरणे दत्ता निपुणा, द्रष्टव्यं ज्ञातव्यम्, अव-
लोकितव्यञ्च, अर्थे युद्धादौ कौशलादिकं घटपटादिकञ्च विषयम्, परि-
दर्शयन्ती स्तोपदेशेन बोधयन्ती स्वप्रभया ईक्षयन्ती च, नीतिः नीति-
शास्त्रविद्या, एषु कुमारेषु, प्रदीपिका प्रदीप इव प्रदीपशिखेव वा,
अस्थित सन्देहसमये निश्चयाय स्थितवती ।

अत्र पूर्वोपमालङ्कारः । श्लोकोपमेति केचित् ।

“दशावस्था दीपवत्सर्विष्यन्ते भूम्नि यामिति” इति मेदिनी ।
“सोऽहं तैलादिकरसद्रव्ये स्यात् सोऽहं द्रव्ये च” इति विश्वः । “तमो राक्षो
गुणो घाते भ्रान्ते” इति हेमचन्द्रः ।

अस्थितेति “प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु स्या” इति निर्णयार्थं
रुधादित्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदम् ॥६८॥

স্ববংশজাতান্ পরিচায়য়ন্তী
দধান্বযোত্বকীর্তনকারিণী চ ।
এতান্ বমাজোপযোগ্যান্
পুরাণবিদ্যা ঘটকাবলীষ ॥৩০॥

বাজানা—যাহা গুহ্যে অবস্থায় সকলেরইে অশ্রুদ্রাগ আকর্ষণ করে, যাহা
জন্মের নিবৃত্তি করিতে নিপুণ এবং যাহা জাতব্যবিষয় জানাইয়া থাকে,
মৌলিকতার দ্বারা সেই মৌলিকবিদ্যা জাতব্যনির্ব্বয় করিবার জন্য দুমাদগণের
হৃদয়ে অবস্থান করিত ॥৩০॥

অন্বয়:—স্ববংশজাতান্ পরিচায়য়ন্তী দধান্বযোত্বকীর্তনকারিণী চ পুরাণবিদ্যা
ঘটকাবলী ইব উপমোপযোগ্যান্ এতান্ বমাজ ॥৩০॥

স্ববংশেতি । স্ববংশে জাতানুত্পদান্ পুরুষান্ পরিচায়য়ন্তী
আগমতাছাত্মনা শাসিত্যন্তী, অন্যত্র স্বযো: কন্যাধর্যোর্বংশজাতান্
পুরুষান্, পরিচায়য়ন্তী কুলগ্রন্থদর্শনেন জ্ঞাপয়ন্তী, দ্বন্দ্বস্য ব্রহ্মণ:
পুত্রস্য দ্বন্দ্বপ্রজাপতি: অন্যত্র আদিশূর্য্যে রাশ্য বহুজ্বালীতানাং পদ্মানাং
মাদ্রয়ানাং মধ্যে দ্বন্দ্বনামকস্য ব্রাহ্মণস্য, অন্যযোত্বকীর্তনকারিণী
বংশমকটনকর্তী চ, পুরাণবিদ্যা, ঘটকানাং কন্যাধর্যোর্বিশ্বা-
যোজকানাম্, আবলী সমূহ ইব, উপমোপযোগ্যান্ বিশ্বাদ্যোগ্যান্,
এতান্ কুমারান্, বমাজ আশ্রয়তি স্ম ।

অত্রাপি পূর্ষোপমাভাষ: শ্রুত্যানুপ্রাসেন সংস্থ্যতে ॥৩০॥

বাজানা—স্ববংশজাত পুরুষগণের পরিচয়দাতা এবং আদিশূরকর্তৃক
ব্রহ্মদেশে আনীত পুরুষাঙ্কণের মধ্যে ব্রহ্মনাশক ভ্রাতৃগণের উল্লেখকারী
মকটগণের দ্বারা, স্ববংশজাত পুরুষগণের পরিচয়দাতা এবং দ্বন্দ্বপ্রজা

বিদ্যা চ বুদ্ধিঃ মনোভ্রতা চ
 সাপত্যবৈরেণ পরস্পরং তাঃ ।
 স্ববিপ্রযোগে পরযোগচিন্তাং
 কৃত্বৈব শম্যতু পরিরেমিরে তান্ ॥৩১॥
 উপেন্দ্রঃ স্বসারং প্রসঙ্গাপহৃতাং
 মহস্বী মনস্বীতি জাননু পুরৈব ।
 বিশেষাৎ সমীকং স রুক্মো যিশিষে
 দুরন্তঃ প্রযত্নো হি গাঢ়োদ্যমানাম্ ॥৩২॥

পতিতঃ সংকৌর্ভনকারী ভূবাণশাঙ্ক বিবাহযোগ্যঃ ব্রাহ্মকুমারগণকৈ আশ্রয়
 কবিশিখিন ১৭০৮

অন্বয়ঃ—বিদ্যা চ বুদ্ধিঃ মনোভ্রতা চ তাঃ পরস্পরং সাপত্যবৈরেণ স্ববিপ্রযোগে
 পরযোগচিন্তাং কৃত্বা ইব শম্যতু তান্ পরিরেমিরে ॥৩১॥

বিদ্যেতি । বিদ্যা চ বুদ্ধিঃ, মনোভ্রতা কান্দিষ, তা পতাসিষ
 এব, পরস্পরম্, সাপত্যেন অপতীভাবেন যদ্বৈরং বিদেপসেন, স্বস্বা
 আত্মনঃ বিপ্রযোগে বিচ্ছেদকালি পরযৌরন্যযোঃ যোগচিন্তাং কুমারেবৈব সম
 সংযোগাশ্রয়ং কৃত্বা ইব, শম্যতু সর্বদেব, তান্ কুমারান্, পরিরেমিরে
 আলিলিঙ্গ আশ্রিত্যিযুক্তার্থঃ ।

• অত্র কার্য্যেণ বিদ্যাবুদ্ধিমনোভ্রতাযু নায়িকাংস্ববহারসমারোপাতু
 সমাসৌক্তিৰলঙ্কারঃ, ক্রিয়োত্প্রেষা চ অনয়োরজ্ঞানভাবেন সহরঃ ।

“পরিরম্ভঃ পরিপ্লবঃ সংশ্লেষ উপগূঢ়নম্” ইত্যমরঃ ॥৩১॥

বাচ্যার্থা—বিদ্যা, বুদ্ধি ও কাঞ্চি এই তিনটোই গুরুত্বপূর্ণ সাপত্য-
 বিধেবনিবন্ধন নিষেধ বিচ্ছেদের সময়ে অল্প ইহা তিনের সংযোগ ইহাতে
 পারে এই আশঙ্কা কবিশিখিই যেন সর্বদাই ব্রাহ্মকুমারগণকে আলিঙ্গন
 করিত ১৭০৮

জানন্ স্বয়ং জনমুখাশ্চ নিশম্য সম্যক্

বিদ্যাং ননন্দ নৃপতির্নি জনন্দনানাম্ ।

বিদ্যা সুতেষু রজনীষু চ পৌর্ণমাসী

ক্ষেত্রেণু গম্যসপি কস্য ন তোষকাণি ॥৩৩॥

অন্বয়:—মহতী মনসী (য) স হস্তী ‘উপেন্দ্র: প্রসঙ্গ স্বসার’ অপহর্তা’ ইতি
পুরা জানন্ ইব বিশিষাৎ সমীকং শিশিষে । গাঢ়োদমানা শয়নী হি দুরন্ত: ॥৩১॥

উপেন্দ্র ইতি । মহতী তৈজস্বী, মনস্বী প্রশস্তমনাস, স হস্তী,
উপেন্দ্র: কৃষ্ণ:, প্রসঙ্গ মলিন, স্বসার’ ভগিনী ককিম্বয়ীম্, অপহর্তা
অপহরিত্বাতি, ইতি পুরা পূর্বম্, জানন্নিব, বিশিষাৎ বিদ্যান্তরেভ্য
আধিক্যাৎ, সমীকং যুদ্ধম্, শিশিষে যুদ্ধম্: শিষিতবান্, ককিম্বয়ী-
হরণনিবারণার্থমিতি ভাব: । তথা য গাঢ়োদমানা ইদৃচ্ছ্যবসায়ানা
জনানাম্, প্রযতী হি, দুরন্ত: সর্বথা দুর্নিবার: ।

অত্র সামান্যেন বিশেষকমর্থনরূপোঃান্তরন্যাসোঃসংহার:, ক্রিয়োত-
পেক্ষা, ক্রিয়ানুপ্রাসঙ্গ্যেণৈতাদা পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টি: ।

“মহতুতস্বতৈজসী:” ইত্যমর: ।

ভুক্তপ্রযাত’ ভুতম্—“ভুক্তপ্রযাত’ যকারেতুর্ভি:” ইতি
সমুদায় ॥৩২॥

বাক্যার্থ—‘কৃষ্ণ বসন্তকক ককিম্বয়ীক ইদং করিবেন’ ইহা পূর্বে
জানিতে পারিয়াই যেন তৈজস্বী ও প্রসঙ্গহস্তী ককী অক্লান্ত বিদ্যা
অপেক্ষা বিশেষভাবে বুদ্ধবিদ্যাই শিক্ষা করিয়াছিলেন । কারণ, দৃঢ়াধা-
বমাগ্নী লোকলিগেত্র বড়ো দুর্নিবারই ইহঁদের থাকে ॥৩২॥

অন্বয়:—নৃপতি: স্বয়ং নিজজনন্দনানা বিদ্যা জানন্ জনমুখাশ্চ সম্যক্ নিশম্য
অনন্দ: । মনস্বী বিদ্যা, রজনীষু, পৌর্ণমাসী, ক্ষেত্রেণু গম্য’ অপি কস্য ন তোষকাণি
(মবলি) ॥৩৩॥

রাজানীতান্ নিজপুরমমূন্ সর্বদৌর্জন্যশূন্যান্
 ধন্যাঃ কন্যাঃ পরমভিমতান্ বহুমান্ লেভিরে তান্ ।
 কিন্তু সৌখী যদি চ ন জড়া সর্বথৈবামবিষ্যৎ
 রাজঃ পুত্ৰান্ স্বয়মপি তদা পাণিমগ্নাহযিষ্যৎ ॥৩৪॥
 ইতি শ্যোহরিদাসকৃতৌ রুক্মিণীহরণে মহাকাব্যে
 বিদ্যাগ্রহণং নাম দ্বিতীয়ঃ সর্গঃ ॥১॥

জানত্রিতি । নৃপতির্ভোষকঃ, স্বয়ম্, নিজজনন্দনানাং স্বপুত্রাণাম্,
 বিদ্যাং জানন্, জনসুখাৎ সম্যক্ নিশ্চয়্য শ্রুত্বা চ, ননন্দ আনন্দমতু-
 বমূব । তথা চ স্তূতপু পুত্রেষু বিদ্যা, রাজনৌষু রাজিষু চ, পৌর্যমাশৌ
 পূর্ণিমা, চিত্তেষু আত্মভূমিষু শস্যমপি চ, যতানি কস্য জনস্য, সৌখ্যাকাঙ্ক্ষি
 সন্তোষজনকানি, ন ভবন্তি । অপি তু সর্বস্যেব ভবন্তীত্যর্থঃ ।

অত্রাপি পূর্ববদ্যান্তরন্যাসঃ, প্রস্তুতায়াঃ সূতরতবিদ্যায়াঃ অপ্রস্তু-
 তযৌঃ পূর্ণিমাশস্যযৌস্তোপকত্বরূপৈকধর্ম্যামিসম্বন্ধাতুল্যযোগিতা চ,
 অনযৌরিকান্ত্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ, সৌখ্যি শুনস্বকোমানুপ্রবেশে সংলগ্ন্যত ।

বসন্ততিলকা উক্তম্—“উক্তা বসন্ততিলকা ত-ম-জাগৌ গঃ” ইতি
 লক্ষণাত্ ॥৩৩॥

বাজালা—ভীষকব্রাহ্মণ আপন পুত্রগণের বিচার বিষয় নিজে
 জানিবা এবং অজ্ঞাস্তের নিকটে শুনিবা বিশেষ আনন্দিত হইবাহিঁজন ।
 কারণ, পুত্রগণ বিজ্ঞা, রাজিব বধো পূর্ণিমা এবং ক্ষেত্র শত্রু, এতদি
 বাহার সম্ভাব উৎপাদন না করে ? ১৭৩৪

অন্বয়ঃ—ধন্যাঃ কন্যাঃ রাজা নিজপুত্র রাজানীতান্ সর্বদৌর্জন্যশূন্যান্ পর-
 মভিমতান্ তান্ যতান্ বহুমান্ লেভিরে । কিন্তু সৌখী যদি চ সর্বথৈবামবিষ্যৎ
 রাজঃ পুত্ৰান্ স্বয়মপি রাজঃ পুত্ৰান্ পাণি অগ্নাহযিষ্যৎ ॥৩৪॥

সংবেপয় কুমারাণাং পরিণয়মাচ্চ রাজ্ঞেতি । ঘন্যা: পুষ্পবত্য়:,
কন্যা:, রাজা ^{২১}ভোষকেণ, নিজপুরম্, আনীতান্, সর্বদৌর্জন্যগূন্যান্,
পরমত্পন্নম্, অধিমতান্, তান্, এতান্ কুমারান্, বসুভান্ দদিতান্
পতীন্, উমিরং প্রাপু: । কিন্তু, শৌণ্ডী পৃথিবী, যদি ^{২২}সর্বশ্রেণ জড়া
অশ্বতনা, ন অমবিষ্যত্ । তদা স্বয়মপি আত্মনৈব, রাজ্ঞো ভোষকস্য
পুত্রান্, পাণিম্ অগ্নাচ্চয়িষ্যত্ ।

অথ শৌণ্ডা পাণিগ্নাহনাসম্বন্ধে:পি তত্সম্বন্ধোক্তো^{২৩}রতিশ্রয়োক্তি-
রলঙ্কারাদ্যে কাশ্যপ্রাচীন সংস্থ্যতঃ ।

“রাজি রাট্, পাণি^{২৪}বশ্মভূম্, পম্পমদৌচিত:” ইত্যমর: ।

সম্ভাষ্যাম্ভা হস্তম্ ॥৩৪॥

ইতি শ্রীহেমচন্দ্রতর্কবাগীশবিরচিতায়াং কবিশ্রীচরণটীকায়াং

বিচিত্রায়াং দ্বিতীয়: সর্গ: ॥৩৫॥

বান্ধালা—রাজা কুমারগণকে আগুন দাখানীতে আনয়ন করিলে,
নানাদেশী পুণাবতী কচ্ছায়া সর্কর্জুনতাপ্ত এবং অজ্ঞান অতিমত
সেই কুমারগণকে পতিতরূপে লাভ করিয়াছিলেন । কিন্তু পৃথিবী যদি
সর্কর্জুকারেই অচেতন না হইত, তাহা হইলে নিজেই দাখপুঞ্জগণকে
পানিগ্রহণ করাইত ॥৩২॥

रुक्मिणीहरणम् ।

तयोग्योऽपि न योग्यभोग्यभाक्
मिष्टं चमते चमातले ।

मानोऽन्तरपूर्वपर्वते
विभाकरोऽप्राप्य नभो न भामते ॥४॥

अन्वयः—राज्यात् ऋते च केवलावलासमाहितः राजजनः नहि विराजते । हि
पण्डितः वादेन विना वितण्डया मनोविमण्डलों न मण्डयते ॥३॥

ऋत इति । राज्यादृते राज्यं विना च, केवलानेकाम् अवलां
भार्यां समाश्रितः, राजजनो राजत्वयोग्यो लोकः, नहि विराजते ।
राज्याभावे राजत्वसौभाग्याभावादिति भावः । हि तथाहि, यच्छितः, वादेन
रात्वनिर्णायकवाक्येन विना, वितण्डया स्वपक्षस्यापक्षपरपक्षनिरासक-
वाक्येन, मनोविमण्डलों विहृत्यभाम्, तद्गतमात्मानमित्यर्थः, न
मण्डयते न प्रोभयति ।

अत्रापि साधर्म्येण दृष्टान्तोऽलङ्कारः, ऊकानुप्रासो हृत्प्रास-
श्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

वादवितण्डयोर्विस्तारस्तु न्यायदर्शने गौतमसूत्रे, “वादः प्रवदतामहम्”
इति भगवद्गौतावाक्यव्याख्याने श्रीधरस्वामिटीकायाञ्च दृष्टव्यः ॥३॥

वाङ्मानी—वाङ्मानीक वाङ्मानी वाटीत केवल लार्थावादा शोभा
पाडेते पावेन ना । कादण पण्डितलोक वाङ्मिच्छा वाटीत केवल
वितण्डावादा पण्डितमताय निःपट्ट शोभा अत्रादेते मन्त्र इन ना ॥३॥

अन्वयः—अतियोग्योऽपि जनः योग्यभोग्यभाक् न (सन्) चमातले इष्टं कर्तुं
न चमते । अन्तरपूर्वपर्वते प्रवर्तमानः विभाकरः नभः अप्राप्य न भामते ॥४॥

जन इति । कार्य्यमात्रे अतियोग्योऽपि जनः, योग्यं भोग्यं भ्यान्
भजत इति योग्यभोग्यभाक्, न सन्, चमातले भुजते, इष्टं वाञ्छितं

ପିତା ଚ ଦଦ୍ୟାଦୁପଯୁକ୍ତପୁତ୍ରକେ
ଭର କିୟନ୍ତ କମପି ଶ୍ଯ ସଞ୍ଜେ ।

ତଥାହି ବେଦ ଶ୍ଯ ତିଆଶ୍ଯସଞ୍ଜେ
ଶ୍ଯବାଚ୍ଯଶ୍ଯେ ବହୁମର୍ଥମାର୍ପୟତ୍ ॥୬॥

ଜରଜହନ୍ତାଶ୍ଯି ଜରାତୁରା ତନୁ
ବଳେ ଆତ ଶ୍ଯିତିରକ୍ଷଣାକ୍ଷମମ୍ ।

ଧୁରନ୍ଧରୈକୋଢଧୁରା ବସୁନ୍ଧରା

ନ ତତ୍ ଶ୍ଯିର ଶ୍ଯାଶ୍ଯତି ନି ଶ୍ଯିରାପି ଶା ॥୭॥

ବାକ୍ୟାନାଢ ନା କଦେନ, ଓଢେ ଓଢେମାନକାରବିଶୈନ କବିର ସହାକାଢୋଢ ଜ୍ଞା
ତିନି ଢ଼ଢ଼ୌମୋକ୍ତେର ନିକଟ ଅବକ୍ଷାଢ ମାଢ ଢ଼େଶା ଧାଢକନ ॥୮॥

ଅନ୍ବୟ — ପିତା ଓପଯୁକ୍ତପୁତ୍ରକେ କିୟନ୍ତ ଭର ଦଦ୍ୟାତ୍ କଦମପି ଷ ଶ୍ଯ ସଞ୍ଜେ ।
ତଥାହି ବେଦ ଶ୍ଯ ତିଆଶ୍ଯସଞ୍ଜେ ଶ୍ଯବାଚ୍ଯଶ୍ଯେ ବହୁ ଅର୍ଥେ ମାର୍ପୟତ୍ ॥୬॥

ପିତତି । କିଞ୍ଚେତି ବାର୍ଥ, ପିତା, ଓପଯୁକ୍ତପୁତ୍ରକ, କିୟନ୍ତ ଭର
କାର୍ଯ୍ୟଭାରମ୍, ଦଦ୍ୟାତ୍, କମପି ଷ ଭର କାର୍ଯ୍ୟଭାରମ୍, ଶ୍ଯସମାଲମା, ବଢିତ୍ ।
ତଥାହି, ବେଦ, ଶ୍ଯତିଆଶ୍ଯାଶ୍ଯା ସଞ୍ଜେ ସମୂହ ଇତି ତଶ୍ଯିନ୍, ଶ୍ଯବାଚ୍ଯଶ୍ଯେ
ନିଜବକ୍ତବ୍ୟାବଶିଷ୍ଟମ୍, ବହୁ ମପୁରମ୍, ଅର୍ଥେ ବିପଦମ୍, ମାର୍ପୟତ୍ ଅର୍ପିତବାନ୍ ।
“ଅମ୍ରାମ୍ନେ ଭାଢ୍ଢକ୍ତେ କନ୍ଧା ଶ୍ଯେମୂତେଶ୍ଯିଭିଢିନେ । ଅଢ ଦଢ୍ଢୁରଢ୍ଢାଢ
ଘୌଢ଼େଶ୍ଯନିବାଶ୍ଯିନ ॥” ଇତ୍ୟାଦିବଢିତି ଭାବ ।

ଅତାପି ସାମାନ୍ୟେନ ବିଶ୍ଯେଷସମର୍ଥନରୂପାଢ୍ୟାନ୍ତରନ୍ଧ୍ୟାଶ୍ଯିଢ଼ଢ଼ାଢ ।

“ପୁତ୍ରକ” ଇତ୍ୟନ୍ତକମ୍ପାଢ୍ୟା କମାତ୍ଯୟ ॥୬॥

ନାମ୍ରାଣା—ନିତା ଓପଯୁକ୍ତ ମୁଢ୍ଢେ ଓପରେ କିଢ୍ଢ ଡାଢ ମିଢେନ ଏବ
କିଢ୍ଢ ନିଢେ ବଢନ କଢିବେନ । ଦେଢ ଶ୍ଯତିଆଶ୍ଯେଢ ଓପରେ ନିଜବକ୍ତବ୍ୟାଢ
ଅଢଶିଢେ ବଢ ଦିଶ୍ଯ ଅର୍ପଣ ଢ଼ଢିଢାଢେ ॥୭॥

जनन जीर्णंन्द्रियशक्तिना संता
प्रजायतीं कारयितुं विशक्तिना ।
धरावधानात् परिरक्षिताप्यसौ
पृथगेन वीरं परमेव गच्छति ॥८॥

अन्वयः—अहं जन्म अस्मि, ततः (४) जरातुल्यं, अथ चितिरक्षयश्च
जातः । तन् धुरन्धरेऽर्जुनस्य सा वसुधरा स्त्रियापि नैव स्मर्यं न प्याशति ॥७॥

स्वपक्षे विस्मयमाह जराश्रितिः । अहं जन्म उच्यते अस्मि, ततः
शरीरञ्च जराया वाहकेन भांतुरा पोद्धिता, अथ दैहिकी भानविकी
शक्तिश्च, चितिरक्षये राज्यालने, 'अधममशक्त' जातम् । तत्तत्प्राप्तं,
धुरन्धरेण राज्यभारवहनक्षमेश जनेन एकं केवलम् ऊढा हता धूर्तारो
यस्याः सा तपोक्ता, सा प्रसिद्धा, वसुधरा पृथिवी, स्त्रियापि अथवापि, मे
ममाधिकारे, स्मिन् यथा स्वात्तया, न स्वाश्रयति । ममाधमतया
शत्रुभिर्ग्रहणावग्रन्थावादिति भावः ।

अथ स्त्रियस्वरूपे कारणे सत्यपि स्त्रियश्रितिरुपेतत्वाभ्यामा-
हियेनोक्तिरलङ्कारः, जेकामुमासौ हस्तमुमासौति संसृष्टिः ।

“जोमो जोर्धो जरदपि” इत्यमरः ।

धुरेति “धुरनक्षत्रं च” इति राजादिभ्यादतृप्त्यर्थे “स्त्रियामादा” इति
आप्तव्ययः ॥७॥

अग्नौ पतिप्रेम नहि व्यपेक्षते
नवा मरत्याद्यभवां कृतज्ञताम् ।
विकल्पमाणा पुरुषैर्वलात् परैः
भवेच्च तेनैव मुदा वशंवटा ॥८॥

अन्वयः—अनेन जीर्णेंद्रियशालिना प्रजावती काश्चित् विशक्तिना (च) सता
अवधानात् परिरक्षिता अपि असौ धरा पृथिवी पर वीरमेव गच्छति ॥८॥

जननेति । जनने, जीर्णैः स्वस्वकार्याधुमैः इन्द्रियैर्नयनदिभिः
शालते युज्यत इति तेन, अन्यत्र जीर्णेंद्रियेण शोणमेवनेन शालत इति
तेन, अतएव प्रजावती प्रशस्तजनयुक्तां सन्तानयुक्तां च, कारयितुम्,
विगता शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तेन विशक्तिना च सता, अवधानात् विभेका-
ग्रात्, परिरक्षिता अपि, असौ धरा पृथिवी भार्या च, क्लृप्त, परमन्यम्,
वीरं बलवन्तं जनमेव, गच्छति आश्रयते ।

अत्र प्रजाजननशक्त्यभावं प्रति जीर्णेंद्रियशालिनेति पदस्यार्थो
क्षेपित इति पदार्थक्षेपितुं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, श्लेषविशेषणसाम्येन कार्य-
साम्येन च धरायां जीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिधानयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सद्वरः ।

“प्रजा स्यात् सन्तती जनै” इत्यमरः ।

प्रजावतीमिति पक्षे प्रशंसार्थं वक्तुः ॥८॥

वाक्यान्—देहिदेव जीवतावगतः लज्जावर्गेन उग्रदिविधाने नमस्व
नाश्वरं यदि दिनेव भावधानतः मद्वारेण वक्ता कश्चित् वाक्, तथापि
एते भूविदी हनपूर्वकं अत्र दीदेव दृष्टगत् इडेया दाश ॥८॥

अन्वयः—असौ पतिप्रेम नहि व्यपेक्षते, अद्यभवां कृतज्ञतां ता न कश्चित्,
पुनः पुरुषैः कलात् विकल्पमाणा (सती) तेनैव मुदा वशंवटा भवेच्च ॥८॥

जरन्तमुदाहृत्य दुरन्तशत्रवः

समीहितारः किल जेतुमेव माम् ।

शुभागतो ध्वान्तचयो दिवातने

दिवः पतङ्गं निपतन्तामिच्छति ॥११॥

प्रतीयमाना क्रियातुमेवा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि पुन-
र्हस्यनुमास्य संसृज्यते ।

पुष्पत इति "क्षुभदुर्दृष्ट्य" इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥१०॥

१।१।११।—कालका वेला ७ वक्ता करिवार गमये गतिर अति विशेष
अशुभक धातुः । किञ्च पुनः अधिष्ठत एवे ग्राहयो वक्ता करिवार गमयेहे
येन वक्ताकेन अति अशुभो अङ्गान् करे ॥१०॥

अन्वयः—दुरन्तशत्रवः मां जरन्तं सदीक्ष्य जेतुमेव समीहितारः किल । दिवातने
शुभागत, ध्वान्तचयो, पतङ्गं दिवः निपतन्ता इच्छति ॥११॥

जरन्तमिति । दुरन्ता दुर्दृष्टाश्च ते शत्रवश्चेति ते दुरन्तशत्रवः, माम्,
जरन्तं ब्रह्म, उदाहृत्य शत्रवः, जेतुमेव, समीहितारः चेष्टिष्यन्ते किल ।
दिवातने दिवसचये, शुभागतः पर्वतकन्दरस्थः, ध्वान्तचयः अन्धकार-
समूहः, पतङ्गं सूर्यम्, दिवा गगनात्, निपतन्तामिच्छतोऽपि, तस्य शत्रु-
रूपत्वादित्याशयः ।

अत्र दृष्टान्तालङ्कारः, प्रतीयमाना क्रियातुमेवा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः, द्विकानुमास्येति ससुदायं संसृष्टिः ।

"पतङ्गौ पचिसूर्याश्च" इत्यमरः ।

दिवा यत्तत इति दिवातनः "सायं पिरम्" इत्यादिना तनदप्रत्ययः ।

स च चण्ड्य दिनरात्रौभयवृत्तिकतया सङ्गच्छते ॥११॥

अतीतवान् पट्परिपन्थिमन्
तथापि तेषां विषयं विशामि चेत् ।
तदा चमेरन् समक्षमागतं
विधुं तुदत्येव विधुन्तुदो न किम् ॥१२॥

ब्राह्मणा—इहैव नक्षत्रा आभाके इह देविषा निचयहे जय कविदार
छेष्टे कविदे । कावण, विनेर वेणुय नक्षत्रादृष्टादृष्ट अक्षकारणमूह
येन आकाश इहेते नृदेव गतन कामना करे वनिषा भने इय ॥११॥

अन्वयः—पट्परिपन्थिमन् अतीतवान्, तथापि तेषां विषयं चेत् विशामि,
तदा समक्षं आगतं (मां), न चमेरन् । विधुन्तुदः समक्षमागतं विधुं न किं,
तुदत्येव ॥१२॥

अतीतवानिति । यथा परिपन्थिनाम् अन्तःशून्यां काम-क्रोध-
लोभ-मोह-मद-मातृसूर्याणाम्, मन्थनं पीडनम्, अतीतवान् अति-
क्रान्तवान्, बाह्यकागमेन क्रमशो विषयवर्जनादिति भावः । तथापि,
तेषां पट्परिपन्थिनाम्, विषयं गोचरम्, विद्यदि, विशामि राज्य-
शासनायै प्रत्यावृत्त्य गच्छामि, तदा समक्षमागतं माम्, न चमेरन् ते,
पट्परिपन्थिभो न वर्जयितुमर्थः । तथा च विधुन्तुदो राष्ट्रः, समक्ष-
मागतं विधुं चन्द्रम्, न किम्, तुदत्येव ? ग्रहणेन व्यधयत्येव ? अपि,
तु व्यधयत्येवेति तात्पर्यम् ।

अत्रापि साधर्म्येण दृष्टान्तासद्वारम्भे काशुप्रार्थनं संसृज्यते ।

“अभिघातिपरारातिप्रत्यर्घिपरिपन्थिनः” इति “तमस्य राष्ट्रः
स्वर्भानुः सैधिकेयो विधुन्तुदः” इति नामरः ।

विधुं तुदतीति विधुन्तुदः, “विध्वंसिषु तुद” इति तुदतिः पण-
प्रत्यये “इन्द्रावमोमोन्तः” इति सकारागमः ॥१२॥

इहास्मि सांभोनिधिमेदिनीशिता
 सुते च रात्रिं प्रभवामि तत्पिता ।
 तदेव राज्यं वितरामि सूनवे
 निजोचति साधु सुधीर्जहाति न ॥१६॥

विरोचनः सूर्यः, अस्मात्पत्नी लोनः प्रविष्टो यो मौलिः शिरोभागस्थेन,
 समस्यम्, मरौचिं किरणम्, न च नैव अन्येति पूर्ववद्वृत्ताति । ममापि
 तथैव परमावस्थायामवस्थानमिति भावः ।

अत्रापि पूर्ववद्वृत्तान्तोऽलङ्कारः, इत्थमुपसम्पन्ने कानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

“भावुंको भविकं भव्यं कृण्वन् विममस्त्रियाम्” इत्यमरः । “भवेः
 संसारसम्प्राप्तिश्रेयःप्रचुरर्णमसु” इति विश्वः ॥१५॥

शौचाला—अमर्षमर्ष ७ दिनपरं मेऽनादेशं एहे वागनाथ आत्र
 १ मोक्षित इहेव ना । १ कोत्रण, अर्थात् अत्राऽज्यविष्टे वल्लभेन्द्रा! शूरवीर आत्र
 आत्र नमस्तु किन्नर अर्घ्यं करयन् ना ॥१६॥

अन्वयः—इह सांभोनिधिमेदिनीशिता अस्मि, सुते रात्रिं च तत्पिता प्रभवामि ।

तदेव सूनवे राज्यं वितरामि । सुधीः निजोचति साधु न जहाति ॥१६॥

स्वपित्तमुपसंहरति इदं यि । इह इदानीम्, अस्मोनिधिभिः
 समुद्रेः सहेति सांभोनिधियां मेदिनी पृथिवी तथा ईशिता पतिरस्मि,
 सुते पुत्रे, रात्रिं रात्रिं सति च, तस्य राज्यः पिता, ततोऽपि महागौरवा-
 स्मदमित्यर्थः, प्रभवामि । तत्तत्त्वादेव दितोः सूनवे पुत्राय रुक्मिणे,
 राज्यं वितरामि ददामि । तथाहि सुधीः सुबुद्धिर्जनः, निजोचतिम-
 साधु सम्यक्, न जहाति न त्यजेति । उपायासत्वे तु असम्यक्, जहा-
 त्येति भावः ।

स मन्त्रयचित्त्वमथान्तरात्मना
न्यबोविदत् सुखं निमन्त्रा'मन्त्रिणम् ।
समुद्रयोः समुखवाहिनोरिव
तरङ्गहृन्दं सुसमैषतानयोः ॥१७॥

अत्र सामान्येन विज्ञेयसमर्थनरूपोऽर्थान्तरात्मासीलङ्कारः, द्विकानु-
प्रासश्चेत्यनयो संसृष्टिः ।

“ईश्वरः प्रतिरोधिता” इत्यमरः ॥१६॥

वासीना—आमि एवमन्नागवा भूविबीर अपीवर आहि, आत्र भूज
वाजा हरेल आदार भिता हरेव, अतएव भूजके वाजा दान करिव ।
काशनं, बुद्धिमान् लोक निजैव गमाक् परिताग करेन ना ॥१७॥

अन्वयः—अथ स अन्तरात्मना इत्यं मन्त्रयन् च मन्त्रिणं निमन्त्रा स्त न्यबोविदत् ।

समुखवाहिनीः समुद्रयोः तरङ्गहृन्मिव अनयोः सुखं पश्यत ॥१७॥

स इति । अथ अनन्तरम्, स भीष्मकः, अन्तरात्मना मनसा, इत्यं
पूर्वोक्तप्रकारम्, मन्त्रयन् पर्यालोचयं च सन्, मन्त्रिणम्, निमन्त्रा-आह्वय,
सं प्रागुक्तं निजमभिप्रायम्, न्यबोविदत् विज्ञापितवान् । तदा च
समुखे वक्षती जलगतिवैविध्यादावर्त्तविधानाद्वा प्रसरत इति तयोः
समुद्रयोः, तरङ्गहृन्मिव अनयो रात्रिमन्त्रिणोः, सुखम् आनन्दः, पश्यत
अवहेत ।

अत्र च्छे कानुप्राससंसृष्ट्या श्रीतोषमालद्वारः ॥१७॥

वासीना—एवमन्तर वाजा तीव्रर मन मने एतेकन पर्यालोचना
करिते वाकिदा दशीके डाकिदा निजैव अतिप्रार जानाहेलेन ।
एवम परम्पर मनुष्येडी हूटेन मनुष्य उदरमनुष्य उर राजा ७ दशी
हूटे एनेदटे आनन बुद्धि पाहेन ॥१७॥

9mp ✓

तदैव दैवेन तयोश्च यत्नतः
 सुताभिषेको द्रुतभावुकोऽभवत् ।
 जलेऽनुकूले पवने च पृष्ठगे
 तरिप्रयाणे न भवेद्विलम्बनम् ॥१८॥
 समुद्यतो रिरिङ्गितमावतस्तयोः
 जनाः समीयुर्षड्वी विधित्मवः ।
 कटाक्षभावेण करोति यत् प्रभु
 न तद्विरिद्रस्य हृदोऽपि गोचरः ॥१९॥

अन्वयः—तदैव दैवेन तयोः यत्नतश्च सुताभिषेकं द्रुतभावुको अभवत् । जले
 अनुकूले पवने च पृष्ठगे सति तरिप्रयाणे विलम्बनं न भवेत् ॥१८॥

तदेति । तदैव मन्त्रिणः सम्प्रतिकाल एव, दैवेन सुखादृष्टेन, तयो
 राजमन्त्रियो, यत्नतश्च, सुतस्य राजपुत्रस्य रुक्मिण्यो यौवराज्ये अभिषेकः,
 द्रुतं भवतीति द्रुतभावुकः—श्रीप्रभाषी, अभवत् । तथाहि जले,
 अनुकूले पुरावाहिनि, पवने वायो च, पृष्ठगे—पृष्ठतः समुद्यतामिनि सति,
 तरिप्रयाणे नौकाया गमने, विलम्बनम् अधिककालक्षिप्य न भवेत् ।

अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तोऽलङ्कारश्चेत्कानुप्रासिनं सचक्ष्यते ।

द्रुतभावुक इति “छृ-कम्” इत्यादिना भवतिरुक्कञ् । १८ ।

वाचालां—महे मय्य इहेऽहेऽहे मेव एव राजा च इहोऽहं एतद् राज
 पुत्रं राजाभिषेकं मद्वरं ममवपत्र इदं । राजा, एव अहं न उ नाह
 पुत्रं गोमो इहेऽहं, नौकाय गमने विलम्ब इह ना ॥१८॥

अन्वयः—सद्यश्च जनाः समुद्यतो रीरिङ्गितमावत विधित्मवः (मन्त्र) समीयुः । प्रभुः कटाक्षभावेण यत् करोति तत् द्रिद्रस्य हृदोऽपि गोचरो न (नान्ते) ॥१९॥

युतास्तदैकैकदिग् त्रयस्त्रयः
 प्रवव्रजुः श्रेयिष्ठताः प्रजाव्रजाः ।
 शतत्रयाद्धानिव तानलोकयन्
 जनास्त्रयस्त्रिंशदधिष्ठितान् पथि ॥२२॥
 सितोपलैर्निर्मितहर्म्यपङ्क्तयः
 विचित्रचित्रैर्बहुसैरलङ्कृताः ।

अन्वयः—तदा युताः त्रयः त्रयः श्रेयिष्ठताः प्रजाव्रजाः एकैकदिग् प्रवव्रजुः ।

जनाः पथि तान् त्रयस्त्रिंशदधिष्ठितान् शतत्रयाद्धानिव च लोकयन् ॥२२॥

युता इति । तदा, युताः परस्परं मिलिताः, त्रयस्त्रयः, श्रेयः श्रेयः
 श्रेयः श्रेयः इति श्रेयिष्ठताः समसूत्रपातनं स्थिता इत्यर्थः, प्रजाव्रजा
 भृत्यजनसमूहाः, एकैकदिग्, प्रवव्रजुः तीर्थं जलाद्यानयनार्थं प्रतस्थिरे ।
 जनाः, पथि, तान्, त्रयस्त्रिंशत् तदद्धानित्यर्थः अधिष्ठितान् आश्रितान्,
 शतत्रयस्य अद्धानिव, यदा बहुशतत्रयसंख्याधराणीव, अलोकयन्
 अपश्यन् ।

अत्र श्रीकामुमाससंख्या श्रौतोपमालङ्कारः ।

“समूह-निवह-व्यूह-सन्दोह-विसर-व्रजाः” इत्यमरः ।

श्रेयिष्ठता इति श्रेय्यादयस्त्रयं वृत्तयः कृतादिभिः” इति

समासः ॥२२॥

ପତତ୍ପତାକାଭିରନେକକାନ୍ତିभिः
 कराक्षलैराजुहुवुर्जनानिव ॥୨୩॥
 घनावनीसद्गनि पद्मिनीजनः
 विनिर्भ्रमे सुन्दरकुन्दमालिकाम् ।
 मुहुर्नितान्तं निजदन्तमन्ततिम् ।
 घनाविलादग्गतले दृष्ट्यं च ॥୨୪॥

अन्वयः—बहुलैः विभिन्नचिह्नैः घनङ्गताः सितोपले निर्मितहर्षपङ्क्तयः
 घनेककान्तिभिः पतत्पताकाभिः कराक्षलैः जनान् आजुहुवुर्वि ॥२३॥

अभिप्रेक्षोत्सवसञ्चामाद्य श्लोकजातेन सितेति । बहुलैः, विभिन्न-
 चिह्नैर्नानाविधालिख्यैः, अलङ्कृताः शोभिताः, सितोपलैः शुभप्रसूतैः,
 निर्मिताश्च ता इत्येवमङ्गता यो धनिमवनश्रेययश्चेति ताः, घनेका
 विविधाः कान्तयः शोभा वासां ताभिः, पततां छागताया इतस्ततः
 प्रसरतां कराद्यानिव ध्वजानामित्यर्थः, पताकाभिः, कराक्षलैः
 हस्ताङ्गुलिभिः, जनान् आजुहुवुः आहूतवत्य इव ।

अत्र वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारस्थे कानुमासेन
 संवृज्यते ॥२३॥

वाग्राज।—नानाविध बहुहर चित्रे परिणोदितं च पुत्र अश्वनिर्दिष्ट
 धनिभवनश्लि बहुलୋভার लोভितं च हृद् हृद् क्षणेष्वप्युपदे निव
 दृष्टान्निजुला पताकावाद्य लोकाभिगते येन आह्वानं करिते,
 लाजि ॥२३॥

अन्वयः—पद्मिनीजनः घनावनीसद्गनि सुन्दरकुन्दमालिकां विनिर्भ्रमे, घनाविला-
 दग्गतले मुहुः नितान्तं निजदन्तमन्तति ददमं च ॥२४॥

पुराङ्गनेषु प्रसृताङ्गनागणाः

अशृङ्गधन् याः किल शोधनोभृतः ।

द्विषां नु ता मूर्धसु धूलयो लयं

ययुर्यतोऽमो दमिता इव स्थिताः ॥२५॥

वनेति । पद्मिनी स्त्रीविशेषज्ञासौ जनयेति पद्मिनीजनः, उग्रध-
युवतिजन इत्यर्थः, वनावन्याम् उद्यानभूमौ यत् सद्य गृधं तत्र स्थित्वेति
श्रेयः, सुन्दराणां कुन्दानां कुसुमानां मालिकां सजम्, विनिर्भ्रमे जगत् ।
अनाविलं स्पर्शं यत् आदर्शतत्त्वं दर्पणोपरितनदेशकाल, सुहृद्वारं वारम्,
नितान्तं सातिशयम्, निजानां दन्तानां सन्ततिं श्रेणीम्, ददर्श च,
कुन्ददन्तयोर्मध्ये कतरत् सुन्दरमिति पर्यवेक्ष्यार्थमिति भावः ।

अतएवात्र पर्यायोक्तमलङ्कारः, निर्भ्राष्टदर्शनयोः क्रिययोर्योगपथात्
क्रियासमुच्चयज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः, सोऽपि पुनश्चेत्कानुपासयत्यनु-
प्रासाभ्यां संसृज्यते ॥२४॥

नाङ्गाला—पद्मिनी प्रवृत्तिरा उद्यानभूमिरेव शम्भु शम्भु दूग्धगुणैव
माना गोविन्दे, नागिन एव वात्र वात्र विद्वन् आश्रमस्वर्गादेर निर्भल
दर्पणे निरुद्धदर्शं प्रवृत्त्येव प्रेक्षिते, वाकि ॥२४॥

अन्वयः—शोधनोभृतः प्रसृताङ्गनागणाः पुराङ्गनेषु याः किल अशृङ्गधन्, धूलयः
द्विषां मूर्धसु लयं ययुः शु । यतः अभी दमिताः इव स्थिताः ॥२५॥

पुरेति । शोधनोभृतः सम्भार्जनोधारिण्यः, प्रसृता विस्तृता बहुलाश्च
ते अङ्गनागणा शीपित्समूहाश्चेति ते, पुरस्य भीष्मकराजधान्या अङ्गनेषु
चत्वरेषु, याः किल धूलिः, अशृङ्गधन् शोधितवत्यः, सम्भार्जनैव इरी-
कृतवत्य इत्यर्थः, ता धूलयः, द्विषां भीष्मकशत्रूणाम्, मूर्धसु मलकेषु,

सुवर्णदण्डेषु सुवर्णमण्डिताः

पुरे पताकाः पुरवश्चकम्पिरे ।

लघुस्वभावाश्चपलाश्च संस्थिताः

प्रयान्ति जातु स्थिरतां स्थिरेऽपि न ॥२६॥

लघुं विलीनभावेनावस्थानम्, ययुर्गुं प्रायुः निम् । यतः, अमी-क्षिप्तः, दमिता अवनतमस्तका इव, स्थिताः, तद्गुलिभारादिति भावः ।

अथ लघुपदस्य शब्दायं बोधकत्वाद्वाच्या भावाभिमानिनो क्रियोत्-
मे चालहारः, छेकानुमासी चत्वनुमासश्चेति संसृष्टिः ।

“सम्भारं नो शोधनी स्यात्” इत्यमरः ॥२५॥

वाक्काज—मन्मार्जनोपायिणी वसन्तीदा वाक्काजानीर चक्षुरे (उठाने).
मन्मार्जन करिया करिया ये मकन धूनि अगमारेडि करितेहिन, नेई
मकन धूनि राईया छीयकवाक्काज शङ्खगणेर मयके लुझावितडावे
अवधान करितेहिन कि ? येहेतू नेई शङ्खरा (डारवणउई येन)
अवनतमयके दहिशाहिन ॥२६॥

अन्वयः—पुरे सुवर्णदण्डेषु सुवर्णमण्डिताः पुरवः पताकाः चकम्पिरे ।

लघुस्वभावाः चपलाश्च स्थिरे संस्थिता अपि जातु स्थिरतां न प्रयान्ति ॥२६॥

सुवर्णमिति । पुरे भीषकराजधान्याम्, सुवर्णदण्डेषु स्वर्णभूजिषु,
सुवर्णमण्डिताः सुन्दरवर्णशोभिताः, पुरवः प्रचुराः, पताका वैजयन्त्याः,
चकम्पिरे वायुवेगेन आन्दोलिता यभूवुः । लघुस्वभावाः स्वभावत एव
भारशून्याः, चपलाः स्वभावत एव चञ्चलाश्च पदार्थाः, स्थिरे, अपलि
पदार्थे, संस्थिता अवस्थिता अपि, जातु कदापिदपि, स्थिरताम्, न
प्रयान्ति न प्राप्नुवन्ति । पताकानां स्वभावत एव लघुत्वात् चपलत्वाच्च
कम्पनमित्याश्रयः ।

धनुर्भटानां परितो रणं यथा
यथो मुखस्योपरि तोरणं बभौ ।
विहित्रिमाः स्मात् खगा नदन्ति न
कृताय वृक्षच्छदनेन दन्तिनः ॥२७॥

अत्र सामान्येन विघ्नेषु समर्थं न रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारस्यैकादश-
प्रासश्चेति संसृष्टिः ।

“पुरुषं पुरु भूयिष्ठम्” इति “कदाचिज्जातु” इति चामरः । पूर्वं
शुद्धाः पताका इव तु वृक्षस्य इति न पुनरुक्तिदोषः ॥२६॥

वाङ्मानी—नेहे श्रावधानौष्ठे चर्वणनिबद्धं च शृङ्गवर्णशोभितं
वैद्यत्र पताका आन्मोहित इहेते वाकिन । कावचं, यथावतः नपू
(शास्त्रा) च ठकन पतार्थं नकन शिवगमार्थं वाकिषां कथने हे शिवश्च
आथ इव ना ॥२७॥

अन्वयः—यथा रणं परितः भटानां धनुः, (तथा) यथा मुखस्य उपरि तोरणं
बभौ । अत्र विहित्रिमाः खगाः वृक्षच्छदनेन कृता दन्तिनश्च न नदन्ति च ॥२७॥

धनुरिति ; यथा, रणं परितः समरस्थलस्य सर्वत्र, भटानां
योद्धृष्याम्, धनुः अर्धगोलाकारं कार्मुकं भाति ; तथा, यथो राज-
भवनप्रवेशमार्गस्य, मुखस्य सन्मुखदेशस्य, उपरि तोरणम्, अर्धगोलाकार-
पुरहारम्, बभौ । अत्र तोरण्योपरि विहित्रिमा विधानेन निर्दिष्टाः
कृत्रिमाः, खगाः पक्षिणः, वृक्षाणां छदनेन पलसमूदेन, कृता हारोभय-
पाशे निर्भिष्टाः, दन्तिनो गजाश्च, न नदन्ति च न शब्दायन्ते च ।

अत्र पूर्वाहं श्रौतोपमा मध्ययमकश्च, उत्तराहं तु नदन्तीत्येकया
क्रियया खगदन्तिनोः कर्तृतयाभिधमन्वाप्तुन्ययोगिता अन्त्ययमकश्च,
इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

অমন্দমিন্দু রবিসুন্দরীজতঃ

বিশালকুম্ভা গজরাজরাজয়ঃ ।

দিনান্তসম্ভাষণরামরঞ্চিতাং

সমন্ববর্তন বলাহকাবলীম্ ॥২৮॥

“মটা যৌধাষ যৌধারঃ”, “তোরডোঃকৌ বহিহাঁরম্”, “যম্” বলাহ-
হৃদনম্” ইত্যাদি আমরঃ ।

রামমিতি “তসৌভয়াভিঃ পরিসর্বৈঃ” ইতি পরিতঃশব্দযোগে দ্বিতীয়া ।
বিবিলিমা ইতি বিপূর্বধাত্ব-ধাতোঃ, “ভু বুধস্থাত্মিনক্, তেন নির্ভক্”
ইতি সিন্ধুপ্রত্যয়ঃ ॥২৯॥

বাগ্মাণী—বগ্নবনের গর্জনা বোঝাযের ধ্বংস যেমন গোড়া পাচ,
সেইরূপ বাগ্নভবনপ্রবেশপথের সম্মুখে তোষণ গোড়া পাইতেছিল ।
আর সেই তোষণের উপরে কৃত্রিম পক্ষিগণ এবং তোষণের উভয়পার্শ্বে
বৃক্ষপত্রনির্মিত হৃদিগণ শব্দ করিতেছিল না ॥২৭॥

অম্বয়ঃ—অমন্দমিন্দু-রবিসুন্দরীজত-বিম্বা-কুম্ভাঃ গজরাজরাজয়ঃ বিশাল-
সম্ভাষণরাম রঞ্চিতা বলাহকাবলী সমন্ববর্তন ॥২৮॥

অমন্দেতি । অমন্দেন অনল্যেন মিন্দুরেখা বিসুন্দরীজতা বিশিষ্ট-
মন্দরীজতা বিশালাঃ কুম্ভাঃ যাযাং তাঃ, গজরাজানাং করীন্দ্রাণাং
রাজয়ঃ শ্রেণয়ঃ, দিনান্তসম্ভাষণায়াঃ সায়ঃসম্ভাষণায়াঃ অকথন-
রামেণ বর্জন-
রঞ্চিতাম্, বলাহকাবলীং মেঘশ্রেণীম্, সমন্ববর্তন সম্যক্ অন্বকুর্বন্ ।

অত্র আঘীমমালঙ্কারঃ, চতুঃপাদসম্বন্ধে কানুপাসম্বন্ধে তৈর্য্য সংঘটিতঃ ॥২৮॥

বাগ্মাণী—প্রচুর মিন্দুরদ্বারা বেঙনির বিশাল কুম্ভমকল বিনেদ
শব্দ করিয়া দিতেছিল, সেই বৃক্ষ হৃদিগণ সায়ঃসম্ভাষণায়াঃ বর্ণিত দেহ-
শ্রেণীর অকথন করিতেছিল ॥২৮॥

तृतीयः सर्गः ।

तुरङ्गमा यत्र तरङ्गतां गताः
जलप्रवाहा निवहा नृणां पुनः ।
सुधाभसौधा जलयानसञ्चयाः
तरङ्गिणी सा किमभूत् पुरी परा ॥२८॥
नटैश्चमत्कारिणि नाटमन्दिरे
सहायनीकृत्य नटाः पट्टीयसीः ।

× / तिरस्करिण्यावलिहृष्टता च सा
दिदृक्षमाणांस्तुरङ्गानवाहयत् ॥२९॥

अन्वयः.—यत्र तुरङ्गमाः तरङ्गतां गताः नृणां निवहाः पुनः जलप्रवाहाः सुधाभ-
सौधाः (च) जलयानसञ्चयाः, सा पुरी किं परा तरङ्गिणी अभूत् ॥२८॥

तुरङ्गमा इति । यत्र पुर्याम्, तुरङ्गमा अद्याः, तरङ्गताम् उत्पतन-
साम्यात् वीचित्वं गताः प्राप्ताः, नृणां मानुषाणाम्, निवहाः समूहाः,
पुनः, जलप्रवाहाः, सुधाभाः सुधावत् शुभवर्णाश्च ते सौधा राजभवनानि
चेति ते च, जलयानसञ्चयाः शुभवर्णपोतसमूहाः आसन्, सा पुरी
भोजकराजधानी, किम्, परा अन्धा, तरङ्गिणी नदीखण्डपा, अभूत्
आसीत् ।

यत्र साङ्गं रूपकमलङ्कारः, पूर्ववदनुपासौ चेति संसृष्टः ।

“सौधं” इति राजसदनम्” इत्यमरः ॥२८॥

वाग्दाला—ये राजधानीते अत्रगण हिम—उदयवक्रण, दादाद
नोकरसूद हिम—अलप्रवाहवक्रण एव इत्यत्र प्राय उदयवर्ण आलवनतुलि
हिम—उदयवर्ण नोकरसूदवक्रण, तेदे राजधानीगे दि मदर नदीवक्रण
एव नादे ? ॥२९॥

निमन्विता मन्त्रिमिरत्य भूसृतः
 निजप्रभाभिः संभ्रासयन् सभांम् ।
 तदीयतेजोविजितः प्रभाकरः

महावितानेन तिरस्कृतः स्थितः ॥३१॥

अन्वयः—चमत्कारिणि नाटमन्दिरे नटैः पटौयसौः नटौः सहायनीकृत्य (या)

तिरस्करिष्ठावलिः सञ्चिता, सा दिदृक्षमाणां तद्वचान् चकारुषत् ॥३०॥

नटैरिति । चमत्कारिणि सौन्दर्येण विषयजनके, नाटमन्दिरे
 मृत्पशालायाम्, नटैः, पटौयसौर्भत्यादिनिपुण्या नटौः, सहायनीकृत्य
 सहचरौः स्त्रिया, या तिरस्करिष्ठावलिः यवनिकाश्रेण्यौ, सञ्चिता उच्यते
 बद्धा, सा, दिदृक्षमाणां अभिनयं द्रष्टुमिच्छतः, तद्वचान् युवकान्,
 अवाक्यत् वेचित्वातिरेकात् शमनाच्चावारयत् । तद्वचानामिव नटौ-
 नेपथ्यदर्शनादावौतुसुख्यातिरेकात् तद्वचपदमुपात्तम् ।

अत्र च्छेकानुप्राससहस्रानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः ।

“यवनिका स्यात्तिरस्करिण्यौ च सा” इत्यमरः ॥३०॥

वाङ्मानी—नटैरा नृताशीडादिनिपुण नटीगणैश्च सहस्रं कविश-
 चमत्कारं नाटमन्दिरेव मध्ये ये यवनिका- (गिन) कुलि उपदे वक्षन्
 कविशङ्गिन्, ते कुलि अङ्गिनश्चर्मनार्थो गुरुकविग्रहे अवलम्ब्य दाविश-
 ङ्गिन् ॥३०॥

अन्वयः—निमन्विता भूयतः मन्त्रिभिः (सह) एव निजप्रभाभिः संभां सं-
 भ्रासयन् । प्रभाकरः तदीयतेजोविजितः, (अतएव) महावितानेन तिरस्कृतः, (सन् ३१)
 स्थितः ॥३१॥

निमन्विता इति । निमन्विता भोषकेणाहताः, भूभृतो राजानः,
 मन्त्रिभिः सह, एव आगत्य, निजप्रभाभिः स्वकीयभूषणादिदीप्तिभिः,

विपश्चितः पश्चिमतः प्रतिष्ठिताः

अहर्भुखे पूर्वमुखाय भूमृतः ।

विरेजुरेके तु यमादिसञ्जयात्

न तादृगन्ये यमवश्ववर्त्तिनः ॥२२॥

सभाम्, समभासयन् प्रकाशयन् । प्रभाकरः सूर्यः, तदोपेक्षेजोभिर्भूम्भूत्-
प्रभाभिर्विजितः, अतएव महावितानेन विशालपट्टातपेन, तिरस्कृत
आवृतः सविध स्थितः । अन्योऽपि परेण विजितः सुतरामपमानादु-
भित्याद्यावत्तद्विजितः ।

अत्र सूर्यस्य विजितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
रलङ्कारः, प्रतीयमाना, क्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः,
सीऽपि पुनश्चेकाशुप्रासवृत्त्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥२१॥

वाङ्माला—निमज्जितं वाङ्मालां मञ्जिगणेर गहितं आनिध आंजन
आंजन वसनद्वयणेर प्रताप मेहे गतागिरक उद्गमितं कविशालिनेन ।
श्यां तांशपेन देवेन गवाक्षितं इवशाय विमानं छद्मात्पेन आवृतं
इहेदाई येन ग्रहिदाहिनेन ॥३॥

अन्वयः—अहर्भुखे विपश्चितः पश्चिमतः भूमृतश्च पूर्वमुखाः प्रतिष्ठिताः एके
यमादिसञ्जयात् विरेजुः, यमवश्ववर्त्तिनः अन्ये तु तादृक् ॥२२॥

विपश्चित इति । अहर्भुखे प्रत्यूषकाले, विरेज्येय परिचिन्वन्ति
शास्त्राख्यदगच्छन्तीति विपश्चितः पश्चिस्ताः, पश्चिमतः पश्चिमाभिमुखः,
भूमृतो राजानश्च, पूर्वमुखाः, प्रतिष्ठिता राजानुचरेण स्थापिताः, एके
विपश्चितः, यमादीनां यम-नियमादियोगाङ्गानां संजयात् आद्यक्षी-
करणात्, विरेजुः शुगुमिरे, यमवश्ववर्त्तिनः छतान्ताधीनाः, अन्ये
राजानस्तु, तादृक् न शुगुमिरे ।

পর: পরাস্তো বিদুষাপরেণ য:

স জীষমাস্তে স্য বিনম্রমস্তক: ।

নির্জীর্মহাজন্যে স্বাহতং জনং . . .

নৃপা বিচেष्टং তমমী অমংসত ॥১৩॥

অত্র বিপড়িদ্বেষযা সুমৃতাং ন্যূনতাব্যনাহ্যতিরেকালদ্ধার-
শ্চে কানুমাশেন সংলুপ্যতে ॥১২॥

বাক্যার্থঃ—সেই প্রভাতকালে পণ্ডিতগণ পশ্চিম মুখ হইয়া বসিলেন,
রাজাদি পূর্বমুখ হইয়া থাকিলেন, ইহার মধ্যে পণ্ডিতগণ স্ব-নিঃসঙ্গ
আশ্রয় করায় বিশেষ শোভা পাইতে লাগিলেন, কিন্তু যমের বশীকৃত
রাজগণ সেরূপ শোভা পাইতে থাকিলেন না ॥১৩॥

অন্বয়ঃ—য: পর: অপরেঃ বিদুষা পরাঃ; স বিনম্রমস্তক: (সন্) জীষ' আস্তে
স। অমী নৃপা: মহাজন্যে নির্জৈ: 'আহত' জনমিব ত' বিচেष्ट' অমংসত ॥১২॥

পর ইতি । য: পর উত্তমী বিদ্বান্, অপরেণ অন্যে ন, বিদুষা, পরাঃ
শ্রাস্ততর্কে পরাভূত:, স উত্তমী বিদ্বান্, বিনম্রমস্তক: তত্পরাজয়াপ-
মানিনাবনতশিরা: সন্, জীষ' নীরব' যথা স্থাস্থা, আস্তে উপবিশতি
স। তদা নামী নৃপা:, মহাজন্যে মহাযুগে, নির্জৈ: সৈন্যে:, আহত'
জনমিব, ত' পর' বিহ্বাদম্, বিচেष्ट' নিপ্যন্দম্, অমংসত সম্ভাবিতবন্ত: ।

অত্র শ্রীতীপমালদ্বারী চত্বনুমাশেন শ্চে কানুমাশেন য সংলুপ্যতে ।

“যুহমাযোধনং জন্মম্” ইত্যমর: ॥১৩॥

বাক্যার্থা—সেই সভায় যিনি প্রধান বিদ্বান্ ছিলেন, তিনি শাস্ত্রীয়
তর্কে অত্র বিদ্বানের নিকট পরাসিত হইয়া নীরবে ও অবনতমস্তকে
অবস্থান করিতেছিলেন । তখন সভাস্থিত রাজারা মনে করিলেন যে,

महीक्षितो वीक्ष्य विदां विचारणं
सुविस्मिताः सस्मितमूचुरीदृशम् ।
जयत्यदो मानपणं विचारणं
रणो हि नः प्राणपणः सुदारुणः ॥३४॥

महापुरुष आगमनं दृष्ट्वा कर्तुं चाहत चक्षुःश्रवणं तदा हेमि निन्दते
ब्रह्मिणां ॥३०॥

अन्वयः—महीक्षितो विदां विचारणं वीक्ष्य सुविस्मिताः (सन्तः) सस्मितं ईदृशं
कुरुः । अदो मानपणं विचारणं जयति । नः रणः हि प्राणपणः सुदारुणः ॥३४॥

महीक्षितः । महीक्षितो राजानः, विदां विदुषां ब्राह्मणानाम्,
विचारणं ब्राह्मणीयतकम्, वीक्ष्य अवलोक्य, सुविस्मिताः सन्तः, सस्मितं
संप्रसादम्, ईदृशम् कुरुः । अहं इदम्, भानो जये गौरवं पराजये
अपमानञ्च पणो यत्नं तान्, विचारणम्, जयति रणोऽपेक्षया उत्तमं
वर्त्तते, मानपणत्वादित्याशयः । नः अस्माकं क्षत्रियाणाम्, रणो युद्धं
हि, प्राणा एव पणो यत्नं तादृशः, अतएव सुदारुणः अतीव भयावहः,
ब्राह्मणानां जातीयकार्यापेक्षया क्षत्रियाणां जातीयकार्यं नितान्तमेव
निजगृहमिति भावः ।

अतएवात्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयम्, व्यतिरेकचेत्येतयामङ्गाङ्गि-
भायेन सद्वरः, सोऽपि पुलस्तके कामुप्रासञ्जल्यनुप्रासाभ्यां संस्पृश्यते ॥३४॥

वाङ्मानी—महाशिवः शङ्कराचार्यः आश्वनशुक्लपक्षे विद्यार पेरिषा
अथात्र विदितं इदं श्रुत्वा शङ्कराचार्ये एवैवमिति लिखितेन—“एव,
विद्यारदे स्तुतिः, केन नो, इदं नृप नान्, आत्र आमात्रेव इव
अतिगहनः, कारुण्यं तादाते नृप आत्र” ॥३४॥

इतोऽन्तरे राजकृतं सभाजनं
 अतोपयत् सर्वमिमं सभाजनम् ।
 कृतं नृणां योग्यजनेन माननं ;
 करोति फुल्लान्समानमाननम् ॥३५॥
 शिशिचिरे यत् कुटिलेक्षणं चिरं
 गण्डान्नास्तस्य फलं तदाप्रवृत्तम् ।
 विहाय येनैकसदःसदो बुधान्
 महीक्षितश्चक्षुमिरे समीक्षितम् ॥३६॥

अन्वयः—इतः अनन्तरं राजकृतं सभाजनं इमं सर्वं सभाजनं-अतोपयत् ।
 योग्यजनेन कृतं माननं नृणां माननं फुल्लान्समानं करोति ॥३५॥

इत इति । इत अनन्तरं अस्मिन्नवसरे, राज्ञा भीष्मकीय कृतं राज-
 कृतम्, सभाजनं विनयोक्तिभिः सर्ववर्जना, इमं प्रस्तुतम्, सभाजनं
 सभ्यलोकम् अतोपयत् । पदगौरवादिना योग्यजनेन कृतम्, माननं
 गौरवात्सदीकरयं कर्तुं, नृणां मनुष्याणाम्, माननं सुखम्, कृष्टं
 प्रस्तुतितं यत् अस्मिन् पद्ये तस्य समानं करोति । आनन्दातिप्रयोदयेन
 सुखविकाशादिति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, आर्थोपमा,
 अन्ययमकक्ष्योक्तिर्वा संसृष्टिः ॥३५॥

वाङ्माला—इहे मय्ये जीवकवाक्का मविनय सर्ववर्जना करिले, मज्जा
 समस्त लोकहे मज्जे इहेन । कावणे, योगालोके ममान करिले ताह
 मय्ये क क्षुद्रित गच्छेव तुला करिदा वाके ॥३६॥

निनाय नेत्रं नवनायिकागणः

विदां विचाराश्रयणे त्वसम्भता ।

विधूनितं लिप्सु मनो मनोमुवा

महाविपत्तियुवभूसूतामभूत् ॥२७॥

अन्वयः—नवनायिकाः चिरं यत् कुटिलिचयं शिशिचिरे, तस्य फलं तदा प्राप्नुवन् । येन एकसदः सदः दुषाम् विहाय महीक्षितः समोक्षितुं चक्षमिरे ॥२६॥

शिशिचिर इति । शय्याकुला वारवनिताः, चिरम्, यत् कुटिलिचयं वक्रद्वयम्, शिशिचिरे कुम्भिनोरुरोः शिञ्चितवत्यः । तस्य फलम्, तदा प्राप्नुवन् अलभन्त । येन हेतुना, एकस्मिन् सदसि सोदन्ति वसन्ति इति एकसदःसदः एकसभाभ्याम्, दुषाम् पण्डितान्, विहाय महीक्षितो नृपतोन्, समोक्षितुं द्रष्टुम्, चक्षमिरे शिञ्जः । चिरमिच्छावशादेव विद्यानां तादृशमे पुष्पमिति भावः ।

अत्र काव्यं च कारयसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, वृत्त्यनुमासम्भेकानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

चक्षमिरे इति “खमु सङ्घने” इति खम्धातोः परोच्चायां रूपम् ॥२६॥

वाङ्मयम्—वेदाङ्गं शौर्यकान् शिशि च यद्वक्तुं निजं कविप्राज्ञिन्, एतादृशं वनं जेहे भवय गाहेदाहिन् । वेदज्ञं तादृशं एवमेव नडांय अवशिष्टं डाक्षगणितगणकं गविताग्नं कविशं दाक्षगणकं देवितां नरर्षं ददेदाहिन् ॥२७॥

अन्वयः—नवनायिकागणः नेत्रं निनाय, विदां विचाराश्रयणे तु त्वसम्भता (यान्) । लिप्सु, मनः मनोमुवा विधूनितं । युवभूसूता महाविपत्तिः अभूत् ॥२८॥

निनायेति । नवनायिकागणो वारतरुण्योसमूहः, नेत्रम्, निनाय येशभूमादिषोऽन्यैतिरेकादाचकयं, विदां विदुषाम्, विचारस्य शास्त्रोप-

तदैकदैकः करिणां करोपरि

परश्च तीर्यागतदूतसञ्चितः ।

नवाङ्गनानामुरसोतरः पुनः

अलम्बि कुम्भस्त्रिविधो जनेच्छनैः ॥३८॥

तर्कश्च अश्वये तत्तत्कणोद्दर्शने व्यापृतत्वात् श्रवणाभिनयाभावे तु असम्भ्यता स्यात् । लिख, तत्तत्कणोजनसंभि मनः, मनोभुवा कामेन, विधूयितं चक्षुलौकतश्च । अतएव, युवानश्च ते भूमृतो राजानश्चेति तेषाम्, मन्त्राविपत्तिरतीवाकुलता, अभूत् । सर्वदिगुरक्षयस्य दुष्करत्वा-
दित्याशयः ।

अल मन्त्राविपत्तिं प्रति कारुण्यव्ययीपन्यासात् समुच्चयोलङ्कारः,
प्रथमपादे इत्यनुप्रासः, तृतीयपादे मनो मनोभुवेत्यल लाटानुप्रास-
श्चेत्येतेषां सञ्छटिः ॥३७॥

वाङ्माला—नवीम प्रमणीयं नयन आकर्षकं करिणोद्धारिण, पण्डितगणैर
विहार नां उनिजे अगतात् इहेवाय गङ्गावनां हिन, लोडी मन
कामावेण विचलित इहेतेहिन; अउवाः पूर्वकं ब्राह्मणैर उरकाने
उरुतर दिपः उगच्छित इहेतेहिन ॥३७॥

अन्वयः—एकः करिणां करोपरि, परश्च तीर्यागतदूतसञ्चितः, इत्यः पुनः
नवाङ्गनानां सरसि (इति) विविधः कुम्भः तदा एकदा (एव) जनेच्छनैः अलम्बि ॥३८॥

तदेति । एकः कुम्भः, करिणां हस्तिनाम्, करोपरि गुण्डोपरिदिग्नी
अतिष्ठत् । परः अन्यः कुम्भश्च, तीर्थेभ्य आगतैर्दूतैः सञ्चितः आहृतः
स्थितः, इतरः अपरः पुनः कुम्भः, नवाङ्गनानां पारुतकणोनाम्, उरसि
वक्षसि आसीत् । इति विविधः कुम्भः, तदा, एकदेव, जनानाम् ईप्सु-
र्हृष्टिभिः, अलम्बि प्राप्तः । हस्तिगुण्डोपरि अस्त्रिमांसद्वयः कुम्भः,

सहाङ्गुशेन प्रथमे च कुङ्कुमः

वभौ द्वितीये च जलं सपल्लवम् ।

पटस्तृतीये सह लोकलोचनैः

न कोऽपि कुम्भः किल शून्यतामगात् ॥३८॥

अभिषेकसम्पादनस्य दूतानोत्तमौर्ध्वजसमूहः स्वर्णकलससमूहः, वसनावृतो वारवनितास्तनसमूहश्चेति त्रिविधानेव कुम्भान् तदानीमेकदैव जनो दृष्टवानित्यर्थः ।

अत्र करिकरोपरिस्थितनवाङ्गुनोरःस्थितयोश्च भांसस्तूपग्रीः कुम्भस्या-
सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारश्चेत्कानुप्रासवत्यनुप्रासाभ्यां
संक्षिप्यते ॥३८॥

वाङ्माला—उत्काले इतिगणेर उत्तरं उगरे एकप्रकारं दूध
हिन, तीर्थं इहेतु आगतं दूतगणं तीर्थजनपूर्व अत्र प्रकारं दूध आनिश
वाशिशाहिन, आग वारवनितागणेर वनःइते अश्वविधं दूध वशिशा-
हिन; सुतदाः उज्जता लोकेरा तथन एक नमश्चे जिविधं दूध
प्रेषितेहिन ॥३८॥

अन्वयः—प्रथमे च सहङ्गुशेन सह कुङ्कुमः, द्वितीये च सपल्लव जलं, तृतीये च
लोकलोचनैः सह पटः वभौ । कोऽपि कुम्भः किल शून्यतां न भगात् ॥३८॥

सदिति । प्रथमे पूर्वश्लोके प्रथमोक्ते करिकुम्भे च, अद्वयेन
करितादनास्थेय सह, कुङ्कुमो लोहितवर्णो द्रव्यविशेषो वभौ । द्वितीये
च तीर्थागतदूतसहितकुम्भे, पल्लवेन सदिति सपल्लवं जलं वभौ ; तृतीये
च नवाङ्गुनानां कुम्भकुम्भे लोकलोचनैः सह पटोवप्यं वभौ । अतएव
प्रागुक्तानां यथायां कुम्भानां मध्ये कोऽपि कुम्भः किल शून्यतां न भगात्
न प्रापत् ।

करीन्द्रकुम्भो ननु नित्यनीरसः

क्षयोत्पत्तिष्वस्य रसधराद्वते ।

रसधिरस्यः कुचकुम्भ एव यत्

स आदरात्तद्वचनवामसाहतः ॥४०॥

अत्र शून्यताप्राप्ताभावं प्रति पूर्ववाक्यादीनां हेतुत्वात् वाक्याद्यैस्तुल्यं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः, यथाविशेषकया क्रियया कुङ्कुमादीनां तदवस्थां
कर्तृतयाभिर्भवन्वास्तुल्ययोगिता च, अमयोरेकाग्रयातुप्रवेशरूपः सङ्घटः,
हृत्पुत्रमासम्भवे कानुमासम्भवेति ससुदायै संघटिः ॥३९॥

वाङ्मानी—पूर्वाङ्गाकारकं त्रिविधं कृच्छ्रं यथा अथमकृष्टे अकृष्टतर
गहितं कृष्टं अकारं भावेऽलङ्घिनं, विडोऽकृष्टं पञ्चव ७ अलं हिन एव
कृष्टोऽकृष्टे लोकलोचनं गहितं यत्र अविशालिनः, अत्राः कोन
कृष्टे भूय हिन ना ॥३९॥

अन्वयः—करीन्द्रकुम्भो ननु नित्यनीरसः, आहतं च क्षयोत्पत्तिष्वः रसः, (हित)
कुचकुम्भ एव यत् विरहो रसः, तत् स आदरात् वचनवामसा आहतः (चभूत्) ॥४०॥

करोति । नृत्विति शून्यसम्बोधने अवधारणे वा । प्रथमः करीन्द्र-
कुम्भः नित्यनीरसः अस्मिन्मांसमयत्वात् सर्वदेव अपरहयसहस्ररसशून्यः ।
चरेद्वृत्तेराहतं आनीते हितोये च कुम्भे चयेन सत्पत्तिष्वर्धदिगमन-
ग्रीहरीसी जलं वर्तते, किन्तु ततोये कुचकुम्भ एव यद्वयत्वात् विर-
दीर्घकालं योवनं यावदित्यर्थः तिष्ठतीति विरसः । रसो दुग्धं जल्पतया
मृद्वारस विरते । तत्तस्मात्, स कुचकुम्भः आदरात् वचनवामसा निविड-
वलेन आहतः चभूत् । अन्वदप्युक्तं यस्तु वक्ष्यादोनामियते ।

अत्र प्रथमोक्तकुम्भद्वयामेव ततोयकुम्भस्य आधिक्यप्रतिपादनाद्-
व्यतिरेकीलङ्कारः ।

“मृद्वारादी विषे वोय्यं गुणे रामे द्रवे रसः” इत्यमरः ॥४०॥

क्रियञ्चलञ्चेत्तिरोहितस्तन-

सरोजपङ्खौ न विरेजतुस्तदा ।

निजार्द्धचन्द्राद्वितवक्त्रचन्द्रमाः

मृगीदृशां येन सभामभासयत् ॥४१॥

शुणैः स्वतुल्यो भवितैष भूपतिः

मनोभवः पूर्वं मितोव भावयन् ।

दृगाग्रम-भ्रूयुगकार्भुकग्रहां

चमूं रमाणामहिनोज्जिगीषया ॥४२॥

वाङ्मना—इतीर कुछ मकीनाई नोअम, इतगणकडक आनीत कूछेअ वन (कल) कनकालमधोई बाहिर एईशा बाध, किछ कूछकूछेअ वन येहेतु छिश्वाशी, सेई हेतु ताहा निविड वज्रबादा आबुड बाधिबाहिन ॥४०॥

अन्वयः—क्रियञ्चलञ्चेत्तिरोहित-जन-सरोजपङ्खौ तदा न विरेजतुः । येन मृगीदृशां निज, अर्द्धचन्द्राद्वितवक्त्रचन्द्रमा, सभां भासयत् ॥४१॥

क्रियदति । क्रियञ्चलता वायुवेगेन किञ्चिच्चलनीभवता चिह्नन वसनेन तिरोहितो आहतो मनाधेव सरोजपङ्खौ पद्मकोरको, तदा न विरेजतुः विकाशेन न शुश्रूषते । येन हेतुना, मृगीदृशां चरित्वा-नयमानां तरुणानाम्, निजं स्वकीयम्, अर्द्धचन्द्राद्वितम् अर्द्धचन्द्राकार-सद्वारेण चिह्नितं वक्त्रं मुखमेव चन्द्रमाद्यद् इति स तथोक्तः, सभाम्-भासयत् प्राकाशयत् । अद्भुतं प्रकाशमाने पद्मकलिका न स्फुटतीति भावः ।

अत्र निरङ्गं केवलरूपकद्वयं ऊकानुभासो वृत्त्यनुभासश्चेति संछट्टिः ॥४१॥
वाङ्मना—अद्भुत-कल-वसनावुत उरुणीगणेत्र एनवद्वरुण पद्मकानका दूरेई एअन उरुआन पाव नाई । येहेतु ताहादेव अर्द्धचन्द्रवगादित, मृगवृण छड मकीनेक आलोकिउ करितेहिन ॥४१॥

(कुलकारम्भः)

विलम्बिनीलोपलनिर्मितं तल्लजं

सुधासितं चारुचचा चकासतम् ।

विशालनीलोत्पलमकुलं जलं

विहङ्गस्वयन्तं सुरनिम्नगागतम् ॥४३॥

अन्वयः—एष भूपतिः रुक्मी, सुखैः स्वतुल्यः भविता इति पूर्वं भावयन्निव मनीभवः
रुगाद्यम् भूयुग-कार्मुकं यदा रमायां यम् जिगीयसा चिन्तितम् ॥४३॥

सुखैरिति । एष भूपतिः रुक्मी, सुखैः शौर्यवीर्य्यादिभिः स्वतुल्यः
आत्मसमानो भविता इति पूर्वं भावयन् चिन्तयन्निव मनीभवः कामदेवः,
रुग्णो यच्च यो एव आशुगो वायो भूयुगमेव कार्मुकं गृह्णातीति तां
रमायां नवाङ्गनामं यम् सेनाम्, जिगीयसा रुक्मिणमेव जेतुमिच्छया,
अद्वियोत् प्रेरयत् । राजान्तरस्य स्वतुल्योभवनसम्भावनायाम् अपराऽपि
राजा जिगीयसा यनां प्रेरयतीति भावः ।

अत्र वाच्या भावाभिमानिनो क्रियोत्प्रेयाख्यद्वारः, निरङ्गं केवल-
रूपकद्वयसंश्लेषमङ्गाङ्गमादेन सङ्करः, पूर्ववदनुपासद्वयस्येति समुदाये
संसृष्टिः ।

“रसः कान्ते रक्ताशोके ममचे च रमा स्त्रियाम्” इति हिमचन्द्रः ।

यद्वेति यथादित्वादच् ॥४३॥

वाञ्छाला—एहे राक्षसूत्रं लोभं च मोक्षार्थशत्रुतिं गुणवादा आनार-
पूना दहेदेन ईशं पूर्वं जानिमाहे येन कामदेव—दृष्टिकेन वागं च
अनुगणरूपं कार्मुकवाग्निं प्रवर्णितेना यद्य कविवारं कुरु पल्लवणं कविधा-
दिहितेन ॥४३॥

নবপ্রসাল্লাবলিকান্তকান্তিभिः

विमिश्रितश्वेतमरोचिरञ्জितम् ।

विमारिभिर्গैरिकराशिरश्मिभिः

चित्तञ्च कैলাসमिवाचलं चलम् ॥৪৪॥

অন্বয়:—সুধাসিত, বিলম্বি নৌলোপল-নির্মিত সজা' বাদহুচা' বকাসত' ;
(অতএব) সুরনিমগ্নাগত বিশাল নৌলোপল সঙ্কুল' জল 'বিভ্রম্যন্ত', নবপ্রসাল্লাবলি-
কান্ত কান্তিभि: 'বিমিশ্রিত শ্বেত মরীচি রঞ্জিত', (অতএব) চল' বিসারিभि: 'গৈরিক-

অঘাটभि: 'স্বকৈ: কুলকেনাভিপেক্ষমত্ব' বর্ণয়তি বিলম্বীতি ।
সুধাসিত' শ্বেতলোপলত' গুধবর্ণম্, বিলম্বিভ্য: সর্পসঙ্কুলবত' লম্বমানা:
যা নৌলোপল' মরকতমঞ্জিभि: 'নির্মিতা সজা' মালামালাসাম্, বাদহুচা'
মনোহরমথয়া 'বকাসত' দীপ্যমানম্ ; অতএব, সুরনিমগ্নাগত'
গুহানদীস্থিত' বিশালনৌলোপলৈ: সঙ্কুল' ব্যাস' জলম্, বিভ্রম্যন্তম্
অনুকূর্বন্তম্ । অল' সুপ্তিপমার্থোপময়ারজ্জাঙ্ঘিভাবেন সঙ্কর:, উকানু-
প্রাসহত্যনুপ্রাসভেতি সমুদায়ে সংগৃহি: ॥ নবপ্রসাল্লাবলি: নূন-
বিহ্বলশ্চ' কান্তকান্তিभि: সুন্দরদীপ্তিभि: 'বিমিশ্রিতা যা স্ব'ত-
মরীচয়: মত্ব্যেব গুধকিরণাশ্চাभि: রঞ্জিতম্ । অতএব চল' প্রবল-
ভূমিকম্পেন 'বচলম্, বিসারিभि: সমস্তাদৃগাভিभि: 'গৈরিকরাশিরশ্মিभि:

বাঙ্গালা—অমলীকী ভূতোরী বাকুমাঝ কলীক যৌবরাজ্যে
অভিষেকের অক্ট কটিকনির্মিত, উচ্ছলদীপ্তিশালী, একখানি মক (চৌকী),
আনন্দন করিমা সভাগণের সমিধানেন মন্তক চহেতে ভূতলে স্থাপন করিল,
তৎকণায় উজ্জল নৌকদিগের দৃষ্টি তাহার উপরে পতিত হইল ।
সেই মকখানি চূর্ণলেনের আশে উজ্জ্বল ছিল এবং জ্বলান মন্তকত-
দণিমানাৎ স্বন্দর কিরণে দীপ্তি পাইতেছিল; অতঃপর সেই মকখানি

ପଦେ ପଦେ ହୀରକଖଣ୍ଡମସ୍ଥିତ' .
 ପଦେ ଶତାଂ କାଞ୍ଚନଜାଞ୍ଚ ବିଭବତମ୍ ।
 ଶିରୋଘୃତେନ୍ଦ୍ରପ୍ରତିବିମ୍ବମସ୍ମୁନଃ
 ପ୍ରବାହମଦ୍ରେରିବ ହିମପାତିନମ୍ ॥୪୫॥
 ତପେତମେକେକଜନସ୍ୟ ପଶ୍ୟତଃ
 ମସ୍ତକାଞ୍ଚ ବିମ୍ବ' ସ୍ବୟମତ୍ୟନାବିଳମ୍ ।
 ସ୍ବଯୋଗ୍ୟତାଽଭାବମସେଚ୍ୟ ତତ୍ତ୍ବଜାତୁ
 ତ୍ୟଜନ୍ତମହ୍ନାୟ ନିଜାନ୍ତରାଦିବ ॥୪୬॥

'ରାସି ରାକ୍ଷସିଃ' ସ୍ଥିତାଞ୍ଚ କୈଳାସ' ଅବତ୍ତମିବ (ସ୍ଥିତ'), ପଦେ ପଦେ ହୀରକଖଣ୍ଡମସ୍ଥିତ',
 'ପଦେ ଚ କାଞ୍ଚନଜାଞ୍ଚ ଶତାଂ ବିଭବତ', (ଅତଏବ) ଶିରୋଘୃତେନ୍ଦ୍ରପ୍ରତିବିମ୍ବ' ଅଦ୍ରେ: ହିମପାତିନ'
 ଅସ୍ମୁନଃ ପ୍ରବାହମିବ (ସ୍ଥିତ') ସ୍ବୟମତ୍ୟନାବିଳ', (ଅତଏବ) ପଶ୍ୟତଃ: ଏକେକଜନସ୍ୟ
 'ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ' ଧାତୁବିଶେଷକିରକେଢ, ସ୍ଥିତ' ସ୍ପ୍ୟାମ୍ନମ୍, କୈଳାସମ୍ ଅବତ' ପର୍ବତମିବ
 'ସ୍ଥିତମ୍ । ଅଳ ଶ୍ରୀତୋପମାଳହାରଃ, ପୂର୍ବବଦନୁମାସାଭ୍ୟାଂ ସଂସ୍ପନ୍ଧ୍ୟତେ ॥ ପଦେ
 ପଦେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ହୀରକଖଣ୍ଡଃ' ମସ୍ଥିତ' ଶ୍ରୀଭିତମ୍, ପଦେ ଚ ପାଦବତୁପ୍ରୟେ ଚ
 କାଞ୍ଚନଜାଞ୍ଚ ସ୍ବର୍ଣ୍ଣନିର୍ମିତାଂ ଶତାମ୍, ବିଭବତ' ଧାରୟନ୍ତମ୍ । ତତସ୍ତ ଶିରସି
 ତପରିଭାଗେ ଘୃତମ୍ ଇନ୍ଦୋରଦ୍ରଷ୍ଟା ପ୍ରତିବିମ୍ବ' ସିନ ତମ୍, ଅଦ୍ରେ: ପର୍ବତାମ୍, ହିମ
 ଶ୍ଚର୍ଣ୍ଣେ ପାତିନ' ପତନଶୀଳମ୍, ଅସ୍ମୁନୋ ଜଳସ୍ୟ ପ୍ରବାହମିବ ସ୍ଥିତମ୍ । ଅଳ
 ଶ୍ଚୈକାନୁମାସିନ ସଂସ୍ପନ୍ଧ: ଶ୍ରୀତୋପମାଳହାର: ॥ ଶ୍ବୟମ୍, ଅତ୍ୟନାବିଳମ୍
 ସେନ ବହତର ମୌନୋଽଞ୍ଜଳୟୁକ୍ତ ଗଦାଦଳେର ଅଞ୍ଜକରଣ କରିତେହ୍ନି । ନୂତନ
 ପ୍ରେସାନମାମାର ଅନ୍ଧର ପ୍ରେସାର ସହିତ ମନ୍ତ୍ରିନିତ ଗୁପ୍ତ କିରଣେ ମେଘେ ଯକ୍ଷବାନି
 ବସ୍ଥିତ ହିଲ, ଅତଏବ ଗୈରିକ-(ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ଧାତୁବିଶେଷ) ଆଗ୍ନିର ବସ୍ଥିତେ
 ନନ୍ଦିବାଞ୍ଚ କୈଳାସପର୍ବତେର ଶାସ୍ତ୍ର ଚଳିତେହ୍ନି । ମେଘେ ଯକ୍ଷବାନି ହାନେ
 ହାନେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୀରକବସ୍ତ୍ରେ ଶୋଭିତ ହିଲ ଏବଂ ତାହାର ମାମଚତୁଃପଦେ

অহং भविष्यन् भविनो भुव: प्रभोः

पदादध:स्थो जनमूर्धभिर्धृत: ।

नृपास्तদূर्हा द्वিজभिर्भজन्निধু

भृণামিদं भावयितुं शिर:स्थितम् ॥৪৩॥

বিশ্বং প্রমুখ্য তত্‌চক্ষাৎ স্বয়ংগ্যতাঃভাবমবেক্ষ্য নিজান্‌চক্ষাৎ অজ্ঞায় ত্যজস্তমিব উদেতং,
অহং भविनी भुव: प्रभो: পদাৎ অধ:স্থো भविष्यन् (অপি) জনমূর্ধभि: ধৃত: (অপি),
তত্‌ দ্বিজমিবভজন্নিধু নৃপা: কৰ্হা:, इदं (লোকান্‌) भावयितुं (इव) नृपां शिर:स्थितं,
भृणामिदं भृतएव भृश्रत: एकेकजनस्य, विश्वं प्रतिविश्वं प्रमृश्र
आत्मन्यारधाय, ततृचक्षात् स्वयंग्यताभावम् स्वस्मिन्‌आत्मनि, आरोहये
योग्यताया अभवम्, अवेक्ष्य इष्टा, निजान्‌तरात् आत्ममध्यात्, अज्ञाय
हुतम्, त्यजस्तमिव, उदेतम् उपास्थितम् । यस वाच्या भावाभिमानिनी
क्रियोत्प्रेक्षासद्वार: ॥ अहं मया:, भविनो भविष्यत:, भुव: प्रभो-
भुपालस्य, पदात् चरयात्, अध:स्थ: पादपोठतया तलस्थो भविष्यदपि,
जनानां वाचकभृत्यानां मूर्धभिर्मस्तकेर्धृत: अस्मि, ततश्चात्, द्विज-
मिषजन्निधु ब्राह्मणेतरप्राणिषु मध्ये नृपा: राजान:, कर्हा उवा:,
इदं लोकान् भावयितुं विन्तयितुमिव नृपां वाचकजनानां शिर:स्थ
(पादा ठारिठीटे) वर्धनता कूलेटेहिम; इतवा: डेनदिडागे छेद
अतिविश्वदारी पण्डित इहेते वर्धनर अत्रवे पठनगैर अलप्रवाहेर
ज्ञान सेहे पादाभिनिक देवा दाईतेहिम । मकथानि अटाश निर्वर्ण
हिम, इतवा: जनानो एक एकठी लोकेवर अतिविश्व अशन करिवा
करिवा एवंपण २ उवा:वर बोगाटार अठाव देविवा सेहे मकथानि
आपनार मवा इहेते इत सेहे अतिविश्वनिके उवाग करिते करिते
वेन आगितेहिम । आदितादी दावाव छदनटमवठो इहेव, उवापि

জনৈরযান্তঃপুরতঃ পুরঃসরৈঃ
সমৈঃ সমং কক্ষিণি নিঃসৃত্যে সৃতৌ ।
সমা নিত্যশ্চ তদা তদেকদৃক্
নিগৌধিনীয়ে তটিনীয নির্যতি ॥৫১॥

চনিয়া দাইতেছে ? কিংবা সূর্য্য ভূতলে বিচরণ করিতেছে ? অথবা
ব্রাহ্মণ কীৰ্ত্তি স্মৃতিমতী হইয়া একাধ পাইতেছে ? এইরূপে সেই
মকথানি লোকের বিবিধ কল্পনার সৃষ্টি করিতেছিল ॥৪৩—৫০॥

অনুব্যঃ—অথ কক্ষিণি অন্তঃপুরতঃ সমৈঃ পুরঃসরৈঃ সমং সৃতৌ নিঃসৃত্যে
(সমি), তদা নিগৌধিনীয়ে নির্যতি তটিনী ॥৫১ তদেকদৃক্ সমা নিত্যশ্চ ॥৫১॥

জনৈরতি । অথ মজ্জানবমানান্তরাম্, কক্ষিণি কক্ষিণাসক
জ্যৈষ্ঠরাজপুরে, অন্তঃপুরতঃ, সমৈঃ সযোভূপাদিবা সমানৈঃ, পুরঃসরৈ-
রগ্নগামিভিঃ, জনৈঃ, সমং সম, সৃতৌ সৃষ্টি, নিঃসৃত্যে নির্গতী সতি, তদা,
নিগৌধিনীয়ে অন্তে, নির্যতি নির্গচ্ছতি সতি, তটিনী নদীয, তদেকদৃক্
তক্ষিণী কক্ষিণি একা কৈবল্য দৃক্ দৃষ্টির্যথা: সা সমা, নিত্যশ্চ ব্রাহ্ম
অভূব । বিজয়াদৌতুসুখ্যাবেতি ভাবঃ ।

অথ ক্কাশুগ্রাসংসংস্থা শ্রীতৌপমালঙ্কারঃ ।

“অয়ং বর্জ-মার্গাশ্চ-পন্থ্যানঃ পদ্বৌ সৃতিঃ” ইত্যমরঃ ।

নিত্যশ্চৈতি নিপূর্ব্বা সন্মুখৈঃ পরোচ্যাম্, নির্যতীতি অ নিপূর্ব্বা
ব্রহ্মধাতৌ যন্তস্তৌ কপম্ ॥৫১॥

ব্রাহ্মণী—ভজনভর কন্যো, সমবয়স্ক ও অগ্রগামী সূর্য্যবর্ণের সহিত
অন্তঃপুর হইতে গর্ভে নির্গত হইলে, চন্দ্র উৎসব পাইতে থাকিলে, নদীয

পুরাণরাজস্য চিরস্য বত্সলা
সবিষ্ময়া সম্যবিমক্তভূমুতাম্ ।
প্রজাসমাজস্য চ ভক্তিপূর্বিকা
ত্রিধৈব দৃষ্টির্যুগপৎ পপাত তন্ম ॥৫২॥
ততোঃনুগা কাচন বামলোচনা
শিবানুভাবা শিবিকাধিরোহিণী ।

ভাষ্য সেই মহাদেবী নিরাকর হইল এবং সে মহাদেবী দৃষ্টি কেবল কল্পিত উৎপত্তি
পড়িল ॥৫১॥

অন্বয়:—পুরাণরাজস্য চিরস্য বত্সলা, সম্যবিমক্তভূমুতাম্ সবিষ্ময়া,
প্রজাসমাজস্য চ ভক্তিপূর্বিকা, (ইতি) ত্রিধা দৃষ্টিব যুগপৎ তং পপাত ॥৫২॥

পুরাণেতি । পুরাণরাজস্য প্রাচীনমৃৎপস্য ভীষ্মকস্য, চিরস্য
চিরাদবধি, বত্সলা সম্মেচ্ছা, সম্যেণু বিমক্তা রাজপয়াংযেয় নিরুপিতা
যে ভূমুতী রাজানলোচনাম্, সবিষ্ময়া বৈষ্ণবভূপাদিসৌন্দর্য্যোতিষ্ময়া-
দাঙ্গর্য্যান্বিতা, প্রজাসমাজস্য রাজ্যলোকসমুদয়স্য চ, ভক্তিপূর্বিকা
অনুরক্তিপ্রযুক্তা ইতি, ত্রিধা বাত্সল্য-বিষ্ময়-ভক্তিপ্রযুক্তত্বাত্ ত্রিবিধা
দৃষ্টিব যুগপৎ একদা, তং সবিষ্ময়ম্, পপাত জগাম ।

অত্র একস্মা এষ দৃষ্টে: বাত্সল্যপ্রযুক্তত্বাদিমেদৈন অনেকধৌঃস্বাত্
তসৌ নানালঙ্কার:, কীকানুপ্রাসৌ চত্বানুপ্রাসসৌতি সংসৃষ্টি: ।

পুরাণপ্রাসৌ রাজা চেতি সমাসে "রাজবৎস স্যি" ইতি রাজাদিত্যা-
দত্মপ্রত্যয়ে পুরাণরাজেতি রূপম্ ॥৫২॥

বাক্যনি—প্রাচীন রাজার চিরকালের মতনই দৃষ্টি, মনস্তদাভগণের
সবিষ্ময় দৃষ্টি এবং প্রজাগণের সন্তুষ্টি দৃষ্টি—এই ত্রিবিধ দৃষ্টিই তৎকালে
একস্র কল্পিত উৎপত্তি পড়িল ॥৫২॥

ଦିଗୌହରାଂଶାନ୍ ବସୁସଂସ୍ୟଯୋ ବହନ୍

ସୁବର୍ଣ୍ଣସାନୁସ୍ତତମୋ ଧରାଧର ।

ସୁମେରୁତୁଲ୍ୟୋ ନୃପନନ୍ଦନସ୍ତଦା

ଦଧାର ବକ୍ସୀତି ସ ନାମ ସାନ୍ବୟମ୍ ॥୫୧॥

ଶାସ୍ତ୍ରା, ଯତ୍ । ଦେବପଦ୍ୟ ଦେବିତିଗ୍ରନ୍ଥଃ ଅଭିଧେୟତାଂ ବାଚ୍ୟତାମ୍, ଅଗାତ୍
 ବାଚ୍ୟତ୍ବଲୀମୋପକ୍ରମାତ୍ ମାପତ୍, “ରାଜା ମହାରାଜୋ ଦେବ” ଇତ୍ୟମର-
 ମାମାଧ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । ତତ୍ତ୍ୱ ଦେବପଦାଭିଧେୟତାୟାମ୍, ନରଦେବାତ୍ ରାଜୋ
 ଭୌମିକାତ୍ ଜଗତ୍ ଯଦ୍ୟ ଚାସ୍ୟ ବକ୍ଷ୍ୟାୟାଃ ପଦେ, ଚିତ୍ତଂ କିମପ୍ୟାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଂ ନାସୀତ୍,
 ଦେବତାପଦ୍ୟ ଦେବତ୍ବସ୍ୟେବୋପିତ୍ୟାଦିତ୍ୟାଶ୍ଚୟାଃ ।

ଅଥ ଚିନ୍ତାଭାବଂ ମତି ନରଦେବଜଗନ୍ନାମ ଇତି ପଦ୍ୟାଶୈଃ ହିତୁରिति ପଦାର୍ଥ-
 ହିତୁକଂ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗମଳଙ୍ଘାରଃ, ହିକାନ୍ତୁମାସତ୍ତେତ୍ୟନ୍ତରାଃ ସଂକ୍ଷିପ୍ତିଃ ॥୫୨॥

ବାକ୍ୟାଂଶାଂ—ବର୍ଣ୍ଣନାକାରେ ଅଳଙ୍ଘ୍ୟ ଏବଂ ଅମେରୁମର୍ଜ୍ଜିତେର ଛାନ୍ଦ ଧର୍ମ-
 କିରଣେ ବସିତ ରାଜକୁମାର ଚକ୍ରୋ ଅର୍ପଣେର ଛାନ୍ଦ ଓଷ୍ଠଜ୍ଞ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିକରଣେ
 ନିକଟ ଦାହିତା ଏ ଦେବନଃଞ୍ଜା ଗାଢ଼ କରମାହିଲେନ, ନରମେବ ଅର୍ପଣ
 ରାଜା ହେତେ ଓଷ୍ଠଜ୍ଞ ସେହି ଚକ୍ରୋବ ଗଳ୍ପେ ତାହାତେ କୋନଓ ଆକର୍ଷ୍ୟ
 ହିଲ ନା ॥୫୧॥

ଅନ୍ବୟଃ—ଦିଗୌହରାଂଶାନ୍ ବହନ୍ ବସୁସଂସ୍ୟଃ ସୁବର୍ଣ୍ଣସାନୁ ଗୁଣତମଃ ଧରାଧର (ଧରପର)
 ସୁମେରୁତୁଲ୍ୟଃ ସ ନୃପନନ୍ଦନଃ ତଦା ‘ବକ୍ସୀତି’ ଇତି ସାନ୍ବୟଂ ନାମ ଦଧାର ॥୫୧॥

ଦିଗିତି । ଦିଗୌହରାଂଶାନ୍ ହନ୍ତାଦିଦିକ୍ପାଳାଂଶାନ୍, ବହନ୍, “ଅପ୍ତାନାଂ
 ଶ୍ଳୋକପାଳାନାଂ ମାତ୍ରାଭିର୍ନିର୍ଦ୍ଧାରିତଂ ନୃପଃ” ଇତି ଅରଥାଦିତି ଭାବଃ ; ଅନ୍ୟତ୍ର
 ଦିଗୌହରାଂଶାନ୍ ଦିକ୍ପାଳଭୋଗ୍ୟଦେଶାନ୍ ବହନ୍, ବହୁନ୍ ଅପ୍ତୋ ବସୁଦେବାନ୍ ବସୁନି
 ଧନାନି ଓ ସଂସ୍ରୟତି ଇତି ସଃ, ସୁବର୍ଣ୍ଣସାନୁ ଶୋଭନୋ ବର୍ଣ୍ଣୋଽସ୍ତ୍ରାସ୍ତୀତି ସଃ,
 ଅନ୍ୟତ୍ର, ତୁ ଅର୍ପଣ୍ୟୁକ୍ତଃ, ଗୁଣତମଃ ଅତୀବୌଦତଦେଃ, ଧରାଧରୋ ଭୂପାଳଃ,

चितिप्रदेशादुपदेगती गुरोः

विषेकमधोत्थितमात्मभूप्रभम् ।

उपेत्य सेतुं परितुप्तधीर्बधूः

सुगन्धिभिर्लोललतात्वमभ्यगात् ॥५७॥

अतएव सुमेवतुल्यः, स नृपनन्दनो ज्येष्ठराजपुत्रः, तदा, 'रुक्मी' इति साम्बयं द्यौगिकार्थसहितम्, नाम संज्ञाम्, दधार धारयामास । रुक्मं स्वयं मन्थाद्योति रुक्मो इति व्युत्पत्तेरिति भावः ।

अत्र उक्तविधिसाम्बयं नामधारणं प्रति पूर्वाङ्गतपदार्थां हेतव इति पदार्थहेतुकं काव्यसिद्धमलङ्कारः, आर्योपमा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ॥५६॥

वाङ्मना—मिथुनागणेश्वर अःनवाशी, वरुण अवनवन, शर्वरूढ, ऐन्द्रतमस एवः पृथिवीगणक स्यात् ब्रह्मपूज रुक्मी ऐन्द्रग ये नाम शरण करिहाहिरन, तादा योगार्थरूढे इन्द्राहिर ॥६७॥

अन्वयः—बधूः गुरोः उपदेगतः चितिप्रदेशात् विषेकमधोत्थितं आत्मभूप्रभं सुगन्धिभिः सेतुं उपेत्य परितुप्तधीः (सती) लोललतात्वं अभ्यगात् ॥५७॥

चितोति । बधूः—कापिहावनिता, गुरोराचार्य्यः, उपदेगत उपदेगात्, चितिप्रदेशात् भूतत्वात्, विषेकमधे अभियेकपर्य्यङ्गे उत्थितम्, आत्मभूप्रभं कामदेवतुल्यं रुक्मिणम्, सुगन्धिभिः चन्दनादिभिर्द्रव्यैः, सेतुम्, उपेत्य गत्वा, परितुप्तधीः कामाविर्भावात् नष्टकर्तव्यबुद्धिः सती, लोललतात्वं पञ्चललतास्वाकृत्यं कम्पमित्यर्थः, अभ्यगात् प्रापत् ।

अत्र आत्मभूप्रभमिति सुगोपमा, लोललतात्वमिति निरङ्गं केवल-रूपकम्, पूर्व्वदनुपासो वित्येतेषां परस्परनिषेधतया संघट्टिः ॥५७॥

वाङ्मना—कामदेवतुल्यं रुक्मिणम् इन्द्राहिर रुक्मी आनन्देश्वर

नृपात्मजस्याङ्गविलेपने तदा
 तदीयलावण्यरुचीसरोऽन्तरे ।
 नवाङ्गनानां कुचकोरकः करः
 मुखञ्च पुष्पाण्युदजानि पुष्कुटुः ॥५८॥

उपनिषत् अङ्गनायै लूतन इहेतु जेहे मकेर उगुर डेठिले, कोनउ
 बावनिडा ठाहाव अत्रे अगकि दया जेगन करिउते बाहेदा नहेवुडि
 इहेदा छकन मताव छाय कैमिउते मागिल ॥५९॥

अन्वयः—तदा नृपाङ्गस्य अङ्गविलेपने तदीयलावण्यरुचीसरोऽन्तरे नवाङ्गनानां
 कुचकोरकः करः मुखञ्च (एतानि) उदजानि पुष्पाणि पुष्कुटुः ॥५८॥

नृपेति । तदा, नृपाङ्गस्य राजपुत्रस्य रुक्मिण्यः, अङ्गविलेपने
 सुगन्धिद्रव्यैरङ्गविलेपने तदीये कुमारसम्बन्धिन्यो ये लावण्यरुची लावण्यमयौ
 ते एव सरो जलाग्रयणस्य अन्तरे मध्ये, नवाङ्गनानां वारतवर्णानाम्,
 कुचस्थानः कोरकः कलिकेव स कुचकोरकः, करः पाणिः, मुखं वहनञ्च,
 एतानि लीलि, उदजानि जलजानि, पुष्पाणि पद्मानीत्यर्थः, पुष्कुटुः
 विकसन्ति च ।

अत्र लावण्यरुचीः सरस्वारीयः कुचादौ पद्मस्वारीये निमित्तमिति
 परम्परितरूपकमलङ्कारः, “मुखं तव कुरङ्गाधि । सरोजमिति नान्यथा”
 इति दर्पण्योदाहरण इव द्वितीयाहं समासामावेऽपि रूपकप्रसङ्गे-
 रवश्यम्भावात्, छिकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ चेति संशयः ।

“कलिजा कोरकः पुमान्” इत्यमरः ।

उदजानीति “उदकस्योदः” इत्यादिना उदकशब्दस्य उदादेशः ॥५८॥

वाङ्माला—बावल्याव रुचीर अत्रे अगकि दया जेगन करिवाव

परिप्रक्षिप्ते ललितानुलेपने
नवा मरीची हरुचे विसारिणी ।
असह्यवेगा तु पतिंवरेन्दिरा
तनू विवेकात् समपूरयत् पुरः ॥५८॥
गुरुपदिष्टोऽपि वधूविलेपने
परं व्यलम्बित नितम्बिनीगणः ।

असह्य वेगात् तावता उल्लङ्घनं गच्छावरेण यथा वायुलङ्घनीगणेषु
कनिकादृशा एव, इत्यु उन्मूलनं दिनगी नष्टं अकारणं गच्छेत्तेहि ॥८॥

अन्वयः—ललितानुलेपने परिप्रक्षिप्ते (सति) विसारिणी नवा मरीची हरुचे ।

असह्यवेगा पतिंवरा इन्दिरा विवेकात् पुरः (एव) तनू समपूरयत् तु ॥५८॥

परीति । ललितानुलेपने मनोज्ञानुलेपनद्रव्ये 'चन्दनादी, परि-
प्रक्षिप्ते कुमारस्य सर्वेष्वङ्गेषु अक्षिप्ते सति, विसारिणी सर्वदिग्गामिनी,
नवा अपूर्वा, मरीची कुमारस्य कान्तिः, हरुचे दिदीपे । अलोत्प्रेक्षे
असह्येति । असह्यो वेगो वर्णावेगो यस्याः सा, पतिं वृणोत इति पतिंवरा,
इन्दिरा कन्याः, विवेकात् अभिवेकात्, पुरः पूर्वमेव, तनू वस्त्रिदेहम्,
समपूरयत् तु ? आत्मना परिपूरितवती किम् ? ।

अत वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षाहारः, कैकादृमाधिन
संरुच्यते ॥५८॥

মৃগং করাকর্ষমৃতে বিযুক্ততাং
 প্রয়াত্যয়স্কান্তমধীরয়ঃ কথম্ ॥৬০॥
 কুমারবাসী নববাসলোচনা
 সহস্রদৃগ্গৌচরতাং জগাম সা ।
 লতাং সলোলাং ললনাচ্ছ পুষ্পিণীম্
 অবশ্যমুত্পশ্যতি লোক উত্সবকঃ ॥৬১॥

অন্বয়ঃ—নিতম্বিনীগণঃ গৃহপদিতঃ (সন্) অপি বধু-বিশিষ্টে পরং ব্যলম্বিত ।

অর্থঃ মৃগং করাকর্ষে মৃতে কথম্ অবস্থানানর্থঃ বিযুক্ততাং প্রযাতি ॥৬০॥

বুঝিঁতি । নিতম্বিনীনাং বারবনিতানাং গণঃ, গৃহস্থা ভাষায়েষ
 পদিতঃ সখ্যপি, বধবা কক্ষিপতাং বিশিষ্টে, পরমত্মন্তং ব্যলম্বিত
 বিলম্বং জ্ঞাতবান্ ; কৃষ্ণিণীগাতো জ্ঞানায়নে বিলম্বাদিতি ভাবঃ ।
 তত্র বৈতুমাচ্ছ মৃগমিতি । অথৌলীকং কর্তৃ, মৃগং সাতিশ্রয়ম্, করণ
 ভাষ্যম্, করাকর্ষম্, মৃতে বিনা, কথম্, অবস্থানান্তমর্থঃ সকায়াত্,
 বিযুক্ততাং বিশ্রোম, প্রয়াতি প্রাভ্রোতি । নিতম্বিনীগণস্য বদ্যঃ স্বলু
 অবস্থানান্তমখ্যাতয় ইব কক্ষিণাগে মৃগং সংসক্ত ইত্যশ্রয়ঃ ।

অত্র সাধুশ্রীষ্য দৃষ্টান্তোঃলঙ্কারশ্চৈকাত্ম্যপ্রাসঙ্গিকং সংযুজ্যতে ॥৬০॥

বাসীভা—কবে অচাৰী কুমারবাসী অথ ইগদ্বি লবা লেপনে
 উগেপন করিলেও, বারবনিতাবা তাহাতে গুরুতর বিলম্ব করিল ।
 কারণ, হস্তবাসী গুরুতর আকর্ষণ না করিলে, কোন্ চূষকপ্রভৃৎ হইতে
 বিদ্রিষ্ট হইবে কেন ? ॥৬০॥

অন্বয়ঃ—কুমারবাসী সা নববাসলোচনা সহস্রদৃগ্গৌচরতাং জগাম । লোকঃ

অনুসৃতঃ (সন্) সলোলাং পুষ্পিণীম্ লতাং ললনাচ্ছ অবশ্যমুত্পশ্যতি ॥৬১॥

जहार साऽचीर्णि रसप्रतानिनी
प्रतानिनी पुष्पवतोव पट्पदान् ।

न को जनः पश्यति हीनबालतां

न वा लतां काङ्क्षति को मधुमतः ॥६२॥

कुमारेति । कुमारस्य कृत्रिणो वामे वामपाद्यं, सा, नववाम-
लोचना मवीनाङ्गना कृत्रिणपत्नी, सङ्घट्टमां बहुतरलोललोचनानां
गोचरतां विषयत्वम्, जगाम प्राप; सङ्घट्ट एव लोकाः सौन्दर्यातिरेकानां
दृष्ट्यतिथयः । लोकः, उत्सुकः उत्सुकचित्तः सखेव, सखीलां
सखिलासाम्, पुष्पिणीं पुष्पवतोव, लताम्, लतनां योषितश्च, अवश्यं
भ्रुवमेव उत्पश्यति अवलोकते ।

अत्र सामान्येन विमेषसमर्थमरूपोऽर्थान्तरन्यासः, प्रस्तुतायाः
लतनाया अप्रस्तुताया लतायाश्च उत्पश्यतीत्येकया क्रियया कर्म-
तयाभिसम्बन्धाद्वैयर्थ्यान्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः, सोऽपि पुनश्चैकाग्र-
प्रासङ्ग्यमुपलब्ध्या संसृज्यते ।

“क्षिपः सुमनसः पुष्पम्” इति “आद्रजः पुष्पमार्त्तवम्” इति
आमरः ॥६१॥

नामाला—कञ्चीर वामपार्श्वदिनी तेहे नवानना मृदु लोकेव
पृष्ठिरे विषये दृष्टेवाङ्गिणेन । कादम्, माश्व ऊर्ध्वदिष्ठ दृष्टेवाहे मनीना उ-
पुष्पवतो लता उ उर्ध्वदिष्ठे अवट्टे मेविदा नाके ॥७॥

अन्वयः—उत्पश्यती प्रतानिनी पट्पदानिव रसप्रतानिनी सा अचोवि जहार ।
को जनः हीनबालतां न पश्यति, को मधुमतो वा लतां न काङ्क्षति ॥६१॥

जहारति । पुष्पवतो कुसुमशालिनी, प्रतानिनी प्राप्तापङ्गवादि-
विस्तारयती लता, पट्पदान् अमरानिव, रसप्रतानिनी जमशतया ।

সমন্বকৈঃ পাপনিবারিবারিभिः

शुचिप्रियो तावसिचद्वিজः शुचिः ।

रिपोर्विवर्णा वरवर्णिनो च तत्

निगम्य दीनाऽचिजलेन मेदिनीम् ॥৫৫॥

জাতাঙ্কচৌ, প্রবর্ণকাং পারিষাৎ বর্ণন্যম্, পারিদপঙ্ক্তি মিত্রমাস্তাম্,
অক্ষরত্ব সাঙ্খ্যাত্ময়াত্ম অতবান্ ।

অতপবাস অরথালঙ্কারো হৃদয়শুপ্রাধীন সংস্থিত্যে ।

“বনস্ফতিত্বমাত্রে” ইত্যমরঃ ।

স্বাপয়ত ইতি “গ্লাস্কাবলুবমত্ব” ইতি বিকল্যাচিকারাত পদে ন
ক্লমঃ, প্রবর্ণকামিতি “স্মৃ-কম—” ইत्याদিনা হ্রস্বধাতোরূপকচ্, তস্য য
নিষ্ঠাঙ্গিত্যত্ম প্রতীতীবনস্বতী ইতি কর্ম্মণি ন যতী ॥৫৪॥

বাঙ্গালী—কমে কল্পী ও তাঁহার ভাৰ্য্যা গেহে নির্মল যকে অধিষ্ঠান
করিলে, বাহুবলিতারা তাঁহানিগকে জান কদাছেতে লাগিল, তাঁহা
দেখিয়া উজ্জতা লোকেরা কৈলাসগর্ভভগ্নাত পরস্পর সংশ্লিষ্টে লতা ও
হৃৎকর উগরে বধাকারিণী বেশমানাকে অরণ করিতে লাগিল ॥৫৪॥

অন্বয়ঃ—শুনিঃ হিজঃ সমন্বকৈঃ পাপনিবারিবারিभिः শুচিপ্রিয়ৌ অসিষত্ ;
রিপোঃ বরবর্ণিনৌ চ তত্ নিগম্য বিবর্ণাং দীন্য চ (সতী) অচিজলেন মেদিনী
অসিষত্ ॥৫৫॥

অথ বারয়নিত্য লিপ্তমন্বদ্রব্যপ্রচালনাধে স্বাপয়ন্তি স্য, বৈধস্বপনন্তু
কৃত ইত্যাঙ্ক সমন্বকৈরिति । শুচিঃ স্যানাদিনা পবিত্রীভূতঃ, হিজঃ
কখিদ্রুপ্রাচ্যঃ, সমন্বকৈর্মন্বপাঠসহিতৈঃ, পাপনিবারিবারিभिः পাপ-
নাশকজলৈঃ, শুচিঃ স্ফটিকারঃ প্রিয়ো যযোসৌ পূৰ্ণযৌবনাদিতি ভাষঃ ; তৌ
হম্যতৌ, অসিষত্ অসিষিতবান্, রিপোঃ প্রতাপস্বয়, বরবর্ণিনৌ অক্ষরা

तमावसानं वसनं बभूवतुः :
 ग्रहीतुकामे युगपद्वधूत्रियौ ।
 अपत्रपिण्डः प्रथमा न सुस्थिरा
 पराऽस्थिरा विग्रहमग्रहीत् समम् ॥६६॥

च, तत् रुक्मियो राज्याभिषेचनम्, निगम्य लोकसुखादाकर्ष्य, विवर्णां
 उद्देगेन मलिनमुखी, दीना कातरा च सती, अक्षिजलेन भाविपति-
 विनाशग्रहया अश्रुजलेन, मेदिनीं भूमिम्, अक्षिपत् ।

अत्र रिपुवरवर्णिन्या अक्षिजलेन मेदिनीषेचनासम्बन्धेऽपि तत्सम्ब-
 न्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः, अक्षिपदित्येकया क्रियया तौ मेदिनीमित्युभयोः
 कर्मतयाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सूदूरः, सोऽपि च
 च्छेकानुप्रासेन संवृण्यते ।

“शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः” इत्यमरः ।

अक्षिपदिति अद्यतन्या द्वौ “अयं असु-वधि” इत्यादिना अयि
 कपम् ॥६५॥

वाङ्माला—तदनन्तरं कोन पवित्र आसनं अतिदेवदशगाठपूजक
 पापनाशक जलधारा मेहे भूदावप्रिय कुमारमभ्युदिते अतिविरु-
 क्तविलेन । ताहा अनिश शङ्करकेर जीनोरुगण उषेगे मनिनवदन च
 कातरचित्त इहेहा नवनजलधारा छूतल मिरु करिल ॥६६॥

अन्वयः—वधूत्रियौ युगपत् (एव) वसनं आवसानं तं ग्रहीतुकामे बभूवतुः ।

(क्लिप्त) अपत्रपिण्डः सुस्थिरा च मयना विग्रहं न अग्रहीत्, अस्थिरा परा तु वनं (एव)
 विग्रहं अग्रहीत् ॥६६॥

तमिति । वधूः रुक्मिभार्या श्रीरत्नोच्चीति तौ वधूत्रियौ, युगपत्
 एकदेव, वसनं युवराजोचितं वस्त्रम्, आवसानम् अभिषेकात् परं

पतिंवरां निर्मलमालभारिणीं
 श्रियं समेतां वुबुधे बधूं वुधः ।
 अबोधि मुग्धस्य पुनश्च रुक्मिणं
 वरं वरीतुं किमितीयमिच्छति ॥६८॥

सति, सभ्यो न तौ विदग्धमुग्धौ पण्डितसुन्दरौ चेति तयोः, गणः समूहः,
 तदा, इदं वक्ष्यमाणम्, पुनर्हिं वा द्विप्रकारम्, ज्ञानम्, प्रलब्धवान् ।

अत्र च्छेकानुप्रासोऽलङ्कारः ॥६८॥

वाङ्माला—उत्तमवृत्त मयिचौत्र मष्टकं ७ मूर्च्छा भवति हरेण एव
 उद्दिष्टेन हरे जनेन हरे अत्र मयत्त अलङ्कार भविष्यति कदाह्येति दिने,
 उत्तम मलान्त्रित पण्डितगण ७ सुन्दर भूषणगण एव प्रकार ज्ञान लाड
 करिजेन ॥७०॥

अन्वयः—वुधः बधूं पतिंवरां समेतां निर्मलमालभारिणीं श्रियं वुबुधे ।

मुग्धस्य इयं पुनश्च रुक्मिणं वरं वरीतुं किं इच्छति इति अरोधि ॥६८॥

पतिमिति । सुव्यत इति वुधो वुधिमाम् जनः, बधूं रुक्मिणद्विषीम्,
 पतिं वृषीत इति पतिंवरा ताम्, समेतां समागताम्, निर्मलां मालां
 विभर्त्तति निर्मलमालभारिणीं ताम्, श्रियं साक्षाद्वत्सोम्, वुबुधे नेने ;
 मालाधारित्वादलौकिकसौन्दर्याच्चेति भावः । मुग्धो मूढश्च, द्विःपति-
 वरणासम्भावनामूढत्वमित्यभिप्रायः । इयं तरुणी, पुनश्च पुनरपि,
 रुक्मिणम्, वरम्, वरीतुम्, किम्, इच्छति, इति अबोधि सम्भावितवान् ;
 मालाधारणादित्याशयः ।

अत्र एकस्या बध्वा अनेकधोद्धेखात् रूपकोत्प्रेक्षायोगाच्च उद्धेखो
 नामालङ्कारः, वृत्त्यनुप्रासश्चेकानुप्रासाभ्यां संदृश्यते ।

पतिंवरेति “नामि तम्—” इत्यादिना खप्रत्यये “इत्थारयोर्मोऽन्तिः”

वपुर्महालङ्कारेण किङ्करैः

अलङ्कृतं रुक्ममुखेन रुक्मिणः ।

महीपतेर्नन्दनकान्तिनन्दिनः

शुभान्नवीनात् समशूशुभन्मुखम् ॥७०॥

इति प्रकारागमः । मालभारिणीति “याकारो स्त्रीकृतौ ङस्त्रः क्विप्” ।

इति मालाशब्दस्य ङस्त्वान्तता । वरीतुमिति “वृद्धृण्ठमोऽपि—”

इत्यादिना इटो दीर्घत्वम् ॥६८॥

वाङ्माला—ययः लक्ष्मीपदेवौ पतिव्रतग करिवाय अञ्जदे एन निष्पन्न
माणा लहेया आनिद्याह्वेन हेहा रुक्मिणश्चैव नयत्वे बुद्धिमान् लोकेवा
मने करिणेन, आय निर्वोद लोकेवा मने कविन वे, ‘एहे उरुणी वि
आदाय पतिव्रतग करिवाय हेहा करिजेहे ?’ ॥७०॥

अन्वयः—किङ्करैः रुक्ममुखेन महालङ्कारेण रुक्मिणः वपुः अलङ्कृतं, (तस्य)

नवीनात् शुभान् नन्दनकान्तिनन्दिनः महीपतेः मुखं समशूशुभत् ॥७०॥

वपुरिति । किङ्करैर्भृत्यैः, रुक्ममुखेन स्वर्णालङ्कारादिना, महा-
लङ्कारेण प्रसक्तभूषणेन, रुक्मिणी वपुः शरीरम्, अलङ्कृतं शोभितम्,
तच्चालङ्कारम्, नवीनात् नूतनात्, शुभात् पुत्रस्य यौवराज्याभिप्रेक्षरूपात्
मङ्गलव्यापारात्, नन्दनस्य पुत्रस्य कान्त्या शोभया नन्दति, आनन्द-
मनुभवतीति तस्य, महीपते राज्ञौ भोषकस्य, मुखं वदनमण्डलम्,
समशूशुभत् सम्पक्शोभितवत् । अच्छे ! मङ्गलाश्चर्यमेतदिति भावः ।

अयं कारणीभूतमलङ्कारं युवराजे, तत्कार्यभूतं मुखशोभनन्तु
राजनि भोषक इति कार्यकारणयोर्भिन्नदेशवर्त्तित्वादसङ्गति-
र्नामालङ्कारः पूर्ववदनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥७०॥

ଅରନ୍ ଯଦା ସନ୍ତତବତ୍ସବତ୍ସଲ:

ଭୁବ: ପ୍ରଦାନଂ କୃତବାନ୍ କୃତୋ ନୃପ: ।

ମହାମହୋଭାରଭରାଟିବାପତତ୍

ତତା ପଦାଗ୍ରେ ଽସ୍ୟ କୁମାରମସ୍ତକମ୍ ॥୭୧॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ହୃତୋବା ଅର୍ଗଳବାଦପ୍ରକୃତି ଉତ୍ତମ ଦୟାକାରଦ୍ୱାରା କୁନ୍ତୀର
ଏତ୍ରୀଶ୍ରୀ ଅଳହତ କରିଦାହିନ; କିନ୍ତୁ ତାହା ମୁଦେବ ମୌନ୍ୟଦାନର୍ପଣେ
ଆନନ୍ଦିତଚିତ୍ତ ରାଜା ଭୀଷ୍ମଦେବ ମୁଖମଣ୍ଡଳରେ ନୂତନ ସାଙ୍କଳିକ ବାପାବ-
ନିବଦନ ଖୋଦିତ କରିଳ । ୧୦୧

ଅନ୍ବୟ:—ଯଦା ସନ୍ତତ ବତ୍ସବ ବତ୍ସଲ, କୃତୋ (ଏ) ଅରନ୍ ନୃପ' ଭୁବ' ପ୍ରଦାନ'
କୃତବାନ୍; ତତା କୁମାରମସ୍ତକ' ମହାମହୋଭାରଭରାଦିବ ଏସ ପଦାଗ୍ରେ ଅପତତ୍ ॥୭୧॥

ଅରକ୍ଷିତା । ଯଦା, ସନ୍ତତଂ ସର୍ବଦା ବତ୍ସେ ପୁତ୍ରାଦୀ ବତ୍ସମଲ: ସ୍ନେହଶୀଳ:,
କୃତୋ ସର୍ବକାର୍ଯ୍ୟନିପୁଣସ୍ତ, ଅରନ୍ ଶତ୍ରୁ:, ନୃପୋ ଭୀଷ୍ମକ:, ଭୁବୋ ରାଜ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରଦାନଂ
ରୁକ୍ମିଣୀ ସମର୍ପଣମ୍, କୃତବାନ୍; ତତା, କୁମାରସ୍ୟ ଯୁବରାଜସ୍ୟ ରୁକ୍ମିଣୀ
ମସ୍ତକମ୍, ମହାନ୍ ଯୋ ମହା ରାଜ୍ୟସ୍ୟ ଭାରତ୍ୟସ୍ୟ ଭରାଦିଷ୍ଟାସାଦିବ, ଏସ୍ୟ
ନୃପସ୍ୟ ଭୀଷ୍ମକସ୍ୟ, ପଦାଗ୍ରେ ଅପତତ୍ସ୍ତୁତ୍ବେ, ଅପତତ୍; ରୁକ୍ମୀ ଭୀଷ୍ମକପଦେ
ନମସ୍ତକାରେତ୍ୟର୍ଥ: ।

ଅତ୍ର ମହାମହୋଭାରଭରାଦିବେତି ହୃତୁତ୍ପ୍ରେସାଳଦ୍ୱାର: ଶତ୍ତ୍ୱନୁପାସନ୍ଧିକାନୁ-
ପାସନ୍ଧେତି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ: ।

“ବର୍ଣ୍ଣିୟାନ୍ ଦଶମୀ ଘାୟାନ୍ ଜୀନୋ ଜୀର୍ଣ୍ଣା ଅରକ୍ଷିପି” ଇତ୍ୟମର: ।
“ବତ୍ସ:” ଶିଶୁଃ ଓ ପୁତ୍ରଃ ଓ” ଇତି ଦ୍ୱିମବନ୍ଧ: ॥୭୧॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ମର୍ଜନା ମୁଦ୍ରବତ୍ସଲ ଓ ମର୍ଜକାର୍ଥେ ନିପୁଣ ରାଜା ଭୀଷ୍ମକ
ସଦନ ଯୁବବାସ କୁନ୍ତୀର ହୃତେ ରାଜା ଗବର୍ପଣ କରିଲେନ, ତଦ୍ଦିନ ବିଶାଳ ପୃଥିବୀର
ଭାଗେହି ଯେନ କୁନ୍ତୀର ମହକଣ୍ଠୀ ଭୀଷ୍ମଦେବ ଚରଣମନ୍ତ୍ରେ ପତିତ ହେଲ । ୧୦୧

প্রকাশিতাশীর্ষমুখজন্মনাং মুখাৎ

রহোগতস্ত্রৈণকুলাদুলুধ্বনি: ।

জয়ধ্বনি: স্বস্তিবচস্য সর্বত:

নরেন্দ্রবর্গাদুদতিষ্ঠদেকদা ॥৩২॥

স্বন: স তৌর্য্যত্রিকনিস্বনৈ: সহ

সমুদ্ররত্নচতরস্তদাঃশ্রিত: ।

রমাপ্রদানৈ পবনেন বিদ্রুত-

সমুদ্রকল্লোলরবানবাহসত্ ॥৩৩॥

অন্বয়:—মুখজন্মনা মুখাৎ প্রকাশিতা আশী, রহোগতস্ত্রৈণকুলাৎ উলুধ্বনি, সর্বত জয়ধ্বনি, নরেন্দ্রবর্গাৎ স্বস্তিবচস্য একদা উদতিষ্ঠত্ ॥৩২॥

প্রকাশিতৈতি । মুখাদুমুখ্যো বদনাজ্জন্ম যেষা তে মুখজন্মনো ব্রাহ্মণ্যশোভাম্, মুখাৎ, প্রকাশিতা নির্গতা, আশীরাশীর্বাঃ, রহোগত' নির্জনস্থিত' পটান্তরালগতমিত্যর্থ' যত্ স্বৈককুলং স্বীসমূহস্যস্মাৎ, উলুধ্বনি:, সর্বত উক্তে তরৈষ্য. সর্বম্যো জনৈষ্য., জয়ধ্বনি', নরেন্দ্রবর্গাৎ রাজসমূহাৎ, স্বস্তিবচ: শুভমস্তিতি বাক্যশ্চ, একদা, উদতিষ্ঠত্ ।

অথ উদতিষ্ঠদিত্যেকায়া ক্রিয়য়া আশীরাদীনা কৰ্ম্মতয়াভিসম্বন্ধা-
—সুত্বযোগিতালঙ্কার: প্রথমপাদগতলাটানুপ্রাশেন সংঘৃণ্যতে ॥৩২॥

বাচ্যনা—ব্রাহ্মণগণের মুখ হইতে নির্গত আশীর্কান, অলব্রাহ্মণিত নাশীগণ হইতে উলুধ্বনি, অথ সকল ব্যক্তি হইতে স্বধ্বনি এবং ব্রাহ্মণ হইতে অতিবাক্য এক সমুহই উদ্ভূত হইল ॥৩২॥

অন্বয়:—তদা উদতঃ স স্বন তৌর্য্যত্রিকনিস্বনৈ সহ শ্রিত সমুদ্রত্ন (মন) রমাপ্রদানৈ পবনেন বিদ্রুতসমুদ্রকল্লোলরবান্ অবাহসত্ ॥৩৩॥

প্রসূনহৃদির্নিপপাত রুক্মিণ্যঃ

জনাখিহস্তাত্ কিল যা তনুপরি ।

বিনিঃসৃতা ভীষকপাণিপল্লবাত্

হিরণ্যহৃদ্যিগুপজ্জিগায় তাম্ ॥৩৪॥

স্বন ইতি । তদা, চতুতরঃ, স স্বনো মিলিতশব্দঃ, তৌর্য্যমিকস্য
নৃত্যগীতবাখ্যানা নিস্বনে শব্দেঃ সংঘঃ, অভিতঃ সর্বতঃ, সমুসরণ্ বিপরণ্
সন্, রনায়া ললীদেয়াঃ, প্রদানি নাবায়ণায় প্রদানকালে, পবনে
বায়ুনা, বিদ্রুতস্য চত্বলিতস্য সমুদ্রস্য কল্লীলরবান্ মহাতরঙ্গশব্দান্,
অবাচসন্ চপচসিতবান্ ।

অতাবদ্বাসেন সাহস্রমুখনাহার্যোপমালঙ্কারঃ, তেঁকামুপ্রাসো চত্বসু-
প্রাসযেতি সংহৃষ্টিঃ ।

.. “তৌর্য্যমিক” নৃত্যগীতবাখ্যম্” ইত্যমরঃ ॥৩৩॥

বাল্লভা—সেই উচ্চতর শব্দ নৃত্য, গীত ও বাখ্যের শব্দের সহিত
মঙ্গল নিকে বিচরণ করিতে থাকিয়া নাবায়ণের হৃদে ললীদেবীকে
মস্তপ্রদান করিবার সময়ে বায়ুমকানিত সমুদ্রের মহাতরঙ্গের শব্দকে
উপহাস করিতেছিল ॥৩৩॥

অন্বয়ঃ—জনাখিহস্তান্ যা প্রসূনহৃদিঃ রুক্মিণ্য, তনুপরি নিপপাত, কিল,

ভীষকপাণিপল্লবাত্ গুপজ্জিগায় তাং জিগায় ॥৩৪॥

প্রসূনেতি । জনালিহস্তাল্লোকসমূহকরাণ্, যা প্রসূনহৃদিঃ পুষ্প-
হৃদিঃ, রুক্মিণ্যো যুবরাজস্য তনোঃ শরীরস্বোপরি, নিপপাত কিল ;
ভীষকস্য পাণিপল্লবাত্, যুগপদেকদৈব, বিনিঃসৃতা বিনির্গতা হিরণ্যানাং
সুবর্ণানাং হৃদিঃ, তাং প্রসূনহৃদিম্, জিগায় জিতবতী ; অতিরেকা-
দিত্যাশ্রয়ঃ ।

প্রতর্পয়ন্তো হৃদয়ং দয়ার্থিনঃ
স্তুতোরিতৈর্বন্দিজনা ববন্দিরে ।

বসুপ্রভূষাং বসুধাতলে হি ন
স্তুতেরभावो भवतीह कर्हिचित् ॥৩৫॥ ✓

অমুং কিমু শ্রীযপলায়িতা নবা
সরস্বতীতীথ পরোচিতুং জয়ম্ ।

অতএবান্ন প্রসূনভৃগুপেদযা হিরণ্যভৃগুপেরাধিক্যবর্ণনাঙ্গতিরেকা-
লঙ্গার: ॥৩৪॥

বাঙ্গালী—লোকসমূহেব হুত হইতে যে পুষ্পবৃষ্টি রঞ্জীর দেহের
উপরে পতিত হইল; রাখা ভীষ্মকের হৃৎপদ্মব হইতে নির্গত স্বর্ণ বৃষ্টি
সেই পুষ্পবৃষ্টিকে জয় করিল ॥৩৪॥

অন্বয়:—দয়ার্থিনঃ বন্দিজনা: স্তুতোরিতৈঃ হৃদয়ং প্রতর্পয়ন্তা: ববন্দিরে । হুত
বসুধাতলে হি কৰ্হিচিৎ বসুপ্রভূষাং স্তুতে, অभाव: ন भवति ॥৩৫॥

প্রতর্পয়ন্ত ইতি । দয়ার্থিনো যুবরাজস্বৈব স্ত্রপাভিলাষিণঃ,
বন্দিজনা: স্তুতিপাঠকা:, স্তুতোরিতৈ: প্রশংসাযাক্তৈ:, হৃদয়ং যুবরাজস্য
মন:, প্রতর্পয়ন্ত: সন্তোষয়ন্ত: সন্ত:, ববন্দিরে যুবরাজং মিত্যেবিরি । হুত
বসুধাতলে হি, কৰ্হিচিৎ, বসুপ্রভূষাং ধনস্বামিনাম্, স্তুতৈ: প্রশংসায়া:
অभावো ন भवति, প্রায়েণ সর্বৈরেব তত্বা: কৰ্ম্মাদিতি भाव: ।

অথ সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোऽর্থান্তরন্যাসোলঙ্গারক্ষে কান্ত-
প্রাঙ্গেন সংস্রব্যতে ॥৩৫॥

বাঙ্গালী—দয়াজিলাগো স্তুতিপাঠকের। স্তুতিবাক্যে যুববাহু রঞ্জীর
হৃদয় মস্তকে করিতে আবিষ্কৃত ভীষ্মের বন্দনা করিতে লাগিল । কারণ,
এই পৃথিবীতে কোন মনুষ্যই বনিগণের স্তুতিবাক্যের অকাব হয় না ॥৩৫॥

सुखे सुनोनाममनाक् प्रशंसतां
 स्वतः सपत्नीगतमत्सरादगात् ॥७६॥
 नृपः पुराणः करमेकधाऽनयत्
 परं कुमारोऽप्यपरं ग्रहोप्यति ।
 अहो दरिद्रस्य विपत् पदे पदे
 पुरोऽक्षरन् जानपदा जना इति ॥७७॥

अन्वयः—चपला श्रीः अमु आश्रिता किमु न वा इति स्वयं परीक्षितुमिव
 सरस्वती स्वतः चमनाक् प्रशंसतां सुनोनां सुखं सपत्नीगतमत्सरात् अगात् ॥७६॥

अमुमिति । चपला चञ्चला, शीलं लोः, अमुं युवराजं रुक्मिणम्,
 आश्रिता किमु न वा, इति, स्वयमात्मना, परीक्षितुमिव, सरस्वती
 वाग्देवी, स्वतः आत्मन एव प्रेरयया, अमनागन्तव्यं यथा आत्तया,
 प्रशंसतां सुनोनां सुखे, सपत्नीगतां यो मत्सरी विहेयस्तस्यात्,
 अगादगमत् । अन्योऽपि समीपमुपेत्यैव परीक्षते ।

अत्र परीक्षितुमिवेति फलोत्प्रेक्षाद्वारश्चेकाशुभासश्चेति संसृष्टिः ।

“किञ्चिदीपव्यनागत्वे” इति “मत्सरोऽन्वशुभदेयि” इति वामरः ॥७६॥

वाद्याली—कृष्णा वक्षी आगिरा देहात्क आश्रयं करिशाह्नेन किं न
 देशं पत्नीका करिवाग्नं वृष्टे देन मरुदती अताड्य आश्रयाकारी इति-
 गणेश सपत्नीगत विहेयनिवहनेन आगिराहिनेन ॥७७॥

अन्वयः—पुराणः नृपः एकधा करं अनयत्, परं कुमारः अपि अपरं ग्रहोप्यति ।

अहो दरिद्रस्य पदे पदे विपत् इति जानपदाः जनाः पुरः अक्षरन् ॥७७॥

नृप इति । पुराणः प्राचीनः, नृपो भोषकः, एकधा एकप्रकारं
 राजशास्यमित्यर्थः, करं भागधेयम्, अनयत् अगच्छात्, परमितोऽनन्तरम्,

ततश्च दीना नृपदानतोपिताः

तयोस्तृतीयं प्रभुमीपुरीदृश्यम् ।

ग्रहेण दुःखञ्च सुखञ्च दानतः

इयं गतिर्जागतिकी हि सर्वतः ॥७८॥

कुमारी युवराजोऽपि, अपर युवराजग्राह्यं करम्, ग्रहीष्यति । अहो इति विषादं, दृष्टिद्वय पदे पदे विपत्, इति, जानपदा देशवासिनी जना, पुरा पूर्वम्, अस्मरन् अमादमन्वन्त ।

अत्र कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार, हृत्पु-
त्रासम्बन्धेकातुप्रासश्चेति सदृष्टि ॥७७॥

वाञ्छाना—प्राचीन राजा एक प्रकार कब (शाजना) लईदेन,
एथन आदार युवराज अछ प्रकार कब लईदेन । हाय । दृष्टिद्वय पद
पदमेइ विपन्न इहेया बाबे, जनबागी प्रजावा प्रथमे एहेरूप मन
कदिशाहिन ॥११॥

अन्वय,—ततश्च दीना नृपदानतोपिता (सन्त) तयो तृतीय ईदृश्य प्रभु ईषु ।
ग्रहेण च दुःख दानतश्च सुख (जान) इयं हि सर्वत जागतिकी गति ॥७८॥

रात इति । ततश्च पूर्वविधस्मरणान्तरश्च, दीना दृष्टिदा जना,
नृपस्य भीष्मकस्य दानेन तापिताः सन्त, तयोर्भोग्यककम्पितोऽस्मृतौयम्,
ईदृश्यं दातारमेव, प्रभु राजानम्, ईषुरभिलषितवन्त, एतस्माद्दयादिव
तस्मात्तृतीयादपि ईदृशलाभावावश्यकत्वादिति भावः । ग्रहेण आत्मन-
सकाशादन्यकर्तृकग्रहणेन च, दुःखं स्यात्, अतएव पूर्वश्लोके दुःख-
मुक्तमित्याशयः । आत्मनि दानतश्च सुखं स्यात्, इयं हि, सर्वत सर्वत्र,
जगत इयं जागतिकी जगद्वासिना सर्वेषामेवेत्यर्थः, गतिरवस्था भवति ।

अत्र तृतीयस्य प्रभारिच्छाया असम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयाति-

अनुत्तमान्नैः परिपूरितोदराः

महोत्तमात्राग्रननिष्फलोद्यमाः ।

परं व्ययीदन्नविवेकिनो जनाः

असावधानस्य सुखेऽपि दुःखिता ॥७८॥

रत्नहारः, सामान्येन विग्रियसमर्थं नरूपोऽर्थांतरन्यासश्चेकानुप्रास-
ञ्चोत्थेतेषां मियो निरपेक्षतया संसृष्टिः ॥७८॥

वाङ्मना—ताहार पर मद्रिज लोकेवा बाकाव नाने मद्धे इहेषा
ताहादेव दुडीय एहेरुग आर एकटी बाजा कायना करिजे लागिल ।
कारण, निखेर निकट इहेते केइ कोन वञ्च नईले छुःथ हय, आर
निजेके मान करिजे अथ इहेवा थाके, इहाई त अगवाभी लोकेव
मनेर गति ॥१८॥

अन्वयः—अविवेकिनः जनाः अनुत्तमान्नैः परिपूरितोदराः (अतएव) महोत्तमा-
त्राग्रन-निष्फलोद्यमाः (सन्तः) परं व्ययीदन् । असावधानस्य सुखे अपि दुःखिता
(भवति) ॥७८॥

अनुत्तमेति । अविवेकिनो विवेचनशून्या जनाः, अनुत्तमान्नैः प्रथम-
दत्तेर्निष्कृष्टाद्यैः शाकादिभिरेव, परिपूरितानि उदराणि यैस्तै, अतएव,
महोत्तमात्राग्रमन्तरदत्तानामुत्कृष्टखाद्यानां पूपादीनाम् अशने
भक्ष्ये निष्फलं उद्यमो येषां ते तादृशाः सन्तः, परमत्यन्तम्, व्ययीदन्
विषया अभवन् । तथाचि, असावधानस्य पूर्वापरकर्तव्यावधानरहितस्य
जनस्य, सुखेऽपि सुखस्थानेऽपि, दुःखिता भवति ।

अत्र द्वितीयपादार्थे प्रति प्रथमपादगतपदार्थो द्वितुरिति पदार्थद्वैतुः
काव्यलिङ्गमलहारः, सामान्येन विग्रियसमर्थं नादर्थान्तरन्यासश्चानयोः
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ॥७८॥

গৃহে গৃহে নাত্যসমীচণচক্ষণা
অনেকদুঃখপ্রভৃতা জনা অপি ।
ভবাদিসুক্কানিব যোগিনস্তদা
প্রমেনিরে স্থান সুখিতান চিরাদিব ॥৮০॥
গৃহপ্রয়াণে ধরণীভৃতা গণ
কুমারপাণাবুপহারমর্ষয়ন্ ।

বান্ধালা—বিবেচনাশূন্য লোকেরা প্রথমতঃ নিবৃদ্ধে বাস্তববাদ উন্নত
পরিপূর্ণ করিয়া ফেলিয়াছিল সুতরাং তবে আর উদ্ধৃষ্টে বাস্তব বাইতে
পারিল না, অতএব তাহারা তখন অত্যন্ত বিব্রত হইয়া পড়িল। কারণ,
অসাবধান লোকের স্বপ্ন, সম্ভাবনামূলক হুংস আনিয়া উৎস্থিত হয় ॥৭৯॥

অন্বয় —অনেকদুঃখপ্রভৃতা জনা অপি গৃহে গৃহে নাত্যসমীচণচক্ষণা (সন্ত)
যোগিন ভবাত্ বিসুক্কান ইব তদা স্থান চিরাত সুখিতানিব প্রমেনিরে ॥৮০॥

গৃহ ইতি । অনেকদুঃখ প্রভৃতা পরিপূর্ণা, জনা অপি, গৃহে গৃহে
নাত্যসমীচণ্যে নটকার্য্যভিনয়দর্শনন লয় চতুস্ব আনন্দো যৈষা ত
তাৎপর্য্য সন্ত, যোগিনো জনা, ভবাত্ সমারাণ্য, বিসুক্কান্ স্থানিব,
তদা, স্থান আলন, চিরাত, সুখিতান সম্ভ্রাতসুখানিব, প্রমেনিরে ।

অন্য শ্রীতীপমাচ্ছেকানুপ্রাসযো সমৃষ্টিরলভ্যার ।

“নির্ব্যাপারস্থিতৌ কালবিশ্রেষ্টাতৃসবযা ঘণ্য” ইত্যমর ॥৮০॥

বান্ধালা—যোগীরা কোন সঙ্গারমুক্ত আপনাদিগকে চিরস্থায়ী
বলিয়া মনে করেন সেইরূপ অনেক দুঃখ পরিপূর্ণ লোকেরাও গৃহে
গৃহে অভিনয় দর্শন করিয়া তানন্মিত হইয়া আপনাদিগকে চিরস্থায়ী
বলিয়া মনে করিতে লাগিল ॥৮০॥

पुरातनाय प्रभवे निजां निजां
शिरःप्रणामेन ददाविवोच्चताम् ॥८१॥
अधना धनानि च भुवं भुवोऽर्थिनः .
सुधिताः सुधावद्भुविधास्रमाप्रुवन् ।
अवनीपतावभिनवे हि रुक्मिणि
कमलालयेव निखिलालयाऽभवत् ॥८२॥

अन्वयः—धरणीभृता गणः, गृहप्रयागे कुमारपात्री उपहारं अर्पयन् शिरः-
प्रणामेन पुरातनाय प्रभवे निजां निजां उच्चतां ददौ इव ॥८१॥

गृह इति । धरणीभृतां गणः राज्ञां समूहः, गृहप्रयागे स्वस्व-
भवनगमनसमये, कुमारस्य युवराजस्य रुक्मिण्यः पात्रीं दत्ते, उपहारम्,
अर्पयन् वितरन्, शिरसां प्रणामेन अवनमनेन, पुरातनाय प्राचीनाय,
प्रभवे राज्ञे भोष्ककाय, निजां निजाम् उच्चताम्, ददाविव । उच्चानां
शिरसाम् अवनमनेन तदुच्चतात्यागसूचनादिति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी याथा क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥८१॥

वाङ्मानी—राजगण आगम आगम भवने राईवार समये युवराज
श्रीरत्न २८९ उगहार समर्पण करिशा (नखर विद्या) २८८ अवनमन कर्या
प्राचीन राज्ञा तीव्रकरे देन आगम आगम उक्तता दान करिलेन ॥८१॥

अन्वयः—अधना धनानि, भुवोऽर्थिनः भुवं, सुधिताश्च सुधा-वद्भुविधास्र-
माप्रुवन् । रुक्मिणि अभिनवे अवनीपती (सति) हि कमलालया निखिलालया इव
अभवत् ॥८२॥

अधना इति । अधना दरिद्राः, धनानि, भुवोऽर्थिनो भूमिधातकाः,
भुवं भूमिम्, सुधिताः सुधातीक्ष्ण्य जनाः, सुधावदमृतमिव धद्भुविधास्रम्,
आप्रुवन् अलमस्त । रुक्मिणि भोष्कक्ये उपलब्धे, अभिनवे, अवनीपती

स्वराज्ये सुप्राज्ये तनयमभिपिञ्चन्नरपतिः
 न लेभेऽन्तः शान्तिं ममुचितसुतादानरहितः ।
 स्थितो यः संसारे यतिनपितधर्मं स्मृहयति
 मरुस्थाने तृणाङ्गमृगयति स मुग्धः किं जलम् ॥८३॥
 इति श्रीहर्षिदामस्तौ रक्षिणीहरणे महाकाव्ये
 रक्षिराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ॥१०॥

युवराजं सति हि, कमलालया लक्ष्मीः, निखिलं सर्वं भवनमेव आलये
 प्राश्रयो यस्याः सा तादृशी इव अभवत् ।

अत आग्रवन्वित्येकया क्रियया अधनादीनां कर्तृतया धनादीनाञ्च
 कर्मतयाभिसम्बन्धात्पथ्ययोगितालङ्कारः, कार्येण कारणमर्थना-
 दर्थान्तरन्यासः, वाच्या गुणोत्पन्ना श्रित्येतयामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः,
 सोऽपि पुनर्वत्यनुप्रासेन संस्पृश्यते ।

मङ्गभाषिणी वृत्तम्—“मजसा जगौ च यदि मङ्गुभाषिणी” इति
 मरुस्थानम् ॥८२॥

ଆସୀତ । ଅତଏବ, ଅନ୍ତର୍ମନସି, ଶାନ୍ତିଂ ନ ଲେଭେ । ତତ୍ତ୍ଵା ଚ, ଯୋ ଜନଃ, ସଂସାରେ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟାଂ, ସ୍ଥିତଃ ସନ୍, ଯତିମିଚ୍ଛିନ୍ତିତଦ୍ବିଧେଃ ସବ୍ରାଣିଭିଃ ଲପିତଃ ଅମୀଘୋ ଯୋ ଧର୍ମଃ ଶାନ୍ତ୍ୟାଦିଗୁଣସମ୍, ସୃଷ୍ଟୟତି ଶ୍ଵଭୁମିଚ୍ଛତି । ଶ୍ଵ ସୁଗ୍ଧୋ ମୃଦୋ ଜନଃ, ତତ୍ତ୍ଵାଽପିପାସାର୍ତ୍ତଃ ସନ୍, ମହତ୍ୟାନି ମହତ୍ତମୌ, ଜଳମ୍, ଗ୍ରହାୟତି ଅଗ୍ନିଷ୍ଠତି କିଳ । ମହତ୍ତମୌ ଜଳମିବ ସଂସାରେ ଶାନ୍ତିର୍ନାଂଶୀତି ଭାବଃ ।

ଅଥ ଶାନ୍ତିଲାଭାଭାବଂ ପ୍ରତି ସମୁଚିତ-ସୁତା-ଦାନ-ରହିତ ଇତି ପଦସାର୍ଥଂ ହେତୁରिति ପଦାର୍ଥ-ହେତୁକଂ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗମଲଙ୍ଘ୍ୟଃ, ପରାଽଽପି ତୁ ଅସମ୍ଭବଽସ୍ତୁତ୍ୟନ୍ତ୍ୟା ନିର୍ଦ୍ଦର୍ଶନା, ଶ୍ଵେକାଦୁପାସର୍ତ୍ତେତ୍ୟେବା ମିଥୋ ନିରପେକ୍ଷତୟା ସଂସ୍ପଃ ।

“ମୁହୂର୍ତ୍ତ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ମାନ୍ୟମ୍” ଇତ୍ୟାଦିମତଃ । “ସୁଗ୍ଧଃ ସୁନ୍ଦରମୃଦୁଧୋଃ” ଇତି ବିଷୟଃ ।

ମିଷ୍ଟରିଷି ଇତ୍ୟମ୍—“ରଶ୍ମି ଚନ୍ଦ୍ରଂ ଶିଖା ଯ-ମ-ନ-ସ-ମ-ଶ୍ଵାଗଃ ମିଷ୍ଟରିଷି” ଇତି ଲକ୍ଷ୍ୟାତ୍ ॥୮୩॥

ଇତି ଶ୍ରୀହରିମଦ୍ଭକ୍ତକବ୍ୟାଶ୍ରମବିଚିତ୍ରାୟା ରୁକ୍ମିଣୀହରଣଠୀକାୟା

ବିନିତାୟାଂ ତତ୍ତ୍ଵୀୟଃ ସର୍ଗଃ ॥୧॥

ବାଞ୍ଛାଞ୍ଜା—ଭୀଷ୍ମବରାଜା ନିଗ୍ରେବ ବିଶାଳ ବାଞ୍ଛା ପୂର୍ବକେ ଅଭିବିକ୍ତ କବିଶାଠ ବିବାହସାଗ୍ରା କହ୍ନା କର୍ମିନୈକେ ସୋଗାମାତ୍ରେ ଦାନ କରିତେ ନା ପାଦାୟ ମନେ ଆଞ୍ଜି ପାରେତେ ଜାଗିଲେନ ନା । କାରଣ, ସେ ଲୋକ ସଂସାରେ ଥାକିବା ମନ୍ୟାମୌର ଶାନ୍ତି ଲାଭ କରିବାର କାମନା କରେ, ସେହି ମୃତ ଲୋକ ମିମାମାର୍ତ୍ତ ହେବା ସରୁକୃନିତେ ଧନ ଆଶ୍ଵେଷଣ କରେ ॥୮୩॥

चतुर्थः सर्गः ।

—:०:—

विषयस्य नृपचिरं रसान्
रसयन्स्तद्विरतौ रतिं दधे ।

स्वदितान्ननिवारितक्षुधः ॥१॥

सुलभा सापि सुधा सुधायते ॥१॥

अन्वयः—नृपः चिरं विषयस्य रसान् रसयन्स्तद्विरतौ रतिं दधे । स्वदितान्न-
निवारित-क्षुधः सुलभा सा सुधा अपि सुधायते ॥१॥

विषयस्येति । नृपो भोषकः, चिरम्, विषयस्य भोग्यपदार्थस्य
सकृच्चन्दनवनितादेः, रसान् स्वादान्, रसयन् अनुभवन्, तस्य अनुभवस्य
विरतौ समाप्तौ, इतिममुरागम्, दधे क्रमेण धारयामास । क्रमिक-
तदनुभवेच्छावृत्तेः शान्त्यभावादिति भावः । तथा च, स्वदितेन भुक्तेन
नन्देन निवारिता क्षुत् क्षुधा यस्य तस्य तादृशस्य जनस्य, सुलभा सा
प्रसिद्धा, सुधा अमृतमपि, सुधायते सुधेवाचरति इथा भवतीत्यर्थः ।
क्षुधा सत्ये निकृष्टमप्यन्नं रोषते, तदसत्ये तु सुधापि सुधा स्यादिति वत्
चिरविषयभोगेन नृपस्य पुनस्तद्भोगविराग एव जात इत्याशयः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेकानु-
प्रासो इत्यनुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

“रस आस्वादने” इति चौरादिकी रसधातुः ।

अस्मिन् सर्गे सुन्दरी नाम वृत्तम्—“अयुजोर्यंदि सौ जगौ युजोः
सभरालगौ यदि सुन्दरी तदा” इति श्रवणात् ॥१॥

परिचिन्तयतयितच्चिरं

विषयस्तस्य सुखायते स्म न ।

अधिकं दुरमणौ समुद्यति

न कियद्दीपयते हि दीपिका ॥२॥

सह वासनया भुवः प्रभोः

तनुरासीत् क्रमगस्तथा क्षणा ।

यहतोऽपि चिरं धराधुरां

तनुमारोऽपि सुदुःसहो यथा ॥३॥

वाङ्मनो—तीव्रक चिन्तनं दिव्यलोकेन यम् अग्रतः कविज्ञा,
क्रमतः तादाव न्याय्यविषये मनोनिर्देशः कथितम् । कथम्, यत्र
उक्तं कथायां तादाव न्याय्यं निवृत्तिं प्रादेशं वा, तादाव निवृत्ते अनायासमन्ता
अग्रतः कोन काष्ठे नागे ना ॥१॥

अन्वयः—विषयः चिरं चित् परिचिन्तयत तस्य न सुखायते स्म । हि दुरमणौ
अधिकं समुद्यति (कति) दीपिका कियत् न दीपयते ॥२॥

परीति । विषयो विषयभोगः, चिरं दीर्घकालम्, चितं यद-
भासानम्, परिचिन्तयतः सर्वथा ध्यायतः, तस्य भीषकस्य, न सुखायते
स्म न सुखं वेदयते स्म । हि तथाहि, दुरमणौ मुख्यं, अधिकं समुद्यति
उदयमाने सति, दीपिका च दूरी दीपः, कियदपि यस्तु, न दीपयते न
प्रकाशयति ।

निजपूर्वदशावसानतः
सकलस्रोहविहीनतावशात् ।
समकोचि ग्रने मुमुक्षतो
नृपतेर्दीपशिखेव वासना ॥४॥

अन्वयः—सुख प्रभो वासनया सह तनु क्रमय तथा कृपा आसीत् । यथा
विराट् धराधुरा वदतीति तनुभाषीति सुदु सह अभवत् ॥३॥

सहेति । भुवः प्रभोर्भोषकस्य, वासनया विषयभोगेच्छया सह,
तनुः शरीरम्, क्रमयः, तथा कृपा, आसीत् । यथा, विरम्, धराधुरा
पृथिवीभारम्, वदतो धारयतोऽपि तस्य, तनीः शरीरस्य भारीऽपि,
सुदु सह अभवत् ।

अत्र सञ्जीवितिरुद्धारः ।

धराधुरामिति धराया धूः धराधुवा ताम् “धुरनस्य च” इति
राजादित्वादनुपगत्यै “स्त्रियामादा” इत्याप्त्ययः ॥३॥

वाग्मिणा—वाग्मा तीव्रकेर विषयजागृच्छार गदित्थै उद्धार शरीर
क्रमः नेहेकम् कृणु हरेण, साहाय्ये त्विनि त्विरुक्तान् पृथिवीर उद्धार
वदन करिणो उद्धारणे उद्धार नेहेक उद्धार वदन करीष्य अतिदुष्कर
दहेहाहित ॥३॥

अन्वयः—मुमुक्षत नृपते वासना दीपशिखेव निजपूर्वदशावसानत सकल स्रोह-
विहीनतावशात् (च) ग्रने समकोचि ॥४॥

निजेति । मुमुक्षतो मुक्तिमिच्छतः, नृपतेर्भोषकस्य, वासना विषय-
भोगेच्छा, दीपशिखेव, निजा स्वकीया या पूर्वदशा विषयवृत्तावस्था
वर्त्तिष्य तथा अवसानत वैराग्याद्वाद्वाच्य अवसानेन, सकलेषु पुत्रादि-
परिजनेषु यः सञ्जीव वात्सल्यं सकलस्रोहः समस्ततेजस्य तस्य विहीनता-

अथमप्यनपास्तसन्निधिः-

मतिहृदयामनुरागिणीं चिरम् ।

परिहाय नृपो नृपत्रियं

समुदासे स मुदा शनैः शनैः ॥५॥

यथात् वेराम्येण दाहेन च राक्षित्यात्तोः, शनैर्मन्दं मन्दम्, समकोपि
कोणा अभूत् ।

अथ शैतो पूर्वोपनालहारः ।

“इमावस्या दीपवर्जोर्विस्तान्ते भुवि योपिति” इति मेदिनी ।

“को हृष्टैलादिकरस-द्रव्ये व्यात् सौहृदपि च” इति विश्वः ॥३॥

वाङ्माला—औघकृदाणां उधनं भुक्तिं कायनां कविरुतेहिमनः, हृत्तवा
तांशत्र भूर्त्त अवह्वात्र अवमानं पट्टिवाहिन एव नृपय परिचनेन उगरेन
वाधनां छिद्रोदितं तद्वैराहिन, अतएव तांशत्र विवदोद्गम्य ईष्ठा
भोगनिधाय छात्रं शोचं शोचं कोना हृष्टैतं जातिम् ॥३॥

अन्वयः—स नृपः अथ अपि अनपास्तसन्निधिं अतिहृदयां चिरं अनुरागिणीं
नृपत्रियं परिहाय मुदा शनैः शनैः (विषयान्) समुदासे ॥५॥

वर्त्यमिति । स नृपो भौय्यकः, अथमपि, न अपास्तो न परित्यक्तः
सन्निधिः सामोप्यं यया ताम्, अतिहृदयाम् अतिमयिनं प्रियाम्, चिरम्,
विमयतासम्बन्धे न अनुरागः अस्या असौति ताम्, अनुरागपात्रोमित्यर्थः,
नृपत्रियं राजलक्ष्मीम्, परिहाय परित्यज्य, मुदा आनन्देनैव, शनैः
शनैर्मन्दं मन्दम्, समुदासे विषयान् सम्यक् परित्यज्यात् ।

अथ शिष्टसाम्येन नृपनृपत्रियोर्नायकनायिकाव्यवहारसमारोपान्
समाप्तोक्तिरुत्तरः, समुदा-समुदेति यमकेन संख्यते ।

हृदि सत्त्वगुणेन भूपतिः
उपसीवाधिक्रते विवस्वता ।
अतिनिर्मलतेजसाश्रिते
परिनिश्रेयमपासरत्तमः ॥६॥

“समुदासे” इति समुत्पूर्वकस्य “असु चिपये” इत्यसुधातोः “उपसर्गा-
दथ्यत्यूहो वा” इति रुचादित्वात् परीक्षाया आत्मनिपदप्रथमैकवचने
रूपम् ॥५॥

वाङ्मानी—औद्यकराजा मर्कटा मन्निहिता, अतिथनोद्गता ७ अश्व-
नागेन भाजी श्रावणश्रीके भद्रित्याग करिषा, आनन्देव महिउहे धीरे
धीरे समस्त विषय भद्रित्याग करिमेन ॥६॥

अन्वयः—विस्वता उपसि इव सत्त्वगुणेन भूपति इति अधिक्रते अतिनिर्मल-
तेजसा आश्रिते (अ श्रिते) परिनिश्रेय तम अपासरत् ॥६॥

इदौति । विवस्वता सूर्येण, उपसि गमातकाल इव, सत्त्वगुणेन,
भूपतिर्भौमकथ, इति निप्ते, आधिक्रते सति, अतिनिर्मलतेजसा श्रौरेय
चिन्मयेन च, आश्रिते च सति, परिनिश्रेयं समक्षम्, तमः तमोगुण-
जनितमोहः अन्धकारश्च, अपासरत्तिरोहितमभवत् ।

अतः पूर्वोपमासदृशः ॥६॥

वाङ्मानी—प्रभातकाले सूर्य उदय पाहेले उाहार निर्मल तेजे
वेदन समस्त अङ्कवार तिवोहित इव, तेमन औद्यकराजाव दिव सदगुणे
अधिकृत इहेले अतिनिर्मल त्रञ्जालेमे उाहार समस्त मोह तिवोहित
इहेल ॥६॥

ପବନେନ ପରିଷ୍କୃତେଷ୍ଵା
 ବିମଳଜ୍ଞାନବିକାଶନେନ ଚ ।
 ଲଘୁନା ରଞ୍ଜୟା ତଦାକ୍ଷୟଂ
 ପ୍ରତିପେଦେ ନୃପତେନଂ ମାନସେ ॥୭॥
 ବିଫଳାହ୍ଵୟନାହ୍ଵୟମଂ
 କ୍ଷୁଦ୍ରାୟାମାସ ନୃପୋ ରଘୁମିତ୍ୟ ।
 ଅପି କର୍ମାଣି ଦର୍ଶନେଽଗ୍ନେ
 ଭବିତା ଯତ୍ ଫଳମେବ କୈବଳ୍ୟମ୍ ॥୮॥

୧) ଅନ୍ବୟ:—ଅଥବା ପବନେନ (ହଂ) ବିମଳଜ୍ଞାନବିକାଶନେନ ପରିଷ୍କୃତି ଓ ନୃପତେନ
 ମାନସେ ତଦା ଲଘୁନା (ଅପି) ରଞ୍ଜୟା ଆକ୍ଷୟଂ ନ ପ୍ରତିପେଦେ ॥୭॥

ଶୌକ୍ୟକଥା ରଞ୍ଜୟାଣାଂପି ଗୋଚର ଇତ୍ୟାହ ପବନେନେତି । ଅଥବା, ପବନେନ
 ବାୟୁନା ହଂ, ବିମଳଜ୍ଞାନକ୍ତା ଶୁଦ୍ଧଚାତୁର୍ୟଜ୍ଞାନକ୍ତା ବିକାଶନେନ ମହାଶୈଳେନ ଓ,
 ପରିଷ୍କୃତେ ॥ ନିର୍ମଳସୌକ୍ଷ୍ମତେ, ନୃପତେନୌକ୍ୟକଥା, ମାନସେ ବିଚିତ୍ତେ, ଅକ୍ଷୟଂ ହବେତି
 ଶାବ୍ଦଃ । ତତ୍ତ୍ଵା, ଲଘୁନା ଅକ୍ଷୟେନାପି, ରଞ୍ଜୟା ରଞ୍ଜୟାଣାମ୍ ଧୂୟା ଓ, ଆକ୍ଷୟଂ
 ପ୍ରତିପାଦ୍ୟା, ନ ପ୍ରତିପେଦେ ନ ଶିଖେ ।

ଅତୀର୍ଣ୍ଣାପି ପୂର୍ଣ୍ଣୋପମାତତ୍ତ୍ଵାତଃ ॥୭॥

ବାକ୍ୟାର୍ଥ—ଏବଂ ବାୟୁ ପରିଷ୍କୃତ ଶାବ୍ଦରେ ଯେଉଁ ଧୂଳି ଶ୍ରାନ୍ତିତା ଲାଞ୍ଜ
 କରିତେ ଯାଏ ନା, ଯେଉଁ ନିର୍ମଳଜ୍ଞାନପରିଷ୍କୃତ ଡିଗ୍ଗକ୍ଷେତ୍ର ଗିତେ ଓହ୍ଲେ ଅମ
 ଗୋପନୀ ଶ୍ରାନ୍ତିତା ଲାଞ୍ଜ କରିତେ ଯାଏ ନାହିଁ । ୧୮

ଅନ୍ବୟ:—ରଘୁ ମିତ୍ୟ ନୃପ. ବିଫଳାୟାଂ ଶବ୍ଦମାତ୍ ସଦାହରଣ କ୍ଷୁଦ୍ରାୟାମାସ । ଯତ୍ (ଦମ)
 କର୍ମାଣି ଦର୍ଶନେ ଅଗ୍ନେ ଅପି କୈବଳ୍ୟଂ ଫଳମେବ ଭବିତା ॥୮॥

तनयाप्रतिपादनावधि
गृहमेधोभवितुं प्रभावुकैः ।
स्वजनैर्बहुधा प्रबोधितः
बहुविघ्ना हि सतां संती क्रिया ॥८॥

विफलादिति । गृहः प्रियो निर्जनदेशप्रियः, गृपो भोषकः, विफलात्
तत्त्वज्ञानलाभसम्भावनागून्यात्, भवनादगृहस्थावस्थायात्, वनाश्रमं वान-
प्रस्थानश्रमम्, सृष्ट्याभासं गन्तुमिष्टम् । यद्यप्यात्, तत्र वनाश्रमे, कर्मणि
श्रवणमननादौ, फलं तत्त्वज्ञानलाभः, महापुरुषाणां दृश्यते, फलं
सुख्यप्राप्तिः, अशनेऽपि भोजने च, फलं पनसाद्यादिफलप्राप्तिः, केवलम्,
भविता ।

अत्र शब्दप्रत्ययानुमासयोः संसृष्टिरसङ्कारः ।

“अथैवमुक्तं फलम्” इत्यमरः ॥८॥

वाक्यानां—क्रमेण निर्जनस्थानं वनप्रवेशात् विषयं गृहस्थाश्रमं दृष्टेते
वानप्रस्थाश्रमे बाह्ये वा दृष्ट्वा कश्चिन्नेन । देहेषू, ये आश्रमे कार्या,
मर्त्ये ७ लोकान् कुरुष्व कलहे दृष्टेते ॥८॥

अन्वयः—प्रभावुकैः स्वजनैः तनयाप्रतिपादनावधि गृहमेधोभवितुं बहुधा
प्रबोधितः, सतां संती क्रिया हि बहुविघ्ना ॥८॥

तनयेति । प्रभावुकैर्मातुलिकस्वभावेः स्वजनैः, तनयाया कन्याया
वधिविधायः, प्रतिपादनावधि दानपर्यन्तम्, गृहमेधोभवितुं गृहस्थ-
भावेन स्यात्तुम्, बहुधा, प्रबोधितो भोषको प्रापितः । हि तयादि,
सतां सज्जनानाम्, संती क्रिया अभ्यर्चितां कार्यम्, यद्यपि विघ्ना यस्यां
सा तादृशी भवति ।

ରୁଚେ ରୁଚିରସ୍ତ ନୈବ ତତ୍
 ବଚନଂ ପ୍ରତ୍ୟୁତ ଶ୍ରୀତିଭାବହତ୍ ।
 ନହି ସତ୍ପଥଗାମୁକୋ ଜନୋ
 ଗତକାନ୍ତାରମୁପୈତି ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ॥୧୦॥

ଅଥ ସାମାନ୍ୟେନ ବିଶ୍ଳେଷସମର୍ଥନରୂପୋଽର୍ଥାନ୍ତରନ୍ଧ୍ୟାସିଃସ୍ତତ୍ତ୍ଵଃ, ଶ୍ରେୟାନ୍ତ୍ରାସିଃ
 ହତ୍ତୁମାସତ୍ତ୍ଵେତିପା ସଂକଟିଃ ।

ମହାବୁଦ୍ଧିଃସ୍ତେତି “ଶ୍ରୀକମଗମ—” ଇत्याଦିନା ତାଦ୍ଦିଷ୍ଟ୍ୟେ ଉକ୍ତଃ ॥୧॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନେ ନୟନାର୍ଥେ ବଚନେନା ଯାହେନା ରୁକ୍ମିଣୀର ବିବାହ
 ବର୍ଣ୍ଣନା ଶୁଦ୍ଧ ଥାକିବାର ଉକ୍ତ ଭୌମକରାଜାଙ୍କ ବହୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ଉପନେତ୍ର
 ନିର୍ଦ୍ଦାହିନ । କାରଣ, ଯଦ୍ଦିନେର ନୈକାଂଶା ବହୁତର ବିଦ୍ଵଦ୍ଦେ ହେଉ ଥାନ୍ତେ ॥୨॥

ଅନ୍ବୟ:—ରୁଚିରସ୍ତ ତତ୍ ବଚନ ନୈବ ରୁଚେ, ପ୍ରତ୍ୟୁତ ଶ୍ରୀତି ଭାବହତ୍ । ସତ୍ପଥ-
 ଗାମୁକ ବୁଦ୍ଧିମାନ ଜନ ଗତକାନ୍ତାର ନହି ଚପୈତି ॥୧୦॥

ରୁଚେ ଇତି । ରୁଚିରସ୍ତ ସୁନ୍ଦରମପି, ତତ୍ ସ୍ଵରାଜ୍ୟବଚନମ୍, ନୈବ ରୁଚେ
 ଶ୍ରୀକମସ୍ୟ ରୁଚିଂ ନ ଶ୍ଵଳୁ ଜନଯାମାସ । ପ୍ରତ୍ୟୁତ ବୈପରୀତ୍ୟେନ, ଶ୍ରୀତିମ୍
 ଅଗ୍ରାନ୍ତିଭୟମେବ, ଆବହତ୍ ଅଜନୟତ୍ । ତଥାହି, ସତ୍ପଥଂ ଗନ୍ତୁଂ
 ଶ୍ରୀକମସ୍ୟେତି ସତ୍ପଥଗାମୁକଂ, ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଜନଂ, ନିର୍ବୌଧସ୍ତୁ ସ ଚିତ୍ତି-
 ନୈରପେକ୍ଷ୍ୟେ ଶ୍ରେୟାନ୍ତ୍ରାସିଃସ୍ତତ୍ତ୍ଵଃ ଶ୍ରୀତିଭାବଃ । ଗତକାନ୍ତାରମ୍ ଅତୀତଦୁର୍ଗମ-
 ପ୍ରଥମଂ, ନହି ଚପୈତି ପୁନର୍ନ ଗଚ୍ଛତି ।

ଅଥ ସାମାନ୍ୟେନ ବିଶ୍ଳେଷସମର୍ଥନରୂପୋଽର୍ଥାନ୍ତରନ୍ଧ୍ୟାସିଃସ୍ତତ୍ତ୍ଵଃ, ଶ୍ରେୟାନ୍ତ୍ରାସିଃ
 ମାସିନ ସଂକଟିଃ ।

“ମହାରାଜା ଦୁର୍ଗପଥେ କାନ୍ତାରଃ ପୁନଃପୁନଃକମ୍” ଇत्यମରଃ ॥୧୦॥

ବାଞ୍ଛାଳୀ—ବଚନବର୍ଣ୍ଣନା ଯେଉଁ ନୟନ ବାକ୍ୟ ଶ୍ରୀତିମଧୁର ହେଲେ
 ତାହାତେ ଭୌମକରାଜାର ଅଭିପ୍ରାୟ ହେଲ ନା ; ବରଃ ତାହା ବହୁତ ସମ୍ମାନେ ।

बलवत् प्रतिकूलगामिनि
मनसि प्राप्यजवे च वारिणि ।

वचसश्च तरेश्च नोदने

ननु कर्तुः श्म एव केवलम् ॥११॥

विमुखं नियतं विजानती

जनता नान्यरुधञ्जनेश्वरम् ।

काव्य, न०१५गाभी दूहिमान् लोक (केवल गवेष कथार) अतिक्रान्त
दुर्गमपथे पुनराय यान ना ॥१०॥

अन्वयः—बलवत् प्रतिकूलगामिनि प्राप्यजवे च मनसि वारिणि च वचसश्च
तरेश्च नोदने ननु कर्तुः केवलं श्म एव (भवति) ॥११॥

ननु कथं तद्वचनं न कथञ्च इत्याह बलवदित्यन्तम्,
प्रतिकूलं विपरौतदिग्रं गच्छतीति तस्मिन्, प्राप्यः प्रभूतो जवो वेगो
यस्य तस्मिन्, मनसि, वारिणि जले च, वचसः अभिमतवाक्यस्य च,
तरेर्नौकायाश्च, नोदने प्रेरणे, अभिधाने, चालने इत्यर्थः, नञ्चित्यवधारणे
श्रित्यसम्बोधने वा, कर्तुर्वैलक्षण्यस्य, केवलं श्म एव, भवति ।
तदाभिमुख्याभावादग्रसरत्वासम्भवात् चेत्याशयः ।

अत्र प्रस्तुतस्य वचसः अप्रस्तुतायाः तरेश्च नोदनरूपे कथनं गामि-
सम्बन्धादौपकमलद्वारः । क्रमेणोभयामिधानाद्वयथासंख्यमलद्वार-
हेत्यनयोरेकाग्रयानुपवेशरूपः सद्वारः ।

“बलवत् सुष्ठु किमुत खत्यतीव च निर्मरः” इत्यमरः ॥११॥

वाचाला—अत्यन्तप्रतिद्वन्गामी ७ शुकुन्तलवेगशाली मने ७ अने
वाका ७ नौका चानाईडे गेले बला ७ चानद्विडार केवल परिश्रमहे
इहेसा धाके ॥११॥

भवतीह कथा इयैव चेत्
 ननु तूष्णीम्भवनं तदोचितम् ॥१२॥
 यतते च सतीं क्रिया परं
 परिरोद्धुं न विशुद्धबुद्धिमान् ।
 विनिवेशयितुं वनेषु यत्
 भवनीशं तमुपादिशत् सुधीः ॥१३॥

अन्वयः—जगता जनेश्वर नियतं विमुखं विजानती (सती) न अन्यदथम् ।

इह चेत् कथा इयैव भवति, तदा तूष्णीम्भवनं ननु उचितम् ॥१२॥

विमुखमिति । जनता अपरजनसमूह, जनेश्वरं राजानं भौमिकम्, नियतं भूवनेय, विमुखं गार्हस्थ्याश्रमपरास्त्रखं विजानती विशेषे-
 ष्यावगच्छन्ती सती, न अन्यरुद्धं गार्हस्थ्यार्थं अनुरोधं न कृतवती ।
 तथाहि, इह चेदयदि, कथा वाक्यम्, इथा निष्फलमेव भवति । तदा,
 तूष्णीम्भवनं ननु नीरवत्वमेव, उचितम् ।

अत्र सामान्येन विशेष्यसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽसङ्गारो ह्यनुप्रासिन
 ससृज्यते ।

जनतति “ग्रामजने”त्यादिना समूहार्थे तत्प्रत्यय ॥१२॥

वाक्माला—वाक्का गृहस्थाश्रमस्य व्यति निश्चयैः पराश्रम इहेशाहेन
 देशादिभिरूपेण जानिना, अत्रात्र लोकं ये विषये आरंभं तांशकं
 अत्रोपदेशं करिणं ना । कारणं, कथा यदि निश्चयैः इह तत्र ये स्थाने
 नीरव वाक्याः उच्यते ॥१२॥

अन्वयः—विशुद्धबुद्धिमान् (जनः) परं सतीं क्रियां परिरोद्धुं न यतते च ।

यत् सुधी तं भवनीशं वनेषु विनिवेशयितुं उपादिशत् ॥१३॥

अथ सारधिना पुरस्कृतं
क्षितिनाथागुमतेन तत्क्षणम् ।
महने गमनाय वार्तिक-
विकलाङ्गः स प्रताङ्गमाश्रयत् ॥१४॥

यस्य इति । विशुद्धबुद्धिमान् खलतादिदोषशून्यबुद्धिशाली जनः,
परम् अन्यं जनम्, सतीं क्रिया सत्कार्यम्, परिरोधं निवारयितुं न
यस्य च । यद्यप्यात्, सुधीः सुबुद्धिर्जनः, तमवनीशं राजानं
भीष्मकम्, वनेषु तपोवनेषु, विनिवेशयितुं प्रेषयितुमेव, उपादिशत्
पुत्रादीन् उपदिष्टवान् ।

अत्र विशिष्टेण सामान्यसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेत्कानु-
प्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति संशयः ।

वधधातोर्हि कर्मकत्वात् परं सतीं क्रियामित्युभयोरपि कर्मत्वम् ।
ननु “न कर्मधारयान्मत्वर्थो यो बहुव्रीहिव्येदर्थप्रतिपत्तिकरः” इत्यनुशासन-
विरोधात् कथं विशुद्धबुद्धिमानित्यत्र मत्वर्थो यो मन्तुः विशुद्धा बुद्धिर्यस्येति
बहुव्रीह्यैव तदर्थप्रतिपत्तिरिति चेन्न, अत्र प्रशंसायां मत्वर्थोऽय-
मत्ययात् बहुव्रीह्या च प्रशंसार्थस्य वक्तुमशक्यत्वात् अतएव हि
बहुव्रीहिव्येदर्थप्रतिपत्तिकर इत्यभिधानात् नीलोत्पलवत् सर इति
शोपीनाथेनोदाहृतत्वाच्च । मुनिभेदेन वनभेदात् वनेष्विति बहु-
वचनम् ॥१३॥

वाद्यानां—विष्णुबुद्धिभूत भाग्य अन्तर मन्त्रार्थेन वाद्यं दिष्टं यत्र
कथेन ना । येष्टु, मन्त्रबुद्धिमन्त्र जनगण तीव्रकराङ्गाके तपोवने
प्रेक्षण करिवारहे उपदेन दिशाहितेन ॥१०॥

अपरो न बभूव भूपतेः
 सहचारौ विपिनप्रवेशने ।
 विरहार्त्तजनस्य केवलं
 जललोलाविललोचनावली ॥१५॥

अन्वयः—अथ वार्द्धकविकल्पात् स गच्छने वनगाय चित्तिनापानुमतेन सारथिना
 तत्त्वत्तं पुरस्कृतं शताब्दं आनयत् ॥१४॥

अथेति । अथ वार्द्धकेषु जरया विकलानि स्त्रुक्कार्थ्यापटुनि
 अङ्गानि यस्य सः, अतएव पद्मरा नमनौचित्येऽपि रथाश्रयमिति भावः,
 स भीष्मकः, गच्छने तपोवने, गमनाय, चित्तिनाथेन तदानीन्तनेन राज्ञा
 रुक्मिण्या, अनुमतेन आदिष्टेन सारथिना, तत्त्वत्तं तस्मिन्नेव क्षणे,
 पुरस्कृतं सम्पुष्टमानोत्तमं, शताब्दं वयम्, आश्रयत् भारोक्षत् ।

अथ शताब्दाश्रयं प्रति वार्द्धकविकल्पात्पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थ-
 हेतुर्लक्ष्यं काव्यलिङ्गमलङ्कारं पूर्ववदनुप्रासाभ्यां सङ्गच्छते ।

“शताब्दः सन्दर्भो वयं” इत्यमरः ॥१४॥

नालाना—उत्तमश्वं युवराजं रुक्मिणीव आत्थेन अश्वमाट्रं नादधि
 नेहै नययेहै एकवानि वयं आनिशं नमूदधे उपश्रामितं कश्मिन्, उधनं
 अश्वधिकमात्रं तीव्रकशात्मा उपोवदने शईवारं वज्रं नेहै वरध आत्प्राप्तं
 करिदनेन ॥१४॥

अन्वयः—अपरं विपिनप्रवेशने भूपते सहचारौ = बभूव । (किन्तु) केवलं
 विरहार्त्तजनस्य जललोलाविललोचनावली (सहचारिणौ वयम्) ॥१५॥

अपरं प्रति । अपरः अन्यो जनः, विपिनप्रवेशने तपोवनगमने,
 भूपतेर्भीष्मकस्य, सहचारौ न बभूव । किन्तु केवलम्, विरहस्य भीष्मकस्य
 विच्छेदेन आर्त्तः पीडितो यो जनस्तस्य, अनेन अश्रुणा लोलानां

चतुर्थः सर्गः ।

विषयं विजहदुयतो ययौ

नृपतिः पातितपातकाहितः ।

तत एव पुरीकसां दृशः

विषयीचक्रुः समुं नहीर्यया ॥१७॥

चञ्चलानाम् आविलानामप्रसन्नानाञ्च लोचनानां चक्षुषाम् आवली
श्रेयिरेव सञ्चचारिणी नभूवेति लिङ्गव्यत्ययेनानुवृत्तिः ।

अथ छोकामुद्रासङ्गत्युद्रासयोः संचष्टिरलङ्कारः ॥१४॥

वाङ्मानी—डोन्नकराजार उलोचन-गमनेन नभश्च अत्र कोन लोकश्च
उद्दिश्य महत्तर दृष्ट नाई । तत्र उद्दिश्य विवहदुःखे दुःखित लोकादिगण
अथोद्भाविता नभश्चोनि केवल महत्तर दृष्टेऽश्लिष्ट ॥१५॥

अन्वयः—पातितपातकाहितः नृपतिः यतः विषयं विजहत् (सम्) ययौ । तत
एव पुरीकसां दृशः ईर्यया (दृष्ट) चक्षुं नहि विषयीचक्रुः ॥१६॥

विषयमिति । पातितपातकायणादिना युद्धेन च विनाशिताः
पातकानि पापानि अहिताः शत्रवश्च येन स तादृशः, नृपतिर्भौषकः,
दनो यस्माद्धेतोः, विषयं सङ्चन्दनवनितादिभोग्यपदार्थम्, विजहत्
वैराग्येण परित्यजन् सन् ययौ तपोवनं प्रति प्रतस्थे । तत एव हेतोः,
पुरं राजधान्येव ओक आश्रयो येषां तेषां पुरोवासिनामित्यर्थः, दृष्टो
नयनानि, ईर्यया इव, असुं नृपतिम्, नहि विषयीचक्रुः न खलु
गोचरीकृतवत्यः । परित्यज्यमानो हि परित्यजन्तमपि परित्यजतीति ।
भावः । तपोवनाय गच्छन् राजा पुरोवासिनां दृष्टिविषयमतिषक्रामेति
निष्कर्षः ।

अथ ईर्ययेवेति स्वश्रन्दामावात् प्रतीयमाना हेतुत्वेष्टालङ्कार-
श्चेकानुप्रासेन संसृज्यते ॥१६॥

(কুলকার্ষ্যঃ)

শ্রুতিচারুতরশ্রুতিস্বনৈঃ

অপি সাম্রামবিগীতগীতিমিঃ ।

বহুদ্ব্যজধূমসংস্রবৈঃ

অতিদূরাদপি সূচিতাশ্রমে ॥১৩॥

অবশিষ্টকুশান্ সমগ্রতা

স্বদু শ্রদ্ধৈলিখিতা জটান্তরম্ ।

বাক্যানা—পাণনানক ও শ্রদ্ধাভা ভীষ্মকরাণা যেহেতু বিবর
পরিভাগ করিয়া ভোগ্যবনের দিকে গমন করিতে লাগিলেন; সেই
হেতুই পুরোহিতগণের দৃষ্টি দ্বারা বশতই যেন তাঁহাকে আর বিবর
কহিল না ॥১৩॥

অন্বয়ঃ—শ্রুতিচারুতরশ্রুতিস্বনৈঃ শ্রাব্য অবিগীতগীতিমিঃ বহুদ্ব্যজধূম-
সংস্রবৈঃ অপি অতিদূরাৎ অপি সূচিতাশ্রমে, অবশিষ্টকুশান্ সমগ্রতা, প্রভৈঃ স্রবমাগত-
অথ পশ্চমিঃ প্রোকৈঃ কুলকেন তপোবনং বেষণয়ন্ 'ভীষ্মকস্য' রঘা-
দবতরণমাশ্রমশ্রুতীতি । শ্রুতিচারুতরা অবশেষমধুরা যৈ শ্রুতিস্বনাঃ
সামেতবেদধ্বনয়ন্তৈঃ, সাম্রাম্, অবিগীতগীতিমিঃ অনিন্দিতগানেঃ,
বহুবো দ্ব্যজা চবনীযদ্রব্যদানুজাতা যৈ ধূমাস্রোমো সংস্রবৈঃ জট-
গামিনিমিঃ ধারামিরপি च, অতিদূরাদপি সূচিতা বিদ্যমানতয়া প্রাপিতা
আশ্রমা यस্য তচ্চিন্ । অত্র সূচিতা ইত্যেকতঃ ক্রিয়য়া শ্রুতিস্বনাदीনাং
কর্তৃতয়াভিসম্বন্ধাত্তল্যযোগিতালদ্বারঃ ॥ অবশিষ্টকুশান্ হোমাদ্যবশেষ-

বাক্যানা—কেন ভীষ্মকরাণা ভোগ্যবনে উপস্থিত হইয়া ব্রহ্মদে
হেতু অবতরণ করিবেন, তখন বেগদান্ আনন্দাৎকরণে তাঁহার
বদন্তন প্রকাশিত হইতে লাগিল এদং বাক্যের বিরহে গারখির গুরুতর

स्वयमागतशान्तिसेविनां
यतिनामेषां गणेन शोभिते ॥१८॥
ज्वलितानलनिःसृतान् मुनेः
गुह्यधानानथ देवभातकृतान् ।
अदताधुरयिते भङ्गोत्तुना
वत पारावतपोतकैः सह ॥१९॥

शान्तिसेविनां यतिनां जटान्तरं गृह्णन्ति स्वयमागतशान्तिसेविनां गणेन शोभिते, देवभातकृतान् मुनेः
ज्वलितानलनिःसृतान् गुह्यधानान् पारावतपोतकैः सह वत अदता भङ्गोत्तुना च धुरयिते,
दभान्, समग्रता आदता, अट्टैर्विपाद्येः, स्वयमात्मना अमाह्वानेनैव
आगताः शिष्टांशपाथ्यं सुपस्थिताश्च ते शान्तिसेविनः निरुत्पात-
भावसम्पदाश्चेति ते तथोक्तास्तेषाम् । एतेनापरिचितं च अपि एष्यगणस्य
विश्वाससूचनादाश्रमस्य निरुपद्रवत्वातिशयः सूचितः । यतिनां जितेन्द्रि-
याणां सवरासिनाम्, जटान्तरम्, गृह्णन्ति, लिखता कश्चिद्व्यता च,
एष्यगणेन हरिश्चसमूहेन शोभिते । अत्र स्वभावोक्तिरसद्वारः ॥ देव-
भातकृतान् अमाह्वानेन देवभ्यो निवेदितान्, मुनेः, ज्वलितानलान्
दीप्यमानशोभां गितो निःसृतान् यद्वच्छया निर्गतान्, गुह्यधानान् गुह्येन
मिथितान् साजान्, पारावतपोतकैः कपोतशावकैः सह, वत च येषां,
अदता भययता, भङ्गोत्तुना विशालविहासिनः, धुरयिते अधिष्ठिते ।
अत्राविहासस्य पारावतपोतकसाहित्याभिधानेनाश्रमस्य विशालादित्यं
अनितम् । अत्र स्वभावोक्तिश्चेकानुप्रासयोः संवदिरसद्वारः । "वता-
मस्य सप्तोपसृष्टानुकोशविषयः" इति भेदिनी । "ओत्तुर्विहासो भाजारी
हृन् उगृह्णति इति । अतिमदुरं देवशक्तिः, नानाश्रमं गान्धर्वं अद-
भुगः नाशितं अदृष्टं गृह्णन्ति आदित्यं अतिमदुरं इति अदृष्टं अदृष्टं अदृष्टं

সুনিবাসককষ্টকেশর-

মৃদুকণ্ঠ্যনমুদ্রিতচণ্ডৈঃ ।

অপি কেশরিমিবির্নিঘলৈঃ ॥

পরিবিশ্বস্ততমৌক্ততান্তরে ॥২০॥

বিরহাদিঁতসারযীর্য

রথমধ্যাদুসুবনেশ্বরো ঘনে ।

বিদ্যদ'শক আকুণ্ঠক' ইত্যমরঃ ॥ সুনিবাসকৈঃ কষ্টা আকষ্টাঃ কেশরা-
 দি'পা' তৈ' চ' তৈ' সুনিবাসকানামি'ব' যানি মৃদুকণ্ঠ্যনানি তৈ'মু'দ্রিতানি
 ব্র'হ্মণ্যানি নয়নানি যেষে' চেতি' তৈঃ, বিনিঘলৈ' নির্ঘলৈঃ, কেশরিমি:
 বি'র্নিঘৈ'রপি, পরিবিশ্বস্ততমৌক্তত' সমস্তাদতিশয়েন বিদ্যাশাস্ত্রদীকৃতম্
 'অন্তর' মধ্যদেশো যস্য 'তল্লি'। তাৎপ'র্য'পি বি'র্নিঘৈঃ সুনিবাসকানা-
 'ল্ল্যক্লিষ্টত্বকরত্বাদিতি' ভাবঃ । 'অন' স্বনা'বৌদ্ধিরস'হ্ভারঃ ॥ ঘনি
 চক্ৰবিধতপোবনী, ভুবনেশ্বরী রাজা ভীষকঃ, রথবত্যা বেগপ্রালিন্ধ্যা,
 আশ্রমগুলি স্ফুটিত হইতেছিল । শান্তিসেবী সন্ন্যাসীরা বিভিন্ন তপোবন
 হইতে আগনা আগনি উগ্ৰহিত হইয়াছিলেন, তখন কোন কোন
 হরিণ শূন্যবাসী মৃদু মৃদু ভাবে ডাঁহাদের মটা কণ্ঠন করিতেছিল এবং
 কতকগুলি হরিণ হোমের অবশিষ্ট কুণ্ড ভক্ষণ করিতেছিল । এহেন
 হরিণগণে তপোবন শোভা পাইতেছিল । সুনিরা প্রকলিত হোমায়িতে
 শুভ্রমিশ্রিত খই নিক্ষেপপূর্বক তাহা দেবগণকে নিবেদন করিয়া-
 ছিলেন, তাহার অনেক খই আগুনের বাহিরে আসিয়া পড়িয়াছিল ।
 তপোবনের বড় বড় বিড়াল কপোতশাবকগণের সহিত মিলিত হইয়া
 আনন্দসহকারে তাহা ভক্ষণ করিতেছিল । স্থানে স্থানে সিংহ বসিয়া

वततार दृगम्बुधारया

रयवत्या विमल्लोक्तान्तरः ॥२१॥

(कुलकं समाप्तम्) :

मुनयो नयपारगा नृपम्

अथ मं वदयितुं तमाययुः ।

मवदर्शनमेकधर्मणां

न खलु ग्रीययते हिं कं जनम् ॥२२॥

मुनिवानकहाटकेशरमदुक्कसूयनमुद्दिनेचर्षः विनियर्षः केशरिभिः अपि परिविच्य-
तमौक्तान्तरं, धने, मुक्तेनारः रयवत्या दृगम्बुधारया विमल्लोक्तान्तरः (सन्) विरहादि-
कारणैः रयमध्यात् वततार ॥१७—१९॥

दृगम्बुधारया तपोवनप्राप्तगान्धात् निर्गताभुखोतषा, विमल्लोक्तं
प्रचलितम् अन्तरं मयोमध्यदेशे यद्य स तादृशः सन्, विरहिण्य भावि-
राजविच्छेदेन अर्हितः पोद्धितः सारधिर्यस्य तस्यात्, रयमध्यात्, वततार
अवतीर्थवान् । अत्र उल्लङ्घनप्राप्तकैकानुप्रासयोः संछटिरस्यहारः ।
“रंक्षारसो तु रयः शयः । जयः” इत्यमरः । वततारिति “वटि भाग्यरि-
रघोपमवाग्योदपसर्गयोः” इति अत्रयद्वयकारलोपः ॥१७—२१॥

रा नदन करिषा द्रिष्टाहिम, उथन मुनिवानकेशा दाहेदा कोन कोन
मिःहरेर छटा धरिषा टाःनिःष्टेहिम एवः इह इह तावे कोन कोन
मिःहरेर गात्र कठुन करिषेहिम, ताहाते नेहे सकन मिःह नदन
मुद्रित करिषा द्रिष्टाहिम, हेहाते नेहे उपोवनैर अताद्वरज्जगनि
दिनेर विचउ छिन् ॥१९—२१॥

अन्वयः—अथ नयपारगाः मुनयः तं नृपं मं वदयितुं आययुः । हि एकधर्मणां

मवदर्शनं कं जनं न खलु ग्रीययते ॥२२॥

अभिवादयता दयालुना
 लुनता स्वप्रभया भयं भुवः ।
 दृढभक्तिसमाद्रया दृष्ट्वा
 ददृशे योगिगणो युयुत्सुणा ॥२३॥

सुमय इति । अथ भोष्मकस्य रथादवतरणानन्तरम्, नद्युपारगाः सर्वनौतिनिपुणाः, अतएव नवागतरोजसंर्वर्धनायागमनमिति भावः । सुनयः, तं नृपं भोष्मकम्, सर्वर्द्धयितुम् अभ्यर्चनादिना गौरवा-
 र्थदीकर्तुम्, आययुः । चि तथाचि, एक एव धर्मो व्यवसायो धियां
 तेषाम्, नवदर्शनं नूतनावलोकनं कर्तुं, कं अनम्, न खलु प्रीणयते न
 सन्तोषयति, अपि तु सर्वमेव प्रीणयते इत्यर्थः । अतएव युयुत्सुं
 'भोष्मकं' सर्वर्द्धयितुमायपुरित्थाग्रयः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेत्कालु-
 प्रासर्चेति संशयः ॥२२॥

वाङ्मानी—उपनतत्र नमो नौतिनिपुणं निगणं तीव्रकराचारं सर्वर्धना-
 कविदात्र चञ्चु तीक्ष्णं निरुद्धे आगमनं कविमेन । कावण, एक वादनादौ-
 दिगणं नूतनं दर्शनं कान् वाञ्छितं गच्छे ना कत्र ? ॥२२॥

अन्वयः—दयालुना स्वप्रभया भुवः भयं लुनता युयुत्सुणा (युयुत्सु) अभिवादयता
 (सता) दृढभक्तिसमाद्रया दृष्ट्वा योगिगणो ददृशे ॥२३॥

अभौति । दयालुना, स्वप्रभया निजतेजसा, भुवः पृथिव्या भयम्,
 लुनता क्षिन्दता नाशयतेत्यर्थः । युयुत्सुणा योक्तुं मिच्छुना योगशिष्यार्थिनेति
 यावत्, नृपेण अभिवादयता मुनीनामभिवादनं कुर्वता, सता, दृढभक्त्या
 समाद्रया कोमलया, दृष्ट्वा दृष्ट्वा, योगिगणो ददृशे ।

अत्र च कालुप्रासस्तत्प्रासयोः संशयिरलङ्कारः ।

परिशोधितयद्मसङ्कुलः

श्रुतपातञ्जलजातधीजलैः ।

उपलैरिव मार्जितो मणि-

मुनिरेकः शुशुभे शुभप्रभः ॥२४॥

“इष्टभक्तिभेदाभ्याः” “शङ्करे इष्टभक्तिस्तम्” इत्यादिषु अत्रापि भक्तिशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततया पुरख्यादित्वाभावाच्च पुंवङ्गाव-
निविधः ॥२३॥

वाङ्माला—वशानु, आपन एतेष्वे नृषिवीर उदरादी उ योगशिक्षार्थी
डीप्रदराजा अतिवापन करिउते अत्रुत इहेसा, नृउठकि कामनदनधारा
योगिगणके दर्शन करिमेन ॥२४॥

अन्वयः—श्रुतपातञ्जलजातधीजलैः परिशीलितयद्मसङ्कुलः उपलैः मार्जितः
मणिः १५ शुभप्रभः एकः मुनिः शुशुभे ॥२४॥

अथाष्टभिः श्लोकैः संक्षेपेण सुमोन् वर्णयति परीति । श्रुतमधीतं
यत् पातञ्जलं पतञ्जलिकृतं योगदर्शनं तस्माज्जाता धियो ज्ञानान्येव
जलानि तैः, परिशीलितं प्रक्षालितं पद्माः पाकान्येव पद्माः कर्हं मास्तेषां
सङ्कुलं समूही यस्य सः, उपलैः प्रस्तरेमार्जिता मणिरिव, शुभा उज्ज्वला
प्रभा यस्य स तादृशश्च, एको मुनिः शुशुभे ।

अस्य पुराहं तादृशधोषु जलत्वारोपः पापेषु कर्हं मत्वारोपे निमित्तं
पद्मशब्दश्च शिष्ट इति शिष्टपरम्परितरुपकमलद्वारः, तृतीयपादे श्रौतोपमा
एकानुपामशे श्लेषां मिथो नैरपेक्ष्यात् संक्षेपः ।

“अस्यो पद्मं पुमान् पाप्मा पापम्” इत्यादि “पद्मीऽस्यो सादकर्हमी”
इति वाग्वरः ॥२४॥

পরিণীলনয়া নিরস্তর'

বিধৃতঃ কেনচিদীদৃশ্যং যমঃ ।

শ্রমনঃ শ্রমশালিনো যথা

সুচিরং তস্য সুদূরগোঃমবত্ ॥২৫॥

বাঙ্গালী—পাণ্ডুরনরন অধাশ্রম করায় উৎপন্ন জ্ঞানরূপ যমদ্বারা
হিনি পাপরূপ বর্জ্য প্রকাশন করিয়াছিলেন এবং প্রস্তুতকৃত মনির
জ্ঞান দ্বারা উজ্জ্বল প্রভা প্রকাশ পাইতেছিল, সেইরূপ একজন মূনি
সেখানে শোভা পাইতেছিলেন ॥২৪॥

অন্বয়ঃ—কেনচিত্ নিরস্তর পরিণীলনয়া যমঃ ইদৃশ্যং বিধৃতঃ, যথা শ্রমনঃ
শ্রমশালিনঃ, তস্য সুচিরং সুদূরগঃ মবত্ ॥২৫॥

পরীতি । কেনচিক্রমিনা, নিরস্তর' পরিণীলনয়া অম্বাসিন, যমঃ
অষ্টানাং যোগাজ্ঞানাং মধ্যে যমো নাম প্রথমমজ্জ' শ্রমনঃ, ইদৃশ্যং বিধৃত
প্রায়তীকৃতঃ, যথা, শ্রমনো যমঃ, শ্রমশালিনঃ অন্তর্নিহিতনিগ্রহপুস্তক,
তস্য মূনিঃ, সুচিরং সুদূরগঃ সুদূরবর্তী মবত্ । যোগাভ্যাসিন দীর্ঘজীবনা-
যশস্বিনীতি ভাবঃ ।

অথ যমো বিধৃতোঃপি সুদূরবর্তীমবদতি বিরোধঃ, যমো যোগাজ্ঞানী
ইতি চ তত্সমাধানমিতি বিরোধাসম্বল্লকারশ্চ কাস্তৃপাসবেতুমভ্যোঃ
সংসৃষ্টিঃ ।

“অর্হিঃ সা সত্যাস্তেয়মদ্রব্যার্থ্যাপরিগ্রহা যমাঃ” ইতি পাতঞ্জল-
সূত্রম্ ॥২৫॥

বাঙ্গালী—কোন মূনি নিরস্তর অভ্যাগদ্বারা যমকে (যমনামক
যোগাত্মকে, যবশাক্তকে) এমন ভাবে আশ্রয় করিয়াছিলেন যে, যম

मलिनं वसनं कृशं वयुः
 शिथिलं चर्म जटाश्च धारयन् ।
 परिभूषितभूपतेरपि
 बहुतेजोभिरदोपि कथन ॥२६॥
 गिरयाऽप्यनिवार्यवीर्यया
 पिशुनान् दण्डयितुं समोऽपि सन् ।
 अवलम्बनसम्बलं पथि
 दृढदण्डं दधदेकपाणिना ॥२७॥

(यमनामक योगीश्वर, यमराज) मोर्षकाक्षर सङ्ग अङ्गद्विजिह्वनिग्रहणात्
 तेनैव मुनिश्च अतिवृद्धो दृढैश्चाङ्गिभिरन ॥२६॥

अन्वयः—कथनं मलिनं वसनं कृशं वयुः शिथिलं चर्म जटाश्च धारयन्, (सन्
 अपि) बहुतेजोभिः परिभूषितभूपतेः अपि अदोपि ॥२६॥

मलिनमिति । कथनं मुनिः, मलिनं वसनम्, कृशं वयुः शरीरम्,
 शिथिलं चर्म, जटाश्च, धारयन् सचपि, बहुतेजोभिः तपोनिबन्धन-
 नयनादिप्रचुरदोषिभिः, परिभूषितो मानालङ्कारैरलङ्कृतः यो भूपते
 राजा ततोऽपि, अदोपि उज्ज्वलोऽभूत् ।

अथ धारयन्निष्कया क्रियया वसनादीनां कर्मतयामिसम्बन्धा-
 नुत्पत्त्ययोगितालङ्कारो वृत्त्यनुप्रासेन संरक्ष्यते ॥२६॥

वाच्यता—एकान् मुनिं मलिनं वयुः, कृशं शरीरं, शिथिलं चर्म एव
 जटा धारयन् करिषां निषेधेन प्रचूरं तेषां, नाना अनङ्कारेण अलङ्कृतं राजा
 अनेकां प्रीतिं पाद्रेतेति ॥२७॥

अन्वयः—मर्मकर्मद्वयः बद्धः अपि यत्नं जलान् समयः (सन्) पलायते (तादृशः)
 कथनं अनिवार्यवीर्यया गिरया अपि पिशुनान् दण्डयितुं समः सन् अपि एवपाणिना

वरुणोऽपि जलैकसंश्रयः
 समयो यस्य जलात् पलायते ।
 अपरे च करे कमण्डलुं
 तमुपादाय वभौ च कथन ॥२८॥ (युग्मकम्)

एषि 'अवलम्बनसम्बल' इदृश्यं दधत्, अपरे च करे तं कमण्डलुं उपादाय वभौ ॥२७—२८॥

द्वाभ्यां युग्मकेन कश्चिद्वर्णयति गिरयेति । जलमेव एकः संश्रय-
 आश्रयो यस्य स तथोक्तो वरुणोऽपि, यस्य सुनेः, जलात् अभिशापजल-
 निक्षेपात् ; समयः सन्, पलायते, तादृशः कथनं सुनिः, अनिवार्यं
 वीर्यं शक्तियंशास्त्रायां, गिरया अभिशापवाचापि, पिशुनान् दुर्जनान्
 दण्डयितुम्, जलः समर्थः स्वपि, एकपाणिना दक्षिणहस्तेन, एषि,
 अवलम्बनस्य सम्बलं सहाय्यभूतम्, इदृश्यम्, दधत् धारयन्, अपरे
 वामे च, करे हस्ते, तं प्रसिद्धम्, कमण्डलुं जलपात्रविशेषम्, उपादाय
 गृह्णीत्वा, वभौ रराज ।

अत्र पूर्वश्लोके कृत्वा कानुप्रासोऽलङ्कारः, द्वितीयश्लोके च जलैक-
 संश्रयोऽपि जलात् पलायत इति विरोधात् शापजलनिक्षेपात् पलायत
 इति च तत्समाधानाद्विराधाभासोऽलङ्कारो इत्यनुप्रासधानयोः संसृष्टिः ।

गिरयेति "वष्टि भागुरिरष्टोपमवाप्नोत्पसर्गयोः । टापश्चापि
 हलन्तानां तुधा-वाचा-निशा-गिरा ॥" ॥२७—२८॥

वाङ्माला—एकस्याश्च कलनिवासी वरुणश्च शश्वत् आगच्छन् निष्पन्नश्च
 तत्रे गलाग्नेन कवेन, मेहेक्षणं कोनं नूनि प्रवन्नगङ्गिनीनां वाकावाशा
 दुर्जनगणेश्वरं दत्तं लनं कविभेदमर्थं इहेहाऽऽदिति दत्तं गच्छे अवलम्बनेन
 मथनं एकधानां दृष्टिं धारयन् कविद्वयं, अपरं दत्तं एकतो दमन्तु इहेहा
 अवधानं कविभेदित्वेन ॥२७—२८॥

सरसीव सरोजमुज्ज्वलं
मिलितैर्नूतनभानुभाभुभिः ।
नयनं गुरुगर्तगर्भगं
रुचि कस्य च योगजैर्महैः ॥२८॥
चिकुरास्तनुरोमराशयः
पृथुलश्लक्ष्मचयाश्च कस्यचित् ।
मनसा सह सत्त्वसङ्गिना
सुचिराहभुरतोव शुभ्रताम् ॥३०॥

अन्वयः—कस्य च गुरुगर्तगर्भगं नयनं योगजैर्महैः मिलितैः नूतनभानु-
भाभुभिः सरसि उज्ज्वलं सरोजं इव रुचि ॥२८॥

सरसीति । कस्य च कस्यापि मुनेः, गुरुगर्तगर्भगं गभोर-
रन्ध्राभ्यन्तरस्थं नयनम्, योगजैर्महैस्तेजोभिः, मिलितैः सरोजिनैव सह
संयुक्तैः, नूतनभानोर्नवोदितसूर्यस्य भानुभिः किरणैः, सरसि जलाशये,
उज्ज्वलं सरोजं पद्ममिव, रुचि दिदीप्ते ।

अथ श्रौतोपमालङ्कारः, इत्यनुप्रासश्चेत्कानुप्रासश्चेत्तथा संवृष्टिः ।

“महस्तूतसयतेजसोः” इत्यमरः ॥२८॥

वाङ्माला—नदीश्रित शृङ्गकिरणैर गदित गङ्गुल उज्ज्वल पद्म येषाम्
महोदरे लोला पाद, जेदेरुप कोन मुनिव गभोर गर्तगत नदन रोग-
देषे लोला पादेष्टेहिन ॥२९॥

अन्वयः—रुचि च चिकुराः तनुरोमराशयः पृथुलश्लक्ष्मचयाः च सत्त्वसङ्गिना
मनसा सह सुचिरात् अतोव दुश्रतां ययुः ॥३०॥

चिकुरा इति । कस्यचित्मुनेः, चिकुराः—किमाः, तनोः शरीरस्य

परमां तनुतां तनुरगात्
 न युधो वस्तु च किञ्चिदास्त चेत् ।
 अपलापरिचालनक्षयौ .
 प्रशशाकेव तथापि कश्चन ॥३१॥

रीमराशयः, पृथुसा दीर्घाः श्लघुवया सुखलोमसमूहाश्च, सत्त्वसङ्गिता
 सत्त्वगुणसंसर्गिणा मनसा सह, सुषिरादतिदीर्घकास्तादवधि, अतीव-
 शुभतां धवलतां निर्मलताय, ननु धारयामासुः ।

अत्र वस्तुरित्येकया क्रियया चिकुरादीनां कर्तृत्वव्यभिचयसम्बन्धा-
 त्पुन्ययोगितालङ्कारः, सङ्कोक्तिद्येत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सुदुरः, सोऽपि पुनः
 पूर्ववदनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥३०॥

वाङ्मोक्ष—कान भूतिर केष्वकानां, मेहेर मोक्षमूह एव नैर्ष
 नक्ष मकल (नाफिञ्जि) नक्षत्रमन्त्र यदनर नहिउ अतिदीर्घकान
 दरेदरे उयडा धावण रुदिउछिन ॥३०॥

अन्वयः—तनुः परमां तनुतां अगात्, किञ्चित् युधः वस्तु च न आस्त, चेत् तथापि
 कश्चन अपलापरिचालनक्षयौ (कर्तुः) प्रशशाक इव ॥३१॥

परमामिति । तनुः शरीरम्, परमां तनुतां तपोऽनुष्ठानेनातीव-
 कृशताम्, अगात् प्रापत् । किञ्चित् किमपि, युधो युद्धस्य, वस्तु शत्रु-
 प्रभृतिपदार्थः, न आस्त न आसीत्, चेद्वदि, तथापि, कश्चन कश्चि-
 न्मुनिः, अपलायाः पुद्गिण्याः परिचालनक्षयौ, कर्तुं प्रशशाकेव,
 तपःप्रभावादिति भावः ।

अत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारश्चकानुप्रासेन संसृज्यते ।

आसीति “आसु उपवेशने” इत्यस्य ज्ञस्तन्यां प्रयोगः ॥३१॥

अथ ते मुनयोऽनयन्नृपं
 गुरुसंसारगृहे तमावृते ।
 परिदर्शयितुं तपोभुवं
 परतत्त्वं हितवाक्यदीपकैः ॥३२॥
 गगनादथ हंसमण्डलान्,
 वततःरोत्तमराजहंसवत् ।
 परितः प्रभया प्रभासयन्
 मनुजर्षीन्भरर्षि नारदः ॥३३॥

वाङ्माला—पशून् अत्राह कृणुहि जिन एवम् यदिच भूक्तं कोन वस्तु
 हिन ना ; तथाहि कोन मुनि केन तपस्सारा अत्रावे गुणिवीर पविष्ठान
 च क्षान् करिणत नमर्थ दृष्टेयन ॥३३॥

अन्वयः—अथ ते मुनयः हितवाक्यदीपकैः तमीति गुरुसंसारगृहे परतत्त्वं
 परिदर्शयितुं तपं तपोभुवं मनयन् ॥३२॥

अथेति । अथ राक्षसपावनप्राप्तेरनन्तरम्, ॥ मुनयः, हित-
 वाक्यान्वेब दीपकाः प्रदीपास्तैः, तमः अज्ञानमेव तमः अन्धकारस्थेन
 इति आहतं गुरुर्महान् संसारो जगदेव गृहं तस्मिन्, परं परमं तत्त्वं
 मन्त्रैश्च तत्त्वं वस्तु तत्, परिदर्शयितुं साक्षात् कारयितुम्, तपं भीष्मकम्,
 तपोभुवं तपस्यादेशं तपोवनमिति यावत् ; मनयन् ।

अथ शिष्टं साङ्गं रूपकमलङ्कारस्थे कानुप्रासिन संसृज्यते ।

नयतीर्हि कर्मकत्वात् कर्मोद्देशम् ॥३२॥

वाङ्माला—आहार पर मेहे मुनिरा हितोपदेशरूप अनीपदारा
 अज्ञान-मन्दकारावृत विशाल जगत्कारण गुरुमार्थ परम वस्तु देवादेवार
 वस्तु तीर्थकराधिके उपोवने महेष्टा गेनेन ॥३२॥

गतमुक्तिपटोऽपि जीवितो

हतदेहोऽपि विदेहबोधवान् ।

शयदण्डकुसालचक्रवत्

चिरसंस्कारवशेन यदुन्मिः ॥३४॥

अन्वयः—अथ अमरर्षिनारदः इत्यमराजहंसवत् प्रभया परितः

मनुजर्षीन् प्रभासयन् गगनान् वततार ॥३३॥

गगनादिति । अथ भीष्मकश्च रापोवनप्रवेशानन्तरम्, अमरर्षि-
नारदः, हंसानां मण्डलान् समूहान्, उत्तमराजहंस इवेति उत्तम-
राजहंसवत्, प्रमुखा आलक्षणा, परितः सर्वतः, मनुजर्षीन् प्रभासयन्
प्रशोतयन्, गगनादाकाशात्, वततार अवततार ।

अत्र श्रौतोपमालङ्कारम् । कानुपास्येत्युभयोः संसृष्टिः ।

उत्तमराजहंसवदिति “वसुनि तोयं वनवद्व्यपारौत्” इत्यादिवत्
सापेक्षेऽपि वर्तिप्रत्ययः । वततारेति “वष्टि भासुरिरष्टोपमवाप्यो-
रुपसर्गयोः” इत्यव्ययस्य कारलोपः ॥३३॥

वाङ्माला—उत्तमराज उक्तं राजहंसं वन आगम्य अत्रावासात् हंस-
गणके उद्भासित करिंते करिंते आकाश इहेते हृतने अवतीर्ण ह्य,
तेभ्यः वेदर्वि नारद आगम्य अत्रावासात् नरक दिक् नरविगणके उद्भासित
करिंते करिंते आकाश इहेते हृतने अवतीर्ण इहेनेन ॥३३॥

अन्वयः—गतमुक्तिपदः अपि जीवितः हतदेहः अपि विदेहबोधवान् शयदण्ड-
कुसालचक्रवत् चिरसंस्कारवशेन यदुन्मिः ॥३४॥

गतेति । गतं प्राप्तं मुक्तिपदं येन स तादृशोऽपि, जीवितः प्रतीति-
जीववान् ; तथा, हतदेहोऽपि, विदेहबोधवान् विदेहकैवल्यज्ञानवान्,
अथ उत्तालनेन विक्षिप्तो दण्डो तस्य तस्य तत् कुसालचक्रं कुम्भकार-

तपने कृतनित्यसंयमात् ।

भुवनज्ञानसमन्वितः सदा ।

स सुरर्षितया नरर्षिभिः

अनुभूतः क्रियमाणसंयमैः ॥३५॥

चक्रञ्चेति तदिव, चिरं यः संस्कारः भावनाख्यो वेगाख्यश्च गुणविशीघ्रः
तद्वशेन, यस्य नारदस्य, भूमिः जगत्पां विपर्ययं भूमणश्चासीत् ।

अत्र विरोधाभासयौतापमयोः परस्परनिरपेक्षतया संवृष्टिः ॥३४॥

वाङ्मना—यिनि मूळ इहेयाँ जीवनेश्वारी, आर देह धारण
करिषाँ विनेहैकवनाकानी एव नै छुनिषा नहेलेँ नृककादेव
छेकेर छात्र पूर्वसंस्कारवशतः बीदात्र अयं इहेत ॥३४॥

अन्वयः—क्रियमाणसंयमैः नरर्षिभिः तपने कृतनित्यसंयमात् सदा भुवनज्ञान-
समन्वितः सः सुरर्षितया अनुभूतः ॥३५॥

तपन इति । क्रियमाणः संयमः धारणाध्यानसमाधिक्रमं चरम-
योगाङ्गमयं वैशेषः, नरर्षिभिः, तपने भूय्यं, कृती य चक्ररूपो
नित्यसंयमस्तस्यात्, सदा, भुवनज्ञानसमन्वितः तयनस्युष्टसमस्तजगज्ज्ञान-
सम्पन्नः, स आगन्तुको मुनिः, सुरर्षितया दैवर्षिनारदत्वेन, अनुभूतः
अवगतः ।

“अयमेकत्र संयमः” इति “भूय्यं संयमात् भुवनज्ञानम्” इति च
योगसूत्रम् ॥३५॥

वाङ्मना—तज्जडा मुनिषा ज्ञान करिषा बुद्धिरे पात्रिलेन ये, श्रद्धा
मंथन (धारणा, ज्ञान ओ समाधि) करिषा सर्कसा अगतेर समस्त. पदार्थ-
ज्ञानसम्पन्न अयं देवर्षि नारद—इति ॥३५॥

দদিরে পদবারি হারিষে
 নিজদৃষ্টা সুনয়ে যদেনসাম্ ।
 মনুজর্ষি'মনোগত' মল'
 পরিধৌত' কিল তেন তত্ক্ষণাত্ ॥২৬॥
 পদরেণুরপি প্রয়াত্বহী
 ভুবনে यस্য ন চার্ঘ্যযোগ্যতাম্ ।
 অপ্তিযোগ্যমিমে ব্যগ্নিশ্চয়ান্
 সুনয়ে'র্ঘ্য' বিনয়েন তস্মাকৌ ॥২৭॥

অন্বয়:—নিজদৃষ্টা এনকা হারিষে সুনয়ে যত্ পদবারি দদিরে, তেন কিল
 তত্ক্ষণাত্ মনুজর্ষি'মনোগত' মল' পরিধৌত' ॥২৬॥

দদির ইতি । নিজদৃষ্টা আত্মনো স্বর্গদানেনৈব, এনকাং পাপানাম্,
 হারিষে জায়কায়, সুনয়ে নারদায়, যত্, পদবারি পাদপচালনজলম্,
 দদিরে তত্রত্যা সুনয়: সমর্পয়ামাসু: ; তেন কিল পদবারিণা, তত্ক্ষণাত্
 মনুজর্ষীণাং সুনীনাং মনোগতম্, মল' রাগদোষাদিকম্, পরিধৌতম্
 অপসারিতম্ । দিবর্গেদ'র্গদানস্বয় ফলমেতদिति ভাব: ।

অত্র কারণীভূত' ধারি নারদে, তত্কার্যমূতো মলনাশস্ত তত্রত্যা-
 সুনিম্ন:স্থিতি কার্যকারণযৌর্ভি'বদেগত্বাদ্ভস্ফুটির্নামালঙ্কার:, ঐত্যানু-
 প্রাসঙ্গে ত্যনযৌ: সংস্টি: ॥২৬॥

নালানা—দ্বিনি আশ্রয় দর্শনমানসাজেই পাপ নাশ করিতে, সেই
 দেবর্ষি নারদকে ভজত। সুনিদা যে পাপপ্রকালনের মল দিশাছিলেন, সেই
 মনেই ভক্তগণ ঠাধাদেব মনের মল প্রকাজন করিয়াছিল ॥৩৩॥

प्रणमन्ति जनाश्चिराय यान्
अथ तेऽपि प्रणमन्ति नारदम् ।
अनमस्यतयेति बोध्यं तं
निरणैषुः पशुविष्किरा अपि ॥२८॥

अन्वयः—अथ यथा पदरेणः अपि भुवने अर्चयाम्यतां न च प्रयाति । इमे
विनयीन तत्कर्त्तुं नुनये अतियोग्यं अर्चं व्यभिचरन् ॥२७॥

पदेति । अथो आश्चर्यम् । यद्य, पदरेणुरक्षधूलिरपि, भुवने,
अर्चस्य मूल्यस्य योग्यताम्, न च नैव प्रयाति प्राप्नोति, असाधारणोक्तिः—
क्षित्वादिति भावः । इमे भरमयः, विनयीन, तत्कर्त्तुं तत्त्वं, नुनये
नारदाय, अतियोग्यम्, अर्चं पूजापचारम्, व्यभिचरन् अदुः ।

अत्रान्येषामुपकरणानां का कथा पदरेणुरपीत्यर्थं विरोधः क्लृप्तेष्वीक्षित-
विधायकत्वाच्च तत्समाधानमिति विरोधाभासोऽलङ्कारश्चेत्कामुप्राप्तेन
संसृज्यते ।

“मूढे पूजाविधावर्चः” इत्यमरः ।

तत्कर्त्तुं इति सर्वनामत्वादक् प्रत्ययः ॥२७॥

वाङ्मना—किं आश्चर्यम् । अग्रेते वाह्ये गमधूमिष्ठ अर्पणं (भूतनाम)
योग्यतां प्राप्तुं न शक्यं, उन्नावनेन नुनये विनयमशक्येते तेनैव नारद-
भूतिके अतियोग्यं अर्चं (पूजाय उपचारं) दानं करिनेन ॥२७॥

अन्वयः—अथ जनाः विराय यान् प्रणमन्ति ते अपि नारदं प्रणमन्ति ; इति
बोध्यं पशुविष्किराः अपि तं अनमस्यतया निरणैषुः ॥२८॥

प्रणमन्तीति । अथ अर्चदानानन्तरम्, जनाः, विराय यान्
प्रणमन्ति, ते तपोवनभुनयोऽपि नारदं प्रणमन्ति । इति बोध्यं दृष्ट्वा,

કથમત્ર સમાગતો ભવાન્

इति तावत् परपृच्छा मामलम् ।

गणविद्युतनीरशोकरः

प्रचलन् प्रस्रवणे हि युज्यते ॥૨૮॥

પગથો જરિણાદયસ્ય વિષ્ણિરાઃ પચિથઃ શુકાદયસ્યેતિ તે અપિ, તં નારદમ્, અનમસ્યતયા નમસ્કારાયોમ્યતયા इति વિરોધઃ, ન, વિચિતે નમસ્યો યસ્માન્તસ્ય ભાવસ્યતયા इति તત્સમાધાનમ્ । નિરચ્છેપુનિચ્છોત-
વન્તઃ । સર્વવિચ્છેપવમનુનિગચ્છાદ્યર્ચ્યાત્ તત્તત્પાનાં પશુપચિણામપિ
તાદૃશનિચ્છેપકરણયોમ્યત્વમિત્યાશયઃ ।

अत्रापि विरोधाभासोऽलङ्कारः । सहेश्चप्रतिनिर्द्देश्यविषयत्वात्
प्रथमन्तीत्यस्य द्विकृतावपि न कथितपदतादायः ।

“पतलि-यलि-यतग-वि-विष्किर-यतल्लयः” इत्यमरः ।

विक्रिरेति “विष्किरो विकिरे” इति निपातः ॥૨૯॥

વાજ્ઞાના—તબનદર, મયજી લોક ડિગકાન શેશશિગકે નમદાર
કરિયા થાકે, ડપોવનેવ મેદે મુનિવાઈ નારદકે પ્રવાય કરિતેહન,
ઈદા મેશિયા ઉડડા પડગકોવાઠ મેવર્ધિ નાવરકે મર્કપ્રધાન મરજી
ચનિયા નિષ્કય કરિન ॥૩૦॥

અર્થઃ—ભવાન્ અત કથં સમાગતઃ इति તાવન્ માં પરિપૃચ્છા ધલ' । હિ
ગણવિદ્યુતનીરશીકરઃ પ્રચલન્ (મન) પ્રસ્રવણે યુજ્યતે ॥૨૮॥

સવિનયાં નારદોક્તિમનુવદતિ, કથમિતિ । ભવાન્ નારદઃ, અલ
તપોવને કથં સમાગતઃ, इति તાવત્ માં પરિપૃચ્છા અલમ્, યુથં ન
પરિપૃચ્છધેત્યર્થઃ । હિ યસ્માત્, મયાત્ સ્વસદૃશનીરશીકરસમૂહા-
હિચ્છુતાશાસો નીરશીકરો જલવિન્દુષ્વેતિ સ તથોક્તઃ, પ્રચલન્ નિઃસરન્

चतुर्थः सर्गः।

प्रथमं प्रयते स नारदः .

मुनिरेषां कुतुकं निवर्त्तयन् ।

स विदन् वदते हि यः पुनः

अनभिष्यक्तपराशयं विदन् ॥४०॥

सन्, प्रसन्नये जलस्य तसि, युध्यते मिलितो भवति । तथा च विघ्नित्वा
एको जलविन्दुर्यथा प्रवृत्तन् जलस्रोतसि मिलितो भवति, तथाहमपि
स्यदीर्घोय-ऋषिगणादिघ्नितो भवन्निः सद्य मिलितो भवितुमागत इति
भावः ।

अतएवात्र दुष्टान्तोऽलङ्कारः ॥३९॥

वाङ्मना—‘आगनि एवात्मेन आगिनेन केन’ एवैकं आगनात्
आगारं निकटे अत्र कश्चिदेन ना । कावण, अज्ञातं जनविन् हहेते
दिग्घ्निते एकं जनविन् चनिटे वाकिश जनयोत्तेहे मिलित इदं
याद ॥३९॥

अन्वयः—नारदः मुनिः एषां कुतुकं निवर्त्तयन् प्रथमं प्रयते स । यः पुनः
अनभिष्यक्तपराशयं विदन् वदते स विदन् ॥४०॥

प्रथममिति । नारदो मुनिः, एषां तयोक्तेषु मुनीनाम्, कुतुकं
निजागमनकौतुकम्, निवर्त्तयन् निवारयन्, प्रथमम्, प्रयते, प्रवीति स ।
तथा च, यो जनः पुनः, अनभिष्यक्तो न प्रकाशितः यः परस्य आशयोऽभि-
प्रायस्तम्, विदन् आत्मानेव बुद्धमानः सन्, वदते तं पराशयं प्रवीति,
स जन एव विदन् विद्वान् । अत्रापि नारदो मुनीनामुक्तविधमाशयं
जानत्रेव पूर्वोक्तं श्लोकमाह अति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारो वृत्त्यनु-
प्रासश्चेकादुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

प्रतिपादयतां भुवः शुभं
 शुभपृच्छा भवतामनर्थिका ।
 सविधे हि तमस्तमानुदः
 प्रतरोतुं नहि जातु दृश्यते ॥४१॥

प्रयत इति “प्रय प्रख्याति” इत्यस्य रूपम् । वदत इति चौरादिको
 वदधातुराजनेपदौ ॥४०॥

वाञ्छाणा—नारदमुनि उवाच—नारदोऽपि ब्रूयान् । नृनिगणेषु कोऽङ्गुलं निवृत्ति
 कश्चिद्वारं लभ्यते अथमे जे कथा वनिशाहिनेन । कावण, यिनि गदवद
 अथकाणिता अलिङ्गाय वृत्ति कथा वनिता गदवद, त्रिनिहे विद्वान् ॥४०॥

अन्वयः—भुवः शुभं प्रतिपादयतां भवतां शुभपृच्छा अनर्थिका । हि तमः
 जातु तमोनुदः सविधे प्रतरोतुं नहि दृश्यते ॥४१॥

प्रतीति । भुवः पृथिव्या एव, शुभं मङ्गलम्, प्रतिपादयतां तपसा
 सर्वोपकारधिकीर्षया च विदधतां भवताम्, शुभपृच्छा मङ्गलजिज्ञासा
 अनर्थिका निष्प्रयोजना, सर्वशुभसम्पादकानामालशुभसम्पादनस्य
 सुतरां सिद्धादिति भावः । हि तपाहि, तमोऽन्धकारः, जातु कदाचि-
 दपि, तमोनुदः अन्धकारनाशकस्य सूर्यस्य, सविधे समीपे, प्रतरोतुमावि-
 र्भावितुं नहि दृश्यते । शुभविधानि अशुभनाशनस्याविश्वभाषेन
 शुभविधायिनामशुभाविर्भावस्य सर्वथैवासम्भवादित्याशयः ।

अल वैधर्म्येण दृष्टान्तोऽलङ्कारः, शुभपृच्छाया अनर्थक्यं प्रति
 प्रथमपादगतपदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तमस्तमोनुद
 इति लाटानुप्रासश्चेत्येतेषां मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

“चन्द्रान्तार्कास्तमोनुदः” इत्यमरः ।

तमोनुदतीति क्विप् ॥४१॥

परिशीलयतां तपःक्रियां
 दूरितं दूरमुपैति वः स्वयम् ।
 सुघनापि घनावली चयं
 दिवि वाते परिवाति गच्छति ॥४२॥
 सुनितां ययितुं तपोवने
 समयोऽयं नृप ! सत्यमस्ति ते ।
 परिपुर्विषयः परं वयः

ननु योग्यं सुतस्तवाधुना ॥४३॥

बादराजा—महर्षिगण ! आपनारा जगतेषु मदन मन्त्रादन करिष्य
 थाकेन ; अतएव आमाभेन मदन छिछाणा करा निश्चयोजन । कारण,
 अङ्ककारनाशक शूर्येण निकटे अङ्ककारेण आविर्भाव पेषा दास ना ॥४१॥

अन्वयः—दूरितं तपःक्रियां परिशीलयतां वः स्वयं (एव) दूरं उपैति । दिवि
 सुघना अपि घनावली वाते परिवाति (वति, स्वयमेव) चयं गच्छति ॥४२॥

पापनाशपृष्ठाप्यनर्थिकेत्याह यदीति । दूरितं पापं कर्तुं, तपः-
 क्रियां तपस्यां परिशीलयतां धीनःपुन्येन कुर्यताम्, वो युष्माकम्,
 स्वयमेव दूरमुपैति गच्छति । दिवि आकाशे, सुघनापि अतिनिविद्यापि
 घनावली भेषमाला, वाते वायौ, परिवाति प्राबल्येन वहति सति
 स्वयमेव, चयं नाशम्, गच्छति प्राप्नोति ।

अथ एकस्यैव नाशमनस्य उपैति गच्छतीति धातुभेदादिना पृथक्-
 निर्दिष्टात् प्रतिपक्षपक्षालङ्कारश्चेकानुप्रासेन संवृण्यते ॥४२॥

बादराजा—आपनारा निरुद्ध तपसा करितेहेन ; अतएव पापं
 निषेदे दूरे दारिद्र्य थाके । कारण, आकाशे एवम वायु बहित हहेते
 नागिने, अतिनिविद्ध भेषमालां विनाश प्राप्नोति ॥४३॥

नृप ! किन्तु सुदन्तुरा क्रिया
पुनरेका परिशिष्यते तव ।

अयि ! भूतपतिं विनाऽवनौ
न भवेत् कस्य जनस्य विष्मृतिः ॥४४॥

अन्वयः—हे नृप ! तपोवने मुनितां यस्मिन् अयं ते समयः इति सत्यं अस्ति ।

अधुना तव विषयः अस्ति यः परं सुतस्य योग्यः ननु ॥४५॥

इत्यं मुनीनामाप्युदानौ भौषकमाभाषते मुनितामिति । हे नृप !
भौषक ! तपोवने, मुनितां सुनित्वम्, अयितुमवलम्बितुम्, अयं ॥ तव
समय आगतः ; इति सत्यमस्ति वक्तव्यं । येन हि, अधुना, तव विषयो
देशो राज्यमिति यावत् ; अस्ति यः असुशून्यः, वयः, परं चरमम्, सुतः
पुत्रश्च योग्यः, नन्वित्यवधारणे ।

अत्र पूर्वार्द्धगतमर्थं प्रति परार्द्धगतवाक्यार्थां हेतव इति वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः, उक्तार्थं हेतुमयोपन्यासात् समुच्चयस्य त्वनयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः, सोऽपि पुनस्तृतीयपादगतवृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते ॥४६॥

वाङ्माला—राजा ! उपोवने आगित्रा आपनाव मूनि इत्यत्र ए-इ
गमश्च, हेहा गता वटे । काव्यं, दर्शयान मय्ये आपनाव राजा निरुद्धे,
वदनं प्राचीन एवः पूज्यं योग्य इति चेष्टा ॥४७॥

अन्वयः—किन्तु हे नृप ! एका पुनः तव सुदन्तुरा क्रिया परिशिष्यते । अयि !
भूतपतिं विना अवनौ कस्य जनस्य विष्मृतिः न भवेत् ॥४८॥

नृपेति । किन्तु हे नृप ! एका पुनस्तव, सुदन्तुरा अतिविषमा ;
क्रिया कार्यम्, परिशिष्यते अवशिष्टा वक्तव्यं । तत् किमेतद्विष्मृत-
राज्यधिकारः कर्तव्य इत्याह अपीति । अयि राजन् ! भूतपतिं
महार्धं विना, अवनौ पृथिव्याम्, कस्य जनस्य विष्मृतिर्न भवेत्, अपि

पतिमादकृता तवान्ये

तनया शैशवमौग्निवर्त्तते ।

हृदिताय जनैर्यथा जन्तु

युवतिर्युन इह प्रदीयते ॥४५॥

तु सर्वस्यैव भवेदित्यर्थः । ततश्च तद्विष्मरण्यादालम्बितारो न, कर्तव्य इति भावः ।

अथ एते कामुप्रासादकारः ।

“दन्तारं वाच्यपदिष्यात् विषमोच्चतदन्तयोः” इति विद्यः ॥४४॥

नाष्टानां—दिङ् प्राप्ता ! एतौ अतिशुद्धतया वाचा आपनान् यतनिष्ठे पदिष्यात् । एते नानाथ । अगरे एकनाथं गङ्गाद्वयं नाभीर एव कोनं दाक्षिण दिग्दय ना द्वय ? १९४४

अन्वयः—एव आपये इतिमान् अनता तनया शैशवमौग्नि वर्त्तते । इह तया जनै हृदिताय जन्तु (तदा) युने युवतिः प्रदीयते ॥४५॥

अथ का नाम सुदन्तुरा क्रिया अवशिष्यत इत्याह—पतिमादिति । हे राजन् ! तव प्राप्ते भवति, पतिमात् प्रकृता वराय असम्प्रदत्ता, तनया दन्ता, शैशवमौग्नि बाल्यकालपरममौगायाम्, यौवनारम्भकाल इत्यर्थः ; वर्त्तते । इह जगति, यथा जनैः, हृदिताय हृणान्ताय, जन्तु, तया युने तरुणाय, युवतिः प्रदीयते । बाल्यामश्रदानक्रियेयं तवावशिष्यत इति भावः ।

तनुजार्थं रुजामृणक्रियां
परिवर्द्धिष्णुमतोवदारुणाम् ।

सुधियः समये प्रदाय तत्
चिरशान्तिं किञ्च यान्ति सुस्थिराः ॥४६॥

दशमपदे गतं गृहं

जठरे दारुणदुःखदा क्षुधा ।

अन्वयः—तन् सुधियः परिवर्द्धिष्णुं अतोवदारुणां तनुजा कथा कृणुक्रिया च
समये प्रदाय सुस्थिराः (मनः) चिरशान्तिं यान्ति किल ॥४६॥

तनुजामिति । तत्तस्मात्, सुधियो बुद्धिमन्तो जनाः, परिवर्द्धिष्णुं
क्रमेण वृद्धिशीलाम्, तत् एव च अतोवदारुणां नितान्तभीषणाम्, तनुजां
कन्याम्, रुजां रोगम्, कृणुक्रियाञ्च, समये निर्धारितकाले, प्रदाय
समर्थं अवच्छेदना औषधादिना विनाशोत्थर्यः, परिशोच्य च, सुस्थिराः
निरुपद्रवाः सन्तः, चिरशान्तिम्, यान्ति प्राप्नुवन्ति किल ।

अत्र प्रदाय इत्येकया क्रियया प्रस्तुतायास्तनुजायाः अप्रस्तुतयो
रुजाकृणुक्रिययोऽभिमुख्यत्वाद्दीपकमलद्वारः, प्रदायेति तनुजाकृणु-
क्रियापक्षे दाघातो रुजापक्षे च “दीं अवच्छेदने” इति दीघातोः द्वाप्राप्त्यर्थे
रूपमिति प्रकृतिज्ञेयः, हृत्पुमासञ्ज्ञेकानुमासञ्ज्ञेति मंसृष्टिः ॥४६॥

वाङ्मानी—अतएव, कमवर्द्धिष्णुं च अतोवदारुणं रुजादेव यथा मनसि
मानं करिष्ये, व्रातग्नौ उषणम् अन्नादेव एव च पवित्राय करिष्ये,
बुद्धिमान् लोकेष्वपि निरुपद्रव इदं चिरकालेन ज्ञातुं शक्तिं नात्र
कथंन ॥४६॥

अनयोः प्रथमैव दुःसहा

घटतेऽन्नं परितो हि नो वरः ॥४७॥

तनयां तरुणीं विलोकयन्

अदटदयः खलु नोन्मनायते ।

क्षमते समुपेक्ष्य स स्थिरः

शयितुं स्त्रे शिखिनः शिखां गृह्णे ॥४८॥

अन्वयः—गृहे दशवर्षं गता सुता, जठरे (च) दारुणदुःखदा क्षुधा, अनयोः

प्रथमा एव दुःसहा । परितः हि अन्नं घटते, वरः नो ॥४७॥

अप्रस्तुते राजाक्षयक्रिये परिज्वाय प्रस्तुतायाः कन्याया अतिदारुणत्वं सूचयन्नाह दशेति । गृहे, दशवर्षाणि सुता अतिक्रान्ताः ; सुतां कन्या, जठरे उदरे च, दारुणदुःखदा क्षुधा वर्तते इति शेषः । अनयोः कन्या-क्षुधयोर्मध्ये, प्रथमा क्रमवर्द्धमाना कन्यैव दुःसहा । येन हि, परितः सर्वतो हि सर्वत्रैव, अन्नं क्षुधानिवर्त्तकं खाद्यम्, घटते प्राप्तियोग्यं भवति, किन्तु वरः पात्रम्, नो न घटते, सर्वथा योग्यवरस्यातिदुर्लभत्वादिति भावः ।

अन्नं दुःसहत्वं प्रति चतुर्थपादगतवाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥४७॥

वाक्यान्ता—यत्र दशवर्षेभ्यः अधिकं दशह/ कक्षा, आत्र उदरे दारुणदुःखजनक क्षुधा, एहे दुःखत्र अथमाहे (हेतुविध कक्षाहे) अत्राह दुःसह । काव्ये, मर्मगते राजा भाग्या साह, किञ्च दयागु भाग्य मर्त्ये पाशदा १२२ २१ । ११

अन्वयः—य खलु तनया तरुणीं विलोकयन् अदटत्, न उन्मनायते, स स्त्रे गृहे शिखिनः शिखां समुपेक्ष्य (अपि) स्थिरः (सन्) शयितुं क्षमते ॥४८॥

इतरस्य समस्तवस्तुन.
घटते पात्रमहो समन्तत ।
तनयाप्रतिपादने परं
भुवनेष्वेकमपीह दुर्लभम् ॥५१॥
भव भूमिपते ! स्थिरान्तरः
तदिमा योग्यजनेन योजयन् ।
अतिशान्तिकरी हि धर्मिणा
परनिक्षेपसमर्पणक्रिया ॥५२॥

अन्वयः—अहो ! इतरस्य समस्तवस्तुन पात्र समन्तत घटते । पर इह भुवनेषु तनयाप्रतिपादने एक अपि पात्र दुर्लभ ॥५१॥

इतरस्येति । अहो इति विमोहः । इतरस्य अपरस्य, समस्तवस्तुन, पात्र प्रतिपादनक्षेत्रभूता व्यक्ति, समन्तत सर्वास्त्रेव दिश, घटते सुलभ भवति ; पर किन्तु इह भुवनेषु, तनयाप्रतिपादने कान्यादाने, एकमपि पात्रं दुर्लभम् । अभीष्टसर्वशुभासम्पदस्य प्राप्त्यै नितान्तविरलत्वादित्याशयः ॥५१॥

वाक्यान्ता—इति । अत्र मम उक्तं वक्तुं मञ्जुनाम्नेन पात्रं अनाम्ना मङ्गल निदिदेशे पाठशः शत्रु, किञ्च एते द्विद्वयेन कञ्च मञ्जुनाम्नेन एकमेव पात्रं पाठशः अतिदुष्करः ॥५२॥

अन्वयः—(६) भूमिपते ! तत् इमा योग्यजनेन योजयन् (सन्) स्थिरान्तर भव । हि परनिक्षेपसमर्पणक्रिया धर्मिणा अतिशान्तिकरी ॥५२॥

भवेति । हे भूमिपते ! तत्तस्मात्, इमा तव तनयाम्, योग्यजनेन उपयुक्तपात्रेण सह, योजयन् सन्, स्थिरान्तर सुखचितो भव । हि

इति देवमुनी मनस्विनं
मनुजेन्द्रं विरते निगद्य तम् ।
नयविहिनयेन नारदं
तमनूचानमिदं नृपोऽवदत् ॥५३॥

तथाहि, परस्य यो निक्षेपः स्वस्मिन् न्यासोभूतं द्रव्यं तस्य समर्पणक्रिया तस्मै परस्मै स्वामिन एव प्रत्ययं खड्यापारः, धर्मिणां धार्मिकपुरुषाणाम्, अतिशान्तिकरी भवति । कन्या खलु निक्षेपद्रव्यसुखेति भावः ।

अथ साधुर्मतेषु दृष्टान्तोऽलङ्कारः ॥५२॥

वाचानः—यत्तद्वै वाचा ! आपनि आपनां एते कृष्णोदक
प्रेमयुक्त भावेन गच्छिन्तु गच्छिन्तु कदादेशः दिशः प्रच्छिन्तु हृत्तेन । वाचं,
नृपेय गच्छिन्तु इत्येव प्रच्छिन्तु कदा शान्तिके जादन्तिगद भक्त्य अष्टाद
वाचिबन्त ॥५२॥

अन्वयः—देवमुनी मनस्विनं तं मनुजेन्द्रं इति निगद्य विरते (सति) नयवित्
नयः विनयेन तं अनूचानं नारदं इदं अवदत् ॥५३॥

इतीति । देवमुनी नारदे, मनस्विनं प्रशस्तमनसं तं मनुजेन्द्रं
राजानं भीष्मकम्, इति पूर्वोक्तप्रकारम्, निगद्य उक्त्वा, विरते सति ;
नयवित् नोतिज्ञः, नृपो भीष्मकः, विनयेन नमभावेन, ताम् अनूचानम्
अधीतमाहुर्वेदं नारदम्, इदं वक्ष्यमाणम्, अवदत् ।

अथ सत्यनृपासक्तं कानुप्रासयोः संछष्टिरलङ्कारः ।

अनूचानमिति अनूप्रवाहयः कानुप्रासयः, तस्य ॥ यरोचांद्वावाद-
दिवं चने रूपम् ।

“अनूचानः प्रवर्तते माहोऽधीतो युरोमु यः” इत्यमरः ॥५३॥

इतरस्य समस्तवस्तुनः
घटते पात्रमहो समन्ततः ।
तनयाप्रतिपादने परं
भुवनेष्वेकमपीह दुर्लभम् ॥५१॥
भव भूमिपते ! स्थिरान्तरः
तदिमां योग्यजनेन योजयन् ।
अतिगान्तिकरी हि घर्षिणां
परनिक्षेपसमर्पणक्रिया ॥५२॥

अन्वयः—अहो ! इतरस्य समस्तवस्तुनः पात्रं समन्ततः घटते । पर इह

भुवनेषु तनयाप्रतिपादने एक अपि पात्रं दुर्लभम् ॥५१॥

इतरस्येति । अहो इति विमोहः । इतरस्य अपरस्य, समस्तवस्तुनः, पात्रं प्रतिपादनचेष्टाभूता व्यक्तिः, समन्ततः सर्वास्त्रेव दिक्षु, घटते सुलभं भवति ; परं किन्तु इह भुवनेषु, तनयाप्रतिपादने कन्यादाने, एकमपि पात्रं दुर्लभम् । अभीष्टसर्वशुलभसम्पत्तयः पात्रस्य नितान्तविरलत्वा-दित्याशयः ॥५१॥

वाद्यानां—हर्षः । अत्र मन्त्रं बद्धं मन्त्रज्ञानेन पात्रं अनायासेन सकल दिक्दिक्षे पाठशः शक्यं, किञ्च एहं त्रिकूबने कञ्चा मन्त्रज्ञानेन एकद्वौ पात्रं पाठशः अतिदुष्करं ॥५२॥

अन्वयः—(हो) भूमिपते ! तत् इमां योग्यजनेन योजयन् (सन्) स्थिरान्तरं भव । हि परनिक्षेपसमर्पणक्रिया घर्षिणा अतिगान्तिकरी ॥५२॥

भवेति । हे भूमिपते ! तत्तस्मात्, इमां तव तनयाम्, योग्यजनेन उपयुक्तपात्रेण सह, योजयन् सन्, स्थिरान्तरं सुखचितो भव । हि

इति देवमुनौ मनस्विनं
मनुजेन्द्रं विरते निगद्य तम् ।
नयविद्धिनयेन नारदं
तमनूचानमिदं नृपोऽवदत् ॥५३॥

तथाहि, परस्य यो निक्षेपः स्वस्मिन् न्यासोभूतं द्रव्यं तस्य समर्पणक्रिया तस्मै परस्मै स्वामिन एव प्रत्यर्पणव्यापारः, धर्मिणा धार्मिकपुरुषाणां, प्रतिग्रान्तिकरी भवति । कन्या खलु निक्षेपद्रव्यतुल्येति भावः ।

अतः साधर्म्येण दृष्टान्तोऽलङ्कारः ॥५२॥

वाङ्माला—यत्तद्वैव वाचा ! आपनि आपनार एहे कथागौदे उभयूक्त पाद्वेय मण्डित मन्त्रिणित कवादेश दिशः स्रष्टिष्ठ ह्येन । कात्रण, पद्वेय गेकिष्ठ हवा अत्रार्पण कत्रा धार्मिक लोकनिर्गद भवेन अत्राद्य भाषिजनक ॥५२॥

अन्वयः—देवमुनौ मनस्विनं त मनुजेन्द्रं इति निगद्य विरते (सति) नयविन्
मपः विनयेन ॥ 'अनूचानं नारदं इदं अवदत् ॥५३॥

इतीति । देवमुनौ नारदे, मनस्विनं प्रशस्तमनसं ॥ मनुजेन्द्रं राजानं भीष्मकम्, इति पूर्वोक्तप्रकारम्, निगद्य उक्त्वा, विरते सति, नयवित् नीतिज्ञः, नृपो भीष्मकः, विनयेन नयभायेन, ताम् अनूचानम् अधीतसाहस्रेण नारदम्, इदं वक्ष्यमाणम्, अवदत् ।

अतः उत्पन्नप्रासक्ते कानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः ।

अनूचानमिति अनूपूर्वाद्धिः कानुप्रत्ययः, तस्य न यतोच्चांवावाद्-
दिवर्षने रूपम् ।

विषयाद्विरतेः परं जनः

प्रचिकीर्षन् परलोकगां क्रियाम् ।

अतरङ्गतरङ्गिणीजले

विफलागो भविताप्रवार्थिवत् ॥५६॥

अन्वयः—भवता वचसां अनुत्तरात् अवहेना, कथनात् च धृष्टता (भवति) ; सत्

अमुल्य कथनं सृज्यतां । नि दक्षिण, उत्तरता न चतते ॥५५॥

भवतामिति । भवतां महर्षीणाम्, वचसां वाक्यानाम्, अनुत्तरात् उत्तरादानात्, अवहेना अवज्ञा, कथनादुत्तरवचनाच्च, धृष्टता प्रगल्भता भवति ; तत्तथापि, अमुल्य जनस्य भवेत्यर्थः, कथनमुत्तरकारणम्, तद्वियत्वनधृष्टतापराध इति तात्पर्यम्, सृज्यतां भवतां भव्यताम् । द्वि-
तयादि, दक्षिण उदारचेता जनः, उत्तरतां वामतां प्रतिफूलतामिति यावत् १. न चतते न प्रार्थयते कर्तुं निरुतोत्यर्थः ।

अथ सामान्यं न विजिप्तमर्थं नरूपीत्यन्तरन्यासीलद्वारस्थे कानु-
प्राप्तेन संज्ञयते ॥५६॥

वाक्प्राप्ता—आपनादेशेन वाक्प्राप्तं उद्भव ना निशे अवज्ञा कदा इय, आवाद उद्भव निशे अगन्तुं उद्भूतं अकाश पाद, तथापि एवै वास्तव उद्भव कथाद अग्राध अगुनि क्रमा करन । कानन, वणिग (उद्भावतेता लोद) उद्भवता (अतिदुनता) कविरेत हेष्ठा करवन ना ॥५६॥

अन्वयः—जन विषयात् विरते परं परलोकगां क्रिया प्रचिकीर्षन् (सन्)

अतरङ्गतरङ्गिणीजले भविताप्रवार्थिवत् विफलागो, भविता ॥५६॥

विषयादिति १. जनः, विषयात् सांसारिककाय्यात्, विरतेः संग्रामा-
विरामात्, परमनन्तरम्, परलोकगां परलोकगामिनीं पारलौकिक-
फलजनि कथमित्यर्थः, क्रियां धर्मानुष्ठानादिकार्यम्, प्रचिकीर्षन् प्रकर्षेण

प्रगणय्य यदिह शेषयेत्

जलबालूर्वियतश्च तारकाः ।

निपुणोऽपि तथापि मानवः

नहि संसारकृतेः कलामपि ॥५७॥

कर्तुमिच्छन् सन्, न विद्यन्ते तरङ्गा यस्मिन् तदतरङ्गं तरङ्गिण्या नद्या यज्जलं तलं, वायुसञ्चालनसमय इत्यभिप्रायः ; आश्रयार्थं वत् स्नानार्थं जन इव, विफला आशा धर्मास्तुष्टानाशंसा स्नानाशंसा च यस्य स तादृशः, भविता भविष्यति । वायौ प्रवाते नद्याक्षरङ्गाभावस्येव, सांसारिक-कार्यसमाप्तेः सर्वधैवासम्भवादिति भावः ।

अत्र श्रौतोपमालङ्कारश्चेत्कानुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ॥५६॥

वाङ्मालाः—अथवा वायुं बहिर्वायुं गगने ये लोक उन्नतश्छ नदीश्च जले जलं कन्निदारं ऐच्छां कवे, तादाव वेमन मे आशा निष्फल इदृशा वायुं, नेद्वैरुण वे लोक, सांसारिक कार्यं भेष इद्वैवार गगने धर्मशिष्टान कनिवार ऐच्छां कवे, तादाव मे आशाश्च निष्फल इदृशा वायु ॥५७॥

अन्वयः—इह जलबालूः वियतः तारकाः च प्रगणय्य यदि शेषयेत् अपि, तथापि निपुणः मानवः अपि संसारकृतेः कला अपि नहि शेषयेत् ॥५७॥

संसारकार्यस्यापरिश्रितत्वमाह प्रगणय्येति । इह जगति, जलबालूः जलस्या बालुकाः, वियतो गगनस्य, तारका नक्षत्राणि च, प्रगणय्य प्रकर्षेण गणयित्वा, यदि शेषयेत् कश्चित् समापयितुं शक्तुयादपि ; तथापि, निपुणो गणनादक्षः, मानवोऽपि, संसारकृतेः सांसारिककार्य-समूहस्य, कलां षोडशभागैकभागमपि, नहि शेषयेत् गगनया समापयितुं नैव शक्तुयात् ; अश्रेयत्वादेवेत्याशयः ।

अतिशिष्टजनः स्वचेष्टया
विषयान्तं नहि गन्तुमीश्वरः ।
चिरवाहनयापि नाश्वुधिं
तरिमाह्वय तरोतुमर्हति ॥५८॥

अतः “उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाचौ” इत्यादिवत् जलवा-
नियन्तारकागमनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥५७॥

वाङ्माला—कोन लोक जनेन बालि एव आकाशेन नष्टं गणना
करिष्या यत्ति शेष करिते पावेण ; उभाणि गणनानिपुण नाश्ये
मांसारिक कार्येन नालभागेन एकभागं गणना करिष्या येन करिते
पावे ना ॥५७॥

अन्वयः—अतिशिष्टजनः (अपि) स्वचेष्टया विषयान्तं गन्तुं ईश्वरः नहि (भवति) ।
तरि माह्वय चिर वाहनया अपि नाश्वुधिं तरोतुं न अर्हति ॥५८॥

उक्तमेवाद्यं मङ्गलान्तरेण पुनराह अतीति । अतिशिष्टजनः सर्वथा
शास्त्रानुसारी लोकोऽपि, शास्त्रानुसारेण सर्वकार्यकारिणः पूर्वस्यास्या-
दौर्घ्यायुमोलाभादिति भावः । स्वचेष्टया, ईश्वरेष्टया तु शक्तौत्थे-
त्याशयः । विषयान्तं सांसारिककार्येणैव, गन्तुं प्राप्तुम्, ईश्वरः समर्थः,
नहि भवति । तथाहि, तर्हि साधारणमौकाम्, आह्वय, चिरं वाहनया
चालनयापि, नाश्वुधिं समुद्रम्, तरोतुमतिक्रमयितुं न शक्नोति ।

अतः पूर्वाहपरार्हवाक्यार्थयोः साम्यप्रतीतिः ईश्वर अर्हतीति पृथङ्-
निर्देशाच्च प्रतिपक्षूपमालङ्कारश्चैकानुप्रासेन संस्पृश्यते ॥५८॥

गृहकार्यसमापनेच्छया
 तदकार्षं न तु श्रेयमाप्तवान् ।
 ज्वलितं व्यजनेन पावकं
 ननु निर्वापयितुं हि कः क्षमः ॥५८॥
 पितृराज्यमज्यविक्रमः
 मकलाङ्गं परितो विलोकयन् ।
 स्वकराकलितं यया फलम्
 अशिषं साभ्युदयानुपप्लवम् ॥५९॥

अन्वयः—(५८) गृहकार्यसमापनेच्छया तत् कार्षं, न तु श्रेयं प्राप्तवान् ।
 हि ननु कः व्यजनेन ज्वलितं पावकं निर्वापयितुं क्षमः (स्यात्) ॥५८॥

उक्तार्थं स्वप्नात्मनिदर्शनमेवाह गृहेति । अहं गृहकार्यसमापने-
 च्छया, तद्गृहकार्यम् अकार्षम्, किन्तु, तस्य श्रेयं न प्राप्तवान् कर्तुं
 नाशकम् । हि तथाहि, ननु हि हेतुः । कः पुरुषः, व्यजनेन तात-
 तुस्तवायुना, ज्वलितं पावकमग्निम्, निर्वापयितुं क्षमः शक्तः स्यात् ।
 अपि तु काऽपि न, तेन तु तद्गृहे देवेत्यर्थः । सांसारिकं कार्यमप्येव-
 मेवेति भावः ।

तनयाय नयैकदक्षुपे
स्थिरराज्यं वितरन् समुज्ज्वलम् ।
कृतकृत्यतया व्यरंमिषं
परिभुङ्क्ष्य कुतो वुमुक्षुता ॥६१॥

पिबिति । अत्रुमशक्यः अजय्यो विक्रमो यस्य ॥ अजय्यविक्रमः
अहम्, परितः सर्वतः, सकलानि अङ्गानि सन्धिविग्रहादीनि यस्य तत्,
मकलाङ्गं पिष्टराज्यम्, स्वशरीरेण निजपाणिना आकलितं धृतं फलं
यथा, तथा विशोकायन्, अभ्युदयेन उन्नत्या अमुपप्लवेन उपद्रवराक्षिणेन
व महेति साभ्युदयानुपप्लवं यथाभ्यासतया अग्निं ग्रासितवान् ।

अत्र श्रोतोपमानद्वारः ।

“सन्धिनां विग्रहा यानमासनं ह्येधमाग्रयः । राक्षसाङ्गानि...”
इत्यमरः ।

अजय्येति अर्थतः “स्वराज्यः” इति यमत्यर्थे सुखे च “जित्वाः शक्ये”
इति स्वरवद्भावेन अयादेशः ॥६०॥

वाङ्मानी—अस्यैवविक्रमवानो आसि, यद्वत्तु न वेदं छात्र मदीय-
नम्भ्रं देवदत्तवाक्यात् नवन भिन् भगवत्पदं कनिष्ठे शान्तिना उन्नति ७
प्रपञ्चनत्वात् गदिता उक्तं आनन अनिष्टा यानिद्रादि ६०॥

अन्वयः—(अहं) मयैकदक्षुपे तनयाय समुज्ज्वलं स्थिरराज्यं वितरन् (अहं)
कृतकृत्यतया व्यरंमिषं । परिभुङ्क्ष्य कृत, वुमुक्षुता (यान्) ॥६१॥

तनयायेति । अहम्, नयो नोतिष्ठानमेव एकं मुष्यं चतुर्थस्य
नम्भे तनयाय कनिष्ठे, समुज्ज्वलं सर्वविधेनाभ्युदयेनातोवशोभितम्,
स्थिरराज्यम्, वितरन् समर्पयेन् सन्, कृतकृत्यतया चेतुना, व्यरंमिषं

सुतपुत्रविवाहदर्शनं

तनयादानमशेषमौदृशम् ।

अननुष्ठितकार्यमस्ति मे

नहि शक्या करणीयशेषिता ॥६२॥

विषयाद्विरतवानस्मि । तथाचि, परिभुक्तस्य यथेष्टं भोज्यं भुक्तवतो
जनस्य, कुतः पुभुक्ता भोक्तुमिच्छता स्यात्, अपि तु कुतोऽपि नैत्यर्थः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेकाशु-
प्राप्तौ संसृज्यते ।

परिभुक्त्येति भुजेभावि क्षप्रत्ययस्तादस्यर्थे अशं आदित्वाटत्,
“वनाय पीतप्रतिवद्धवत्साम्” इत्यादिवत् ॥६१॥

वाद्याला—नौदृक्जानरूपं विनिष्ठे नानुष्ठानं पूजं लक्ष्मीं २५
मूर्च्छनं ७ शिवं राजा नमर्षणं वविदा, कृतकार्यतावतः दिव्यकापी
हरेते विरत हरेहाहि । सम्पूर्णरूपे लूक लोकेर किं कश्चि । पुनराद
डोअनेर देहा हरेते पावे ? ॥७१॥

अन्वयः—तनयादानं सुतपुत्रविवाहदर्शनं (७) ईदृशं दर्शनं मे अननुष्ठित
कार्यं अस्ति । करणीयशेषिता नहि शक्या ॥६२॥

सुतैति । प्रथमं तनयाया रुक्मिण्या दानम्, परञ्च सुतस्य पुत्रस्य पुत्रः
पौत्रस्तस्य विवाहदर्शनञ्च, ईदृशमशेषम्, मे अननुष्ठितकार्यम् अतन्मादितं
कर्म अस्ति । तथाचि, करणीयानां कर्तव्यकर्मणां शेषिता अवशेष-
करणम्, नहि शक्या न खलु जनानां शक्तिसाध्या; तेषामनन्तत्वा-
दित्याशयः ।

अत्र कारणीन् कार्येषुमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥६२॥

वाद्याला—कृत्वा सम्पन्नानं ७ पोदेर विदाहर्षनं एतेरूपं अनेह-

जननावधि संयमौ भवान्
नहि संसाररसं समन्वभूत् ।
अतएव तु मां वदत्यदो
न धनी वेत्ति हि दीनवेदनाम् ॥६३॥
सदृशः सदृशं न दृश्यते
मम पुत्राय भुवि पात्रमत्र यत् ।

कार्पा आमात्र अनश्रुति श्रद्धिदाहे । काव, दृष्टव्येन शेष कदा भाववेद
भक्तिनाश नष्ट ॥७२॥

अन्वयः—जननावधि भवमौ भवान् संसाररसं नहि समन्वभूत्, अतएव तु मा
वदः वदति । हि धनी दीनवेदनां न वेत्ति ॥६३॥

जननेति । जननावधि संयमौ पूर्वसुकृतिवशात् योग्यकाले संयमौ
धारणादिमान् इन्द्रियनिग्रहवान् वा भवान्, संसाररसं सासारिका-
वक्ष्याम्, नहि समन्वभूत् न सम्यगनुभूतवान् ; कदाचित् सासारिकसंगेण
कथञ्चिदनुभूतवानेवेति भावः । अतएव तु माम्, अहं इहम्, वदति
पुनः संसारौघवितुसुपदिशति । हि तथाहि, धनी जनः, दीनस्य
दरिद्रस्य जनस्य वेदनां दारिद्र्यादुःखम्, न वेत्ति न जानाति ।

अत्र संसाररसानुभवाभावं प्रति संयमिपदार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास-
स्तु कानुप्रासश्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ॥६३॥

वाङ्मना—देवसि ! आपनि जननावधि मन्वनी ; अतएव मन्वादेव
नन मन्वाद् अश्रुत्तव वदन् नहि ; एहे श्रुते आनाके एहेरूपं वदितेहेन ।
देवन्, धनी लोक दनित्र मोदेव दुःख बोखे न ॥७०॥

যংমাধুর্যোগ্যযোগতঃ

চিরকৌমারমহো মহাধিয়ঃ ॥৬৪॥

অথ ভূপমুখাট নারদো

রদদৌতো দ্বিরদেन्द्रমাস্তরঃ ।

মতি কাম্যৈণি ধম্মকারণ

মহলিপ্যোম'জতো মহাপ্রহঃ ॥৬৫॥

অন্বয়ঃ—সুহৃৎ: মম পুত্রাঃ সহস্রং পাতং অথ ভুবি সর্বং নহি হৃদয়তি । অর্থাৎ

মহাধিয়ঃ অর্থাৎ যোগতঃ চিরকৌমার বৎ আত্ম ॥৬৪॥

সুহৃৎ ইতি । জাম্ববন্তে দৃশ্যে অল্পমাত্রা যস্যাস্তম্যা সুহৃৎ: মম পুত্রাঃ কাম্যৈষা কলিকাতা: সহস্রং যাম্যম্, পাতম্, অথ ভুবি সর্বং নহি হৃদয়তি, তত এষ বিপদাঙ্করমিষমিতি ভাবঃ । অথ যস্মৈ কাম্যৈষিতু কাম্যে দৌহত্যামত্যাচ্চ বসমিতি । অহো দৈবর্ষে ! মহাধিয়ঃ মহাস্থানুভবো জনা:, অর্থাৎ যোগতঃ কাম্যবর্যোগ্যগতঃ ম'যাজনাৎ, চিরকৌমার' বিব্রকালীনাং বিবাহিতাঃ স্যামিৎ ব্রহ্মপুত্রমিষম্, আত্মমু'বলি ।

অত্র সামান্যে ন বিশেষসমর্থনরূপো'র্থাৎ নারদাঃ স্যাস্তলঙ্কার:, ব্রহ্মপু-
ত্রাস্থকী কানুমানশ্চেতি পা' মন্তব্যঃ ॥৬৪॥

পাঞ্জাবী—দেববি ! এই পৃথিবীতে আমার আলোচনা বস্তুর
উপযুক্ত পাত্রই যে দেখিতে পাইতেছি না । বুদ্ধিমান লোকেরা বলেন,
অযোগ্য বব-বস্তুর যোগ করা অপেক্ষা ববঃ তাহাদেব চিত্রকৌমারট
ভাল' ॥৬৪॥

অন্বয়ঃ—অথ দ্বিরদেन्द्रমাস্তরঃ নারদঃ রদদৌতঃ (সন্) মূর্' উবাদ । ধর্ম-
কারণে সতি কাম্যৈণি মহলিপ্যো: মদন. মহাপ্রহঃ (মবতি) ॥৬৫॥

चतुर्थः सर्गः ।

नृपते ! गृहिणां गृहक्रिया

यदनन्तेति निगद्यते न तत् ।

भुवने परमेशशेषयो-

नं तृतीये कचिदस्त्यनन्तता ॥६६॥

अथेति । अथ भीष्मकवचनात् परम्, द्विरदेन्द्रभास्वर एरावत-
 चलीव शुभीञ्जलदेहो नारदः, रदेदन्तैर्दन्तानां शुभकिरणैः दीप्तो
 वायुर्नोञ्ज्वलीकृतमुखः सन्, भूपं राजानं भीष्मकम्, उवाच उवाच ।
 ननु रुक्मिण्या विवाहो नारदस्य कथमोदृशो निर्वन्ध इत्याह सतीति ।
 धर्मकारणे धर्मजनकीभूति न पुनः पापजनकेऽपीति भावः । सति
 कर्मणि याग-विवाहादिसत्कार्यैः, मन्त्रलिङ्गैः उत्सवाभिलाषिणः
 मन्त्रतो जनस्य, मन्त्राग्रहो विमेषनिर्वन्धो भवति । कलहोत्सवमियस्य
 नारदस्य रुक्मिण्योविवाहोत्सवदर्शनार्थमेवायं निर्वन्ध इत्याशयः ।

अथापि पूर्ववदर्थान्तरभ्याससंख्यनुप्रासस्थेकानुप्रासानां संचष्टि-
 रलङ्कारः ।

“रदना दग्ना दन्ता रदाः” इति “अथ चय सप्तर्षो मन्त्र उवाच
 उत्सवः” इति चामरः ॥६५॥

वायाना—उपनयन, जेवावत इतीयं ज्ञात्र उवाच नारद, नष्टेन
 किशोरे यावत् उवाच न हरेण, वायादे रनिदेत भागिनेन—
 “उपेतादिमायो लघानेनोददिनेन धर्मजनक मन्त्रादीं श्रुतं च यावद्दे
 हरेण वादे ॥६६॥

अन्वयः—नृपते ! गृहिणां गृहक्रिया चरणा इति यत् निगद्यते तत् न ।
 भुवने परमेशशेषयोः तृतीये कचित् (अपि) अनन्तता न भवति ॥६६॥

अपरप्रथितं निजं यशो
न यशस्वी स्वयमेव भाषते ।

“प्रगल्भ्ये”त्यादिना यत् प्रागुक्तं तत् प्रतिवदति नृपत इति । नृपते ! गृहिण्यां गृहस्थानाम्, गृहक्रिया सांसारिककार्यम्, अनन्ता अपरिशेषा, इति यद्विशद्यते त्वया उच्यते, तच्च वक्तव्यम् । भुवने, परमेशः परमात्मा श्रेयः अनन्तनागद्य तयोऽसृतीये क्वचिदपि पदार्थे, अनन्तता परिशेषशून्यत्वम्, न अस्ति । तथा च, “न जायते म्रियते वापि कश्चित्” इत्यादिभ्युत्था परमात्मनो नित्यतया ध्वंसाभावादनन्तत्वं श्रेयनागद्य च उद्यादिवदनन्तनामकत्वं रुदम् । ननु “दिक्कालौ नैश्वरातिरिक्तौ” इत्येतस्मै दिक्कालयोः परमेशरूपतयानन्तत्वे सिद्धेऽपि आकाशादौनां नित्यतया अनन्तत्वसत्त्वेन “अनन्तं सुरवर्ल खम्” इति तत्पर्याये अनन्तशब्ददर्शनाच्च कथमुक्तं तयोऽसृतीये क्वचिदप्यनन्तता नास्तीति चेन्न, “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इति श्रुत्या आकाशस्योत्पत्तिसत्त्वाच्च सत्त्वस्थाय्यवश्यम्भावाच्च वास्तविकमनन्तत्वम्, अपि तु अनन्तनागद्यदनन्तनामकत्वं रुदम् । अथवा श्रेयपदमाकाशादौनामप्युपलक्ष्यमिति नानुपपत्तिः । अस्ति च सत्तासमाप्तेर्यैव सांसारिककार्यश्रेय इत्याशयः ।

अत्र पूर्वार्द्धवाक्यार्थे प्रति परार्द्धवाक्यार्थश्च हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥६६॥

वाङ्मानी—राजा ! आग्निं वे वनिमैन—‘गृहगणेश्वर गृहकार्या अनन्त’ तादा नहः । कारय, जगते एक परमेश्वर अत्र शेषनाग— ईशान्वर पृथोर कोन पदार्थेइ अनन्तता नाई ॥७७॥

स्वबोधकप्रत्ययोदये
प्रविपर्येति विभक्तिरर्थभाक् ॥६०॥

अन्वयः—यशस्वी अपरप्रथितं निजं यशः स्वयं एव न भावते । स्वबोधक-
प्रत्ययोदये अर्थभाक् विभक्तिः प्रविपर्येति ॥६०॥

“पितृराज्यमजयविक्रम” इत्यादिना राज्ञा स्वयमेव यत् स्वयमः
कीर्तितम्, तत्र विरक्तः सचाह अपरेति । यशस्वी जनः, अपरेर्जनैः
प्रथितं प्रख्यातम्, निजं स्वकीयं यशः, स्वयमेव न भावते । स्वबोधक-
प्रत्ययानां कर्तृकर्मादिबोधकप्रत्ययानामुदये धातोः परं जायमानत्वे
सति, अर्धे कर्तृकर्माद्यभिधेयं भजते आश्रयति वक्षतीति अर्थभाक्,
विभक्तिः तृतीयाद्वितीयादिः, प्रविपर्येति कर्तृकर्मादिपदैभ्यः अप-
गच्छति । अत्रायं भावः—येनो गच्छतीत्यादौ “प्रत्ययः परः” इति
परिभाषया “श्रीयात् कर्त्तरि परम्येपदम्” इत्यनेन कर्त्तरि वाच्ये
गमधातोस्त्रिविभक्तिरूपप्रत्यये जाते तेन च कर्तुरभिधानि “कर्त्तरि च”
इत्यनेन च तदशब्दाद्विचितायास्तृतीयाविभक्तेः “उक्तार्थानामप्रयोगः”
इति न्यायादपगमः, परञ्च लिङ्गार्थमात्रे प्रयमात्, इत्यञ्च उक्तव्यत्वे यया
तिप्रत्ययेनैव कर्तुरभिधानात् कर्त्तरि तृतीयाया निवृत्तिस्तथा स्वयमशः
परैः प्रख्याते स्वयं तत्प्रख्यानाधिष्ठतिरेवोचितेत्यतिसुन्दरः श्लोकः ।

अत्र यशस्वीति सामान्यात् बोध्यकरूपयशस्त्रिविधैः प्रतीति-
रप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, अभाषयं प्रति अपरप्रथितपदव्यादौ श्रुतिरिति
पदार्थश्रुतं काव्यलिङ्गम्, दृष्टान्तः, श्रुत्यनुप्रासश्चेत्येतेषां त्रयो निर-
पेक्षतया संश्लिष्टाः ।

निजप्रथः स्वस्वात्मवचनं आत्मोपवचनम् । तथा च “निजनिर्मित-
कारिणावलोम्” इति विश्वाम्भस्तमुक्तावप्यामात्मवचनो निजप्रथः ।

अथवा स्वयमेव वक्ति चेत्
स्वकृतिं स्याद्विमुखस्तदा परः ।

वदते हि पदं स्वमेव यत्
क्रियया तत्र तदन्यदुच्यते ॥६८॥

“मस्मीमसः शुक्रतरं निजं यशः” इति कादम्बरीमालीयवचनञ्च
निजशब्दः । एवञ्चात्रालीयवचन एव निजशब्दः । “प्रह्ने वा” इति
प्रशब्दात् पूर्ववर्त्तिनो ह्रस्ववर्णस्य विकल्पात् दीर्घत्वाङ्गीकारात् अत्र
तृतीयपादे न इतदुक्ततादोषः । “मटिति प्रविश गेहं मा वद्विस्मि
कान्ते !” इति कालिदासप्रयोगवत् । “प्राप्य नाभिप्लवमञ्जनम्” इति
माघप्रयोगवत् ॥६७॥

वाङ्माला—अत्र यदि निजशब्दं यत् वले, तादा हरेण यन्त्रो
निज आद तादा वलेन ना । पाठुर उक्तर कर्तृकर्मणि बोधक अत्राय
छात्रिण, उक्तवर्धवोविका विवक्ति अष्टर्हित हरेण वाय ॥७१॥

अन्वयः—अथवा स्वयं यत् चेत् स्वकृतिं वक्ति तदा परः विमुखः स्यात् । हि
यत् पदं स्वं एव वदते तत्र क्रियया तदयत् उच्यते ॥६८॥

एकान्तरे यशस्विनः स्वयं स यशो भाषणे दीपमात्रं अयवेति ।
अथवा, यशस्वी जनः, स्वयमेव चेत्, स्वकृतिं निजकार्येनिभन्वनं यशः
वक्ति ; तदा परो जनः, विमुखस्तत् यशोभाषणे पराङ्मुखः स्यात्,
“उक्तार्थानामप्रयोग” इति न्यायादिति भावः । अत्रापि दृष्टान्तमाह
वदत इति । हि तयादि, यत् पदं कर्तुं, स्वमालानमेव वदते ; तत्र
स्वले, क्रियया, तदन्यत् तत्पदमिव वस्तु उच्यते । अत्राप्ययमाश्रयः—
रामो ग्रामं गच्छतोत्पादो ग्राममिति कर्मणि द्वितीयान्तं पदं स्वगतं

विषये चिरनिस्पृहा अपि
नहि विप्रो न वयं कथञ्चन ।
किमसौ रजनी दिवेति वा
मनुते किं मुदितेक्ष्णोऽपि न ॥६८॥

कर्मन्वमेव वसति । ततश्च गच्छतीति कर्त्तरि तिप्रत्ययान्तया क्रियया कर्मानुज्ञा कर्त्तव्योच्यते । ततश्च त्वया स्वयं स यप्रोभाययी वयं तत्पराशुखा भवान् इत्ययमपि परममनोहरः श्लोकः ।

अत्रापि पूर्ववदप्रस्तुतप्रश्नसाधुद्वारे दृष्टान्ताद्याभयोः परस्पर-
निरपेक्षतया संघट्टिः ।

वदत इति चौरादिकस्य विकल्पो नस्तस्यालनेपदिनो वदधातोः
प्रयोगः ॥६८॥

वाक्प्राणा—अथवा दण्ठो लोक निवेष्टे इति निवेष्टे दण्ठ बलेन,
तादा इष्टेन अत्र लोक से विषये पराशुख धात्वे । कारण, ये ज्ञेने
ये परतो निवेष्टे निवेष्टे बले, से ज्ञेने क्रिडा उद्धिन्न पदार्थके वनिया
धात्वे ॥५८॥

अन्वयः—विषये चिरनिस्पृहाः अपि वयं न विप्रः (इति) कथञ्चन नहि । असौ
किं रजनी वा दिवा इति मुदितेक्ष्णः अपि न किं मनुते ॥६८॥

“जननावधि संयमी भवान्” इत्यादिना यदुक्तं तत् प्रतिवदति
विषय इति । विषये सकृच्चन्दनवनितादौ तद्भोग इत्यर्थः, चिरनिस्पृहा
अपि वयम्, न विप्रः सांसारिकव्यापारान् न जानीमः, इति कथञ्चन
केनचित् प्रकारेणापि नहि सम्भवति ; सांसारिकजनसंसर्गात्
प्राप्येव सांसारिकव्यापारावगतेरिति भावः । असौ किं रजनी रात्रिः,
वा दिवा दिवसः, इति, मुदितेक्ष्णोऽपि मुदितनयनोऽपि जनः, न किं

वरदुर्लभतानिवन्धनं

किमदत्तैव सुता वसेच्चिरम् ।

नहि तत् कति सन्ति सदराः,

न च को वाञ्छति सान्द्रचन्द्रिकाम् ॥७०॥

‘ननुति न किं’ बुध्यते ? अपि तु बुध्यत एवेत्यर्थः ; विरकालीनादनुभव-
वैलक्षण्यादित्याशयः ।

अत्र सामान्येन विप्रियममर्थं नरूपोऽयान्तरन्यासीऽलङ्कारः ॥६९॥

वाङ्माला—वाक्का ! आम्ना विवशङ्कोने छिन्ननिष्पृह इहेनेउ
गांगारिक वागात्र ये जानि ना ईहा कोन प्रकारेहे इहेते पात्रे ना ।
कारण, एटां वाजि—ना दिन—ईहा कि बुद्धिजनधन लोकउ बुद्धिउ मर्थ
हए ना ? ॥७०॥

अन्वयः—सुता वरदुर्लभतानिवन्धनं किं अदत्ता एव विरं वसेत् ; तत् नहि ।
कति सदराः सन्ति, कः च सान्द्रचन्द्रिका न वाञ्छति ॥७०॥

प्रकृतमनुसरति वरेति । सुता तव तनया रुक्मिणी, वरस्य दान-
पात्रस्य दुर्लभतैव निवन्धनं हेतुर्यस्मिन् कर्मणि तद्वया स्यात्तथा,
किम् अदत्तैव सती, विरम्, वसेदुद्यति तिष्ठेत् ; तत् नहि सम्भवति ।
उक्तार्थे हेतुमाह कतीति । कति सदराः सन्ति । अथ मनु नाम,
तथापि हि यदि नैनां ग्रहीतुमिच्छेयुरित्याह न चेति । कश्च जनः
सान्द्रचन्द्रिकां धनव्योत्सुताम्, न वाञ्छति । अपि तु सर्व एव वाञ्छतीत्यर्थः ।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः, नहि तदित्यन्तवाक्यार्थं प्रति कतोत्यादि-
वाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, छेकानुप्रासश्चेत्येतेषां मियो नेरपेक्ष्यात्
संक्षिप्तः ।

“वनं निरन्तरं सान्द्रम्” इत्यमरः ॥७०॥

नृपते ! पतितोऽसि विभ्रमे
 शृणु वाणीं मम सूत्रतामिमाम् ।
 कमला विमले तवालये
 सरसीवाजनि सा सरोजिनी ॥७१॥
 कर्ष्णातरणिः समुद्गतो
 ननु यस्या धरणीयरीरिणाम् ।

बादशाहा—महाशय ! नाज्ज दुर्लभं वनिशा आगन्तारं कञ्चापि किं
 अपह्ना अवहातेहै छिन्नकालं गृहे थाक्खिने ? ताहा नहे । कत्तु उक्खहे
 वरं आहे । कोन् व्यक्तिहे वा निविडं खोत्थ्या कामना करे न । १०॥

अन्वयः—नृपते ! विभ्रमे पतितः असि, इमां सूत्रतां मम वाणीं शृणु । सरसि
 सरोजिनी इव सा कमला विमले तव आलये अजनि ॥७१॥

नृपते इति । हे नृपते ! विभ्रमे पतितोऽसि, योग्यवराप्राप्त्या
 विरागीण कथायाश्चिरकौमारमिप्रायकरणादित्याश्रयः । इमां सूत्रतां
 सत्यम्रियां मम वाणीं शृणु । कासौ वाणीत्याह कमलेति । सरसि
 ललाश्रयविशेषे, सरोजिनी पद्मिनीव, सा जगत्प्रसिद्धा कमला सत्सौ-
 देवी, विमले निष्ठापे तव आलये गृहे, अजनि कवित्रयीरूपेण जाता ।

अत्र श्रोतोपमाच्छेकानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः ।

“सूत्रतं” म्रिये । सत्ये” इत्यमरः ॥७१॥

बादशाहा—राजा ! आपनि लगे पतिड हईशाहेन ; अत्तएव
 आमाव एहे गत्ता ओ लिखवाका लवण करुन । पद्मिनी देवन नरोवदे
 उंएग्न दइ, तेवन लक्ष्मीदेवी आपनार निष्ठाप गृहे उंएग्न
 दईशाहेन ॥७१॥

अतिदेव्यतमः प्रतारयन्
 तनुते वैभवसम्पदातपम् ॥७२॥
 त्रिदिवेशपतिः शतक्रतुः
 यदमर्षाद्बहुवर्षवर्त्तिनोम् ।
 उपरक्त इव प्रभाकरः
 करग्रन्थः क्लिप्त दुर्गतिं गतः ॥७३॥

अन्वयः—ननु ! यस्याः कवचातरिणिः समुद्रगतः (सन्) धरणीमरीरिणा
 अतिदेव्यतमः प्रतारयन् वैभवसम्पदातपं तनुते ॥७२॥

खलो विप्रिनष्टि कवचीति । नन्विति राजसम्बोधने । यस्याः
 कामलायाः, कवचा दययैव तरणिः सूर्य इति कवचातरणिः, समुद्रगत
 उदितः सन्, धरणीमरीरिणा मृधिवीमाखिनाम्, अतिदेव्यं नितान्त-
 दारिद्र्यमेव तमोऽन्धकारं तनु अतिदेव्यतमः, प्रतारयन् दूरीकुर्वन्,
 वैभवसम्पत्तु, धनसम्पत्तिरेव आतपः प्रकाशकम्, तनुते विस्तारेण करोति ।

अतः साङ्गं समस्तवस्तुविषयं रूपकमलङ्कारः, इत्यनुप्रासच्छेकाशु-
 प्रासद्येतेषां संसृष्टिः । यच्छब्दोत्तरवाक्यगतत्वेन “आत्मा जानाति,
 यत् पापम्” इति दर्शयोदाहरणवत् तच्छब्दानमेवयात् निराकाशतया
 नन्दं युग्मकम् । एवमन्यतापि श्रेयम् ॥७२॥

अथवा विफलो ममोद्यमः
गुणगाने श्रिय एव सर्वथा ।
गगनस्य रमागुणस्य च
परिमाणे भुवनेषु कः क्षमः ॥७४॥

कमलाया अमुग्रहफलमुक्त्वा निग्रहफलमात्रं त्रिदिव्येति ।
त्रिदिव्येति दिवानां पतिः, अतः कतुरिन्द्रः, यस्या लक्ष्मीदेव्या अभर्षात्
कीपात्, उपरक्तो राहुग्रस्तः प्रभाकरः सूर्य इव, करैः किरणै राजद्राघ-
भागेन शून्यः सन्, बहुवर्षवर्षिणो दुर्गतिं दुर्वस्त्वाम्, गतः प्राप्तः
किल । लक्ष्मीदेव्या अमुग्रहस्येव निग्रहस्यापि फलं गुह्यतरमिवेति भावः ।

अथ शीतोपमाच्छेकानुप्रासयोः संस्मृतिरलङ्कारः ।

“राहुग्रस्ते त्विन्दो व पूणि च । सोपग्रवोपरक्तो हौ” इति “बलि-
हस्ताश्रवः कराः” इति चामरः ।

पुनः किल लक्ष्मीदेवी दुर्वाससः श्रापेन कीपादिभ्यं विहाय समुद्रं
गता, तदा चेन्दो अष्टमीः सन् दीर्घकालं मर्त्ये विचरति त्रिदिव्येवर्त-
पुराणवार्ता ॥७३॥

वायामा—यश्च त्वेववाक् देव शोभान् क्रोधे ब्राह्मणं शरपेन शान्
अदभ्यु (किरणशूल, शस्त्राणां आभाश्च अदभ्यु) इदं दह दग्धं पादं
इदं दह दग्धं इदं दह दग्धं ॥७४॥

अन्वयः—अथवा श्रियः गुणगाने एव मम उद्यमः सर्वथा विफलः । भुवनेषु

कः गगनस्य रमागुणस्य च परिमाणे क्षमः (क्षमः) ॥७४॥

अथवेति । अथवा, श्रियो लक्ष्मीदेव्याः, गुणानां गाने यत्ने एव
मम उद्यमः सर्वथा विफलः । तथा च भुवनेषु को जनः, गगन-

अयि ! यं त्रिजगज्जनन्यपि

जनकं स्वीकुरुते महोपते ! ।

चपलाप्यचला च यदृष्टं

समभाग्यो भवतास्ति तेन कः ॥७५॥

आकाशस्य, रमाया लक्ष्मीर्देव्या सुखस्य च, परिभाष्ये परिमितौ संख्यानि च, समः समर्थः आत्, अपि तु कोऽपि नैत्यर्थः ।

अत्र पूर्वार्द्धवाक्याद्यं प्रति परार्द्धवाक्यार्थस्य चेतुत्वात् वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, अमस्तुतस्य गगनस्य अस्तुतस्य रमासुखस्य च
परिमाणाद्यमत्वरूपैकधर्माभिसम्बन्धाद्दोषकम्, अर्थापत्तिश्चेत्येतेषा-
मलङ्काराभावेन सद्वरः ॥७४॥

वाङ्माला—अथवा, लक्ष्मीदेवीव उग्रवर्णने आश्रय एहे उद्यम मर्क-
टकाद्रेहे निजल । कारण, जूवने आकाशेव ७ लक्ष्मीदेवीव उग्रव-
रपरिमाण करिजे केन् वाञ्छि समर्थ इव ? ॥७४॥

अन्वयः—अयि महोपते ! त्रिजगज्जननी अपि यं जनकं स्वीकुरुते, यदृष्टं
च अपला अपि अपला (तिष्ठति), तेन भवता समभाग्यः कः चेति ॥७५॥

स्वमतग्रहणार्थं राजानं शोति अयीति । अयि महोपते ! भीष्मक !
त्रिजगज्जननी लक्ष्मीर्देव्यापि, यं जनकं पितरम्, स्वीकुरुते । यस्य गृहे
च चपला चपलापि लक्ष्मीः, अपला स्थिरा सती तिष्ठति । तेन भवता
समं समानं भाग्यं यस्य स तादृशः को जनः अस्ति, अपि तु कोऽपि
नैति तात्पर्यम् ।

अत्र चपलाप्यचलेति विरोधान्मासोऽलङ्कारो हत्यनुप्रासेन संध्यति ॥७५॥

वाङ्माला—शश ! जिहूवनेव जननी ७ दादाके जनक वनिश

जगतां प्रवरं वरं भवान्
 स्वसुतायोग्यमुपैष्यति ध्रुवम् ।
 सह चन्द्रमसैव चन्द्रिका
 यदि युक्ता वद का नु वेदना ॥७६॥
 सकलोपनिषन्निवेदितः
 परमब्रह्मतया च विस्तृतः ।
 भगवानज एव ज्ञातवान्
 वसुदेवाहृतकग्नपाकृतैः ॥७७॥

श्रीकाद कविउद्देन एव वीरार गृहे चक्षणा अजना इदेशा बहिष्कादेन,
 नेइ आपनार फूला भागीवान् के आछे ? ॥७६॥

अन्वयः—भवान् ध्रुवं स्वसुतायोग्यं जगतां प्रवरं वरं उपैष्यति । चन्द्रिका
 यदि चन्द्रमसा एव सह युक्ता (भवेत् तदा) का वेदना तु वद ॥७६॥

जगतामिति । भवान्, ध्रुवं निश्चितम्, स्वसुताया निजकन्याया
 कक्षाया योग्यम्, जगतां मध्ये, प्रवरं सर्वप्रकर्षेणोत्कृष्टम् वरं पात्रम्,
 उपैष्यति लप्स्यति । चन्द्रिका ज्योत्स्ना, यदि चन्द्रमसा चन्द्रे नैव सह
 युक्ता मिलिता भवेत्, तदा का वेदना मनोव्यथा तु, तद्वद ।

अथ दृष्टान्तोऽलङ्कारः, चन्द्रचन्द्रिकयोर्लिङ्गसाम्येन नायकनायिका-
 व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिषानुयोरैकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्गरः,
 सोऽपि पुनश्चैकानुप्रासेन संस्पृश्यते ॥७६॥

वादाणां—शका ! आपनि अबज्जई निज कछार योग्या जिह्वनेन
 मधो अष्ठ पाद पादेवेन, अउएव ददि चक्षेण महितई ज्योत्स्ना
 मिलित इय, एवे आर कि छः थ बाकिउते पावे वलून ? ॥७७॥

अवतारपरम्पराश्च यः

नटवत् कार्यवशाद्युगे युगे ।

जगतामुपकारकारणं

समधासीदविचिन्त्यै भवः ॥८८॥

अन्वयः—सकलोपनिषद्विवेदितः परमब्रह्मतया विभुतः च भगवान् यजः एव
‘वृत्तकर्मपातते वसुदेवान् जातवान् ॥७७॥

सकलिति । सकलाभिरुपनिषद्विवेदान्तैः निवेदितः स्वामुरक्तेषु
ज्ञापितः, परमब्रह्मतया विभुतः प्रसिद्धश्च, भगवानजो नारायण एव,
‘वृत्ता कश्यपस्याकृतिः रूपं धेन तस्मात् वसुदेवात्, जातवान् ।

अत्र अजो जातवानिति विरोधात् भगवन्महिम्ना च तत्तुल्यमाधाना-
द्विरोधाभासीऽलङ्कारः ।

“वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणम्” इति वेदान्तसारः । “जन्माद्यस्य
यतः” इति वेदान्तसूत्रम् । “कश्यपस्य वसुदेवरूपिणः” इति माघेऽपि ॥७७॥

वाङ्मानी—अथ उपनिषत्प्रतिपादित एव परब्रह्मरूपे अनिष्ट
उपवान् नाशान्तरे कञ्चनरूपी ब्रह्मेव हरेते अथ अहम् ब्रह्मिणेन ॥११॥

अन्वयः—विचिन्त्यै भवः यः च कार्यवशात् युगे युगे नटवत् जगतां उपकार-
कारणं अवतारपरम्परां समधासीत् ॥८८॥

अवेति । अविचिन्त्यं “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह”
इति श्रुतं चिन्तयितुमप्यशक्यं वैभवं महिमा यस्य सः, यो नारायणश्च,
कार्यवशात् प्रयोजनानुरोधात्, युगे युगे, नटवत् विभिन्नभूमिकासु नट-
इव, जगताम्, उपकारकारणम् उपकारहेतुभूताम्, अवताराणां भूतस्य-
कूर्मादीनां परम्परां श्रेणीम्, समधासीद्वृत्तवान् । “अवताराश्च संख्येया
हरेरद्भुतकर्मणः” इत्यादिश्रीमद्भागवतात्ते रिति भावः ।

अथ योगनिरुक्त ईश्वरः

पुरुषः सांख्यमतस्य निर्गुणः ।

अपि मन्त्रमयस्य चिन्मय

इति मीमांसकसम्मतस्य यः ॥७८॥

अत्र श्रौतोपनिषद्धारः ॥७८॥

वाङ्माला—अटिष्ठनीः महिमा च नारायण एतदाजनवन्द्यः युगे युगे नटेरे श्वा जगतेर उपाकारव उक्त कृत्रिक् बह्वर अवतार धारण करिमाहेन ॥१८॥

अन्वयः—अथ यः च योगनिरुक्तः ईश्वरः, सांख्यमतः (च) निर्गुणः, पुरुषः, मीमांसकसम्मतः च मन्त्रमयः अपि चिन्मयः इति ॥७८॥

अथेति । अथ यच्च नारायणः, योगेन पातञ्जलदर्शनेन निरुक्तो निरूपित ईश्वरः ; “हो शक्यं विपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” इति पातञ्जलसूत्रात् । सांख्यमतस्य निर्गुणश्चिन्मात्रः पुरुषः ; “असङ्कोच्यं पुरुषः” इति सांख्यसूत्रात् । मीमांसकाभ्यां पूर्वोत्तर-मीमांसाद्वयप्रमेयभ्यां जेमिनीवादरायणाभ्यां सम्मतः सम्मत्या निरूपितश्च, मन्त्रमयो मन्त्रस्वरूपः, अपि च चिन्मयश्चित्स्वरूपः, “उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः” इति न्यायकुसुमाञ्जल्युक्तः “प्राज्ञेन मन्त्रविग्रहम्” इति स्मृतेः आहविवेकमूलटोकयोर्वहुयुतयादिप्रदर्शनाच्च ; “आत्मा परापरग्रहणात्” “ज्ञानन्दमयोऽभ्यासात्” इति शारीरकमूलद्वयात् । “सत्त्वं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “साक्षी चैताः कवलो निर्गुणश्च” इति श्रुतिद्वयाच्च इतिशब्दः स्वरूपवर्णनसमाप्त्यर्थः ॥७८॥

वाङ्माला—विनि पातञ्जलदर्शनेन यते जेवर, सांख्यदर्शनेन यते

অধুনা নগরীং গরীয়সীং
 সকলৌ দ্বারবতীমধিষ্ঠিতঃ ।
 নলিনীং নলিনাসনো যথা
 ভগবানুদ্বপালনান্নকৃত্ব ॥৮০॥
 পরিবর্ষয়িতুশ্চ যদগুণং
 নৃপ ! শাস্ত্রাণি চতুর্হাশ্বধি ।

নিওঁণ পূৰ্ব্ব, যৌমাংগাদৰ্শনেৰ মতে মঙ্গময় এবং বেদাস্তদৰ্শনেৰ মতে
 চিত্তময় ॥৭৯॥

ত্বান্বয়ঃ—অধুনা উদ্বপালনান্নকৃত্ব ভগবান্ সম্বচঃ (৭৯) নলিনাসনঃ যথা
 নলিনী (তথা) দ্বারবতী (নাম) গরীয়সী নগরী অধিষ্ঠিতঃ ॥৮০॥

অথ তস্য নিরাকারত্বে কন্যাসম্পদানাসম্ভবঃ সাকারত্বে च वैकुण्ঠ-
 স্থিতায় তস্মৈ কন্যাসম্পদানাসম্ভবত্যাশ্চ অধুনেতি । অধুনা, উদ্ব-
 পালনান্নকৃত্ব সৃষ্টিব্যক্তিপ্রলয়কারী, ভগবান্ নারায়ণরূপো বাসুদেবঃ,
 কলামিঃ পরিজনৈঃ সহিতঃ সকল এব, নলিনাসনঃ পদ্মাসনো ব্রহ্মা,
 যথা নলিনী পৃথিবীমধিষ্ঠিতা, তথা দ্বারবতী দ্বারকা নাম গরীয়সী
 বিদ্যালা স্বাধিষ্ঠানেন মহাগৌরবসম্পদা বা, নগরী পুরীম্, অধিষ্ঠিতঃ
 অধিষ্ঠায় স্থিতঃ । অতঃস্বৰ্গে কন্যাদানং না সম্ভবমিতি ভাষঃ ।

অত্র শ্রীতপমালদ্বারস্থে কানুপ্রাসিন সংস্থ্যতে ॥৮০॥

বাব্রাণা—অগভের সৃষ্টি-স্থিতি প্রলয়কারী সেই ভগবান্ বাহুরেব
 বর্তমান সময়ে—অস্তু যেমন গন্ধে অধিষ্ঠান করেন, সেইরূপ বিনাশ
 ব্যাপ্তকানগরীতে অধিষ্ঠান করিতেছেন ॥৮০॥

प्रसजन्ति विश्वत्रयमुः परं
 समताऽभावजयेव लज्जया ॥८१॥
 त्रिजगददुरितौघकर्षणात्
 दयया भूमिप ! कृष्णपूर्वकम् ।
 स्वगुणैः सकलप्रमोदनात्
 प्रदधे चन्द्रपरश्च नाम सः ॥८२॥

अन्वयः—एष ! आकाशे यदुत्थं परिवर्त्तयितुं चतुर्द्दशविधि (एव) प्रसजन्ति

(य सन्ति) परं समताऽभावजया लज्जया इव विश्वत्रयमुः ॥८१॥

परीति । हे नृप ! आकाशे कर्तृणि, यस्य वासुदेवस्य सुखम्,
 परिवर्त्तयितुम्, चतुर्द्दश भवधयः सौम्याऽस्मिन् कर्त्तृणि तदयथा व्याप्तया
 एव, प्रसजन्ति प्रवर्त्तमानानि च सन्ति, परम्, समतामावाच्यायत इति
 सा तथा लज्जयेव, विश्वत्रयविरसुः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या चतुर्दशविधालङ्कारः ।

चतुर्द्दशविधा यथा—

“श्रिया कस्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां पतिः । ज्योतिषामयनश्चैव
 वेदाङ्गानि वदन्ति मत् ॥ अङ्गानि वेदाद्यत्वारो मीमांसान्यायविद्यारः ।
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ज्ञेताश्चतुर्द्दश ॥” ॥८१॥

वाङ्मना—राजा ! अथ चतुर्द्दश नाम वाङ्मनस्य ७१ वर्णना कश्चित्
 अङ्गुल इदंशे अत्र अङ्गभेदानिवन्धनं लङ्कावन्तरे एव विवृत इदंशे ॥८१॥

अन्वयः—(हे) भूमिप ! सः दयया त्रिजगददुरितौघकर्षणात् कृष्णपूर्वकं,
 स्वगुणैः सकलप्रमोदनात् च चन्द्रपरं नाम प्रदधे ॥८२॥

अथ तस्य किं नामेत्याह त्रिजगदिति । हे भूमिप ! स वासुदेवः,
 दयया त्रिजगतां दुरितौघस्य पोषसमूहस्य कर्षणात् आकाशाद्य

जललेशमपीह यस्मै-

ददता यद्दधतैव जीयते ।

तनयां प्रतिपाद्य तत्करे

इह चामुत्र च जीयतां नृप । ॥८३॥

विनाशनाहेतोः, कृष्णः कृष्ण इति शब्दः पूर्वस्मिन् यस्य तत्, स्वगुणैः
दयादाचिख्यादिभिः, सकलस्य जनस्य, प्रमोदनादाह्लादनाहेतोश्च, चन्द्रः
चन्द्र इति शब्दः परस्मिन् तस्य तत्, नाम कृष्णचन्द्र इति संज्ञाम्, प्रदधि
धारयामास ।

कृष्ण इति “कृष्ण विलेखने” इति कृष्णधातोरीत्यादिकः कर्त्तरि ण्यक्,
चन्द्र इति “चदि ज्ञादने दीप्तौ च” इति चन्द्रधातोस्तथैव रक् प्रत्ययः ॥८२॥

वाङ्मानी—महाब्राह्म ! त्विनि महाबलतः विद्वन्नेत्र पापमन्त्रं नाश
कराय ‘कृष्’, आत्र आपन उदग मकरनेत्र याज्ञान उद्भावन कदाच
‘छन्द’—मनुजस्य ‘कृष्छन्द’ एहेकम नाम धारण करिष्याहेन ॥८२॥

अन्वयः—यय ! इह यद्दधता (जनेन) यस्मै जन्मेशे चपि ददता (मता)
जीयते एव, तत्करे तनयां प्रतिपाद्य इह च चामुत्र च (तया) जीयतां ॥८३॥

जलैति । हे नृप ! इह जगति, यद्दधता श्रद्धाशालिना जनेन,
यस्मै कृष्णचन्द्राय, जलस्य लेशं विन्दुमपि, ददता मता, जीयते उत्-
कर्षेण हृत्यत एव, तस्य कृष्णचन्द्रस्य करे दधते, तनयां कन्यां वपिप्रणीम्,
प्रतिपाद्य दत्त्वा, इह लोके च, चामुत्र परलोके च, त्वया जीयतां सर्वोत्-
कर्षेण हृत्यतम् । कृष्णसम्प्रदानकदानमाप्त्येवोत्कर्षेणैतत्त्वमिति भावः ।

अतएवात्र पदार्थैरितुकथावलिङ्गद्वयस्य परस्परनिरपेक्षतया
संसृष्टिरलङ्कारः ।

“मेत्यामुल भवान्तरं” इत्यमरः ॥८३॥

इममर्थं गुरोकरिष्यति

कमलेशस्तव नाम्नि संग्रहः ।

जलधिः प्रजहति जाङ्गवीं

समुपेतामतिदूरतः किमु ? ॥८४॥

वाङ्मनि—नमनाथ ! ग्राह्य अकाशक योहाके अनविनूयाज्य-
मान कविश उरुकर जाउ करव, आगनि उहाइ इच्छ दया मान कविश ।
देहनाके एवः गजनाके उरुकर जाउ करन ॥८४॥

अन्वयः—कमलेशः तव इमं चर्यं गुरोकरिष्यति सग्रहः न भक्तिः जलधिः
अतिदूरतः समुपेता जाङ्गवीं किमु प्रजहति ॥८४॥

ननु कृष्णचन्द्रो यदि भक्तकन्यां न ग्रहीष्यतीत्याकाशायां स्ववक्तव्य-
मुपसंहरन्नाह इममिति । कमलेशो लक्ष्मीपतिः कृष्णः, तव इममर्थम्,
गुरोकरिष्यति अङ्गीकरिष्यति; तव कन्यां ग्रहीष्यतीत्यर्थः । अत्र
संग्रहो नास्ति । तथा च, जलधिः समुद्रः, अतिदूरतो हिमाचलात्,
समुपेतामागताम्, जाङ्गवीं गङ्गाम्, किमु प्रजहति परित्यजति, अपि तु
कथमपि नेत्यर्थः ।

अत्र वैधर्म्यं यद्दृष्टान्तोऽलङ्कारः, तथा जलधिजाङ्गव्योर्लिङ्गसाम्येन
नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिदानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः,
सोऽपि च वृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते ॥८४॥

वाङ्मनि—महाशय ! कृष्ण अरुणदे आगनाइ एहे विषय श्रोदार
कविदेन । कारण, मन्द अतिदूर इहेते आगउ गनाके पत्रिउाग
करे कि ? ॥८४॥

इति सुनौतिकथां कथयन्मुनिः ।

स विरराम रमापतिभक्तिमान् ।

क्षितिपतिस्तु भवेज्जगतीपतिः

स्वतनुजापतिरित्यगम्यमुदम् ॥८५॥

पदसरोजरजोऽथ रजोहरं

प्रणमनार्थं नते मुनिमूर्धनि ।

स वितरन् स्वसमागमगासुकीं

समुदमन्तरघाम् निरादधत् ॥८६॥

अन्वयः—रमापतिभक्तिमान् सः मुनिः इति सुनौतिकथा कथयन् विरराम ।

क्षितिपतिः तु जगतीपतिः स्वतनुजापतिः भवेत् इति मुदं अगम्य ॥८५॥

इतीति । रमापतौ कृष्णे भक्तिमान्, स मुनिर्नारदः, इति पूर्वोक्ति-
प्रकारेण, सुनौत्याः कथा सुष्ठु न्यायस्य वाक्यमिति सा तां, कथयन्
विरराम । क्षितिपतिर्भोक्कस्तु, जगतीपतिः कृष्णः, स्वतनुजाया
रुक्मिण्याः पतिर्भवेत्, इति हितोः, मुदमानन्दम्, अगम्य प्रापत् ।

अत्र ऋकानुप्रासोऽलङ्कारः ।

अस्मिन् परस्मिन् श्लोके द्रुतविलम्बितं नाम वृत्तम्—“द्रुतविलम्बित-
मात्रं नमो मरौ” इति सप्तधातु ॥८५॥

वाङ्मार्गः—देवर्षि नारद एहेकं ब्राह्मणं कथा श्रुत्वा विप्रत
हहेन । आर जगत्पतिं कृष्णं आगम्य कथां पठितुं हहेवेन, ईहा
तां विहा जीवकराणां विशेष आनन्दं नात्र कथितेन ॥८६॥

अन्वयः—अथ सः मुनिः प्रणमनार्थं नते मुनिमूर्धनि रजोहरं पदसरोजरजः
वितरन् स्वसमागमगासुकीं समुदं आदधत् (सन्) अनन्तरम् ॥८६॥

प्रकामकमनीयतां प्रवितरीतुकामः सुतां
मुरारिकरपल्लवे लिविमत्तो नृपो लेखयन् ।

ससज्जं निजसूने नवनृपाय यामञ्जसा

सुतोदहननाटके भवति सा स्म प्रस्तावना ॥८०॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे

महाकाव्ये चतुर्थः सर्गः ॥१०॥

पदेति । अथ भीष्मकस्यानन्दलाभानन्तरम्, स सुनिर्देशिर्नारदः, प्रणमनाद्यं प्रणामाय नतं भवनतीकृति, सुनि राजर्षेर्भीष्मकस्य मूर्ध्नि मस्तके, रजोहरं रजोगुणजनितदुःखनाशकम्, पदसरोजस्य आलनः पादपद्मस्य रजो धूलिम्, वितरन् ददन्, स्वस्य आलनः समागमेन उपस्थित्या गामुक्तीमागमनशीलाम्, सुसुदं महा आनन्दम्, आदधत् जनयन् सन्, अन्तरधात् अन्तर्हितोऽभूत् ।

अत्र वृत्त्यनुप्रासश्चैकानुप्रासयो संस्पृष्टरसद्वारः ।

गामुक्तीति गमधातोः “सू-कम-गम—” इत्यादिना प्रकजि नदादित्वादीप्रत्ययः ॥८१॥

वाङ्मानी—उपनखव डीप्रकवाङ्मा देवर्षि नारदक नमस्कार करिवार कृत्त मत्तक भवनत करिले, देवर्षि नारद दुःखनाशक आगन पादपद्मर धुलि नमर्षण करिशा, निरहर थागवननिवहन डीप्रकवाङ्मा विनेष आनन्द जनादेशा अन्तर्हित इहेलेन ॥८२॥

अन्वयः—असौ रूप मुरारिकर्मरपल्लवे प्रकामकनीयतां सुतां प्रवितरीतुकामः । (सुतः) अञ्जसा यां लिवि लेखयन् नवनृपाय निजसूने ससज्जं, सा सुतोदहननाटके प्रस्तावना भवति अ ॥८०॥

भाविसर्गं सूचयन् रुक्मिणीविवाहप्रस्तावमाह—प्रकामेति । असौ

नृपो भीषकः, सुरारिः छण्डस्य करपह्वै, प्रकामा पर्याप्ता कमनीयता
कान्तियंस्थास्याम्, सुतां रुक्मिणीम्, प्रवितरीतुकामः सम्प्रदातुमिच्छन्
सन्, अस्मदादृतम्, यां लिपिं लिपिम्, लेखयन् केनचित्पुनिकुमारयेति
शेषः । 'अथ नृपाय नूतनमूपासीभूताय, निजसुनवे आत्मपुत्राय रुक्मिणी,
ससर्ज प्रेषयामास ; सा लिपिः, सुतायाः कन्याया रुक्मिण्या उद्वहनं
विवाह एव नाटकम् आमोदजनकतया रूपकविशेषसन्निधौ, प्रस्तावना
आमुखरूपा, भवति च ; प्रस्तुतविषयस्य प्रथमप्रवर्तकत्वादित्याशयः ।

अतः सुतोद्वहने नाटकत्वारोपो लिपौ प्रस्तावनात्वारोपे निमित्तमिति
परम्परितरूपकमुल्लङ्घारः, इत्यनुप्रासश्चेकांनुप्रासश्चेत्तेषां मिथी
विरमेद्यतया संदृष्टिः ।

"लिपिलिं विक्रमे लिखाम्" इति "सागुभटित्यञ्जसाञ्जाय द्राक्षन्मु
सपदि द्रुते" इति आभारः ।

अत्रापि "मङ्गे वा" इति विकल्पात् प्रस्तावनेति प्रशब्दस्य पूर्ववर्त्तिनो,
अस्मदर्थस्य न दीर्घतेति न द्रुतउत्तनादोषः ।

पृथ्वी वृत्तम्—"असौ असयत्ना दसुग्रहवतिष पृथ्वी गुरुः" इति
लक्षणात् ॥८७॥

इति श्रीहमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायां रुक्मिणीहरणटीकायां
विविधतायां चतुर्थः सर्गः ॥१॥

वाग्याना—टीपकराया हृदय कवयस्ये अनाधारण अन्तरी
रुक्मिणीके दान करिवाय हेका कनिशा कोन मुनिद्वाराद्वारा ये निपि
(गज) लेशाईदा, आपन पूज नूतन दाज्ज करीर निकटे प्रेरण
करिमेन ; सेहै निपि-(गज) जानिहै रुक्मिणीर विवाहकृण नाटेकर
प्रस्तावनावरूप इहैव ॥८७॥

पञ्चमः सर्गः ।

—:०:—

याचि याचिकहरो गुरुदक्षः
कुचिङ्गनाख्यनगरीमगमत् सः ।
लोमया कमलया चिरगृठां
विष्वगुज्ज्वलितकान्तिमयन्तोम् ॥१॥
निर्मयश्च सहसा महसास्थे
आगते परिचिते नृपदूते ।
गोपुरं परिजहौ प्रतिहारी
को न विश्वसिति वा सति लोके ॥२॥
दुर्गमेऽप्याविदता गुरुसारे
सञ्चरत्पशुरतस्त्वविचारे ।
धीरबोध इव दर्शभशास्त्रे
प्राविशत् स नगरे धृतशस्त्रे ॥३॥
लोकलोचनफलं वितरन्तीं
भूभृतः परिषदं परिपश्यन् ।
विस्मयोत्पन्नमितनिश्चलनेत्रः
शान्तिमागमनजामजहत् सः ॥४॥
आसनास्तिकगतानि समानि
त्राणि मिथीलमणोननिनानि ।
कान्तिमन्ति जगदुर्जगदुधैः
संसदो रमवतीं सरसीताम् ॥५॥

सभ्यतारकमिनद्विजराजं^५
 नीलचेलजवितानपयोदम् ।
 तत् सदो गगनतां समधासीत्
 शून्यतान्तु नहि गन्तुमशक्नोत् ॥६॥

लोणचेललुलितं ललितञ्च
 मन्दमन्दमकरन्दसुगन्धिम् ।
 अम्भमदम्भमरराशिरूपेत्य
 पुष्पकाननधिया गुणगायौ ॥७॥

रुक्मिणी नवमृगस्य विचार-
 चातुरीमिव विलोकितुकामाः ।
 चित्रचित्रपटचित्रितदेवा
 भागमन्नपरमं सदुपेताः ॥८॥

स्नेहमाधित मनी मनुजाना
 पश्यतामविचलन्नयनानाम् ।
 शीतनोक्त्वलरुचो मणिदौपाः
 जज्वलुर्धवलसौधगरीरे ॥९॥

भागुरास्थित न तूग्रमरीचिः
 चन्द्रमाः ममुदितो न तु रात्रिः ।
 चन्द्रसूर्यमणिशामिनि सौधे
 राजपीठमभितः समनोजम् ॥१०॥

दुर्लभैर्विरचितं मणिपुञ्जै-
र्मञ्जुलासनमथैकमदोपि ।
रोचिषातिरुचिरेण चिरेण
यार्त्निरन्तमधिगच्छति येषाम् ॥११॥

रत्नदीधितिजटं गजसुक्ता-
च्छतदण्डपरिवर्द्धितपुच्छम् ।
दीप्तपौतमणिलोचनयुग्मं
स्वर्णप्रादमपि वज्रलतास्यम् ॥१२॥

तच्च संसदि न केवलमुच्चैः
सिंहतां किल निजां निजगाद ।
स्नायितस्य नृपतेरपि राज-
सिंहतां इतरिपुं प्रममौ च ॥१३॥ (युगमकम्)

तच्च शक्रसुपमोपलपीठं
निर्मलं मनुजनायसनायम् ।
भूतनायवसतिं विषमाङ्गं
श्वेतशैलमहसदनकीर्णम् ॥१४॥

रत्नराजिनवराजकिरोट-
प्रांशुगांशुनिचयैर्बहुवर्णैः ।
मौक्तिकस्त्रगुदितदुगति शुभ्रम्
आतपत्रमफलं कृतमेकम् ॥१५॥

यः प्रवर्णयितुमेकमपौह
 लोकपानममितं किल नालम् ।
 अष्टदिक् पतिगतांशसमुत्थं
 वर्णयेत् स कर्मभीतिमवन्धाः ॥१६॥

पातकादभिभवाच्च रिपूणां
 रक्षति क्षतिर्ममां च सदा यः ।
 यूयथा कथितवत् परुषास्याः
 रक्षिणः समवसन् परितस्तम् ॥१७॥

चन्दनेन्धनकृतं परिधुन्वन्
 तालवृक्षमुपशान्तनिदाघम् ।
 व्यर्थं भागमनसत् तवेति
 (दक्षिणानिलमवारयदग्न्यः ॥१८॥

भूपतेरनुमतिं स्पृहयालुः
 लोलतामपि गतो नतशीर्षः ।
 धैर्यमर्थमरुचिर्हि जवर्गः
 मार्गयन्नपि धनं प्रतिपेदे ॥१९॥

मन्त्रिणं सुविपुलं समदर्शनं
 राजकार्यमणुना मनसैव ।
 दर्पणे हि विमले तनुमध्ये
 विस्मितं भवति वलु समस्तम् ॥२०॥

पञ्चमः सर्गः ।

तोषयन् धनपतिं नृपमेनम्^३
अन्तकञ्च नितरामपराध्यन् ।
गीष्यति ललितयुक्ति सुवक्ता
योगिनं सुनिगणय ददर्श ॥२१॥

जङ्घा नृपसभा स्थिरभाषा
सा जनौघभरिताऽप्यनिनादा ।
कम्बिनादमुखरां चपलाञ्च
निम्नगाऽमुपजहास सदैव ॥२२॥

धर्मराजपरिवर्ति तयोभा
नान्तकस्य गमनेऽप्यधिकारः ।
सा सहस्रनयनेन कृतयोः
गोत्रभिन्न खलु कथन दृष्टः ॥२३॥

ईदृशीमथ स वीक्ष्य समक्षं
विस्मयं समितिमास्थित दूतः ।
नूतना सकललोकललामा
कस्य नापहरते चनमच्चि ॥२४॥

वीक्ष्य संसदममुय मणोषा
कार्यगौरववशात् प्रयियासुः ।
राजमन्त्रिधिमपि न्यवृत्तञ्च
कामिनीव विदधत्यभिसारम् ॥२५॥

भीतभीतमिव दूतमुपेतं
 वीक्ष्य मोऽन्तिकगतावनुजज्ञे ।
 किङ्करः किञ्च गुरोरपि नीचः
 गौरवो विनयिनां हि समीपे ॥२६॥

आधरानतशिरोधर एव
 संप्रणत्य निकषा नृपपादम् ।
 पञ्चशास्त्रमधि तस्य विसारि
 पत्रपत्रिणमतिष्ठिपदारात् ॥२७॥

नेक्षिताक्षरलिपिं परिगृह्य
 किञ्च, वृत्तमिति शङ्कितचेताः ।
 मोनवान् नराप्रति स्वयमेव
 निर्निर्मेयनयनो निपपाठ ॥२८॥

स्वस्ति ते कमलकोमलशील-
 शालिने प्रकुहता वनमानौ ।
 सा तु सत्यपि चिराय सपत्नी
 तां बधूमवधुनोतु न नक्ष्मीः ॥२९॥

निःसरन्नपि गृहाद्गृहचिन्ताम्
 ईशितास्मि न परं परिहर्तुम् ।
 नो वने निवसनेन मुनित्वं
 हन्त शान्तविषयत्वमिदं तत् ॥३०॥

कानने परिवसन्नपि काञ्चित्
नो गृहत्वाटिमुपेक्षितमहः ।
अस्तमस्तकगतोऽपि हि मित्रः
पूर्वपर्वतविभां न जहाति ॥३१॥

रुक्मिणो क्रमधृताङ्गविष्टिः
उल्लसन्नलितकान्तिसमृद्धिः ।
मां न चन्दयति चन्द्रकलेत्र
या परं म्फुटकलङ्घयती स्यात् ॥३२॥

यादृशी गुणवती तव यामिः
नात्र तद्वदपरामवयामि ।
भावना तदनुरूपवरस्य
नोत्तमा मुदमुपेत्यवरस्य ॥३३॥

अत्र निर्मलमनोगगने मे
भावनामनिलभृत्परिपूर्णं ।
नारदानिम्बवचोभृशवेगात्
उदगतं मत्सुधांशुरपूर्वः ॥३४॥

एष तस्य सुमहानुपदेगः
देगकानगुणवङ्गविविक्तः ।
भन्वतुल्यपरमार्थसमेतः
मर्वथैव किञ्च नः समुपास्यः ॥३५॥

सागरादिव यदोर्व सुदेवात्
 देवकीतनुजनी रजनीशः ।
 कौऽप्यसौ समभजद्भद्विक्रयोः
 कृष्णचन्द्र इति नामप्रतीतः ॥३६॥

पूतनानिपतनादि न चित्रं
 कंसकांसनकरम्य चरिष्ठम् ।
 तत्र भास्वति भवेन्नदयेपः
 तत्र वृष्टिहति को हि विषेपः ॥३७॥

ईश्वरेति च सुनिर्मनुते तं
 मादृशः कृशदृशा तु किमत्र ।
 अन्तरण तरणिं विचरन्तं
 को हि विष्णुपदमानमवैति ॥३८॥

जानकीव जनकालयहृत्ता
 सा रमात्र रमते मम कन्या ।
 जम्भजम्भनि हरिं कमते सा
 प्रत्यहं दिनविभेव दिनेगम् ॥३९॥

तस्य पाणिकमले कमलाङ्गी
 रुक्मिणीं प्रवितरन् प्रियवत्स ।
 वेधसो जहि विनिर्भित्तिनिन्दा
 पालयस्व च पितुर्हितवाक्यम् ॥४०॥

सत्रपीड नितरां वनवासो
श्रीमतां तदपि महान्कामी ।
भीष्मको लिखितवान् लिप्सेनाम्
अस्तगोऽपि हरते तम द्रन्दुः ॥४१॥

वाचयन्निति नृपो विदधे सः
वैमनस्यपिशनां मुखभङ्गौम् ।
आशयो हृदिगयो हि जनानां
चेष्टया मुखदृशोऽनुमेयः ॥४२॥

ज्ञापयन्नगणितां प्रणतिं मे
तातपादनलिने वदिता त्वम् ।
आप्तलोकनपिते अति नय्ये
मे धितुर्निजलिपेः किमपेक्षा ॥४३॥

याति कारणमृते नहि भूयः
सुस्थितो गतपत्रं सुधिवैकौ ।
कानने निवसतो भवतोऽपि
युज्यते विषयगा नहि चिन्ता ॥४४॥

धारयन् गुरुधुरां धरणीशः
कार्यकार्यविमुखो जडभावात् ।
वारिवाहपिहितो मिहिरो वा
गजते न भजते न च कीर्त्तिम् ॥४५॥

आश्रितस्य भवतो मुनिवृत्तिम्
 एष भुक्तविषयेष्वनुरागः ।
 राजतश्च तरणिरुपरागः
 भन्तनोति नितरां मलिनत्वम् ॥४६॥

योगिवृत्त्यधिगमे क्षमते यः
 तस्य गेहपटुता किमु चित्ता ।
 दुष्करो गिरिशिरस्यधिरोहः
 कः श्रमः खलु ततः पतने हि ॥४७॥

तद्भवन् ! भव पुनर्भवनाग्नि-
 भावुकोद्यमयुतो भवियोगी ।
 तेन नः फलवती भवितेच्छा
 कृत्यकृत् प्रियतमो हि समेषाम् ॥४८॥

नारदो बुधपत्नी समदर्शी
 जल्लरो यदि हरिं प्रशगंस ।
 तत् प्रमाणमिह नास्य गुणित्वे
 सर्व एव सुहृदो गुणवर्णी ॥४९॥

पूर्वमेव भगिनीमनुरूप-
 रूपिणि क्षितिवराय वराय ।
 दातुर्मातृसुकथुतेन मयेव
 प्रेषिता जनपदञ्जनीषाः ॥५०॥

रुक्मिणी चरगणैरूपदिष्ट-
 पावपाणिकमले यदि गच्छेत् ।
 तन्मदीयलिपिरेव भवन्तं
 कौमुदीव मुदितं किल कर्त्ता ॥५१॥
 आजनेर्हरिविरोधितयैतत्
 दुर्नयीव कथयन् स निवृत्तः ।
 द्विष्यमाणजननामकथापि
 गत्यतुल्यत्रिपमा द्विपतः स्यात् ॥५२॥
 क्षाद्यवा विनयिनी प्रकृतिः स्यात्
 भूरिभूतिमदमत्तमतीनाम् ।
 वारिधेरपट्नाविकनुदा
 नो तरिर्भ्रमिगता स्थिरगन्त्री ॥५३॥
 ब्रूहि नो नृपमुनिं सममेतत्
 मात्रलेपनपितं नृपसूनोः ।
 तदभवानपि भविष्यति धृष्यः
 द्वेपभाग्भवति क. स्वगिरैव ॥५४॥
 श्रीमती नृपसुता प्रकृतग्री.
 योपतिं पतितताग्रयितैव ।
 जाह्नवी जलधिमाजनि यान्ती
 प्राभवत् क इह नाम निषेद्धम् ॥५५॥
 इत्यमुक्तगुणयुक्तगिराय
 बोधितः मपदि कश्चिनाऽमो ।

भूपतेः कृतनतेरनुमत्या
प्रास्थितायमवनं प्रति दूतः ॥५६॥

अथ सूचयन्नर्वासतिं सदसः
सहसा सदस्यमन उत्सुकयन् ।
किरणैः परिच्छदगतैश्चलताम्
उदभूत् समं सुपमशङ्करवः ॥५७॥

अभिवाद्यन् गुरुजनान् क्रमशः
प्रसभाजयन् सवयस्य सखीन् ।
प्रियभाषया च सुखयन्नुगान्
समपासरत् स समितेष्टुर्पातः ॥५८॥

अवलोकमान इव तत् क्षतक्रियः
करसंश्रयं प्रदत्तयन् प्रभाकरः ।
नवरत्नया सविधवर्त्तिमन्धया
सहितो द्विवेश चरमाचलोदरम् ॥५९॥

अश्लिष्टमवनिभर्त्तुस्तुतदूतेन तेन
सममवहितकर्णानापमाकर्यं शिखा ।
सुमलिनन्दनागात् कापि मुग्धा विदग्धा
विरलतदरिवस्यां रुक्मिणीं स्या वयस्याम् ॥६०॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये

पञ्चमः सर्गः ॥०॥

—०:०:०—

षष्ठः सर्गः ।

—:०:—

हरिगिरौ चपलामचलामिव
 धवलमञ्जतले विलसत्तनुम् ।
 शशिमुखी ससखी खलु सा सखो
 समगमल्लनितां गलितालकाम् ॥१॥
 रुचिरदन्तरुचामचिरोद्गता
 स्मितसितेन सता बहुलीकृताम् ।
 मलिनमान्निमुखं कुसुदप्रभम्
 उपनयन्त्यनपद्मपते, सुता ॥२॥
 विजहती सखि । मां ह्यगता कथं
 हरति धैर्यमहो विरहस्तव ।
 कुसुदिनी नलिनी च परस्परं
 नहि विहाय विभाति निजाश्रयम् ॥३॥
 श्रवणमुक्तिसुधा, दृग्माकृतिः,
 असुखि शून्यमनः प्रहृतिस्मृतिः ।
 हरति चाङ्गचयं परिरिप्सुता
 सखिवियोगविषं विषमो निपुः ॥४॥
 मलिनता तलिना नलिनानने
 विकसिते हसिते विमवत् सिते ।
 सकललोकविलोभनलोकने
 किमिति भाति यथोपासि सारसे ॥५॥

स्वयमुदेत्ययि ! यच्च परस्परं
न जनकादिषु तादृशसौहृदम् ।
सरसिजं सरसि स्थितमेव हि
हसति वीक्ष्य रविं निशि भीनति ॥६॥

इति निवेद्य तदा नृपनन्दिनौ
करपुटे परिगृह्य निजासने ।
चिरमभिन्नतनुत्वमिवात्मनोः
परिनिवेदयितुं समवीवसत् ॥७॥

कृतपरस्परकण्ठपरिग्रहं
भ्रमदीपि तदा युवतिद्वयम् ।
न तु युवा मिलितः खलु तत्र यत्
समुदपादि ततो नहि कण्ठकम् ॥८॥

सरभसं परिरभ्य नृपाङ्गजां
गजकरोरुमभायत सञ्चितम् ।
चपलतोभदतान्दुताः स्वतः
शिशुयुवप्रवयःसु हि वीक्षिताः ॥९॥

तव किशोरि ! तु मादृशयोषिताम्
अवधिरेष परः परिरम्भणे ।
सयतनो युवको यदतः परम्
अधिकरिष्यति कण्ठमिमं तव ॥१०॥

सखि ! नवीनजनप्रियतागता
प्रमुदिता किमु नः प्रणयेस्तराम् ? ।
कमलिनी तरणीक्षणपुष्पिता
तिरयते हि दलेन कुमुदतीम् ॥११॥

यदि सरित् सुचिरं सहचारिणीं
तरिमुपेक्ष्य यियासति सागरम् ।
ननु तदा किमसौ न निवर्त्तते
सहधरत्वकृतं किल सौहृदम् ॥१२॥

विरहजोत्कलिका कलिकां तव
तुदति मामुदजामिव धामिनी ।
मृदुसुमे नवदाभविमोचिते
भवति भाविनि । वा क इवादरः ॥१३॥

तव वियोगविभावमयानया
मम विषादकृतानननीलिमा ।
सुखशयी हि यदा हृदयोदयी
स्फुरति तत्र मुखे किल कीमुदी ॥१४॥

इति निवेद्य महीपतिनन्दिनीं
छलविषादवती सुदती तदा ।
विधुरिवाचिरकुन्दसुमे रुचं
विहसितं दशनेषु दिदेश सा ॥१५॥

अथ यदा धरणीश्वरनन्दिनी
प्रवृत्ते वदितुं विवृतान्तरा ।
मतिमती खलु तत्र मुखे श्रियः-
पदमदाद्विपतीव सरस्वती ॥१६॥

सकललोकविलोभिविलोकने
दशनभामि च चेतसि सुस्मिते ।
विशदताजनि, यौवनपूर्वतः
भवति सैव दशा हरिणीदृशाम् ॥१७॥

कुलकलत्रजनेऽतिविरञ्जिनी
चपलता निरुपप्लवशैशवे ।
अवहति प्रातःकूलसमीरणे,
चलति शैवलिनी किमुत क्वचित् ॥१८॥

अनुचिता सखि हे ! खलु मत्सता
किमु दिनैकभवाऽभवदौदृशी ।
किमथवा दुरितायतनाश्रयात्
ग्रहपरिग्रह एव नवस्तव ॥१९॥

किमपि कारणमत्र विनिर्झुषे
नहि तु धीरतरा तरलायसे ।
विजहती हि समीरसमीरणां
न चलति व्रततिर्न च निम्नगा ॥२०॥

परमतो महत्तमस्तव कैतवात्
 सुजन । बन्धुजनेऽजनि यातना ।
 अधिजिगांसुरुदन्तमिमं निजं
 जलमृते व्यथते तृपिती यथा ॥२१॥

प्रणयिनि ! प्रणयाम्बुसुमञ्जलिं
 द्रुतमुदन्तमुदीरय दन्तुरे ! ।
 कियदुदाहृतसं हृतवाचिकं
 तपति निष्पितमन्तरमग्निवत् ॥२२॥

इति निश्चय्य गिरं मधुराचरां
 क्षितिपतेर्दुहितुः सुदती तदा ।
 विदधती चिरसुस्थितदन्तरे
 कमपि भावमयो नवमभ्यधात् ॥२३॥

पुरत एव चराः सहजेन ते
 नृगयितुं सुवरं विनियोजिताः ।
 क्रमविद्वद्भिमतौ कुलकन्यका
 शुरुना च नृगं सखि ! दुःसहा ॥२४॥

सुरचटपिप्रतियोधितचेतसा
 प्रसवता तव विप्रहितशरः ।
 यदुपतेः सुयमाजदुरःसरः
 कमग्निनी भवनाय हि रुक्मिणि ॥२५॥

मुररिपो रिपुणा सहजेन ते
निषिषिधे विषयः स हरिग्रहः ।
असुमतां भुवि तत् सुखमीक्षते
सुमुखदेवमहो तदपेक्षते ॥२६॥

सखि ! यतस्त्र हरेः करगामिनी
प्रभवितुं स्वयमेव पुरःसरी ।
करिकरे चिरगामिसरोजिनीं
न लभतां वनगामुकवक्षकः ॥२७॥

अननुभूतविभूतिगुणः परः
न खलु यावदियात् पत माधवे ।
अलिनिपेयरसा नलिनो किल
न खलु वायसचक्षुमुपाक्षतु ॥२८॥

तुदतु नो सखि ! ते मधुराधरं
घनकठोरतनुर्दृशनायसा ।
मृदुशिरीषप्रसूनविदारणं
करटचक्षु पुटेन हि दुःसहम् ॥२९॥

ननु जहोहि भयं कुरु साहसं
व्रज यतस्त्र मनस्विनि । मङ्गले ।
सुसमये किमयेऽप्यधुनातनी
न जङ्गला भविता तव तापिनी ॥३०॥

न खलु या वदते स्वमनोरथं
परिणये किल बालिशबालिका ।
अपचकूपतले ननु जीवनं
स्थगयते भुवि सा हतभागिनी ॥३१॥

तपितदुर्हि नमर्हि तदीधितिं
पतिगमान्न सुखारणमोक्षते ।
अतिजड्वा बहुला कुलकन्यका
विलसितं हि विधेरतिदुर्गमम् ॥३२॥

किमु वरं वरभर्तृगमोत्सवः
किमथवा व्रपयात्र तिरस्क्रिया ।
त्वमुरोक्कुरूपेऽद्य परं यदि
परिणयेन कृतं गुरुलज्जिना ॥३३॥

मधुरिपूरसि भूरिरमायये
भवतु तेऽवनते ! चिरसंश्रयः ।
सुखयते हि न कं कमलानते !
सुरसरित्-सरिदीश्वरसङ्गमः ॥३४॥

नृपसुतालिगिरामथ शृण्वती
किमपि शक्नुवती नहि भाषितुम् ।
न खलु भूतष्टतिर्न च वा भयम्
अपि तु सा सहसा विमुमोह च ॥३५॥

विहसितं विगतं गदितं हतं
 विचलिता ललिता च तनूलता ।
 सततफुल्लमुखेक्षणपद्मयोः
 मलिनतै धत नैवलत्रम्विवत् ॥३६॥

निजदृष्टाविहृतावतिष्टृष्टा
 विवरणेऽपि भवेदिति न स्थिरम् ।
 स्वमतकृज्जनकोऽप्यतिनाथवान्
 परिणये न पुनः परिवर्त्तनम् ॥३७॥

भयमपास्य हरिः पुरि साहसात्
 स्वगमने गणिकागणना गणे ।
 न खलु वाऽविदितो हरिरिष्यति
 नहि सहायजनो भुवि कथन ॥३८॥

विसलतामृदुना क नु वानिका
 क नु च वञ्चसमा बहुदुःस्मृतिः ।
 विकपितं कदलीदलवद्वपुः
 भुवि पपात न सा चतुरोत्तरा ॥३९॥ (त्रिगेयकम्)

विविधदुःखतरङ्गविभौषिकाम्
 अनपनेयतमां परजोवने ।
 चिरमुखैकगया सरनागया
 प्रतियतो सहसा विससाद सा ॥४०॥

चिरविषादाविषोत्खणभौषणात्
पतिविनेशयदुःसहदंशनात् ।
कुलचरित्रतिरोहितिकृत्तपा-
यवनिकापसृतिः खलु मे वरम् ॥४१॥

इति विचिन्त्य तदा नृपनन्दिनी
समवदाद्दुर्घो विदिताखिला ।
प्रददृशे मुकुरे प्रतिविम्बवत्
मनसि भावचयो विमलान्तरे ॥४२॥

यदि लता गलिता मरुताकुला
तरुवरं वरयेत् विकला स्वतः ।
नहि ततो वितता जनगर्हणा
जगति ह्योनगतिर्हि नृयोपिताम् ॥४३॥

महजनिर्जननी जनकोऽपरः
कुलविभूतिमहागुणमम्रदान् ।
प्रगणयन्ति न तूज्ज्वलकन्यका-
सुखनवं नियतिर्गुरुदारुणा ॥४४॥

मरणिशुष्कजलापि तरङ्गिणी
जलनिधिं प्रतियाति मृदन्तरात् ।
विमृशन्नामकृता कुलकन्यका
न नभतेऽभिमतं न च नीयते ॥४५॥

क्व नु हरो रमणीनयनोत्सवः
 क्व च विरक्तजना हतरुक्मिणी ।
 न खलु शैवलिनीं नलिनीपतिः
 मृगयते न हरिर्हरिणीमपि ॥४६॥

विनयनम्बजनाप्रियमाधवः
 प्रकमते यदि भीष्मककन्यकाम् ।
 असुरपेयसुरामसुजारिणीं
 मुनिमनोऽपि तदा कमिता किम् ॥४७॥

प्रथममेव मया तु समर्पितं
 निरुदयं हृदयं दयितो जने ।
 इह हि लोकरविः क्व नु केशवः
 गृहगुहान्तरिता क्व च रुक्मिणी ॥४८॥

अयि ! निवेद्य न हृदयजने स्वकं
 परमभीष्टति हन्त सतो सती ।
 सुरधुनी गिरिराजगुहागृहात्
 ललधिमेव ययौ न नदान्तरम् ॥४९॥

किमधुना विपुलं प्रलपामि ते
 हरिवियोगविषं क्षपयाद्गुरे ।
 सखि ! शिखोदगम एव हुताशनं
 शमयते यदि नातिविपत्तया ॥५०॥

इति निशम्य तदा सुदती गिरम्
अभिदधे दधती नृपजाकरम् ।
सदृशदुःखसुखा चिरवत्सभा
समवयास सखी खलु दुर्लभा ॥५१॥

समय एष न ते नतकान्तरे !
गुरुविमूढतया स्थगितुं तव ।
विविधकार्यवशाद्विधुरस्य हि
विपदुपैति जवादिह जग्निनः ॥५२॥

सपदि कञ्चुकिना पटुनाधुना
सुवचने ! निजवाचिकमौरय ।
गुरुसमोरममौरितवसिका
अयति हि स्वयमेव महीरुहम् ॥५३॥

नियतमेव हरिर्भवतीमितो-
ऽमितगुणः प्रणयेद्गुणपक्षगः ।
उपसि लोचनगोचरगामिनीं
कमलिनीं हिरदः किमुपेक्षते ॥५४॥

रचय चारुतरामचिरं लिपिं
ननिशकोमलभावविशोधिनीम् ।
षष्ठमितो गुरुकम्पवदाश्रयं
तमयि ! कञ्चुकिनं ममुपेक्षते ॥५५॥

इदमुदीर्य तदैव परागता
 सपदि कञ्चुकिना नतिचञ्चला ।
 स्रस्र सह सा सहसा सहसानना
 विशति विशवतो नृपजालयम् ॥५६॥
 विकचकाशसुमोपमकेशिना
 दुग्धदातपनारणधारिणा ।
 उपरिगे परिपूर्णसुधाकरे
 हिमवतेव शरत्समयागमे ॥५७॥
 पतितदन्ततया गलिताधरा-
 ऽस्फुटपदाक्षरगद्गदभाषिणा ।
 पवनदोषवशाञ्चलमौलिना
 हुमदलेन यथा परिशुष्यता ॥५८॥
 सनिनदं भुवि दण्डमवास्यता
 धृतकमण्डलुदक्षिणपाणिना ।
 तनुविभङ्गवता नतवर्कशा
 गुणवतेव पुरातनधन्वना ॥५९॥ (कलापकम्)
 अथ समोपगतास्य सितात्मनः
 कमलकोमलमूर्तिरसी मखी ।
 विशदलोध्रतरोरिव वल्लरो
 सविनयं नयवत्तमभापत ॥६०॥
 निमन्त्रयं न्यायदृगां भवादृशां
 साधोयसीं साधयितुं किल क्रियाम् ।

तदत्र वक्तुं व्रपते मनो न नः

कार्यं हि कार्यार्थ मनार्थमापदि ॥६१॥

अस्याः खलु चित्तिपतेर्दुहितुर्हि तार्थं

द्वारावतास्थितहरेर्हर पत्रमेनम् ।

एवार्थना फलवतो भवितेति मन्ये

नानोक्तनं हि विफलं पुरुषोत्तमस्य ॥६२॥

अयमपि रमुदन्तो नान्तरा किन्तु वाच्यः

भवति फलवतो चेत् स्वप्रकाशा क्रिया स्यात् ।

बहु वदति यदा प्राङ्मूलकल्पस्तदाऽल्पः

वहिरणति विहीनस्वान्तरङ्गो मृदङ्गः ॥६३॥

पाथेयार्थं स्वयमुपहृतं राजकन्यासखीभ्यां

सन्धप्रोतिः सविनयनमस्कारमङ्गाय गृह्णन् ।

प्रस्थास्येऽहं रजनिविगमे भाषमाणः किलेदं

साकं भूभृद्दुहितमनसा प्रत्यगाद्यादवेगम् ॥६४॥

दृष्ट्वा जगतामिषङ्गे भवति वलवतो किं भवेदेव निष्पुः ?

निष्पायां वापि सत्त्वां प्रभवति किमु वा स्वल्पसारः किशोरः ? १

चिन्ता सन्तापिनीयं वदनमग्निनतां सन्ततान व्रजन्त्याः

गौत्रांगोर्वा सुधांगोर्विकचकुमुदिनीपद्मजिन्योरिव श्रियः ॥६५॥

इति त्र्योहरिदामकृता रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये

पष्ठः सर्गः ॥०॥

सप्तमः सर्गः ।

—:०:—

श्वस्तने कलरवैः पतन्निषां
तस्य कौशशयनीयशायिनः ।
सूरसूतसहितो धनागमात्
दैव्यशून्यहृदि बोध उद्गतः ॥१॥

अन्वयः—श्वस्तने पतन्निषां कलरवैः कौशशयनीयशायिनः तस्य धनागमात्
दैव्यशून्यहृदि सूरसूतसहितः बोधः उद्गतः ॥१॥

श्वस्तन इति । श्वस्तने परदिनप्रत्युषकाले, पतन्निषां पणिषाम्,
कलरवैर्मधुरास्कुटुम्भनिभिः, कुशानामिदमिति कौशं यत् शयनीयं शय्या
तल ग्रीत इति तस्य, तस्य ब्राह्मणस्य, धनागमात् वृत्तिष्ठीसखीतः
पाथेयार्थलाभात्, दैव्यं पाथेयाभावे यद्दौर्बल्यं तेन शून्यं यत् हृत्
हृदयं तस्मिन्, सूरसूतेन प्रकृष्येन सहितः, बोधोऽतन्यम्, उद्गत
आविर्भूतः ।

अत इत्यनुपासकैकानुप्रासयोः संछट्टिरलङ्कारः ।

“श्वः परश्वः परेऽहनि” इति “सूरसूतोऽरुणोऽनूकः” इति चामरः ।

श्वः परदिने वर्तते इति श्वस्तनः “सायं निरम्” इत्यादिना तनट्-
प्रत्ययः । कौशत्यादि विशेष्येन ब्राह्मणस्य शिष्टत्वमूचनादौत्ये शाठ्याभावः
सूचितः । हृदयस्य निद्रास्थानत्वादृजागरणस्थानत्वमपि हृदयस्यैवेत्यत
उक्तं दैव्यशून्यहृदीति । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

नित्यकृत्यनियमान् समाप्य स
 च्छत्रदण्डककमण्डलून् दधत् ।
 भस्त्रचन्दनविचित्रविग्रहः
 प्रास्थिताभि वसुदेवजं द्विजः ॥२॥

“नेत्रास्यनासिकाबाहुद्वयभ्यस्तथोरसः ।

निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽप्यक्तजन्मनः ॥”

“नानावृत्तमयः कापि सर्गः कथनं दृश्यते” इति दृश्यकारोक्तौ रक्षिन्
 सर्वे प्रायेण रघोऽवता वृत्तानि । अष्टाष्टश्लोकान्तरन्तु अन्यान्यवृत्तानि
 यथास्थानं वक्तव्यानि । तत्रादावष्टश्लोकेषु रघोऽवता वृत्तम्—“रात्,
 नराविह रघोऽवता लघौ” इति सप्तम्यात् ॥१॥

वाङ्मना—अथाऽतःकाले गङ्गिगणेशं कनकदेवं कृष्णमणशाभाक्षौ गेहे
 आश्रयेन निश्राब्धं हरेण एव उक्तालं अकृतामयं हरेडे गानिन ।
 पूर्वदिनं कृत्वा गेहे अश्रितेन निकटे पथवत्तं नाडं कथां आश्रयेन मने
 कान् देवदत्तं द्विजं ना ॥१॥

अन्वयः—भस्त्रचन्दनविचित्रविग्रहः स द्विजः नित्यकृत्यनियमान् समाप्य च्छत्र-
 दण्डककमण्डलून् दधत् (सन्) वसुदेवजं अभि प्रास्थित ॥२॥

अथ ब्राह्मणस्य रक्षिण्योदीत्यकरणाद्यं कृत्यान्तिके प्रस्थानमाह
 नित्येति । भस्त्रना चन्दनेन च विचित्रो विग्रहः शरीरं यस्य सः, स
 द्विजो ब्राह्मणः, नित्यकृत्यानि सन्ध्यावन्दनादीनि नित्यकार्याण्येव
 नियमाङ्गान् समाप्य, च्छत्रदण्डको यष्टिश्च कण्डलून् लपात्रविशेष-
 तान्, दधत् धारयन् सन्, वसुदेवजं कथ्यम्, अभि लक्ष्योक्त्य, प्रास्थित
 प्रस्थितवान् ।

तुर्थमम्बरविभागमाव्रजन्
 सञ्चिगाय जगतीं करैरिमः ।
 बाल एव बलवान् य उच्चकै-
 स्तस्य पादतलगो नगोऽपि हि ॥३॥

अत्रापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

दृग्दृक्कृत्यमाने कप्रत्ययः ॥३॥

वाङ्माला—तेहै आश्रम उन्नत च नन्दनलेपने विचित्र शरीर दृष्टि,
 निताकाश मदन समापन करिया, छत्र, पत्र पत्र दमकनू नईया कृष्ण
 उद्देशे प्रहान करिलेन ॥२॥

अन्वयः—इह तुर्थ्य अम्बरविभाग आव्रजन् करैः जगतीं सञ्चिगाय । हि यः

बाल एव उच्चकैः बलवान् नगः अपि तस्य पादतलगः (भवति) ॥३॥

तुर्थ्यमिति । इतः सूर्यः, तुर्थ्यं चतुर्थम्, अम्बरविभागमाकाशं, आव्रजन् गच्छन्नेव, करैः किरणैः दृष्टौ, जगतीं पृथिवीम्, सञ्चिगाय अन्धकारापसारणेनायत्तीवकारः । हि तद्यादि, यो जनः, बाल एव, उच्चकैराधिर्येन बलवान् भवेत्, नगः पर्वतोऽपि, तस्य, पादतलगः पराधीनः किरणाधीनश्च भवति ।

अत्र सूर्यो कार्यसाम्येन प्रबलराज्यव्यवहारसमारीपात् समाधोक्ति-
 रलङ्कारः, सामान्येन विज्ञेयसमर्पणरूपोऽर्घान्तरन्यासः, इत्यनुप्रास-
 श्लोकानुप्रासश्चेत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“इतः पतो नृपाङ्गयोः” इति मेदिनी । “पादा रम्भद्विस्तुर्यामा”
 इति “शैलवृक्षौ नगावगौ” इति शमरः ॥३॥

वाङ्माला—कहने शूर्य आकाशमें चतुर्थभाग उपहित दृष्टि दिव-

তৌচ্ছাদীপ্তিতরসৌ দিবাকরৌ

যত্র দুঃসহতয়া ব্যরাজত ।

নৈশমন্ডতমসং গৃহামগাৎ

স্যানু কস্য ভুবনে চিরোজতি: ৪৫৪

নিশ্নগাতটপথেন মচ্ছতা

জ্ঞেয়তে স্ম বহুভাবদ্রশিমা ।

অন্বয়ঃ—অসৌ তৌচ্ছাদীপ্তি দিবাচর যত্র দুঃসহতয়া ব্যরাজত (তত্র) নৈশ
মন্ডতমসং গৃহাং অগাৎ । ভুবনে কস্য তু চিরোজতি স্মাৎ ৪৫৪।

তৌচ্ছাতি । অসৌ তৌচ্ছাদীপ্তিতরসৌমকিরণ, দিবাচরঃ সূর্য্য, যত্র
জ্বলি, দুঃসহতয়া ব্যরাজত প্রাকায়ত ; তত্র জ্বলি, নিশায়া বৃদ্ধমিতি
নৈশম্, মন্ডতমসং গাঢ়ান্বকারঃ, গৃহা পর্বতকন্দরম্, অগাৎ অগমত্ ।
তথ্যাহি, ভুবনে কস্য তু চিরোজতি: স্মাৎ ; অপি তু কথ্যাপি নৈত্যর্থঃ ।
নিশায়াসু বতত্প্রায়ম্বকারস্য তদানীমবনত্বৈব গৃহাগমনাদিতি ভাবঃ ।
অত্র কার্য্যসাম্যেন সূর্য্যে প্রবলত্বপতি: গৃহায়াশ্চ পলায়িততদৈরিণী
জ্বলহারসমারোপাত্ সমাধোক্তিরলঙ্কারঃ, সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপো-
ঃশান্তরন্বাসহ অনযোগ্যপ্রধানভাবেনাঙ্কাজ্জিহ্বাভাবাত্ সঙ্করঃ ।

“ভ্রান্তে গাঢ়েন্দ্রতমসম্” ইত্যমরঃ ।

“অম্বসমবেধ্যতমস্” ইতি রাজাদিত্বাদতৃপ্ৰত্যয়ঃ ৪৫৪।

বাক্যমালা—যে সময়ে তীক্ষ্ণকিরণ স্বৰ্গী দুঃসহরূপে প্রকাশ পাইলেন,
সেই সময়ে রাজিগ্ন গাঢ় অন্ধকার পর্কভেদে গৃহাব তিতবে গমন করিল ।
কারণ, কোন ব্যক্তির চিরকাল উন্নতি থাকে ৪৫৪।

यादृशी हि सुषमा स्वभावजा
 कृत्रिमा न खलु तादृशी भवेत् ॥६॥
 ग्राम्यगम्यतटिनीतटं गता
 कापि काञ्चनसमाङ्गिकाङ्गना ।
 भूयद्वीतविलसत्तरङ्गिणी-
 काङ्क्षिकान्तरमेषिर्वभाविव ॥७॥

अन्वयः—निम्नजातपथेन गच्छता (तेन ब्राह्मणेन) बहुभावदर्शिना (वृता)
 इत्येते अ । हि स्वभावजा सुषमा यादृशी भवेत् कृत्रिमा तादृशी न खलु (भवेत्) ॥६॥
 निम्ननेति । निम्नजाया नद्यास्तपथेन, गच्छता तेन ब्राह्मणेन,
 बहुभावदर्शिना पदार्थानामनेकावस्थादर्शिना वृता, इत्येते अ । हि
 तथाहि, स्वभावजा स्वाभाविकी, सुषमा पदार्थानां परमा ग्रीभा,
 यादृशी मनोहरदर्शना भवेत् ; कृत्रिमा तु सुषमा, तादृशी मनोहरदर्शना
 न खलु भवेत् ।

अंशुकांशमपहृत्य मस्तकात् -

अञ्जनं परिहृतञ्च चासयन् ।

काञ्चनातिशयसाहसोऽनिलः

स्पृष्टमर्वातनुमाकुलां व्यधात् ॥८॥

भुवा पृथिव्या गृहीता हता विलसन्ति प्रोभमाना तरङ्गिणो नद्येव
काञ्चिका मेखला तथा अन्तरमग्निर्मध्यमखरिव, यमौ ।

अतः श्रीतीपमारुपकयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि च स्वेकावु-
प्राप्तेन संस्पृश्यति ॥७॥

वाङ्माला—वर्णवर्णं कोन वन्दते आम्बोलादेव पातालादेव अम
नगौडीदे थाकिदा गृह्णीतवर्णं कृत् तदेव सुन्दर नगौकण देवताद
दशमगिरि तार कोला गहिछेछिन ॥१॥

अन्वयः—अतिशयसाहसं अनिल मस्तकात् च अञ्जनं अथवा परिहित
अञ्जनं च अञ्जनं अतः तनु माकुलां व्यधात् ॥८॥

अंशुकेति । अतिशयेन साहसं यस्य सः, अनिलो वायुः, मस्तकात्,
अंशुकांशं वसनैकदेशम् अपहृत्य, परिहितं कटिधृतम्, अञ्जनं वसनैक-
देशम् अञ्जयन् सन्, स्पृष्टा सर्वा तनुः शरीरं यस्यालाम्, काञ्चना-
काञ्चिदङ्गनाम्, आकुला विह्वलान्, व्यधात् अकार्षीत् ।

अतः कार्येण वायौ दठकामुकव्यवहारसमारोपात् समामोक्ति-
रनुपपत्तिः, एकावुप्रासवानयोः सप्तष्टिः ॥८॥

वाङ्माला—दठकामादमी वायु कोन वन्दते दठक दहेछे दठ
अमददगमूर्णकं गृह्णीतमद दठक अमददग ददिछे थाकिदा एत ताराद
ददछे दठ अमद अमदिदा तादादे पादुन ददिछेछिन ॥१॥

स्नानात् कचोक्षयमथो परिमार्जयन्त्याः
 आर्द्रांशुकान्तरमरन्नवहेमकान्त्याः ।
 आस्फालनैः कुचयुगं विजहौ स्वचेलम्
 अत्युन्नतो नहि तिरस्कृतिमुत्सहेत ॥८॥

अन्वयः—स्नानात् 'अथो कचोक्षय' परिमार्जयन्त्याः आर्द्रांशुकान्तरमरन्नवहेम-
 कान्त्याः कुचयुगं आस्फालनैः स्वचेलं विजहौ । हि अत्युन्नतः तिरस्कृतिं न
 उत्सहेत ॥८॥

स्नानादिति । स्नानात् अग्राहनात्, अथो अनुस्मरम्, कचोक्षयं
 दीर्घकेशपाशम्, परिमार्जयन्त्या पृथतो गात्रमार्जयाम्यङ्गाघातेन
 निर्जलं कुर्वन्त्याः, आर्द्रांशुकस्य परिहितक्षिप्तवसनस्य अस्तरात् शुद्ध-
 शुद्धरन्ध्रात् सरन्तो वह्निर्गच्छन्ती नवस्य द्विजः स्वयंस्व काम्तिरिव काम्ति-
 र्यस्यासत्याः कथाविदङ्गनायाः, कुचयुगं हनुद्वयं कर्तुं, आस्फालनैः
 उत्प्लवनैः, स्वचेलं निजावरणवस्त्रम्, विजहौ तत्प्राण पातयामासेत्यर्थः ।
 हि तथाहि, अत्युन्नतः पदार्थो जमघ्न, तिरस्कृतिमावरणं भर्तुं सनघ्न न
 उत्सहेत सीद्धं न शक्नुयात् ।

अतः स्वभावोत्तिरनङ्कारः, सामान्येन विशेषमर्थान् रूपोऽर्थस्तरन्यासः
 अन्त्यानुमासश्च त्वेतेषां मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

इतः प्रभृत्यष्टसु श्लोकेषु यमस्तितिलका वृत्तम्—“उत्तर यमन्ततिलका /
 त-भ-जा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥८॥

दूरादयदोक्तमुजा ग्रहणे सयत्ना
 स्वस्तांशुकं स्तनयुगं सहसावलोक्य ।
 चेलाञ्चलेन पिदधेऽवहिता तदैव
 सख्येरितं वसनमाशु पपात तोये ॥१०॥

इहेतेहिन, एहे नमस्तु ताश्वर्य-तुनयुगं आश्वर्यं कश्चिन्निच्छेद
 आविर्गवत्तु फेलादेशा दिवाहिन । कारण, अताश्च उग्रतुनयार्थ आविर्ग
 नश्च कश्चित्ता भावे ना ॥२॥

अन्वयः—यदा उग्रतुनया दूरात् ग्रहणे सयत्ना अवहिता च (काचित् चञ्चला)
 सहसा स्तनयुगं स्वस्तांशुकं अवलोक्य चेलाञ्चलेन पिदधे । तदा एव सख्या ईरितं वसनं
 आशु तोये पपात ॥१०॥

दूरादिति । यदा, उक्तौ उत्तोलितौ भुजौ यया सा, दूराद्दूर-
 दिशात्, ग्रहणे सखीनिमित्तस्य शुकवसनस्य भारणे, सयत्ना साग्रहा,
 अवहिता कृतावधाना च काचिद्वचना, सहसा भटिति, स्तनयुगम्,
 स्वस्तं निपतितम् अंशुकं वसनं यस्मात्तत्तादृशम् अवलोक्य, चेलाञ्चलेन
 चञ्चलाभ्यामेवोत्तोलिततद्वसनैकदेशेन, पिदधे तदुक्तं स्तनयुगम् आश्व-
 दयामास ; तदैव, सख्या वयस्यया, ईरितं तोराधिचित्तम्, वसनं
 शुकवस्त्रम्, आशु शीघ्रम्, तोये नदीजले पपात ; उत्तोलितवस्त्रयोः
 स्तनयुगावरणं व्यापृतत्वात् तत्रैवावधानाच्चेति भावः ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारश्चेकानुपासनं संश्लेष्यते ।

पिदधे इति “धाञ् नञ्योरपेक्षमसर्गस्यादेः” इत्यपेक्षारलोपः ।

महाकौतुककरीष्यं व्यापारः ॥१०॥

दाहाना—कान् दग्धौ आन कश्चिन्निच्छेद ताश्वर्यं निच्छेद ताश्वर्यं

वालेन लोलमतिना सलिलात् सलीलम्

आकृत्यमाणपरिधानदुकूलमूला ।

आदित्सुकापरमितय समस्तमस्तम्

आकृत्य सञ्चितमुखी हुतमस्तु मग्ना ॥११॥

निकटे एक वज्र टाहिषा दाट दूरेथानि छुगिन एवम् दूर हरेते गेहे
एक वज्र धरिवार सक्त गच्छेत् अथदिष्ट हरेत्, अमनि चतुर् दूरेतैव उभयत्र
काण्ड पक्रिषा निराट्ट मेविषा दाहा छुगिषा, यथन चनेन आदरग
कशिते नागिन, तथनहे गह्वीनिकिष्ट गेहे एक वज्रथानि दाहेषा गह्वर जने
गटित हरेत् ॥३०॥

अन्वयः—लीलमतिना वालेन सलिलात् सलीलं आकृत्यमाण-परिधान-दुकूलमूला
(आचित् वक्रणा) अपरं आदित्सुका (आलीम्) इतः अ समस्तं अस्तं ; आकृत्य
सञ्चितमुखी (सती) हुतं अस्तु मग्ना ॥११॥

वालेनिति । लीला अच्छला मतिर्बुद्धिर्यस्य तेन तादृशेन, वालीन शिशुना
पुत्रेण, सलिलाञ्जलात्, सलीलं सकीर्तकं यथा स्यात्तथा, आकृत्यमाणं
परिधानदुकूलसत्पाटं परिधानवसनस्य मूलमभोदेशो यस्याः सा तादृशी
कापिदङ्गना, अपरं शृङ्गं वक्ष्यम्, आदित्सुका आदात्, ग्रहीतुमिच्छः
आसीत्, इतः अस्यां दिशि च, समस्तं सर्वमेव परिचितमात्रं वक्ष्यम्,
इत्तं तेन वालीनाकृत्य लले निक्षिप्तम् । आकृत्य इत् वासं भर्तृमयित्वा,
सञ्चितं कीर्तकात् समदुःखायं मुखं वदनं यस्याः सा तादृशी सती,
इतं भटिति, अस्तु नदीजले मग्ना आकटिदेशं कृतप्रवेष्टा ।
कटिधोभागस्य तदानीं निरावरणतया सञ्जालिवारणायैत्याश्रयः ।

अत्रापि स्रभाकोत्तरसङ्गतो हस्त्यनुमासम्भेकानुमासश्चेत्येतेषां
वसरिः ५११॥

বালমবাসলুলিবা চ মুজপ্রতানা

পদ্মালিলুস্বনবলবয়নপ্রসূনা ।

৫ দূরোষসতৃপমসীরভলীভনীয়া

হচ' বিনা কুচফলা ললনা সতাসীত্ব ॥১২॥

বালালা—কোন মহিলা যান করিয়া উঠিয়া শুরু বড় এতদ্বয় করিবার ইচ্ছা করিতেছিল; এমন সময়ে আদ্য চকবর্তি বালক পুত্র জন দৃষ্টে কোতুকের সহিত উহারই পরিধানবস্ত্রের নিবন্ধে ধরিয়া সরলে আকর্ষণ করিল, তখন তাহার কঠিনের সময় বশুই স্থানিত হইয়া গেল; হুত্বা সেই মহিলা বালকজীরক ভংগনা করিয়া সহাস্রমুখে তৎকণাৎ কঠিনেৎপর্বাষ্ট্র সনে নিয়ম করিল ॥১১॥

অন্বয়:—যখন বাতমবাসলুলিতা মুজপ্রতানা পদ্মালি লুস্বন-বলবয়ন প্রসূনা দূরোষসতৃপম সীরভ-লীভনীয়া কুচফলা বা হচ বিনা সতাসীত্ব ॥১২॥

বালিতি । ললনা কাষিদ্ধনা, বালী বলয়মিব প্রবাল; পদ্মবসেন লুলিতা মনোহরা, মুণী বাহু এন প্রতানৌ শাখি যথা: সা, পদ্মাসি নয়নলোতান্যেব বলয়ী অমরাভোষী ধুম্বনেন সংযোগেন বলত্ব স্পন্দমান' নয়নমেব প্রসূন' মুখ্য' যথা: সা, দূরে উল্লসত্ব প্রসারত্ব যত্ব সুদম' মনোহর' সীরভ' কন্যসেন লোভনোয়া লোভজনিকা, কুখী স্তনাধেব ফলি যথা: সা তাদৃশী বা, হচ' বিনা হচাবলস্বনশ্রুতিরেক্ষ, 'एकाकिन्या एव तीरे क्षितम्भादिति भावः, सता सतास्वरूपा आसीत् ।

অত্র হচ' বিনেত্যনেন অধিকারুদ্রবৈশিষ্ট্যবপকমলহারো হচনুপ্রাস-
কালুপ্রাসাভ্যর্থ্য সংশ্লষ্যতে ।

"अलङ्कारान्तरे मेघे बालौ बाला लूटिलियोः" इति भेदिनौ ।

लोचं दुकूलमनुकूलममीरणेन

पाभ्याः प्रयान्ति च पथि प्रनिरीक्षमाणाः ।

इत्याकुला वमनदूरगतीरतीर्णा

माज्जी शुक्रेण पिदधे मपदि स्वगात्रम् ॥१३॥

“वद्वदोष्मो किललयं प्रवालः प्रवसो गतः” इति रमसः । “प्रतानः शाखा” इति रघुनाथः ।

लोभयतीति लोभनीया “कृत्ययुटोऽन्यथापि” इति कर्त्तव्यनीयप्रत्ययः
“दिग् व्यापिनीलोचनलोभनीया” इति भट्टिप्रयोगवत् ॥१२॥

वाद्यानां—कानठ ननना नगीत्र डीरे एकाकिनो रीजाडेया थानिदा
वृत्तवाडीउ गतावन्नप इडेयाडिन । उाहार दगड हिन—जद्व, वाह
हिन—गाथा, नदननराभरुण डद्वदगःपुत्र गगरोगे एाहार नदननप पुष्प
इडेयी नोडा पाडेतेहिन एवः डन इडेयी हिन—क-, आद दृग्गादी
यन्त्र सोरडे डकडेर लोड उगाडेतेहिन ॥१२॥

अन्वयः—अनुकूलममीरणेन दुकूलं लोचं, पाभ्यां च प्रनिरीक्षमाणाः (सन्तः)
पथि प्रयान्ति इति आकुला वमन-दूरग तीर-तीर्णा (काचित् अङ्गना) अपदि माज्जी शुक्रेण
स्वगात्रं पिदधे ॥१३॥

लाक्षमिति । अनुकूलः पथिकदर्शनसुविधाकारी यः ममीरणो
वायुसेन, दुकूलं परिचितमाद्रीं वक्ष्यम्, लोचं चक्षुर्लं जातम् ; पाभ्याः
पथिकाश्च, प्रनिरीक्षमाणाः तं लाभनीयं भावं पश्यन्तः सन्तः, पथि
प्रयान्ति ; इति हेतोः, आकुला विचला, वमनं परिधेयं शुष्कं वस्तं
दूरगं दूरवर्त्ति यश्च तथ्यिस्तादृशे तीरे नद्यामटे तीर्णां चत्विता कावि-
दहना, अपदि द्रुतम्, माज्जीशुक्रेण गात्रमात्रं नवर्त्त्य, स्वगात्रम्,
पिदधे आच्छादयामास ।

প্রচালিতোচ্ছিতশিশুং তটমীযিবাঁসম্

আরাদরং সুতরলং সলিলে তরন্তম্ ।

দ্রাগেকপাণিকমলে বসনং বসানা

নাভ্যন্তমগ্নমদধাতু পরিতর্জয়ন্তী ॥১৪॥

অসামি

স্বমায়োক্তিরসজ্জারো

হৃদয়প্রসঙ্গকানুপ্রাসাভ্যাস

সংলক্ষ্যতী ॥১৪॥

বাক্য—কোন বসনী নদীতে স্নান করিয়া ছৌরে উঠিয়াছিল, তখন তাহার পরিধেয় শুষ্ক বস্ত্র দূরে ছিল, এমন সময়ে এমন বায়ু আসিয়া তাহার পরিধিত আর্দ্র বস্ত্র লক্ষ্যকৃত করিতে লাগিল, ওদিকে পথিকের। তাহার সেই অবস্থা দেখিতে দেখিতে রাইতে থাকিল; হৃদয়ঃ সে আত্মন হৃদয়ঃ ক্ষত গাজমার্জনীদ্বারা আগুন গাজ আত্মন করিয়া ফেলিল ॥১৪॥

অন্বয়ঃ—বসনং বসানা (কাষিত্ব বসনা) তটং ইঁযিবাঁসং সুতরলং আরাৎ অরং সলিলে তরলং নাভ্যন্তমগ্নং অপ্রচালিতোচ্ছিতশিশুং পরিতর্জয়ন্তী (সতী) একপাণিকমলে দ্রাক্ অদধাতু ॥১৪॥

প্রচালিতীতি । বসনং শুষ্কং বস্ত্রম্, বসানা পরিধানা, অতএব শিশুং সুতং প্রত্যনবধানীতি ভাবঃ ; কাষিত্ববসনা, তটং নদীতীরম্ ইঁযিবাঁসং স্নানাত পরং গতবস্ত্রম্, সুতরলম্ভীষণশ্চলন্তভাবম্, আরাট্ হারাট্, অরং সুতরম্, সলিলে নদ্যা জলে, তরন্তং পলিত্বা প্রবিগন্তম্, নাভ্যন্তমগ্নং নাভিপৰ্য্যন্তং জলে মগ্নম্, আদৌ প্রচালিতো জনন্যেব ধৌতগাভঃ পরন্তু উচ্ছিতো গাভমার্জনীয়া মার্জিতগাভয়েতি ম বাসী শিশুর্বালাকপুত্রম্ভেতি তম্, পরিতর্জয়ন্তী সতীবেশম্ভয়ন্তী সতী, একপাণিকমলে শিশোরৈকহস্তে, দ্রাক্ ক্ষতি, অদধাতু হতবতী ।

नास्रो रसो मदधिकः कुषकुभमध्ये
नैवाधिकस्य परिष्णाहितया किलासौ ।

इत्यं नदज्जलगलं जलसं वहन्ती
काचिदययावभिगृह्य स्तिमितांशुकाङ्क्षी ॥१५॥

अत्रापि स्वभावोत्तरलङ्कारम्भे काव्यप्राप्तेन संसृज्यते ।

“काराद्भूरसमीपयोः” इति “लघु चिप्रमरं हुतम्” इति “साग-
भटित्यङ्गसाङ्गाय द्राक्षन्मंल सपदि दृते” इति चामरः ।

ईयिवांसमिति इत्यधातोः कन्सुप्रत्यये रूपम् । एकपायिकमल इति
“गले यद्वा गौर्नोयते, शाखायां वृक्षं क्षिणत्ति” इत्यादिवदधिकरण एव
सप्तमी । वसानेति “वस आच्छादने” इत्यध्यानप्रि प्रयोगः ॥१६॥

वाजानां—कान् वरगी, अर्द्धाद्य ठकल वागकपूजोत्तेक ज्ञान करारेश
एवः ना गृहार्थेना मिले, नेहे वागकटी तीरे शरेशां ठेठिगहिन ; एनम
मयः नेहे वरगी ठक वज्र परिधान करिठेहिन, एहे अवसर नेहे
वागकटी वेगे आनिशा आवाव जले नागिशा नाभिपराय मग्न करिशा-
हिन ; तथेन जनेनी उरगना करिठे थाकिशा मन्दर डाहार एवथानि
हात धरिल ॥१७॥

अन्वयः—कुषकुभमध्ये मदधिकः रसः न चासौ असौ परिष्णाहितया न एव
क्षिप्त अधिकः ॥ इत्यं नदज्जलगलं जलसं वहन्ती स्तिमितांशुकाङ्क्षी (च) काचिन्
(वरगी) अभिगृह्य ययौ ॥१८॥

निति । कुषकुभमध्ये ईदृशीनां स्तनकसंसाध्यन्तरे, मदधिको
मद्रसादतिरिक्तः, रसो जलं शृङ्गारस्य, न चासौ न वर्तते ; असौ
कुषकुभः, परिष्णाहितया विशालतया च नैव किल अधिको मत्तो-
तिरिक्तः, इत्यम्, नदन् जलप्रवाहेन वदन्ति चासौ जलं गले यस्य स

रात्रिन्दिवं प्रियतमेण नन्नामलीलाम्

आविष्कृतां मपुलकं पुनिने लपन्ती ।

वने मखीं स्मितमुखीं विविधाचिभङ्गि

प्रायेण हि प्रियगतं युवतिर्ब्रवीति ॥१६॥

‘जलगलङ्घेति तम्, कलसं वदन्ती, स्मितमात्रं भृङ्गकं वल्लभं अङ्गं पु
यस्याः सा, तादृशी च कांचिदङ्गना, अभिरुचं गृह्णामिमुखम्, ययौ ।

अथ जलशङ्कारयोर्मैदःपि रसगच्छे पेद्याभेदाच्चवसायादति-
शयोक्तिरलङ्कारः, नददित्यन्तेष्वग्राह्यामावात् प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा
कल्पमुप्रासश्चेत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“रसो मन्धरसं जले” इत्यादि मैदिनो । “परिष्ठाक्षी विशालता”
अत्यमरः ॥१५॥

वाङ्माला—‘एतेकं युवतिर्गणद दृढदृष्ट्या आशङ्क्य दन (जन)
अपेक्षा अविद दन (नृपति) नाते एवम् ए दृढदृष्ट दिशानता आशा
अपेक्षा अविद नरे’ एतेकपदे येन ते कलसं गलनेनेन जलेन नक्षत्रा
बलिदेहिन, तेदेक एतौ जनपूर्व कनस कलनेन लोहा एवम् आशं
दृष्टे परिधान करिषा दोन वस्त्रे गृह्णातिनृप यातेदेहिन ॥१६॥

अन्वयः—(कांचिद् अङ्गना) पुनिने (स्मिता) प्रियतमेण रात्रिन्दिवं
आविष्कृतां नन्नामलीलां मपुलकं लपन्ती (मती) विविधाचिभङ्गि स्मितमुखीं वयं वने ।
हि युवतिः प्रायेण प्रियगतं ब्रवीति ॥१६॥

रात्रीति । कांचिदङ्गना, पुलिने नद्याः सिकतामयच्छले स्मित्वेति
श्रेयः, प्रियतमेन यस्या, रात्री च दिवा धेति रात्रिन्दिवम्, आविष्कृतां
प्रकाशिताम्, ललाभा उत्तमा चाक्षी लोला शङ्कारभाषति ताम्,
अपुलकं सरोभाषम्, लपन्ती वदन्ती मती, विविधा अचिभङ्गि यच्चिन्

ज्यायसी पतितदन्तवाससी
 धुन्वती समुदितास्कंटाचरा ।
 स्त्रीयपूर्ववयमः सुगौलतां
 पप्रथे युवतिषु प्रथीयसीम् ॥१७॥

कथंयि तद्वयथा तथा, स्मितं सदृशस्यं सुखे यस्यास्ताम्, सखीम्, वत्ने
 विहृत्य सवाच । हि तथाहि, युवतिः, प्रायेण बाह्व्येनैव, प्रियगतां
 पतिविषयकवाक्यम्, प्रथीति ।

अतः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीलङ्कारश्चेत्कासुप्रासी
 इत्युप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

“ललामं पुष्कपुण्ड्राश्रभूषाप्राधान्यकेतुषु” इत्यमरः ।

रात्री च दिवा वेति रात्रिन्दिवम् “धेन्वनुड्ङादयश्चे”ति
 निपातः ॥१६॥

वाङ्माला—कान् इत्येव नदीगुणितेन वाकिश नानाविध नष्टमन्त्रौ
 कविशो वाग्विहित इदंशो मृशान्मुखी गरीर त्रिकटे—प्रिद्वय दिवाद्याय
 ये उहन् उहन् लीला अकान कविशो वाक्केन, तादा वनिते वाकिश
 अकृत अपेक्षा अधिक विद्वत् कविदेहिनि । कान, इवदिग्व आरुटे
 प्रिद्वय पतिव कथा वनिशो वाक्के ॥१७॥

अन्वयः—ज्यायसी पतितदन्तवाससी धुन्वती समुदितास्कंटाचरा (च सती)
 युवतिषु प्रथीयसी स्त्रीयपूर्ववयमः सुगौलतां पप्रथे ॥१७॥

ज्यायसीति । ज्यायसी काचिदृष्ट्वा, पतिते सुखगच्छरगते च तै
 दन्तवाससी भोऽद्वयश्चेति ते, धुन्वती अविरतां चालयन्ती, समुदितानि
 सम्प्लव्येष्टया सक्तान्यपि अस्कृतानि दन्ताभावादस्यष्टानि अचराणि वप्यां
 यया सा तादृशी च सती, युवतिषु मध्ये, प्रथीयसीमतिमञ्जरीम्,

आत्तयष्टिरतिकम्पमस्तमां

काचनातिनतपूर्वकायिका ।

इत्त ! कुत्र पतितं नु यौवनं

मार्गयन्त्वभिययाविवालयम् ॥१८॥

श्लोकपूर्ववयसः स्वकीययौवनकलत्रम्, सुग्रीवतां सञ्चरितताम्, पप्रथे
प्रकलेशाचक्षौ ।

अत्र स्वभावीतिरुक्मिणीः, इत्यनुप्रासश्चेकादुप्रासाभ्यां संज्ञक्यते ।

.... “वर्ज्यान् दमनो ज्ञायान्” इति “चोत्ताधरौ तु रदनच्छदौ दमन-
वाचसी” इति चामरः ।

पप्रथ इति “पथ प्रख्याने” इत्यस्य परोक्षार्था रूपम् ॥१७॥

वाङ्मानी—कान्ठ इका जो मुखशस्त्रप्रविष्टे उर्ध्वेष्टे अनवरत
कम्पित कद्रिज्ञं विनेत्र चेष्टोत्तेष्टे चम्पते कथाहे वनिते धाकिता भूवति-
गदगद मधो निष्पन्न चोवनकालेन अलङ्कार मकरिद्वयतार विषय विनेत्र-
जादे वनिष्ठेहि ॥११॥

अन्वयः—अतिनतपूर्वकायिका ; अतिकम्पमस्तमा (अतएव) आत्तयष्टिः काचन
इत्त ! यौवनं कुत्र पतितं नु (इति) मार्गयन्तौ इव चानयं अभिययौ ॥१८॥

आत्तेति । अतिनतो वयोवाङ्मन्यादतिशयेन वक्रौमृतः पूर्वकायः
शरीरोपरिभागे यस्याः सा, अतिकम्पं वातवोगात् अतिशयेन कम्पन-
शीलं मल्लकं यस्याः सा, अतएव आत्ता वस्त्रेण गृहीता यद्विदं यस्या
सा तादृशी च, काचन काचिदुल्लङ्घना, इत्त खेदे, मम यौवनं कुत्र
पतितं नु ? इति मार्गयन्तौ पार्श्वे इये मल्लकपालनात् अन्विषन्तौ च,
आलयं गृहम्, अभिययौ । अन्वोऽपि वारितं वस्तु मल्लकं सञ्चार्येव
भ्रमावन्विषतीति भावः ।

যান্ভামন্তিকপথেন সন্ততং
নম্যলোকমবলোক্য সন্মুখম্ ।
অস্তবস্ত্রবিকসতৃকসৌবরা
বৈমুখং গতবতী বরাহুনা ॥১৮॥

অত্র স্বভাবোক্তিরলঙ্কারঃ, আশ্রয়স্থিত্বং প্রতি পূর্ববিধিপ্রদায়কং ইদং
বৈতুরিতি পদার্থং বৈতুকং কাব্যলিঙ্গম্, বাচ্যা ভাবানিমানিনী ক্রিয়োত-
মে বা চেত্নেতিমানক্কাঙ্ক্ষিভাবেন সঙ্করঃ ॥১৮॥

বাক্যানা—দেহের উপরিভাগ অত্যন্ত অবনত হইয়াছিল এবং
মাথাটাও অনবরত কাঁপিতেছিল, এতেন কোন বৃদ্ধ স্ত্রীলোক—‘শর !
আমার যৌবনটা কোথায় গড়িয়া গেল’ এইভাবে নেই যৌবনের যেন
অবেদন করিতে থাকিয়া গৃহের দিকে যাইতেছিল ॥১৮॥

অন্তর্যঃ—অস্ত-বস্ত্র-বিকসতৃকসৌবরা বরাহুনা সন্ততং আশ্রয়পথেন যান্ভা
সন্মুখং নম্যলোকং অবলোক্য বৈমুখং গতবতী ॥১৮॥

যান্ভামন্তিক। অস্তং বায়ুনা নিশিতং যদ্বক্ষমাষ্ট্রং বসনং তজ্জাত
তদ্ব্যন্তরাৎ বিকসত্ প্রকাশমানং, ক্রৌঞ্চং দৈবকান্তির্যম্মাঃ সর,
বরাহুনা কাবিদুতমা যুগতিঃ, সন্ততমনবরতম্, আশ্রয়পথেন যান্ভা
সন্মুখম্, সন্মুখং আশ্রয়স্থলম্, অবলোক্য, বৈমুখং
যরাহুস্ত্রম্, গতবতী প্রাপ্তা, লজ্জাবশাৎ লজ্জাশাৎ সন্মুখেনৈব
অন্তরেতি ভাবঃ ।

অত্র অস্তবস্ত্রবিকসতৃকানুপ্রাসদোঃ সংহিতরলঙ্কারঃ ॥১৮॥

বাক্যানা—কোন স্ত্রীলোকী বৃদ্ধি পান করিয়া গৃহভিত্তি চানিয়াছিল,
এই সময় বায়ু আশ্রয় প্রাপ্তি বস্ত্র প্রকাশিত করিতে থাকিয়া দেহকাঙ্ক্ষি

ନୈମିଜସ୍ବିଜମଧ୍ୟାହ୍ନମହନା-

ହନ୍ଦମନ୍ତରରବିନ୍ଦସୁନ୍ଦରମ୍ ।

ସଂଯଯୌ ଯୁବଜନୋଽବଲୋକୟନ୍

କୌ ନ ପଞ୍ଚତି ଛି ସାନ୍ତବନ୍ଦିକାମ୍ ॥୧୦॥

ଅନ୍ତରାଳ ପାଶେଢେଢିଲି, ଓଢିକା ନିକଟେବୁଝି ମଧ୍ୟ ନିଶା ମନେମନେ ମୋର ମନେ ଅଛିମୁଖ ଦେଖିବା ଯାହାଢେଢିଲି, ତାହା ଦେଖିବା ନେତେ ଦୁଃସ୍ବି କିନ୍ତୁ ମୋରାହାଢେଢିଲି ॥୧୦॥

ଅର୍ଥାତ୍:—ଅଥ ଯୁବଜନ: ଅନ୍ତରବିନ୍ଦସୁନ୍ଦର ନିଜ ସଙ୍ଗେ ନୈମିଜସ୍ବି ମହନାହନ୍ଦ
ଅବଲୋକୟନ୍ ମଧ୍ୟଃ । କ: ଛି ସାନ୍ତବନ୍ଦିକା ନ ପଞ୍ଚତି ॥୧୦॥

ନୈମିଜସ୍ବିତି । ଅଥ ଯୁବଜନ: ଅନ୍ତରବିନ୍ଦସ୍ବ ଅନ୍ତରାଳାନ୍ତରବିନ୍ଦମ୍,
ପଞ୍ଚକର୍ଷିକା ତତ୍ତ୍ବମ୍ ସୁନ୍ଦରମ୍ ଗୁଣମଗୌରବର୍ଣ୍ଣତୟା ମନୋହରମ୍, ନିଜମ୍ ଅହମ୍,
ନୈମିଜସ୍ବି ମହାନାୟକମ୍, ଅହମାହନ୍ଦମ୍, ଅବଲୋକୟନ୍, ସଂଯଯୌ । କୌ ଛି ଜନ:,
ସାନ୍ତବନ୍ଦିକା ନିବିଡ଼ନ୍ୟାତ୍ମଜାମ୍, ନ ପଞ୍ଚତି, ଅପି ଯୁ ସର୍ବେ ସ୍ବ ପଞ୍ଚତିତ୍ୟର୍ଥ: ।

ଅତ୍ରୋପଯୋଗୀକାରୀ: ଗମ୍ୟସାମ୍ୟତ୍ବାତ୍ ଅବଲୋକୟନ୍ ପଞ୍ଚତିତି କ୍ରିୟା-
ଭେଦେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ ପ୍ରତିସ୍ତୁତମାଳହାର:, ଅର୍ଥାପତିସ୍ବାନୟିତାଦ୍ୟାନ୍-
ପ୍ରବେଶକ୍ତ: ସହର:, ଯୋଽପି ଷ ହସ୍ୟରୁପାସକ୍ତେ କାମୁପ୍ରାସାଭ୍ୟାଂ ସଂସ୍ପନ୍ଧିତ ।

ନୈମିଜସ୍ବିତି “ନିମିର୍ ଶ୍ରୀଷପୋଷୟୋ:” ଇତି ନିମିଜସ୍ବିତୀ: ସ୍ବମୂଢ଼ି
“ନିମିର୍ବିଜିବିପାଂ ଗୁଣ: ସାର୍ବଧାତୁକି” ଇତ୍ୟଭ୍ୟାସି ଗୁଣ: । ଅନ୍ତରବିନ୍ଦେତି
“ସମ୍ପରମନ୍ଦିରମଭ୍ୟଗାତ୍” ଇତ୍ୟାଦିବତ୍ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ: ॥୧୦॥

ବାକ୍ୟାର୍ଥ:—ମହେନ୍ଦ୍ର ରୁକ୍ମିଣୀର ସ୍ବାହ ଓଢିକା ମୋରକର୍ମ ସମ୍ପରମନ୍ଦିର ଆମର
ଆମର ସହ ଗ୍ରହଣନ କରାଢେଢିଲି, ଏହା ମନରେ ଦୁଃସ୍ବି ତାହାମିଶ୍ରେ
ଦେଖିତେ ଦେଖିତେ ତୁମ ନିଶା ଯାହାଢେଢିଲି । କାହା, କେନ୍ଦ୍ର ଯାହା ନିବିଡ଼
ଢେଢିତା ମନେ ନା କରେ ? ॥୧୦॥

কাচনাপি রমণীকুলে কিল
 ব্যজ্জতী রমণ্যরামণীয়কম্ ।
 বিগ্রহে পুলকিতৈঃখলোকিতৈ
 শীতলত্বমলপত্রমস্বত: ॥২১॥
 সন্তরঙ্গরূপকামিনোজন:
 হেমকুম্ভযুগমম্মসি চিপন্ ।
 তুঙ্গমঙ্গচয়মঙ্গমাধত
 আলুহাব তটিনোমিষাহবে ॥২২॥

অন্বয়:—কাচন অপি রমণীকুলে রমণ্যরামণীয়কং ব্যজ্জতী (সতী) কিল
 পুলকিতৈ বিগ্রহে (রমণীকুলিন) অমলীকিতৈ (সতি) মলমস্বত: শীতলত্বং অলপত্ ॥২১॥

কাচনেতি । কাচনাপি কাচিদপ্যঙ্কনা, রমণীকুলী অঙ্কনাসমূহ-
 মধ্যে, রমণ্যস্য পত্: সুরতস্য বা রামণীয়কং সৌন্দর্য্যম্, ব্যজ্জতী বাচা
 বিজ্জয়তী ব্যজ্জনয়া ত্বয়া সুচয়তী বা সতী কিল, পুলকিতৈ রোমাঞ্চিতৈ;
 বিগ্রহৈ স্বরূপৈ, অমলীকিতৈ তৈনৈব রমণীকুলেন দৃষ্টে সতি, নুভস্বতৌ
 বায়ৌ; শীতলত্বং শীতম্, অলপত্ অবদত্ । বায়ো: শীতলত্বমগ্নাদেকায়ং
 মম রোমাঞ্চ:, ন তু সাত্ত্বিকभावोदयादित्यभिप्राय: ।

‘অতএবান ব্যাজোক্তির্নামালঙ্কার:, কীকাশুপ্রাসৌ কৃত্যনুপ্রাসস্বেতি
 সংঘটি: ॥২১॥

বাঙ্গালী—কোন বয়লী মনোগণপক্ষে পতির সৌন্দর্য বর্ণনা করিতে-
 ছিল, তখন তাহার শরীর রোমাঞ্চিত হইয়াছিল, সেই শরীর আবার
 সে শরীর দেখিতেছিল, এমন সময়ে সেই বয়লী তৎকালের বায়ু অত্যন্ত
 শীতলতার কথা প্রকাশ করিতেছিল ॥২১॥

आगतं गलितकुन्तलावला

मग्नदेहलम्बिकासिकाञ्चना ।

वारिवेगविगलत् किलांशुकं

घूर्णनात् परिदधे कुतूहलात् ॥२३॥

अन्वयः—अस्मिन् ईमकुम्भयुगं चिपन् सन्तरासककामिनीजनः तुङ्ग-भङ्ग-पद-

भङ्गं आवधत् (सन्) आह्वये तटिनीं आलुहाव ॥२२॥

सन्तरदिति । अस्मिन् नदीजले, ईमकुम्भयुगं स्पर्शकुम्भद्वयम्, तत्पुण्यं छनद्वयमित्यर्थः, चिपन् सन्, सन्तरं हासौ तद्वयकामिनी-जनश्चेति उच्यते, तुङ्गस्य उच्यते भङ्गपदस्य तरङ्गसमूहस्य भङ्गं परालयम्, आदधत् जनयन् कुर्वन् सन्, आह्वये युञ्जे, तटिनीं तां नदीम्, आलुहाव इव आलुयति स्वेव । अन्वीऽपि वीरः परपदस्यैव परालित्य युञ्जे तच्चायकमाश्रयतीति भावः ।

अत्र कुम्भयुगईमकुम्भयुगयोर्भेदेऽप्यभिधाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः, “कथमुपरि कलापिनः कलापः” इत्यादिदर्पणोदाहरणवत्, वाचा भावामिमानिनी क्रियोत्प्रेषा विकानुपासो हस्यनुपासश्चेति वा मिथो जेरेपेक्षयात् संसृष्टिः ।

“भङ्गद्वारं लम्बिर्वा स्त्रियां वीचिः” इत्यमरः । “भङ्गो जयविपर्यये” इत्यादिभेदिनी ॥२२॥

वाञ्छाना—युवति युवतीश्वर्यवर्णसुगुणैश्च युक्तं जनपुंगव अने निक्षिप्त कदिशा मखवण करिउते थारिशा ठेक करवमसुन्दरे पत्रायव कदिशा, सेहे ननीके येन सुन्दे आश्वान करिउतेछिन ॥२२॥

अन्वयः—रुक्मिण्युक्ता आगतं मग्नदेहलम्बिका सिकाञ्चना (च) अपवा वारिवेगविगलत् अंशुकं कुतूहलात् किल घूर्णनात् परिदधे ॥२३॥

सन्तरन्त्युपनयन्त्यथोन्मुखी
भारमम्बुनि नितम्बविम्बयोः ।
फुल्लहेमकमलान्तिकेऽसृजत्
सालि तत्कलियुगं जलोपरि ॥२४॥

आगलमिति । गलिताः खलिताः कुन्तलाः केशा यस्याः सा,
'आगल' गल्लदेशपर्यन्तम्, मग्ना जले प्रविष्टा दृढलतिका यस्याः सा,
काञ्चनं स्वर्णं वर्णेनातिक्रान्तेति अतिकाञ्चना च, अमला कापिदङ्गना,
वारिवेगेन विगलित् भङ्गात् 'प्रायेण खलित् अंशुकं परिहितं' वक्ष्यम्,
कुपूषलात् किल, घूर्णनात् दृढघूर्णनं कृत्वा, परिदधे ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, छिकानुप्राससहचरानुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥२३॥

वाङ्माला—वर्ण आगच्छाञ्छ उल्लस्य गोदवर्षा कोन इमं हूणानि
भूनिश निश एवम् कष्टमेषपर्याप्तं काले मग्नं करिष्ये अवगाहनं करिष्येऽह्नि,
अमन ममये अमनय वेगेन तांशत्र परिधानेन वद्वानि औष ठनिश
याहेऽह्नि ; ताहे मे कोट्टककटमे मेहट्टक चूसाहेया मेहे वद्व
परिधानं करिष्ये ॥२७॥

अन्वयः—अथ उन्मुखी (काञ्चि) उन्मुखि नितम्बविम्बयोः भारं उपनयन्ती
सन्तरन्ती (सती) जलोपरि फुल्लहेमकमलान्तिके सालि तत्कलियुगं असृजत् (इव) ॥२४॥

सन्तरन्तीति । अथ उन्मुखी उत्ताना कापिदङ्गना, अम्बुनि जले,
नितम्बविम्बयोर्भारम्, उपनयन्ती स्थापयन्ती, परञ्च सन्तरन्ती सती,
जलोपरि, फुल्लं प्रफुटितं यत् हेमकमलं स्वर्णपद्मसुखं निजमुखं तस्य
अन्तिके, अलिभ्यां अमराभ्यां अमरसुखकण्ठवर्णं स्तनसुखदयेनेत्यर्थः
सहेति सालि, तस्य हेमकमलस्य कलियुगं कलिकाद्वयम्, असृजदिव ;

उरसि विवसनायाः पीनतुङ्गस्तनाभ्यां
 समरमिव चिकीर्षुः पीनतुङ्गस्तरङ्गः । ..
 सरभसमुपहत्य प्राप्तमङ्गो विलीनः
 न खलु विजयतेऽस्मिन् मङ्गुरोच्चः स्थिरोच्चम् ॥२५॥

चैमकमलकलिकायुगलतुल्यस्तनयुगलमुदतोत्पद्यित्यर्थः । अलान्तरेऽपि
 पद्मान्तिके तत्कलिकावयुसुत्तिष्ठति ।

अत्रापि “कथमुपरि कलापिनः कलापः” इत्यादिदर्पणोदाहरणवत्
 चैमकमलमुखमण्डलयोः खण्डकमलकलिकायुगलस्तनयुगलयोश्च भेदेऽप्य-
 भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः, प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, उत्प-
 प्राप्तश्चेत्कानुप्रासश्रुत्यनुप्रासश्चेत्तेषां मियो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“द्विरेफपुष्पलिङ्गभङ्गपट्पदभ्रमरालयः” इत्यमरः । “कलिः स्त्री
 कलिकायां ना शूराजिकलश्च युगे” इति भेदिनी ॥२४॥

वाङ्मानी—कोन कामिनी छिः हृद्देशे निपद्युगलेन सार खले
 आश्रित, मद्यत्रय करिते आश्रित, अश्रुतिः, अर्पणपत्र निरुद्धे खलेन उभय
 उभयपूरु नेह अर्पणपत्रदे दृष्टेय कनिका येन शक्ति करिण ॥२४॥

अन्वयः—पीनतुङ्गः तरङ्गः उरसि विवसनायाः पीनतुङ्गस्तनाभ्यां (सह) समरं
 चिकीर्षुः इव (सन्) सरभसं उपहत्य प्राप्तमङ्गः (चतएव) विलीनः (चमवन्) । अस्मिन्
 मङ्गुरीयः स्थिरोच्चं न मङ्गुर्विजयति ॥२५॥

उरसीति । पीनतुङ्गः स्थिरोच्चतः, मयास्तरङ्गः, उरसि वसति,
 विगतं वसनं यस्यास्तस्याः, वर्षसो गलितवसनायाः कस्यापिदङ्गनाया
 इत्यर्थः, पीनतुङ्गो स्थिरोच्चतौ यो स्तनौ ताभ्यां सह, समरं मद्युद्धम्,
 चिकीर्षुः कर्तुमिच्छतिव सन्, सरभसं सवेगम्, उपहत्य जनापेक्षावत्,
 प्राप्तवत् क्षनविक्रमेणैव स्तनौ मङ्गो हेषोभावः पराजयश्च धनं न प्राप्त-

अङ्गो जातः ; अतएव विसृज्य लयं प्राप्तः पलायनेन लुक्कायितव्यमभवत् ;
तथा च अस्मिन् अगतिः, भङ्गुरोच्चः चण्विनष्टरोचतिः पदार्थः, स्थिरोच्चं
विरक्तनोचति पदार्थम्, न खलु विजयते, अतएव चण्विनष्टरोचति-
स्तरङ्गः स्थिरोचती स्तनौ विजयते नाशकत्, प्रत्युत पराजित एवाभूदिति
भावः ।

अत्र काव्येण नदीतरङ्गकामिनीस्तनयुगलयोः मञ्जयोधव्यवहार-
समारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः, वाच्या भावाभिधानिनी क्रियोत्प्रेक्षा,
भग्नतापराजययोर्भेदोऽपि भङ्गपदस्य येषामेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः,
सामान्येन विज्ञेयसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासञ्चेत्येतामङ्गाङ्गिभावेन
सूचितः, सोऽपि च क्लृप्तानुप्रासेन संस्पृश्यते । पीनतुङ्गपदस्य उच्चपदस्य
च द्विकृतावपि न कथितपदतादोषः, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषयत्वात्
“उदेति सदिता तावत्ताम एवास्तमेति च” इति दर्पशोदाहरणवत् ।

“भाष्यं प्रसन्नमभौरम्” “प्रसन्नकर्कशा यत्न” इत्यादिवत् पीनतुङ्ग
इति विज्ञेययोरपि कर्मधारयसमासः । “भङ्गुरोच्चः स्थिरोच्च”मित्यु-
भयत्रापि पूर्ववत् विज्ञेययोरपि कर्मधारयसमास एव, तथा सत्यपि
मङ्गासुन्दर इत्यादौ मङ्गत्वस्य सौन्दर्यविज्ञेयत्वमिव शब्दशक्तिवैविध्यात्
भङ्गुरतायाः स्थिरतायाश्च उच्चत्वस्यैव विज्ञेयत्वम् ।

इतःप्रभृत्यष्टसु श्लोकेषु मालिनी नाम वृत्तम्—“न-न-म-य-य-युतैय”
मालिनी भोगिलोकैः” इति लघ्व्यात् ॥२५॥

वाङ्माला—कान्तिरश्मौ कर्णपर्वत कल मय इहेवा वृत्तं कान्ति
शुनिदा भान करिउछिल, उचन नदीर एकटा वृत्त स डेऊ उदर मेहे
वमणीर वृत्त स डेऊ उचनशुगलर मडिउ मङ्गशुद्ध करिवाय हेका करिशहे
वेन वेगे आनिदा ताहाउ आघात करिदा उग्र इहेवा मय पाहेवा गेल ।

कुचयुगमतिदूरादूर्ध्वाभावागतेन
 सकुतुकमिव चक्रे तुल्यमास्फालनानि ।
 न तु पुनरुभयोर्वा तुल्यतासीदयदायं
 जितसुरगिरिचूडं तज्जलं कज्जलाभम् ॥२६॥

काव्यं, एहे अग्रेते यादाव उग्रति नयशाशौ, मे कथनं हि द्वाहाउत्क
 वय कत्रिउते पावे न ॥२६॥

अन्वयः—(चक्रनाया) कुचयुग सकुतुक इव अतिदूरात् अभ्यागतेन रुक्मिणी-
 (सह) आस्फालनानि तुल्य चक्रे । न तु पुन उभयो तुल्यता वा आसीत् ; यत् आद्यं
 जित सुर-गिरि चूड, तत् जल (तु) कज्जलाभ (आसीत्) ॥२६॥

कुचेति : कुचयुगं कक्ष्याद्वित् उद्गमयौवनाया चक्रनायाः स्नान-
 युगलं कर्तुं, सकुतुकं सकौतुकमिव, अतिदूरात्, अभ्यागतेन अभि-
 मुखमागतेन, रुक्मिण्या तरङ्गेन सह, आस्फालनानि तुल्यं चक्रे ;
 बन्धावागते बन्धुरामीदमिवेति भावः । न तु पुनः, उभयोः स्नान-
 तरङ्गयोस्तुल्यता वा आसीत् । यद्यप्यस्मात्, आद्यं कुचयुगम्, जिता
 वर्यगौरवेयाभिभूता सुरगिरिः सुमेरुवर्तस्य चूडा शृङ्गं येन तत्तादृशम् ;
 तत् तरङ्गरूपं जलन्तु कज्जलाभं गगनप्रतिबिम्बपातादश्चनवसीलवर्णम्,
 आसीत् ; अतएवानयोः स्नानतरङ्गयोः वर्यवैद्यम्यात् न तुल्यत्वमिति
 भावः ।

अत्र प्रतीयमाना शुणोत्प्रेचालहारः, उपमानभूततरङ्गापेक्षया
 उपमेवभूतस्नानयुगस्याधिक्याद्वातिरेकः, आर्योपमाद्वयम्, छेकानुमास-
 सेत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ॥२६॥

वाङ्मनाः—स्नानं उद्गमयौवना वनगौर उन्नयुगल अतिदूर दरेते

নিমি রমণবিমর্হাদ্ভ্রনেনানেন্দু' .
 বিহিতমলিনিমান' দৃশ্যমান' সখীমি: ।
 মৃদু মৃদু বিহসন্তী পাখিণা হেমকান্তি:
 সপদি বিপদুপেতা মজ্জনান্তর্মমার্জ ॥২৩॥

আগত একটা তরঙ্গের সহিত মিলিত হইয়া কোড়ক করিয়াই যেন সমান আকাশান করিতে লাগিল; কিন্তু বাস্তবিক পক্ষে সে উভয়ের তুল্যতা ছিল না। কারণ, অনুগুন ছিল—বর্ণগৌরবে স্নেহকুড়াবিধরী, আর তরঙ্গরূপ ছিল—কজলের জ্ঞান নীলবর্ণ ॥২৬॥

অন্বয়:—হেমকান্তি: বিপদুপেতা মৃদু মৃদু বিহসন্তী (খ'সতী) পাখিণা নিমি রমণবিমর্হাত্ অভ্রনে বিহিতমলিনিমান' সখীমি: দৃশ্যমান' (খ) আনেন্দু' মজ্জনান্ত: সপদি মমার্জ ॥২৩॥

নিশীতি। ঈশ: স্বর্গস্য কান্তিরিষ কান্তির্বর্ষী যস্যা: সা তাহ্মণী কাপিদল্লনা, বিপদুপেতা সখীনা দর্শনাৎ লজ্জাকুলত্ব' মাশা, অথ প কৌতুকাৎ মৃদু মৃদু বিহসন্তী সতী, পাখিণা, নিমি পূর্ব্বাং রালী, রমণবিমর্হাত্ সুরতসদ্ব্যাপ্ত, অভ্রনে নয়নকজলপ্রসরণে, বিহিত: কত: মলিনিমা মালিন্য' যথ তম্, সখীমিসদ্রুপতয়া দৃশ্য-মানম্, আনেন্দু' মুখচন্দ্রম্, মজ্জনান্ত: স্মিতিরোম্মনতাবসরে, সপদি শীঘ্রম্, মমার্জ' ধর্ম্মেণ প্রচালয়ামাস ।

অত ঔজ্জ্বল্যবরস্য লজ্জাভিভাবায়েষ্যয়া মুখীভূতত্বাদ্রসবদলদ্বার-
 ক্ষে কানুপ্রাশনে সংস্পৃশ্যতি ॥২৩॥

বাগ্মালা—পূর্ব্বব্রাজিতে রমণসংসর্গবশত: নহনেব কজল বিস্তৃত
 রূপে বর্ণবর্ণী কোন রমণী চন্দ্রতুল্য মুখখানিকে মলিন করিয়া ফেলিয়া-

पयसि सकुचमग्ना काप्यनुद्दिग्मनग्ना
 कटितटपरिमुक्तं चालयन्ती दुकूलम् ।
 गतवति बहुनीचं वातनुत्रे प्रवाहे
 प्रविष्टतनिखिलाङ्गी लज्जया द्राक् ममज्ज ॥२८॥

हिन, उ२काने नचौरा आवात्र ताहा देखितेहिन; इउग्रां नेहे
 रमणी नञ्चात्र आकून इहेहा अथ ८ भूह भूह हाऊ करिते थाकिया छूव निशा
 इउवादा नेहे मूथथानि थालिते नागिन ॥२९॥

अन्वयः—पयसि सकुचमग्ना (अतएव) अनुद्दिग्मग्ना का अपि कटितटपरिमुक्तं
 दुकूलं चालयन्ती वातनुत्रे प्रवाहे बहुनीचं गतवति (सति) प्रविष्टतनिखिलाङ्गी (सती)
 लज्जया द्राक् ममज्ज ॥२८॥

पयसीति । पयसि जले, कुचाभ्यां स्तनाभ्यां सहेति सकुचं यथा
 स्यात्तथा, भग्ना स्तनपर्यन्तं मग्नेत्यर्थः, अतएव अनुद्दिग्मेन लज्जोद्देगा-
 भावेन जग्ना विवस्त्रा, कापि रमणी, कटितटात् परिमुक्तं प्रस्थापितम्,
 दुकूलं वस्त्रम्, चालयन्ती सती, वातनुत्रे वायुचालिते, जलस्य प्रवाहे,
 बहुनीचमत्यन्ताधीदेशम्, गतवति सति, प्रविष्टतानि वसनाभावात्
 प्रकाशितानि निखिलान्यङ्गानि यस्याः सा तादृशी सती, लज्जया,
 द्राग्भूटिति, ममज्ज आनुयुगलकौटिल्यकरणेन जले मग्ना वभूव ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारो वृत्त्यनुपासच्छेकानुपासाभ्यां संरच्यते ।

सकुचमग्नेति “स्तोकनद्या स्तनाभ्याम्” इत्यादिवत् द्वितीयातत्-
 पुरुषसमास एव । उद्दिग्नेति भावे क्तप्रत्ययान्तं पदम् ॥२८॥

वाङ्माला—कोन उरुणी देहटीके कर्णथ्यङ्ग छले यत्र करिण
 निरुषेगेन नष्ट इहेहा कटिदेश इहेते अनिउ वस्त्रथानि अङ्गानन करिते

तरलशिशुनिकायः पूर्वकायं निमज्ज्य
जलमविरतधारं पञ्चपान् संसिपेच ।
कथमपि लघुरेकस्तत्र तीरं ततार
करपिहितदृशोऽन्ये न्यञ्चसन् सिक्तशीर्षाः ॥२८॥

हिनः ; अग्रे नमस्य जलमत्र अविरतं वायुं चानिच्छ इष्टं वा वायुं नोच्छेदयति
गमनं, तत्र नोच्छेदयति नमस्य अत्र वायुं चानिच्छ इष्टं वा वायुं नोच्छेदयति
ने नमस्य नमस्य इष्टं वा वायुं नोच्छेदयति ॥२८॥

अन्वयः—तरलशिशुनिकायः पूर्वकायं निमज्ज्य पञ्चपान् (पति) जलं अविरत-
धारं संसिपेच, तत्र एकः लघुः (सन्) कथं अपि तीरं ततार, अथ करपिहितदृशः
सिक्तशीर्षा, च (सन्) न्यञ्चसन् ॥२८॥

तरलेति । तरललघुलघुभावघातो शिशुनिकायो बालकसमूहश्चेति
सः, पूर्वकायं देशोपरिभागपर्यन्तम्, निमज्ज्य जले मज्जयित्वा, पञ्च वा
पञ्च वा परिमाणमेषामिति पञ्चपाः शिशवस्तान् प्रति, जलम्, अविरता
अविच्छिन्ना धारा यस्मिन् कर्मणि तद्वथा तथा, संसिपेच, तरलतया
ताच्छील्यादेवेति भावः । तत्र तेषु सिध्यमानेषु शिशुषु मध्ये, एकः
शिशुः, लघुः सत्वरः सन्, कथमपि कष्टेन, तीरं नयास्तटम्, ततार
उत्प्लुत्य जगाम ; अन्ये सिध्यमानाः शिशवस्तु, करैर्दक्षैः पिचिता
आवृता दृशो नयनानि यैस्ते, सिक्तानि जलाप्लुतानि शीर्षाणि शिरांसि
येषां ते तादृशाश्च सन्तः, न्यञ्चसन् निष्ठासान् अमुञ्चन् ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारश्चेत्कानुप्रासेन संख्यते ।

पञ्चपानिति “संख्याया अवहोरन्त्यस्वरादिलोपश्च” इति अतुप्रत्ययः,
पञ्चपञ्चान्त्यस्वरादिलोपश्च ॥२८॥

विदधदपि जपं यत्तत्र कश्चिद्विपश्चित्

युवतिजनमपश्यन्नाल्पशः सोऽस्य दोषः ।

हरति हि नवनारी कौमुदी पद्मिनी च

नयनमवहितानामप्यक्खात् स्वभावात् ॥२०॥

वाङ्मानी—रुक्मिण्यति वाङ्मानी कर्तृपर्यायः अने मयः करिष्ये अपर
नीच ह्यग्रे वाङ्मनेयः नित्ये अविच्छिन्नधारायः अने नेचन करितेहिनि ; तदन
ताहामेव मध्ये एकटी वाङ्मक केन एकात्रे भव्य दाहेयः तीरे डेठिन
एवः अपर वाङ्मकजनि हाउ निशः छाथ टापिया धरिष्ये अनाभूत मयक
इहेयः ईपाहेते नागिन ॥२०॥

अन्वयः—तत्र कश्चित् विपश्चित् जपं विदधत् (उन्) अपि यत् युवतिजनं
अपश्यत् सः अल्पः अल्पशः (अपि) दोषः न । हि नवनारी कौमुदी पद्मिनी च स्वभावात्
(इव) अक्खात् अवहितानां अपि नयनं हरति ॥२०॥

विदधदिति । तत्र तदानीम्, कश्चित्, विप्रियेयः सर्वविप्रियात्
विप्रियेति ज्ञानं संगृह्णातीति विप्रश्चित् विद्वान् जनः, जपं विदधत्
कुर्वन् सर्वपि, यत्, युवतिजनमपश्यत् ; सः, अल्पः विपश्चितः, अल्पशः
सोकोऽपि, न दोषः । हि तथाहि, नवनारी, कौमुदी पद्मिनी च, स्वभावादेव, अक्खात् अतर्कितभावात्, अवहितानां
विप्रयान्तरनिविष्टचित्तानां अनानामपि, नयनं हरति । नवनार्यस्तु
तदानीं स्वभावादेव तस्य नयनं हरन्ति सः, न युनः सकाममस्य
दर्शनमिति न दोष इति भावः ।

अत्र पूर्वाह्णवाक्यार्थे प्रति परार्हवाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा नवनारी प्रस्तुता कौमुदीपद्मिन्यो वामस्तौ

अदिशदुदितवृद्धा काशनीकाशकेशा
निजयुवतिचरित्रं विस्मरन्ती विचित्रम् ।
चल चपलमगारं किन्तु जल्यैरनल्पैः
वृणु च चलनिचोलं पुरुषाः सञ्चरन्ति ॥३१॥

तासाञ्च हरतीत्येकया क्रिययाभिसम्बन्धादीपकस्थानयोरेकाङ्गिभावेन
सङ्हराः, सोऽपि पुनश्चैकानुप्रासेन संस्पृश्यते ॥३०॥

वाङ्माला—उत्काले कोन विधान् लोक जग करिटे धाकिशो
ये बुवतिगनेर अति दृढिभाउ करिटेहिनैन, तादा ठाहार अन्ननोवओ
नहे । कारण, नवीन वनप्री, खोऽन्ना एवः पणिनी—एहेअनि चडावतहे
अडकिउताये विवशास्त्रातिनिविटे लोकदिगेरओ दृष्टि हरण करिदा
धाके ॥३०॥

अन्वयः—काशनीकाशकेशा उदितवृद्धा विचित्रं निजयुवतिचरित्रं विस्मरन्ती
(धृती १४) अदिशत् । अनल्पैः जल्यैः किं नु चपलं, अगारं चल, चलनिचोलं च वृणु-
पुरुषाः सञ्चरन्ति ॥३१॥

अदिशदिति । काशैः काशकुसुमैः नौकायास्तुल्याः पक्षतया सर्वथा
शुभवर्णाः केशाः यस्याः सा, उदिता तदानीमुपस्थिता चासौ वृद्धा
चेति सा, विचित्रम्, निलं स्त्रकीयं यत् युवतिचरित्रं तरुणीसमय-
स्त्रभावः तत्, विस्मरन्ती सतीव, एतेनास्या अपि यौवने ईदृशमेव चरित्र-
मासौदिति सूचितम् ; अदिशत् तत्रत्यां काञ्चित् युवतिम् आदिष्टवती ।
किमादिशदित्याह चलेति । अनल्पैर्वहुभिः, जल्यैरनावश्यकवाक्यैः,
किं नु फलं भवेत्, अपि ॥ किमपि नैत्यर्थः । चपलं ग्रीधम्, अगारं
गदम्, चल आगच्छ ; चलनिचोलश्च वायुना चञ्चलीभूतं वस्त्रञ्च, वृणु
यथास्थानभारीपथ । कुत एतदित्याह पुरुषा इति । पुरुषाः पुरुषाः,

इति विगुणवचोभिर्यौवतं तद्विरक्तं
 सजलकलसकचं सुष्ठु जोषं जगाम ।
 निरगमदथ तासामाद्र्चेलाभ्ररालात्
 विरलजलदलेपाच्छीतरश्मेरिव श्रीः ॥३२॥

‘સચ્ચરન્તિ તોરપથેન પ્રજન્તિ । અન્યથા તૈ તવેતામવચ્ચામવલોક્ય તાં
 નિર્લજ્જામિય મન્યેરશ્વિતિ માવઃ ।

અથ ચલનિષોલસંવરણં પ્રતિ પુરુષાઃ સચ્ચરન્તીતિ વાક્યાર્થો હૈતુરિતિ
 વાક્યાર્થં હૈતુકં કામ્યલિક્કમલહાર, કામ્યનોકામ્યકેશીતિ સુસ્તોપમા,
 ગિચ્છરન્તીતિ પ્રતીયમાના ક્રિયોત્પેષા છત્વતુપ્રાસચ્છે કામુપ્રાસચ્છે તૈતપાં
 ગમિધો નિરપેક્ષતયા સંહૃષ્ટિઃ ।

“પુરુષા પુરુષાઃ નરઃ” હત્યમરઃ ॥૩૧॥

વાદાના—એ જમણ કાનપૂણેય શ્રાવ્ય અટાદ્યુચ્ચર્ણ લેખ્યૂક
 કોન રૂક જીલોક આનિશા નિચ્છેય વિઠિય દોવનકાનઠરિય વિદ્યુ
 હૈશાહે યેન કોનઠ વ્યવટિકે આદ્ય કરિન—‘અનાવશ્યક કટકકલિ
 કથા બનિવાય અધોક્ષન કિ ? મધર વાડો ઠન એવં ઠકલ વચ્ચ મઃચરણ
 કર, પૂરવેય વિઠરણ કરિટેહે’ ૧૭૧।

અન્યથા,—તત્ યૌવત ઇતિ વિગુણવચોભિ વિરક્ત (સત્) સજલકલસકચ
 જોષ સુષ્ટુ (ચ) જગામ । અથ શીતરશ્મેઃ શી વિરલજલદલેપાન્ રવ તાસાં શી
 આદ્ર્ચેલાભ્રરાલાત્ નિરગમત્ ॥૩૨॥

હતીતિ । તત્, યુવતીનાં હૃદયમિતિ યૌવતમ્, ઇતિ હત્યમ્, વિગુણ-
 વચોભિર્ઘાયાઃ પ્રાં તકૂલવાયોઃ, વિરક્તં સત્, સજલાં જલપૂર્ણાં, કલમાઃ
 કલ્પેયુ યસ્મિન્ કર્મણિ તદ્વચ્ચ તથા, જોષં જોરવમ્, સુષ્ટુ, સુન્દરથ,
 મદ્યં પ્રતિ જગામ । અથ શીતરશ્મે ચન્દ્રસ્ય, શ્રીઃ કાન્તિઃ, વિરલેરશ્મેઃ

हीनजातिवनिताकुलं क्वचित् . .

रैत्यभूषणविभूषिताङ्गकम् ।

तारकाभिरुपशोभिताम्बर-

श्रीयुतं पुलिनसैकतेऽद्युतम् ॥३३॥

जलदैर्मेघैर्यो लीप आवरणं तस्मादिव, तासां युवतीनाम्, श्रीः कान्तिः,
आर्द्राणां चित्तानां वस्त्राणामन्तरालात्, निरगमत् निर्गताभूत् ।

अत्र श्रीतीपमालङ्कारः ।

“यौवतं नयै” इत्यमरः ॥३२॥

वाङ्माला—मेघे युवतिगणं वृद्धाव एवैकं प्रतिबुद्धं वाक्कां दिवङ्मुक्त
इदं जलपूर्णं कूटं सकलं कण्ठे लहरी नौदव च शम्भुत्वात् गृहेषु भित्तौ
गमनं करिष्ये जातिगणः । तादृशं नयं अत्र अत्र नैवेद्यं आवरणं इहेते
छन्द्रेण चोत्तरात् छात्रं आश्रयं चित्तं इहेते तादृशमेव मेहकादि
निर्गतं इहेते वाकिम् ॥३२॥

अन्वयः—कचित् रैत्यभूषणविभूषिताङ्गकं (यतएव) तारकाभिः

उपशोभिताम्बरश्रीयुतं हीनजातिवनिताकुलं पुलिनसैकते अद्युतम् ॥३३॥

रैत्येति । क्वचित् नद्याः कुतचित् प्रदेशे, रैत्यभूषणैः पिच्छल-
मयालुद्वारैर्विभूषितानि अङ्गानि यस्य तत्, यतएव तारकाभिर्नयै-
उपशोभितं यदम्बरं भगलं तस्य श्रीरिव श्रीर्धोरङ्गकांतिः साया युतम्,
हीनजातिवनिताकुलं वयडालादिस्त्रीसमूहः, पुलिनसैकते तीयोत्थित-
बालुकामयस्थानं, अद्युतम् प्रकाशते अ ।

अत्र ममासगतोपमालङ्कारः ।

“रीतिः स्त्रियामारकूटी न स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

বাদবীজমপি বীজবর্জিতং
 রোপয়ন্ত্যপসদাঙ্কনা ক্চিৎ ।
 ধ্বন্ততী ক্খণিতকঙ্কণং করং
 সন্ততর্জং পরাচরাপরাম্ ॥২৪॥

সৌমি: কন্মণীমানীথেতি “যযৎ চ ‘প্রকৌটিং’তঃ” ইতি প্রকৌটিং-
 গ্রহণাৎ কন্মণ্যে ইদমণ্যে কাং যয ॥২৩॥

বাঙ্গালা—পিত্তলময় অলঙ্কারে অলঙ্কৃত; স্বভাবঃ নক্ষত্রলোভিত
 আকাশের ত্যাদে ঘোর কৃষ্ণবর্ণ নিব্রজাভীর জোগণ নদীর বানুকাষয় পুনিতে
 প্রকাশ গাড়েতেছিল ॥৩৩॥

অন্বয়:—ক্খণিত অপরদাঙ্কনা বীজবর্জিতং অপি বাদবীজং রোপয়ন্তী ক্খণিত-
 কঙ্কণং করং ধ্বন্ততী পরাচরা (চ সতী) অপরং সন্ততর্জং ॥২৪॥

বাদেতি । ক্খণিত, অপরদাঙ্কনা ক্খণিত বীজবর্জিত, বীজ-
 বর্জিতং কারণবীজমপি, বাদবীজং বিবাদমূলম্, রোপয়ন্তী প্রবর্তয়ন্তী,
 ক্খণিতানি শব্দায়মানানি কঙ্কণানি হস্তভূষণবিগ্ৰেহা যত তং
 তাহয়ম্, করং হস্তম্, ধ্বন্ততী সঞ্চালয়ন্তী, পরাচরা নিদুরাখি
 অচরাখি বাক্যবর্জা যথা: সা তাহয়ী চ সতী, অপরামপরদাঙ্কনাম্,
 সন্ততর্জং মর্ত্যয়ামাষ ।

অত্র স্বভাবোক্তিঃ পরলঙ্কারম্ কানুপাষেণ সংস্পৃশ্যতে ॥২৪॥

বাঙ্গালা—কোন জানে কোন নোচঘাভীর স্ত্রী বিনা কারণে
 বিবাদের বীজ রোপণ করিষা নদাধীন কঙ্কণদূর হইবে ক্খণিত করিতে
 থাকিষা নির্ভর বাক্যে অপর কোন নোচঘাভীর স্ত্রীলোককে উদ্দেশ্য
 করিতেছিল ॥৩৪॥

দুঃসহস্রমবিষমবিগ্রহান্
 মুক্তিমাণ্যপতিতান্ সরিচ্ছলে ।
 মৌলিতাচ্চমচ্ছলানসিচ্ছপন্
 পুঙ্খবান্ ক্লপকপুঙ্খবা: কচিৎ ॥২৫॥
 স্তানলব্ধগুরুশান্তিনামুনা
 মুচ্ছতাপ্যচিরজাং কৃতব্রতাং ।
 কোটিনা তটমস্থানি শৃঙ্খল্যো:
 নাম্মি তিষ্ঠতি পশোহি' ভদ্রতা ॥২৬॥

অন্বয়:—কচিৎ ক্লপকপুঙ্খবা: দুঃসহ-স্রম-বিষম-বিগ্রহান্ সরিচ্ছলে মুক্তিমাণ-
 পতিতান্ অচ্ছলান্ পুঙ্খবান্ মৌলিতাচ্চ' অসিচ্ছপন্ ॥২৫॥

দুঃসহেতি । কচিৎ, ক্লপকপুঙ্খবা: ক্লপৌষলশ্রেষ্ঠা:, হস্তশকট-
 বহনাदिना दुःसहेन श्रेष्ठ विग्रहा अवसथा विग्रहा: शरीराणि येषां
 तान्, सरितो नद्या जले, मुक्तिमात्रं हस्ताब्जोपनक्षत् एव पतितान्
 मत्तान्, अच्छलान् स्पन्दनरहितान्, पुमांसश्च दीगावश्चेति पुङ्खवाङ्मान्
 छपान्, मौलितानि तै: पुङ्खवैरेव मुद्रितानि अक्षीणि चक्षूंषि यस्मिन्
 कर्मणि तद्वयथा तथा, असिच्छपन् क्षপितवन्त: ।

অত্র স্বভাবোক্তিঃ—ক্লেবানুপ্রাসঙ্গানযো: সংছতি: ॥২৫॥

বাঙ্গালী—বহু সময় হল ও শকটপ্রভৃতি বহন করায় ক্লপকপুঙ্খবান্
 শরীর অবসন্ন হইয়া পড়িয়াছিল; অতরাং কৃষকেরা নদীর কোন স্থানে
 যেই তাহাদিগকে ছাড়িয়া দিল, অশনি সেগুলি বাইয়া নদীর জলে পড়িল,
 পরে স্থির হইয়া দাঁড়াইল এবং চোব সুক্ষিণী থাকিল; তখন কৃষকেরা
 সেগুলিকে আন করাইতে লাগিল ॥২৬॥

ऊर्ध्वदण्डधृतवातवाससि

सन्ततेऽनुगुणमातरिखना ।

केनिपातमवलम्ब्य सुस्थितः

नाविको मुदितचक्षुरज्जगौ ॥३०॥

अन्वयः—ऊर्ध्वदण्डधृतवातवासि अनुगुणमातरिखना सन्तते (सति) नाविकः

शङ्खयोः कीटिना तटं अखानि । अयोः भद्रता नायि हि तिष्ठति ॥३१॥

ज्ञानेति । ज्ञानेन सखा सुखो भद्रतो शान्तिर्येन तेन तयोक्तेन, अनुना पुङ्गवेन, अचिरजाम् अनधिकपूर्वजातामपि, छतप्रतां ज्ञानलब्ध-
शान्तिरूपकतोपकारस्मरणम्, सुखता त्यजता सता, पुनरपि छपना-
वश्यकतया छमकपरिग्रभावावश्यभावादिति भावः । शङ्खयोः कीटिना
अग्रभागेऽथ, तटं नदीतीरम्, अखानि विदारितम् । अतएव पयोः
पयुजातीयस्य तस्य पुङ्गवस्य, भद्रता भद्र इत्यानुपूर्वोक्तम्, नायि हि
संज्ञायामेव, तिष्ठति ; काय्यं तु भद्रता साधुता नित्यर्थः । सामा-
नन्तरमेव तटखननरूपामद्रकार्यकरणात् । “तथा भद्रो बलोवर्हः क्षपभो
क्षपभो वृषः” इत्यमरोक्तेरिति भावः ।

अत्र कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरस्यासील्लङ्कारः, नायि हि
भद्रता तिष्ठति, अन्यत्र तु नित्यन्याप्यपौष्टनादार्थी परिसंख्या जानयी-
रेकाग्रयानुपमेयरूपः सङ्खरः ॥३१॥

वाक्यानां—कोन इव ज्ञान करार इकउर नायि नाउ करिदा
अठिदसाउ इउछउ। पठित्यागपूर्कक नृनायवादा नरीद उीद जनन
करिउए मागिग । कारण, से पठर उउउ। केवल नामेरे वाक ॥३१॥

अन्वयः—ऊर्ध्वदण्डधृतवातवासि अनुगुणमातरिखना सन्तते (सति) नाविकः

केनिपातमवलम्ब्य सुस्थितः मुदितचक्षुः (अ सन्) प्रयगौ ॥३०॥

प्रातिकूल्यमुदके प्रधावति

कर्णधारनिकरो गुरुग्रमात् ।

निक्षिपन् मुहुरदित्संस्तति

निश्चसं स्तरिमसीतरच्छमैः ॥३८॥

ऊहैति । ऊहं दण्डेन उड्डसम्भेन धृतं यत् वातवासी वायुवस्त्रं तस्मिन्, अनुसुणमातरिण्या अनुकूलवायुना, सन्तति प्रसारिते सति, तथाभूतेन वायुनेव भोकायां चालितायां सत्यमित्यर्थः । नाविकः कर्णधारः, केनिपातं जलप्रवेष्टितपृष्ठवर्त्तिष्ठदरितं तदुपरितनदण्डमिति तात्पर्यम्, अवलम्बा वामबाहुना कक्षमूले धृत्वा, सुस्थितः अपक्षमावे-
नावस्थितः, सुदितचक्षुर्निर्भीक्षितनयनश्च सन्, सज्जगौ उड्डसरेण गानं पकार ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

“सुसुनः स्रग्ध्रं नो वायुर्मातरिण्या सदागतिः” इति “अरिमं केनिपातके” इति चामरः ॥३७॥

वाङ्मणिः—अशूकं वाताग्नौ वाग्निना वाङ्मनेन गानेन कागडं ह्वायेद्वा निम्नं नोकां छायाहेते भागिने, नोकारं वाग्निं हातेन गुटी ध्वनिना हिरजाने थाकिना ८६१थं बुद्धिना डेटैक्यदरे गानं कश्चित्छिन् ॥३७॥

अन्वयः—उदके प्रातिकूल्यं प्रधावति (सति) कर्णधारनिकरः गुरुग्रमान् अरिमसन्ततिं मुहुः निक्षिपन् निश्चसन् (च सन्) शनैः स्तरिं अतीतरत् ॥३८॥

प्रातिकूल्यमिति । उदके नदीष्वले, प्रातिकूल्यमाश्रित्य प्रतिपक्ष-
भावेनेत्यर्थः, प्रधावति वेगेन चलति सति, कर्णधारनिकरा नाविकसमूहः,
गुरुग्रमादतीवायासात्, अरिमसन्ततिं केनिपातश्रेष्ठिम्, मुहुरारं

तिष्ठ मामपि नयेतिभाविषः

विप्रकृष्टपथिकस्य धावतः ।

कोऽपि पारतरणिं प्रवाहयन्

अन्यतीरतरणाय तत्त्वरे ॥३८॥

वारम्, अले निधिपन्, सुब्रह्मादेव निमग्नसंघं सन्, ग्रनैर्मन्दं मन्दम्,
तरिं विमोक्षां नौकाम्, अतीतरत् तारितवान् ।

अत्रापि स्वभावोक्तिश्चेकानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥३८॥

वाङ्माला—नदीरं जलं अतिदृढतात्वे वेगेन क्षणिते नागिले,
नादिकेवा अत्यन्तं गतिशून्यतात्वे अतिदृढं नदी (शङ्खुनि) दृष्टम्
जले निक्षेप कश्चित् वाकिडा, अनवरतं निवागं तागं कदतः शीघ्रं शीघ्रं
ब्रह्म नौकां जालादेतेहि ॥३८॥

अन्वयः—तिष्ठ मां अपि नय इति भाविषः धावतः विप्रकृष्टपथिकस्य कः अपि
पारतरणिं प्रवाहयन् अन्यतीरतरणाय तत्त्वरे ॥३८॥

तिष्ठेति । हे नाविक ! तिष्ठ, मामपि स्वनौकां नय इति भाविषः,
धावतः वेगेनागच्छतः, विप्रकृष्टी दूरवर्ती वासी पथिकश्चेति तस्य
तमनादुत्पत्त्यर्थः । अनादरे पठ्यते । कोऽपि नाविकः, पारतरणिं
उभयतीरगमनागमननौकाम्, प्रवाहयन् जालयन्, अन्यतीरे तरणाय
गमनाय, तत्त्वरे त्वरां कृतवान् ।

अत्र स्वभावोक्तिश्चेकानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः ।

तत्त्वरे इति “त्वरं तारये” इति त्वरधातोः परोच्चार्य प्रयोगः ॥३८॥

वाङ्माला—‘नाविक ! शङ्खु, आनाकेषु नदी’ एते कदा नदिना
कोनं दृष्टवतीं पथिक इति आनिष्ठे नागिले, कोनं नाविकं ताशक

श्राम्यताभिमतदेशकाम्यता
तापितेन तरणेर्महातपैः ।
केनचित्तटतरोस्तले घणं
बध्नता स्वतरणिं विशश्रमे ॥४०॥
प्रतिकूलगामिनि सवेगवारिणि
गुरुणा गुणेन तरणिं प्रतीरगाः ।
परिक्षुण्य पञ्चषजनाः परिश्रमात्
गुणकर्त्तृनेन सहसाऽपतन् भुवि ॥४१॥

अथाह कविः। अथैव नोका वारिणे वाकिरा, अथ तौरे राहैवार वञ्च
वञ्च करिणेश्चि ॥३९॥

अन्वयः—अभिमतदेशकाम्यता तप्येः महातपैः तापितेन श्राम्यता (२) केनचित्
तटतरोः तले घणं स्वतरणिं बध्नता (सता) विशश्रमे ॥४०॥

श्राम्यतेति । अभिमतं देशं गन्तुमिच्छतीति अभिमतदेशकाम्यता,
तरणेर्न्याहृद्भूयस्य, महातपैस्तीव्रयोतैः, तापितेन, श्राम्यता दीर्घकाल-
तरोवाहनात् परिश्रमं प्राप्नुवता च, केनचिद्वाविकेन, तटतरोस्तोरस्थ-
वृक्षे, तले अधोदेशे, घणं कियन्तं कालम्, स्वतरणिं निजमुद्रनौकाम्,
वध्नता सता, विशश्रमे विश्रान्तं विश्रामं क्रियते अन्त्यर्थः ।

अथ च कानुमासोऽलङ्कारः ।

अभिमतं देशमिच्छतीति वाक्ये “काम्य च” इति काम्यप्रत्ययः ।
विश्रम इति श्रमघातोर्मात्रे परोक्ष ॥४०॥

वाङ्माला—अभिमतदेशगामी, परिश्रान्त एवः मध्याह्नस्योद श्रुतं
तापे नष्टं कोन नाविक तौरह कोन वृक्षे तले निजैव नौका
वध्न करिषा किङ्काल विनाश करिणेश्चि ॥४०॥

बहुलदृष्ट्यफललामलोमिनः

चिरकर्षणोपचितघर्भविन्दवः ।

रवितापतमतनवः क्लीबलाः

प्रतिशीतले तरुतले विश्वसुः ॥४२॥

अन्वयः—प्रतीरगाः यक्षजगत् परित्यज्य गुरुणा गुणन प्रतिकूलगामिनि
सवेगवति च तरुणिं परित्यज्य बहुला गुणकर्तृत्वेन भुवि अपतन् ॥४१॥

प्रतिकूलेति । प्रतीरगा नद्यासीरगताः, पक्ष वा यद् वा परिमाण-
मेयमिति यक्षयाच ते जनाश्चेति ते यक्षयजनाः, परित्यज्य गुरुणा
महता, गुणेन रज्ज्वा प्रतिकूलगामिनि, वेगेन सहेति सवेगं यद्वा रि-
नद्या जलं तस्मिन्, तरुणिं विशालां नौकाम्, परित्यज्य आकृत्याकृत्य,
सहसा, गुणस्य तस्याकर्षणरज्जोः कर्तृत्वेन स्वेदनेन, भुवि अपतन् ।
वेगसंवायस्याप्रकाशादिभ्यामयः ।

अत्रापि स्वभाषोक्तिरलङ्कारश्चेत्कालुषासेन संसृज्यते ।

“कूलं रोधश्च तौरश्च प्रतीरश्च तटं सिन्धु” इत्यमरः ।

अत्रापि पक्षपेति “संख्यायाः—” इत्यादिना अत्र अन्यस्मिन्नादिलोपः ।

इतः प्रभृत्यष्टसु श्लोकेषु मङ्गलभाषिणी नाम वृत्तम्—“स-ज-सा जगौ
च यदि मङ्गलभाषिणी” इति लक्षणात् ॥४१॥

वाङ्माला—तीव्रवह्नी पीठे ह्य धन लोचं महाकटे दिग्गजं चण-
टानिश्च वेगवान् उडान् जलं नोकां महेश राटोडहिम, इष्टोऽत्र उ-
हिं हिंसा राटोडरा उडारा वृत्तले गडिदा गेल ॥४१॥

अन्वयः—बहुलदृष्ट्यफललामलोमिनः क्लीबलाः चिरकर्षणोपचितघर्भविन्दवः

रवितापतमतनवः (च सन्त) प्रतिशीतले तरुतले विश्वसुः ॥४२॥

वदति । बहूनि कृते इत्यादिना कृतकर्षणे भूमिनामे पञ्चम

महतातपेन तपनस्य तापितः ।

रसनां वितत्य विपुलं शुनां गणः ।

चलिताङ्गसंहति विवाहं ताननः ।

विकचेद्यथोर्हगयितः समग्रसीत् ॥४३॥

इति कण्वपद्यानि यानि फलानि धान्यादीनि ग्रथानि तेषां लाभे लोभिनी
लोभवन्ताः, कण्वोपस्थाः कण्वकाः, चिरं यदुभूनेः कर्षणं तत् पश्चिम
इत्यर्थः शीत उपविता वादुष्येनाविभूता चर्मविन्दो येषां ते तथोक्ताः,
तथा रवितापेन तप्ता तनवो द्वेष्टा येषां ते तादृशाश्च सन्तः, अतिप्रोतसि
तवतसि, विशयसुविश्रामं चक्रुः ।

अत्रापि स्वभाषोक्तिरवधारो कण्वमुपस्थासन्तानयोः संपदिः ।

“मय्ये हेतुकृते फलम्” इति “कण्वकश्च कण्वोपस्तः” इति आगरः ।

कण्वप्येति “कण्वप्यकुप्ये संज्ञायाम्” इति निपातः ॥४२॥

वाङ्मानी—कर्मण कदा कुर्यात् अहं नञ् छद्मिन् प्राप्तिरेव एव
तादाभावे एते लोभे लोभवान् इहेषा कृतकृति ददक शीर्षकान्
कुपि कर्म कुर्याद्विह, तादात्त एतादृशे लोभे अधिक परिहाण
एवदिभू प्राप्तिरुत् इहेषाद्विह एव नृणां तादात्त एतादृशे नृणां
अताय मताय अशुद्ध करिष्टेहिनः श्रुतता एतादा अतिनेहिन केन
दुष्टेहिन दिष्टा करिष्टेहिन ॥४२॥

अन्वयः—एषा लभः महता तपनस्य तापितः अर्हगयित, विवाहं ताननः

विवाहं चक्रुः (चक्रुः) अर्हगयित रसनां वितत्य समग्रसीत् ॥४३॥

महतीति । शुनां कुङ्कुमादी गणः, महता अधिपेन, तपनस्य
सूर्यस्य, आतपेन शीतन तापितः, अर्हगयितः आनन्दगुरवपातनेन
भूमौ ध्यात चन्द्रार्पः, विवाहितं व्याहृतम् आननं मुखं दिन मः, विकचे

घनकाननान्तरगतो गवां गणः

प्रथमप्रभुक्तयवसान् समुद्गिरन् ।

परिचालयन् हनुमनुक्षणं शनैः

अभिचर्व्य सर्वमुदरे न्यवीविशत् ॥४४॥

घनमीलिततया प्रकाशिते ईक्ष्ये चक्षुषी यस्य स तादृशश्च सन्, चलिता निश्वासेनैव कम्पिता अङ्गानां संवृतिः समूहो यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा, रसनां जिह्वाम्, विपुलमधिकम्, पित्तस्य विस्तार्य, समश्नसीत् छायायां स्मित्वा निरन्तरं श्वासमाविष्कृतवान् ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारो इत्यनुप्रासेन संसृज्यते ॥४३॥

वाङ्मनः—कूटवकुलि शूरोऽत्र शुकुतव तारण तागित हृद्देशे कोन हायाश्च अर्द्धगणित धाकिशा, शूच विकृष्ट करिशा, चोथ मेनिशा, जिह्वाटाके अधिक वाङ्माहेश एवः गमय अथ कौभाहेशा त्राग त्राग करिदेहिनि ॥४३॥

अन्वयः—गवां गणः घनकाननान्तरगतः शनैः अनुचर्व्य हनुं परिचालयन् प्रथमप्रभुक्तयवसान् समुद्गिरन् (च सन्) अभिचर्व्य उदरे सर्वं न्यवीविशत् ॥४४॥

घनेति । गवां गणः, घनं निविद्धं यत् काननं वनं तस्मान्तरं मध्यं गतः, तप्तस्य छायायामवस्थित इत्यर्थः, शनैर्मन्दं मन्दम्, अनुक्षणं निरन्तरम्, हनुं गण्डावयवम्, परिचालयन् चर्वनाद्यं सञ्चालयन्, प्रथममादौ प्रभुक्ता उदराम्बुजान्तरे प्रवेशिता ये यवसा घासाष्टान्, समुद्गिरन् उदरान्मुखाभ्यन्तरे आनयंश्च सन्, अभिचर्व्य सर्वतोभावेन तच्चर्वनं कृत्वा, उदरे, सर्वम्, न्यवीविशत् प्रवेशितवान् ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारश्चेकातुप्रास इत्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“घासो यवसम्” इत्यमरः । “यवसः पुंसि च” इति तप्तस्यटीकायां रघुनाथः । “गण्डो कपोलौ तत्परा हनुः” इति चामरः ॥४४॥

পথিকো বৃহত্পথগময়মাঙ্কুল:
 পরিপীয বারি নিবসন্নাতপে ।
 শিশিরানিলোপজনিভান্ননির্হঁতি:
 বিবশো বমূষ ভুবি নিদ্রিতো দ্রুতম্ ॥৪৫॥
 রবিরশ্মিশুষ্করসগাত্সার্জনী
 বিনিধায় মূর্ধনি কৃষীষসা: স্তলে ।
 সততমুতপ্রসূতঘর্ম্মবিন্দব:
 দ্বলিকুটুম্মিগংঢ়ণং ব্যপানয়ন্ ॥৪৬॥

বাংলা—গোগমূহে নিষিদ্ধ বনেতে ভিতরে থাকিয়া বীথে বীথে
 অনবরত গন্তব্যগল লক্ষ্যগল করিয়া অথবা কুরু ধান মূষে আনিয়া পুনর্বার
 চিবায়ে। সে সময়ই উদ্ভবেয় ভিতরে অবশ করাইতেছিল ॥৪৫॥

অন্য:—বৃহত্পথগময়মাঙ্কুল: পথিক: বারি পরিপীয অনাতপে নিবসন্
 শিশিরানিলোপজনিভান্ননির্হঁতি: বিবশ: (ব সন্) দ্রুতং ভুবি নিদ্রিত: বমূষ ॥৪৫॥

পথিক ইতি । বৃহতো দীর্ঘস্য পথো গমিন গমনেন যচ্ছমসেন
 মাঙ্কুল: পথিক:, বারি নখা জলং পরিপীয, অনাতপে শ্বায়ায়াম্,
 নিবসন্নবতিষ্ঠমান:, শিশিরেণ শ্রীতসেন অনিসেন বায়ুনা উপজনিভা
 মজ্জানাং নির্হঁতি: প্রান্তিয়ং স তথীকৃত:, বিবশো নিদ্রাগমাৎস্বাধীন-
 বৃহত্ সন্, দ্রুতম্, ভুবি, নিদ্রিতো বমূষ ।

অতাপি স্বभावोक्तिरन्तर्यामिणो কানুপ্রাশেন সংসৃষ্ট: ॥৪৭॥

বাংলা—সুধীর্ষ পথ গমন করায় গরিষ্ঠাচ্ছ পথিকগণ নদীর জল
 পান করিয়া স্নেহের ছায়ায় বসিয়া বিশ্রাম করিতেছিল; এমন সময়
 বীভল বায়ু আনিয়া তাহাদের অঙ্গের আচ্ছিন্ন করাইতে লাগিল বসিয়া,
 তাহারা অবশ হইয়া মদমদে দ্রুতনে নিষিদ্ধ হইয়া গড়িতেছিল ॥৪৬॥

प्रथमाहिनस्य पथिकः पथि ब्रजन्
 प्रथियासितस्थलसमीपगोऽपि सन् ।
 गमनीयमल्पमपि मार्गमुत्सन्नाः
 वुवुधे प्रभूतमिव दुःसह्यमी ॥४७॥

अन्वयः—प्रवीरलाः मूर्धनि रवि-रश्मि-शुक्ल-रस-मातमार्जनीं विनिधाय सतत-
 सुत-प्रसूत-घर्षदिन्द्वः (सन्तः) खल्वै हलिगृहभूमिग-वृक्षं व्यपानयन् ॥४६॥

रवीति । कपोवलाः ऊपकाः, मूर्धनि मक्षके, रविरश्मिभिः सूर्य-
 किरणैः शुक्ला रसा जलानि यस्याः सा चासौ मातमार्जनीं वेति ताम्,
 विनिधाय बन्धनेन संख्याप्य, सततं सुता निर्गताः प्रसूता विस्तृताश्च
 घर्षदिन्द्वो धीमां ते तादृशाः सन्तः, खल्वै शस्यक्षेत्रे, हलिभिः कृष्टा या
 भूमिः तत्र गच्छति तिष्ठतीति तत्तादृशं यन्मृगं तत्, व्यपानयन् उत्तोष्यो-
 षोत्वापनोतवन्तः ।

अतापि स्वभावीतिरलङ्कारः ।

“खल्वं शस्यस्थानि गृहे त्रिषु” इति त्रिकारणश्रयः ॥४६॥

वाक्यान्—इदमेवा मयके श्रद्धाकिरणत्रयं गात्रमार्जनीं बद्धन कदिशा
 हनकृते भूमिजातं वृक्षं नक्तं तुनिशं देवादेतेहिन, तेहै नदये
 छाहान्नेत्र गात्र इहेते अनवरतं घर्षदिन्द्वं निर्गत इहेता विस्तृतभावे
 निःश्रुत इहेतेहिन ॥४७॥

अन्वयः—पथिकः दिनस्य प्रथमान् पथि ब्रजन् प्रथियासितं स्थलं समीपगः अपि
 दुःसह्यमी उत्सन्नाः (यः) सन् दसनीयं ‘अल्पं’ अपि मार्गं प्रभूतं इव वुवुधे ॥४७॥

प्रथमादिति । पथिकः, दिनस्य, प्रथमात् प्रभातकालादवधि, पथि
 ब्रजन् गच्छन्, प्रयातुमिष्टं प्रथियासितं यत् स्थलं तस्य समीपं गच्छतीति
 सः, तादृशः सर्वपि, दुःसहः श्रमीत्यासीति स दुःसह्यमी उत्सन्ना

ललितामला मृदुलपल्लवावली

प्रथमप्रकाशितमुखी नवा सती ।

प्रखरेण भास्करकरेण धर्षिता

प्रमुमोह साहसिकतावर्हिर्गमात् ॥४८॥

‘उत्सुकचित्तं मनू, गमनीयम्, अल्पमपि भागं पश्यान्मन्, प्रभूतं प्रचुरमिव, सुबुधे मेने । दुःसह्यमोत्यादेवेत्याश्रयः ।

अथ अल्पस्य पथः प्राचुर्यबोधं प्रति दुःसह्यमपि पदस्यार्थो दितुरिति पदार्थदितुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

दुःसह्यमिति अतिशयाद्ये मत्वर्थोऽयं इन् । अतएव बहुमोक्षिया तदर्थस्य बोधयितुमशक्यत्वात् “न कर्मधारयात्मत्वर्थीयः—” इत्यादि- निषेधस्य न प्रशस्तिरिति ग्रागम्युक्तम् ॥४७॥

वाङ्मना—अधिकगण निनेत्र एवम् नम्र हृदेते पथे कनिठे थाकिदा गणवाहनेन निरुटेवर्तौ एव उरुकठित इहेदाथ अताड परिजाड वनिश्र अग्न पथकेठ अधिक बनिश्र मने कनिठेहिन् ॥४१॥

अन्वयः—ललिता अमला नवा (च) मृदुलपल्लवावली साहसिकतावर्हिर्गमात् प्रथमप्रकाशितमुखी प्रखरेण भास्करकरेण धर्षिता (च) सती प्रमुमोह ॥४८॥

कलितेति । ललिता सुन्दरी, अमला निर्मला, नवा नूतना, च, मृदुला चासी पल्लवानाभावली येष्टिचेति सा मृदुलपल्लवावली तादृशी रमणी च, साहसिकतया अन्यसमयेन साहसेन च वर्हिर्गमात् तरुलता- ग्राह्याभ्य सत्यानात्, भवनाहर्दिगमनाच्च, प्रथमं प्रकाशितं मुख- भागभागो वदनश्च यया सा तादृशी, अतएव प्रखरेण अतितीक्ष्ण, भास्करकरेण भूर्यकिरणेन, निरुद्धलेन च, धर्षिता गताना आक्रान्ता च सती, प्रमुमोह अतीवविकला प्रमूच्छिता च नमूष ।

पादपादपि लताकुलादपि

भूतलादपि च दूरवर्त्तिनः ।

काचवज्जलधिवीचिचञ्चलं

निर्मलं किमपि तेज उदगतम् ॥४८॥

शोषयन् रसमशेषवस्तुनः

तापयन् गृहगतान् जनानपि ।

दुःसहो दिनकरोऽकरोत्तदा

चण्डरोचिरिति नाम सार्थकम् ॥५०॥

अत्र कार्यसाम्येन विशेष्यसाम्येन च तादृशपञ्चवाक्यां तद्व्यो-
व्यवहारसमारोपात् समानोक्तिरलङ्कारो ह्यत्युपमासमानयोः संचष्टिः ॥४८॥

वाङ्माला—निर्मल, रत्नोद्भूत, अलङ्कारवाञ्छा निर्गुण च अथवा अलङ्कारित
इव उद्गताद नूतन भद्रवस्तुनि अर्पय अथवा विवर्णे ज्ञान इहेन क्रमे
अतिविकृत इहेतेहि ॥४८॥

अन्वयः—काचवत् जलधिवीचिचञ्चलं निर्मलं (च) किं अपि तेजः दूरवर्त्तिनः
पादपात् अपि लताकुलात् अपि भूतलात् अपि च उदगतं ॥४८॥

पादपादपि । काचवत् लघुम्, जलधिवीचिवत् समुद्रतरङ्ग इव
चञ्चलम्, निर्मलञ्च, किमपि तेजः, दूरवर्त्तिनो द्रष्टृर्देवस्थितात्,
पादपादुषसमूहादपि, लतानां कुलात् निषयादपि, भूतलादपि च,
उदगतमुत्थितमभूत् ।

अत्र शीतोपमानुपमयोः परस्परनिरपेक्षतया संचष्टिः ।

इदन्तु तेजो निदाघकाले मध्याह्नसमये तोषातपे नितरामनुसन्धित्-
मूनां प्रत्यक्षीभवति ॥४९॥

वाङ्माला—काष्ठेन ग्राह्य इत्युक्ता, अजलवस्तुना ग्राह्य इत्युक्ता च निर्मल,
कोन तेषां दूरवर्त्ती इव, जला च दूतन इहेते ऐतिहेहि ॥४९॥

प्रायश्चस्त्रिजगतामकारणं
दृष्टिमेव मलिनो विलुम्पति ।
इत्यवेत्य किरणैरिवैरिरत्
अन्धकारमरुणो गुहान्तरे ॥५१॥

अन्वयः—तदा दुःसहः दिनकरः अग्नेयवस्तुनः रसं शोषयन् गृहगतान् अपि जनान् तापयन् (च) चण्डरोचिः इति नाम सार्धं च करोत् ॥५०॥

शोषयन्निति । तदा दुःसहो दिनकरः सूर्यः, अग्नेयवस्तुनो रसवतः धान्यादिसर्वपदार्थं च, रसं शोषयन्, गृहगतानपि जनान् तापयन् च सन्, चण्डं भीषणं रोचिरातपो यद्य स चण्डरोचिरिति नाम संघाम्, सार्धं च्युत्पत्यर्घ्ययुक्तम्, चकरोत् ।

अथ चण्डरोचिरिति नाम्नः सार्धं कौकरणं प्रति प्रथमाङ्गतपदार्थ-इत्यद्य दितुवात् पदार्थदितुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारस्यैवावुप्रासिन संसृज्यते ॥५०॥

वाङ्मानी—उक्तकाले दुःसहं श्रद्धां वनयुक्तं मन्त्रं ब्रह्मरं दनं शोषणं एव गृहस्थितं जनगणैश्च गृहगतं अत्राहते चादिश्या, 'उग्ररोचि' एवै नाम मार्कण्डेयकविदेहिनेन ॥५०॥

अन्वयः—एषः मलिनः अकारणं प्रायश्चः (एव) जगतां दृष्टिं विलुम्पति इति चेत्यत्र इव अन्धः किरणैः अन्धकारं गुहान्तरे ऐरिरत् ॥५१॥

प्रायश्च इति । एष मलिनः कृष्णवर्णः पापी च, अन्धकारः, अकारणम्, प्रायश्चो वादृश्यमेव, जगतां जगदासिनां जनानां दृष्टिम्, विलुम्पति स्वभावेन मन्त्रोपधिप्रभावेण च अपहरति ; इति अवेत्य आत्वेन, प्रकृत्यः सूर्यो राजा च, किरणैर्मयूखै राजपुरुषैश्च, अन्धकारं तिमिरं चौरश्च, गुहान्तरे पर्वतकन्दरे कारागारे च, ऐरिरत् प्रेरितवान् ।

भास्वदंशुनिचये स्तिरस्कृतः

सूर्यकान्तमणिरग्निमातनोत् ।

शक्तिमान् जगति को जनो मुधा

संसहेत हि परावमाननाम् ॥५२॥

अत्र कार्यसाम्येन सूर्ये रात्रः अन्वकारे च चौरस्य व्यवहार-
समारोपात् समासीत्तिरस्कृतः, क्रियोत्प्रेषा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन
सद्वरः, सोऽपि च स्रष्टे कानुप्रासद्वयमुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥५१॥

वाङ्मना—एहे शनिन अक्षकार विना कारणेन त्राय जगद्गतौ
लोकैरहे दृष्टि हरण करे; ऐहा जानिनाई येन श्रुषा आपन किदणद्वारा
अक्षकारके परीतेवर उहाव डिउदरे प्रेषण करिउछिनेन ॥५१॥

अन्वयः—सूर्यकान्तमणिः भास्वदंशुनिचयैः तिरस्कृतः (सन्) अपि मातनोत् ।

जगति शक्तिमान् कः हि जनः मुधा परावमानना संसहेत ॥५२॥

भास्वादिति । सूर्यकान्तमणिः, भास्वतः सूर्यस्य अंशुनिचयैः
किरणसमूहैः, तिरस्कृत आहतो भर्त्सितश्च सन्, अग्निम्, मातनोत्
विस्फारिणाविरकरीत् । जगति, शक्तिमान् प्रतिक्रियाप्रदर्शने समर्थः,
को हि जनः, मुधा वृथा विनाकारणमित्यर्थः, परावमाननां परकृत-
सपमानम्, संसहेत, अपि तु कोऽपि नैत्यर्थः ।

अत्रावरणभर्त्सनयोर्भेदेऽपि तिरस्कृत इति पदस्य शेषेणाभेदाध्य-
वसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः, सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽप्यन्तर-
न्यासश्चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः ।

रविकिरणसमूहं सूर्यकान्तमणेरग्नेराविर्भावः खलु स्वाभाविकः ॥५२॥

वाङ्मना—श्रुषाकारमणि श्रुषाद किदणद्वारे आवृत्त इहेहा अपि

दीर्घभूविलमुपेत्य भास्करः-
 ध्वान्तशेषमिव हन्तुमुद्यतः ।
 नागलोकमगमद्विचक्षणः -
 नाश्वसेशमपि नैव शेषयेत् ॥५३॥
 तापितं रविकरेण सैकतं
 तोत्रमुष्णकिरणं समासृजत् ।
 तीक्ष्णतेजसमुपेत्य यो जडः
 दुर्भगः स खलु सर्वसम्मतः ॥५४॥

आदिकार काशेहेछिन । कारण, अगळे शक्तिशाली एकां लोक विना
 कारणे पदकृ३ अगमान मद्य करे ? ॥५३॥

अन्वयः—भास्करः दीर्घ-भू-विष्वं उपेत्य ध्वान्तशेषं (अपि) हन्तुं उद्यतः इव
 नागलीकं अगमत् । विचक्षणः नागलीकं अपि न एव शेषयेत् ॥५३॥

दीर्घेति । भास्करः सूर्यः, दोषाया निजकिरणैश्च विदारिताया
 भूवो भूमेः विलं गतम्, उपेत्य प्रविश्य, ध्वान्तस्य अन्धकारस्य शेष-
 मवाशिष्टमगमपि, हन्तुमुद्यत इव सन्, नागलोकं पातालम्, अगमत्
 गन्तुमारभते च । विचक्षणो नीतिज्ञो लोकः, नाश्वस्य हन्तव्यस्य
 शेषमप्यनगमपि, नैव, शेषयेत् अवाशिष्टतया रक्षेत् ।

अथ वाचा भावामिमानिनी क्रियोत्प्रेचालद्वारः, सामान्येन
 विशेषसमर्पणरूपीऽर्यान्तरन्यासश्चानयोः परस्परनिरपेक्षतया सृष्टिः ॥५३॥

वाङ्मना—एषा विदोर्व भूमिव गर्भेव छिन्नरे आवेश करिषा अवशिष्टे
 अद्वकारे देन दिनाय करिषे उन्नत इहेहा पाताले थाहेतेछिमेन ।
 कारण, नीतिज्ञ लोक हन्तव्यार लेनउ अवशिष्टे द्वालेन ना ॥५०॥

ପ୍ରସଂହମାର୍ତ୍ତଂ ଷଡ଼ମରୀଚିମୟଃ
 ସମାହତସ୍ତାମସମୋରଣୈ ରପି ।
 ବିଗାହମାନୋଽପି ସରୀବରାନ୍ତରେ
 ନ ଦେହଦାହଂ ସ୍ମ ଜହାତି ଦନ୍ତୁରମ୍ ॥୫୭॥
 ପ୍ରଭଞ୍ଜନୋ ବଞ୍ଚିତମାନମଗଂନଃ
 ଧରୀରଜୋରାଜିମୁପାହରନ୍ ଜବାତ୍ ।
 ସନିସ୍ତନଂ ନୋରମପର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ଘହନ୍
 ଉଦଭ୍ରମତ୍ ସିନ୍ଧୁଜଳଭ୍ରମୋପମମ୍ ॥୫୮॥

ଅନ୍ବୟ:—ପ୍ରସଂହ-ମାର୍ତ୍ତଂ-ମରୀଚି-ମୟଃ; ତମସମୋରଣୈ: ଅପି ସମାହତ; (ଜନଃ)

ସରୀବରାନ୍ତରେ ବିଗାହମାନଃ ଅପି (ସନ୍) ଦନ୍ତୁରଂ ଦେହଦାହଂ ନ ଜହାତି ଅ ॥୫୭॥

ପ୍ରସଂହେତି । ପ୍ରସଂହସ୍ୟ ପ୍ରସଂହତୟା ନିତାନ୍ତମୌପୟସ୍ୟ ମାର୍ତ୍ତଂ ଷଡ଼ସ୍ୟ
 ସୂର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ମରୀଚିମୟଃ କିରଣସମୂହଃ, ତମସମୋରଣୈ ରପି ତନ୍ମରୀଚିମୟଃ
 ସନ୍ତତଂବାୟୁଭିଷ୍ଟ, ସମାହତଃସାହିତଃ ଭୃଶଂ ସୃଷ୍ଟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ, ଜନଃ, ସରୀ-
 ବରାନ୍ତରେ ଉତ୍ତମଜଳାଶୟମଧ୍ୟେ ବିଗାହମାନୋ ମନ୍ତ୍ରସ୍ତପି ସନ୍, ଦନ୍ତୁରଂ
 ବିପ୍ରମଂ ଦେହଦାହଂ ଶରୀରସନ୍ତାପମ୍, ନ ଜହାତି ଈଂ ସଦୃଶା ନ ତତ୍ୟାଜଃ,
 ତଦତିରକାଦିତି ଭାବଃ ।

ଅଥ ବିଗାହନରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟେ ସତ୍ୟପି .ଦେହଦାହତ୍ୟାଗରୂପତତ୍କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ତ-
 ପତ୍ତେର୍ବିଶ୍ରୀୟୋକ୍ତିରତତ୍ତ୍ଵଃ, ଉଚ୍ଚ୍ୟନ୍ତୁମାସନ୍ଧ୍ୟେ କାନ୍ତୁମାସନ୍ଧ୍ୟେତ୍ୟେତ୍ୟାଂ ସଂସ୍ପଷ୍ଟିଃ ।

ଇତଃପ୍ରଭୃତି ପଞ୍ଚମ୍ ଶ୍ଳୋକେଷୁ ବଂଶସ୍ତବିଷଂ ଉଚ୍ଚମ୍ ॥୫୭॥

ବାଦ୍ୟାଳୀ—ପ୍ରଘଠ ଯୁଦ୍ଧେବ କିରଣଂ ମୁଦ୍ଘଂ ବାୟୁର ମଂସମର୍ଣ୍ଣେନ ଗନ୍ଧେ
 ମାନ୍ୟସ୍ୟ ଗନ୍ଧୋଦଗନ୍ଧୋ ଅବଗାହନ୍ କବିତେ ଆଦିଦ୍ରାଘ ଗନ୍ଧା ଦେହେନ ଦୀରଘ
 ଗନ୍ଧାଗ ତାଗ କବିତେ ଆଦିତେଜିନ ନା ॥୬୧॥

कृतचण' प्राणपति' प्रवासिनम् .

अवीक्ष्य साचादयुवतेरुपागतम् ।

सुदुःसहोऽन्तर्ज्वलितो महातपः

जिगाय मध्यन्दिनभास्वदातपम् ॥५८॥

अन्वयः—वह्निस्मानमग्नं नः प्रभञ्जनः क्वात् इराजोराजि' उपाहरन् सनिस्त्रन' नीरसपथं सङ्गन् (७) सिन्धुजलधमीपम' उदधमम् ॥५८॥

प्रभञ्जन इति । वह्निस्मानमग्नं नः अग्नितुल्यस्पर्शः, प्रभञ्जनी वायुः, जवाहेमात्, भवाया भूमे रजोराजि' धूलिसमूहम्, उपाहरमाददानः, सनिस्त्रन' सशब्दम्, नीरसपथं उच्यते शुष्कपथम्, उदधन्, तोलय' उच्यते, सिन्धुजलधमः समुद्रजलावत' उपमा यस्य कर्मण्य इति तद्वया तथा, उदधमम् घूर्णितवान् ।

अत्र स्वभाषोक्तिरलङ्कारः, समासगतमार्थोपमादयस्तेत्येतान्मङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्गरः, सोऽपि च क्लेशानुप्राप्तेन संसृज्यते ॥५८॥

वाङ्मानी—अधिरा तुना डेकल्लर्न बाहू वेगेन कृतमेव धुनि महेष्वा,
शलेन सहित उह गज वहन कविडे थाकिरा, नमुज्जेन जनावर्षेद्र छाप
(घोनाव यत्) धुविडेहिम ॥५८॥

अन्वयः—कृतचण' प्रवासिन' प्राणपति'. साचात् उपागत' अवीक्ष्य युवतेः
अन्तर्ज्वलितः सुदुःसहः महातपः मध्यन्दिनभास्वदातप' जिगाय ॥५८॥

कृतैति । कृतः क्षुण्ण आगमनसमयनिर्देशो यिन तम्, प्रवासिन'
विदेशस्थम्, प्राणपतिम्, साचादुपागतमुपस्थितम्, अवीक्ष्य अनवलोक्य,
स्थिताया इति शेषः ; युवतेः, अन्तः हृदयाम्यन्तरे अव्यक्तः, सुदुःसहो
महातपः तीव्रद्योतः, मध्यन्दिनभास्वतो मध्याह्नसूर्यस्तातप' धीतम्,
जिगाय जितवान् ।

कृतः कुन्नायालयकीकिलेन यः

कुहरवः काननतोऽन्तरेऽन्तरे ।

वियोगिनीनां स मनस्युहरिति

ततान पीडापिशुनं प्रतिस्वनम् ॥६०॥

अत्र सन्तापविरहवेदनयोर्मैदेऽपि महातपपदेन तयोरभिदाध्य-
वसायादेकातिशयोक्तिरलङ्कारः, जयासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरपरा
चातिशयोक्तिः, छेकानुप्रासश्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संहतिः ॥५८॥

वाङ्मना—आगङ्गा त्रिशगति नैहै नयत्रे आसिबेन एहेरूप निर्देश
करिवा दिनेने मिश्राहिलेन, किन्तु तबनठ ठांहाके प्रताके उपस्थित
ना नैबिठे पाठ्याय वृत्तिर झनयेर डिउरे अतिदुःख, बिगान
आतप, मक्षारुन्नायार आतपके छत्र करिठेछिन ॥६०॥

अन्वयः—कुन्नायालयकीकिलेन अन्तरे अन्तरे काननत यः कुहरव इति स
वियोगिनीनां मनसि उह इति पीडापिशुन प्रतिस्वन ततान ॥६०॥

कृत इति । कुन्नायो नीरमासयोऽवस्थितिस्थानं यस्य स चासौ
कीकिलश्चेति तेन, अन्तरे अन्तरे मध्ये मध्ये, काननतो वनात्, यः
कुहरवः कृतः, स कुहरवः, वियोगिनीनां विरहिणीनां रमणीनां मनसि,
'उहः' इति इत्यम्, पीडापिशुनं वियोगवेदनासूचकम्, प्रतिस्वनं
प्रतिध्वनिम्, ततान विस्तारेण चकार ; कीकिलरवस्योदीपकत्वात्
प्रतिध्वनेश्च प्रायेण ध्वन्यनुरूपत्वादित्याशयः ।

अत्र तादृशप्रतिस्वनोत्पादनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
रलङ्कारः, छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेत्येतेषां संहतिः ।

“कुन्नायो नीरमस्थियाम्” इति “पिशुनौ खलसूचको” इति
चामरः ॥६०॥

वह्निः प्रतप्तं तपनातपैर्वपुः
सुगीतसं स्वेदजलं किलाकरोत् ।
अनङ्गतप्तं पथिकाङ्गनामनः
निरुद्धमप्यशुजलं न किञ्चन ॥६१॥

नामना—नीदवाभी द्वाकिन मरुता बरुषा वन इहेटे ये 'दृष्टदर'
[कविउद्दिष्टः] 'उांहादे विरहिणी क्रमगैगनेनर इनये 'उे' हेटाकात्र
दितागदवभान्ठके अटिलमि उेभावन कविउद्दिष्टः ॥५०॥

'अन्ययः—स्वेदजलं' किञ्च तपनातपैः वह्निः प्रतप्तं वपुः सुगीतसं अकरोत् ।
(किञ्च) निरुद्धं अपि असुजलं अनङ्गतप्तं पथिकाङ्गनामनः किञ्चन शीतलं न
अकरोत् ॥६१॥

वह्निरिति । स्वेदजलं घर्मवारि कर्तुं किल, तपनातपैः मूर्ध्यद्योत्ये,
वह्निः प्रतप्तम्, वपुः शरीरम्, सुगीतलमकरोत् । किन्तु, निरुद्धम् अन्तरे
अवहहमपि, असुजलं कर्तुं, अनङ्गैव कामेन तप्तम्, पथिकाङ्गनायाः
पान्थद्विषयाः विरहिण्या रमण्या मनः, किञ्चन किमपि, शीतलम्, न
अकरोत् ।

भानोर्भानुमहोष्णतामनुभवन् यत्रातपत्रान्तरात्
 यान्त्यान्तनितान्ततान्तकरणो गच्छन् स मध्यन्दिने ।
 स्वच्छे व्योमनि यामिनीमणिमिव श्रीहारकापत्तनं
 सिन्धौ सौधविभाविभासितसितं दूराद्दर्शदरात् ॥६२॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 मध्याह्नवर्णनं नाम सप्तमः सर्गः ॥०॥

—०:०:०—

अन्वयः—मध्यन्दिने यान-यान्त-नितान्त-तान्त-करणः सः यत्रातपत्रान्तरात् भानोः
 भानुमहोष्णतां अनुभवन् गच्छन् (च) स्वच्छे व्योमनि यामिनीमणिं ॥ सिन्धौ सौध-विभा-
 विभासित-सितं श्रीहारकापत्तनं दूरात् आदरात् ददर्श ॥६२॥

इत्थं प्रासङ्गिकं मध्याह्नवर्णनं समाप्य प्रकृतमनुसरन् भाविसर्गं च
 सूचयन् प्राक्प्रस्थितस्य रुक्मिण्या दूतभूतस्य ब्राह्मणस्य द्वारकानगरी-
 दर्शनमाह भानोरिति । दिनस्य मध्यं मध्यन्दिनं तस्मिन् मध्यन्दिने
 मध्याह्नकाले, यानेन दीर्घं यथामतेन यान्त्यानि चान्त्यानि नितान्त-
 तान्तानि अत्यन्तक्रान्तानि च करणानि चरणादीनीन्द्रियाणि यस्य सः,
 स रुक्मिण्या दूतभूतो ब्राह्मणः, यत्रातपत्रं पर्यमयं यत् कलं तस्यान्तरात्
 भ्रष्टादपि, भानोः सूर्यस्य, भानूनां किरणानां महोष्णतामनुभवन्,
 गच्छन् रुक्मिण्या दौत्यावश्यकत्वात् द्वारकां प्रति व्रजं च सन्, स्वच्छे
 निर्मले व्योमनि आकाशे, यामिनीमणिं चन्द्रमिव, सिन्धौ समुद्रे,
 सौधानां राजसदनानां या विभा शुश्रूषभा तथा विभासितो विप्रियेय
 प्रकाशितः सितः शुश्रूषो यस्य तत्, श्रीहारकापत्तनं श्रीमद्द्वारका-
 नगरम्, दूरादेव, सौन्दर्यातिशयेनादरात्, ददर्श ।

अत्र श्रीतोपमासद्वारः, छेवानुपासो वृत्तनुपासश्च इत्येतेषां संसृष्टिः ।

“মাতু: কিরণসূর্য্যো:” ইতি বিশ্ব: । “করণং সাধকতমং চৈল-
গালে দ্বিযেৎস্বপি” ইত্যমর: ।

হারকায়া: ক্রণাধিষ্ঠানাৎ দেবস্থানতয়া শ্রীপূর্ব্বকমভিধিতং তত্,
“দেবং গুরুং গুরুস্থানং চৈলং চৈলাধিপং তথা । সাধ্যং সিদ্ধাধিকারাদ্
শ্রীপূর্ব্বং সমুদীরয়েত্ ॥” ইতি স্মৃতি: । অত্র গুরুস্থানমিতি গুরুপদং
দেবস্থান্যুপলক্ষ্যমিতি গুরুব: । শ্রীমত্বে লক্ষণা বা ।

মধ্যদিনমিতি “চৈত্বসুড়্, দ্বাদশ” ইতি নিপাত: । “গুণী শ্রুতাদয়:
পুংসি গুণি লিঙ্গাস্তু তদ্বিতি” ইত্যমরোক্তিপ্রামাণ্যাত্ সিতপ্রব্দোঃস
গুণ্যবচন: ।

গার্হপত্যবিক্রীড়িতং, উত্তম ॥৬২॥

ব্রহ্মসুঁবলিন্দুমিতি শকাব্দে সৌরাষ্ট্রীনে পঞ্চদশে দিনে য ।

বজ্রাসুবাদান্বয়সংযুতয়ং সমাপিতা সমসসর্গটীকা ॥

ইতি শ্রীহিমবদ্ভূতকর্কবাগীশবিবচিতায়াং হকিমখীন্দরশ্রুটীকায়াং

বিচিত্রায়াং সমস: সর্গ: ॥১॥

বালানা—কল্লিটীর মোতাকার্য্য করিবার জন্য মধ্যাহ্নকালে শ্রীমৌর্য-
গণ গমন করায় সেই আকালের প্রায় মৃদুত হৈছিলই পরিজ্ঞাত ও অত্যন্ত
ক্রোধ হইয়াছিল এবং তিনি পদ্মময় ছত্দের অভ্যন্তর হইতেও প্রদীপ্তিরণের
ওরুতর উকড়া অশ্রুতর করিতেছিলেন; তথাপি তিনি কার্য্যের ওরুত-
বশত: গমন করিতে থাকিয়া মূর হইতেই আশ্রয়পূর্ব্বক ছাদবানগরী
পর্জন করিলেন। নির্বল আকালে, পূর্ব্বজন্মের ছাদ মূরনথো সেই
নগরীতে দিরাঙ্গ করিতেছিল এবং অষ্টোনিকাসমূহের ওরুতবর্ন সেই
নগরীতেও ওরুতবর্ন আরও উদ্ভাসিত ছিল ॥১২॥

अष्टमः सर्गः ।

— :०: —

नाविको गुरुगम्भीरं कल्लोलकुलसङ्कुलम् ।
अशान्तं तं सरस्वन्तं नाथ्यमेनमतीतरत् ॥१॥
ततार तरणेस्तीरे तरण्यातपतापितः ।
शीघ्रपायाणसोपाने पानेह्यापीनपीडितः ॥२॥
द्वारकान्तःसभाद्वारं प्रतिद्वारिप्रदर्शितम् ।
शेषशायिसभाशेषं विशन्नेष निरेक्षत ॥३॥
घनः स्नानो घनस्यैव नर्तयन् शिखिदम्पती ।
सभावसानं संसृज्य शङ्खस्योदचरच्चिरम् ॥४॥
शृङ्गादिव तुषाराद्रेः स्त्रोतस्त्रिस्तोतसोऽन्धसाम् ।
केशवस्यं सदस्यानां गोपुरात् परिनिर्ययौ ॥५॥
जनौघं तं विनिर्यान्तम् अविव्यान्तप्रसारिणम् ।
अतिचक्राम पार्श्वेन शैलसिन्धुमिव द्विपः ॥६॥
प्रविश्य नगरान्तः स बभूव हृषितान्तरः ।
अदृष्टपूर्वसौन्दर्य-विलोकलीललोचनः ॥७॥
लक्ष्मीपतेः पुरो लक्ष्मीम् अचिलच्छीचकार सः ।
खच्छेऽमरावतीच्छायाम् अम्बुधाविव विम्बिताम् ॥८॥
रत्नावलीविलम्बिन्यः कान्ताद्यारुमरीचयः ।
चत्वरऽन्योन्यसंयोगात् इन्द्रेष्वासथियं दधुः ॥९॥

विशेषरत्नशीतांशु-निःशेषनिहतयमः ।
 नापेक्षते स्म सुख्यः सन् आकर्ष्यव्यजनानिलम् ॥१०॥
 विचिन्वन् शाङ्गधन्वानं तुल्लोके लोकमण्डले ।
 इदन्तयाऽघ्रातमपि प्रभावमंभुतं तु तम् ॥११॥
 गिरौगगिरिशुभ्रांशु-रेवतीजानिपाणिना ।
 गङ्गाम्बुनाहूयतोताङ्गं प्रवाहमिव यासुनम् ॥१२॥
 सवारिवारिदश्यामं पीतकीपेयवामसम् ।
 तप्तकाञ्चनमन्त्रद-महानीलमणिदुर्गतिम् ॥१३॥
 प्रियङ्गुकुसुमामन्त्रे कुन्दपुष्पमिव स्फुटम् ।
 विभ्रतं नोलनामान्ते शुक्तिमौक्तिकमेककम् ॥१४॥
 जगत्तिनकता तस्य बोधयन्तमियाखिलान् ।
 लनाटे तिनकं कान्तं धारयन्तं छिदान्तरम् ॥१५॥
 भक्तपापपशुच्छेद-यूपेनेवोज्ज्वलात्मना ।
 तिलकेन लनाटान्तः पथवा भान्तमुद्यकैः ॥१६॥
 मणिचूडाचरशार्ङ्ग-मरीचिचयशुम्भितम् ।
 प्रभया वर्द्धिणी वर्द्धं गर्हयन्तमिवात्मनः ॥१७॥
 धनप्राप्तमनां मानां पीवरोरःस्यमम्यिताम् ।
 गोपीगिर्योगविषम-शोकनष्टमेव विभ्रतम् ॥१८॥
 गोपाद्रनाम्तनाघात-कनकमिव यत्तमि ।
 शीघ्रतममत्तनं स्पष्टं दधानं चन्दनाक्षितम् ॥१९॥

सूक्ष्मत्वेनाखिलं कार्यम् अस्ति कारणवस्तुनि ।
सांख्योक्तमिति गृह्यन्तं केन्दुर्पजनकं स्फुटम् ॥२०॥

असत्यामपि योषायां जनयन्तं सुतं स्मरम् ।
अजातेनापि जातेन त्रिजगत्प्रथितोक्ततम् ॥२१॥

स्मितदन्तसितद्योत-स्त्रातां रोमाङ्गुरावलीम् ।
कैशोरस्येव सीमानं बिभ्राणं दन्तवाससि ॥२२॥ (कुलकम्)

अनंतीत् सहसा शौरिः निनंसुमिममागतम् ।
अहो ! लोकललामस्य विनयः खल्वलङ्घतिः ॥२३॥

आतिथेयोऽतिथेस्तस्य नयविद्दिनयान्वितम् ।
अन्वयुङ्क्त स कल्याणं कल्याणाकरदर्शनः ॥२४॥

सोऽपि पुञ्जमनाः शौरिम् अनामयमनारतम् ।
पृच्छन्नुत्तरमादेत्त दत्तोत्तरमनःसुखम् ॥२५॥

क्षणत्कङ्कणहस्ताभिर्वासाभिरुपवौजितः ।
चतुर्विधमुदारात्रं मुदा सुखादु सखदे ॥२६॥

हेमपथ्यङ्गशय्याङ्गे निपश्ये सुहसानने ।
विश्रान्ते तत्र गोविन्दः पादपीठमविन्दत ॥२७॥

कुतस्त्यः कथमत्रेति पिपृच्छन्तं निनंभया ।
बलिच्छूलमृतेऽप्येनं वामनीकतविग्रहम् ॥२८॥

कोमलस्पर्शिना शीर्षं स विप्रः पाणिना स्पृशन् ।
आचरत्ये सस्मितं कृष्णं खेतयन् दन्तरोचिषा ॥२९॥ (युग्मकम्)

अनन्यगो गुणस्तोऽसी रूपश्च नयनामृतम् ।
 मन्ये परस्परस्पर्दि देहे साम्राज्यमिच्छति ॥२०॥
 सज्जलाभ्रतनो ! बिभ्रत् अकाले सकलाः कलाः ।
 पतिचक्रमिथ चीणम् आचतुर्द्दिशि गीतशुम् ॥२१॥
 अनन्तगुणकान्तस्य कान्तिः किन्तु महासुखम् ।
 स्वर्णं नीरभमित्यस्य प्रवादस्य निदर्शनम् ॥२२॥
 चापश्यं शोभते बाल्ये धैर्यं वैधुर्यसूचकम् ।
 बुद्धदुहो हि मंभार-प्रवाते न स्थिरायते ॥२३॥
 जनानां यौवने जातु विलासो नहि दुष्यति ।
 नवीनस्य प्रवासस्य शोणतैश्च हि शोभते ॥२४॥
 यस्लीपन्ति तनिःसारे कृत्रिमश्रीर्न गम्यते ।
 नहि शुष्कमरीजस्य दत्तं मध्यपि कान्तिकृत् ॥२५॥
 अकाले तु विलासमानां जनदानाश्च दर्शनम् ।
 न चीपकुर्वते किञ्चित् प्रत्युतोद्देलयत्यनम् ॥२६॥
 वर्तमाना प्रहृष्टिद्ये हर्षो गर्भकरे चिरम् ।
 हृष्टे विपयतां याति शुधातुरिय मानवः ॥२७॥
 धर्ममयीरमदामः प्रास्य नैया तनूतरिः ।
 मंभारमागशेखान-कक्षोभेन विहस्यते ॥२८॥
 शैशवे साधिता गित्ता वर्तते पुरुषायुषम् ।
 यन्नीतततगोशब्दे तत्रैव चिरमनयम् ॥२९॥

शिचया खलु भोकोऽयं प्राधान्यमुपगच्छति ।
 रोचिरेव हि स्वानाम् उपलेभ्योऽतिरिच्यते ॥४०॥
 अनुकार्यत्वमाधातुं यतेत नानुकर्तृताम् ।
 राममेव हि संस्तौति नटं नास्याभिनायिनम् ॥४१॥
 यं यं प्रार्थयति लोकः तं तं सन्दर्शयन् गुणम् ।
 अत्यच्छः शिचया याति नृणामादर्शतां नरः ॥४२॥
 उपकारी न बन्धूनां नापकारी च वैरिणाम् ।
 स्वकार्याशक्तः परवान् श्वयोपैति तुल्यताम् ॥४३॥
 तर्ज्यमानोऽपि संसत्सु प्रसादमभिलाषुकः ।
 पराधीनविहासोऽयं ग्वादत्युत्कोचमूपिकम् ॥४४॥
 परप्रयोजनाधीन-वृत्तिः परपदं लिहन् ।
 परार्थं जागुरुकथं शुनकः परवनापि ॥४५॥
 उच्छिष्टप्रार्थिनः सिंहात् ऐहिकादन्यजन्मनि ।
 स्वातन्त्र्यार्थं हतः ग्वापि श्रेयान् मानुषपूर्वकम् ॥४६॥
 स्वभीतान् प्राणिनः कुर्वन् वृत्तिमान् स्वयमर्जितैः ।
 आययन् गहनं दुर्गं धन्यः पुरुषकेशरी ॥४७॥
 धर्मः समुदितः सोऽयं कौशोरे त्वयि वर्त्तते ।
 उद्यत्येव हि शोभेन्दौ गुणो नापेक्षते वयः ॥४८॥
 हित्वा हेतुमनर्थानाम् अविद्यामिव वैरिताम् ।
 तटाक्षदात् स्थितो दूरे मुक्तात्मा प्रकृतेरिव ॥४९॥

चिरशान्तमहाऽमित्रः मकरध्वजवृत्तिमान् ।
 रामाभिलषितासक्तिः अद्वितीयोऽधुना भवान् ॥५०॥
 इत्यालप्य द्विजन्मासी जन्मावधि यशस्विनम् ।
 क्षुम्भर्गमस्पृशत् पाणिः शीतलेन तलेन तम् ॥५१॥
 ततस्ततमहानन्दं सुचिरं कचिरं वचः ।
 स्मरन् स्मरकचिर्विप्रम् अदः समदस्सूचिवान् ॥५२॥
 तवास्वाद्य सुधास्वादां सृष्टिं युक्तिसङ्गामिमाम् ।
 कृण्वोऽपि विगदात्मास्त्रि प्रचान्तमनोमलः ॥५३॥
 खगोऽपि कानने कीर्ति कीचकोऽपि प्रकूजति ।
 वक्ति यः परभावज्ञः स वक्ता भक्तिभाजनम् ॥५४॥
 द्विजः परभृतः स स्याद्यद्योन्मादयति स्वनैः ।
 स्वतन्त्रः स द्विजो यस्य तैरेव गमयत्यलम् ॥५५॥
 प्रसम्यृक्ताः परो वन्धुः वधं निर्भृति रक्षकम् ।
 अनाचार्य्यां ज्ञानदाता यद्येष्टं यो हितं वदेत् ॥५६॥
 अस्मिन् सन्सारकान्तारं शुभपाटपमर्दिनम् ।
 वागद्गुणो निगृह्णाति मनोदन्तिगमुख्यगम् ॥५७॥
 प्रतिभानुगृहीतव्यं शिष्टा नोपैति योग्यताम् ।
 तपने गजसि ब्योम्बि नङ्गि दीपमपेक्षते ॥५८॥
 भयं निविशते वशु मूला सृष्टिरभिन्दती ।
 अतपन्तो रवेर्मूर्तिः प्रतिभा भाषयत्यपि ॥५९॥

अनुक्तामपि सामर्थ्यात् पदवीमवगाहते ।
 प्रतिभा नरमादाय शिञ्चितेव तुरङ्गमौ ॥६०॥
 सर्वै रदृष्टसम्भूतिः अन्तरप्रतिवासिनो ।
 अग्रान्तगत्याप्यग्रास्ता प्रतिभोपैति सज्जनम् ॥६१॥
 अविशद्यपि तत्त्वेषु तीक्ष्णैर्न मतिर्न जसा ।
 भासयत्यखिलं विद्वान् भास्वानिवोदयं गतः ॥६२॥
 शून्यमापद्यमानोऽपि परार्थभनिशं भ्रमन् ।
 न केन स्तूयते विद्वान् शान्तमूर्त्तिस्तमोऽनुदः ॥६३॥
 उर्ध्वैर्वादोऽयमस्मासु क्षुद्रेषु युज्यते न ते ।
 मण्डूके करिसाम्योक्तिः भङ्गीभेदेन गर्हणा ॥६४॥
 हितमस्मादृशान् वक्तुम् उपस्थानं भवादृशम् ।
 आलोकनाय लोकानां भ्रमतीन्दुस्तमोपहः ॥६५॥
 इत्यालप्य व्यरंसीत् स नताननसरोरुहः ।
 योऽनुमन्यां ततो वाचं व्यग्रता-पिशुनेक्षणः ॥६६॥
 ब्रुवतः स्वरमाधुर्यं विभाव्य च दृशोऽप्ययम् ।
 तासां वाचामद्वयं ब्राह्मणः पुनरालपत् ॥६७॥
 लोकेऽस्मिन्नातिदुर्लभाः अर्थाः परिजनाय वा ।
 गतः पुनरनावर्त्ती समयो हि सुदुर्लभः ॥६८॥
 अधिका मेऽभवच्चन्दः अविदन्तो विदन्त्यदः ।
 वसुतस्ते न वर्द्धन्ते चीयन्ते हि शरीरिणाम् ॥६९॥

नानाभाषां विजानानः ईदृशीं जागतीं गतिम् ।
न केवलीयदेशाय देशेऽस्मिन् गतिमादिशम् ॥७०॥

विदर्भाधोगितुर्धन्या कन्या कन्यासु मन्यते ।
व्याख्येया सा यया सम्यङ् नेक्ष्यते वागमूहगी ॥७१॥

नापि स्यादुपमोक्षेया समानविषया हि सा ।
अद्वैतत्वादसामान्यात् जगत्स्त्रेया विलक्षणा ॥७२॥

यच्च यदिन्द्रियग्राह्यं तत्तन् तेनैव तायते ।
प्यतीभवति वाङ्मात्रात् न रूपं सम्यगात्मनि ॥७३॥

प्राहुरन्त्योः परं रूपं ह्यगौर्यदि कृतार्थता ।
तस्या एव तदा रूपं साक्षात्कृत्येति मन्यते ॥७४॥

अस्थानं नीयमानिव समीरेण तरङ्गिणी ।
नितान्तचक्षुला बाला प्रेषयामास मामर्षी ॥७५॥

विकसन्नलिनीकान्ता मरभौ च नवाङ्गना ।
सारस्य ययसः पातात् शान्तापि तरलायते ॥७६॥

अतो स्वतः प्रेति पतिं स्वयोग्यं
मुधायते तत्र गुरूपदेशः ।
मन्दाकिनी गौमपतेर्निपत्य
ययावजस्रं स्वयमेव मिथुम् ॥७७॥

पातस्य ते पत्रमपत्रपाकुला
 ददायिदं रागनिदर्शनं मया ।
 यत्नो यिलोला नवसुनगालिनी
 विकीर्णं गन्धं श्रयते हि पादपम् ॥७८॥

इत्युचिवानुचितमेव यदा प्रदाय
 गोणोत्पन्नामलकरे लिपिमास्त तूष्णीम् ।
 उच्चागयाकुलतया गुरुगह्वरा च
 जीरिः स वाचयति तां मलिताक्षराङ्गाम् ॥७९॥
 इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे
 महाकाव्ये संलापो नामो
 अष्टमः सर्गः ॥१॥

—:०:—

नवमः सर्गः ।

—:०:—

स्मरसुन्दर ! स्मरणमात्रवज्रभ !

रमणीप्रियातिरमणीयमद्गुण ! ।

शशि-चन्द्रमः-सम- यशोऽतिविक्रम !

• हृदयाम्बरे पदयुगं निधेहि मे ॥१॥

विनिवेदने गुरुषु गौरवचक्षुः

स्वयमर्थने चपलता च छुटता ।

त्रपया स्थितिस्तु परमात्मवञ्चना,

वट नाथ ! किन्तु करणीयमत्र मे ॥२॥

गलितत्रपामलमलभ्यलालसां

वद मां तथापि परमाश्रयो भवान् ।

ललना लताप्यमलमूलगालिनी

ध्वमन्तरेण नहि आसु जीवति-॥३॥

विधिना तव प्रविहितं हितं हरे !

इममं शमुञ्ज्वलरुचे ! रुचीकरम् ।

शुनको न कोऽपि हस्तामनीहया

तदहो गुहागय ! विजागृह्णि द्रुतम् ॥४॥

पशुरग्निं क्षीनमदमन्मतिः किन्तु

पशुपाल ! पालयतु मां तथार्थिनीम् ।

अगिः मत्तो नहि यथा पशूपम-

गिशुपालपाणिबगामिनी म्रिये ॥५॥

ममनागतेन ननु नाथ ! नाघितः
परिहृष्टुर्मर्हसि न मामकिञ्चनाम् ।
दृष्टोः ममेत्य मरितः पयोनिधिः
घनवारिविन्दुमभिविन्दते न किम् ॥६॥

पुरुषोत्तमो गुणितमः स्वनानसाम्
भवन्नाधमां न विगुणां विनिन्द माम् ।
कमते न कियु सरमा रमा-वनिं
भुवि नानसा निरवधिर्हि जग्मिनाम् ॥७॥

बहुचारचारणगणाननेरितः
धिरभावनारचितविष्वगोक्षितः ।
अनिगं दृगोरविषयं गतोऽपि सन्
उपकण्ठमर्पित इव प्रभासि मे ॥८॥

ननु कृष्णचन्द्र ! समुदित्य नित्यगः
मलितोऽत्र गूढद्वये करं किरन् ।
अनिनार्थि नं जनमिमं यशःमितः !
क्षुमुदं प्रमोदय धिर-स्वयाचकम् ॥९॥

त्वदधीनवृत्तिरधुनात्मना शपे
नहि कैतवादिति भवन्तमालपम् ।
प्रनिधोयते जगति यत्र जीवनं
सृजनो न जातु किल तं हि वञ्चति ॥१०॥१

इदमत्र रासरसिक ! स्मर स्वयम्
अधिकं ब्रवीमि भवतेऽहमोदयम् ।
परितो हि सौरभभरे प्रसारिणि
सुमना मनागपि चतेत नालिनम् ॥११॥

अनुरागभूतबलितां चलाचलां
सुचिराय चारुचरणान्तचारिणीम् ।
अपरार्थितामपरगां शुचिप्रियां
वनमालिकां खदयितामवेहि माम् ॥१२॥

दमघोषस्तनुवशताममान्मम
मरणं वरं मरणमेव वा भवेत् ।
किमु कौमुदी बलति भास्वता धृता
ममसोऽनुकूलमिह जन्तुजीवनम् ॥१३॥

यदि नो भवान् यदुपते ! घनद्युते !
घपलामिमां प्रकुरुषे स्वचारिणोम् ।
अचिरप्रभैव भविता स्वहेतुतः
क्षणमुज्जसन्त्यपि स्वयं गता पुनः ॥१४॥

प्रणिशम्य कोकिलकुलस्य काकलीम्
अवलोक्य योपचितगीतदीधितिम् ।
परिदृग्गमे च परिरभ्यसे न तु
किमनद्वयद्यु भवतोऽङ्गसंहतिः ॥१५॥

गृहमाग्निकेयमभि सायमागता
भजते विवाहदिवसे कुमारिका ।
इदमस्ति नः किल कुलव्रतं विभो !
तदहो ! मयापि करणीयमादरात् ॥१६॥

व्रजितास्मि तत्र ससखी परश्वकः
परितो वृता प्रहरिभिर्धृतायुधैः ।
हर मां मनोहर हरे ! पराक्रमी
दलयन् परान् खगपतिः सुधामिव ॥१७॥

स्वविचर्वितेश्वरसमुत्तमं विदुः
स्वयमाहृतश्च कुसुमं परं प्रियम् ।
हरणं प्रसह्य परमं प्रतिग्रहात्
नहि विक्रमी परमुखं प्रतोद्यते ॥१८॥

ननु ! बाहुजस्य मुनयोऽनुमन्वते
प्रसभं हृतिं गुणितया गुणिप्रिय ! ।
भ्रुवमेव विश्वसिति तद्ववानिदं
भुवनं शिशिष्यिषुरागतः क्षितौ ॥१९॥

विशिखस्य पञ्चमिशिखस्य पञ्चता
मयि सम्प्रति प्रति भवन्तमुच्चकैः ।
अनुपागते त्वयि तदेति निश्चिनु
भवितातित्रे भव ! ममेव पञ्चता ॥२०॥

इति वाचयन् वचनकौशलादसौ
बहुभावभावितमुखः सतां मुखम् ।
अतिदूरतः प्रथमरागतः स्वतः
विविन्नक्ति बोच्छसिति वा स्य सीदति ॥२१॥

तिमिरान्तरे सपदि पूर्णदीपिकां
मरुमण्डले सुसरसीं गरीयसीम् ।
स्वयमयिनीं प्रथमयौवनेऽबलां
सशरीरमाकगमनं नृणां विदुः ॥२२॥

अपि संवरोत्तममिलापिणो हरः
प्रविकस्वरं क्षितमभून्मुखाम्बुजे ।
सुगभीरतागं लमुदस्य हि द्रुतं
हृदयान्मुखे स्फुरति भावनिर्भरः ॥२३॥

अपरोक्षगामिव समीक्ष्य रुक्मिणीं
विकृतोऽभवत् स लिपिलाभमावृतः ।
ददती लिपिं हृदयमस्य साहरत्
गुणगौरवश्रवणदत्तजीवना ॥२४॥

विषयं विदर्भस्तनयामनीपितम्
उररीचकार स हरिस्तदा हृदा ।
विजहाति किं जलधिरागतां नदीं
व्रतति न वा तरुपेक्षते श्रिताम् ॥२५॥

इति चेतसा निजमतं विवृण्वति
 स्मितसुन्दरावनतवक्त्रमच्युते ।
 पुनरामनद्विजनिरेय पेशलं
 नहि बुद्धिमान् परमनो न बुध्यते ॥२६॥

अनमच्युताच्युतमते ! विकम्प्य ते
 उपपाद्यतां नृपसुताकृतार्यता ।
 भवनान्तरे स्वयमुपेतकौमुदी
 वद केन नाम वसनैः पिधीयते ॥२७॥

परमोज्ज्वलां त्रिमलवर्णशालिनीं
 नृपभोगयोग्यसुभगामतिश्रियम् ।
 अपि रुक्मिणीं युरमचेतनामिसां
 प्रविदाहरोतु ननु चेतनान्तु ताम् ॥२८॥

इयमुत्तमापि नगरी गरीयसौ
 नहि कृष्ण । योग्यगृहिणीं विनाधुना ।
 सुरसापि चारुसरसौ महीयसौ
 मलिनो विना न खलु पुण्यति श्रियम् ॥२९॥

भविता च यातिचिरमहर्देहिनी
 परिचीयतां प्रथममेव सा गुणैः ।
 असल्लभ्य दोऽपि घटिका परीक्ष्यते
 क्रयणेऽद्भुतीप्रहरणैश्च वारिभिः ॥३०॥

सुरसैव लक्ष्म ! वसुधातले सुधा
प्रियदर्शनैव परिपूर्णचन्द्रिका ।
ननु सा च सा च ललिताऽवला सती
विषयेष्वियं किमपि वस्तु वास्तवम् ॥३१॥

मुखपुष्पिका स्तनफला सुकोमला
गुणसौरभा च विषयोप्यवारिणी ।
ललिता सुवर्णललिका कुलावला
रसवेकतः क्रमिकपुष्टिशालिनी ॥३२॥

प्रियभाषिणी गुणवती नवा बधूः
भजते सुदुर्गतमपीह यं जनम् ।
अमरावती वत स सञ्चतेत चेत्
न तदा ततो भुवि विभाति मालिशः ॥३३॥

शततापितापि न भवेद्विरूपिका
सुहृदाहतापि नहि भङ्गमेति वा ।
प्रभवे सदा शुचिरुचिः प्ररोचते
ललना सती च कनकस्य मालिका ॥३४॥

विदधाति वेद इव नीरसं गुरुः
अपि नीतिवत् सरसनोरसं सुहृत् ।
सरसं कलत्रमिव काव्यमुत्तमं
परलोक्यमैहिकमिति द्वयं क्रमात् ॥३५॥

परमुन्नयन्त्यलमधीगतं जनं
 विषमेषु दुःखितहृदा प्रसादिनी ।
 कुलदेवतेव कुलसम्पदा प्रसू-
 गृहिभिः सदैव गृहिणी निषेव्यताम् ॥३६॥

भजते करो जलजिनीं जलं मधन्
 दिवसत्रियञ्च तिमिरं हरन् हरिः ।
 रिपुसैन्यचक्रमवजित्य रुक्मिणीं
 सहकीर्त्तिमाहर हरे । पतिं वराम् ॥३७॥

लिपिमात्रतोऽस्य सुमहोत्सुकं मनः
 वचसा ननक्तं निपुणद्विजम्भन ।
 समयोपयोग्यनुगुणञ्च भाषित
 त्वरितं तनोति हृदये तडित्क्रियाम् ॥३८॥

ब्रूह मन्त्रकर्म्मणि भवान् पुरः सर-
 प्रणवी ममाद्य परमार्थवाचक ।
 प्रयतिष्यति भवदुदौरिताध्वनि
 गिरमित्यमस्य हरिरन्वमोदत ॥३९॥

अथ दारुकं निभृतमाजुहाव म
 प्रयमप्रचारकृतदीपभीरुक-
 त्वचिमार उत्सूखनति मारुतं सृगन्
 चमिष्ट्य गर्जति घनसु मारवान् ॥४०॥

तमुपागतं स निदिदेश सारथिं
रथयोजने प्रचुरयोजनं गमौ ।
नतपूर्वं कायमयमप्युपागमत्
तदमुथ काम्यमिव पारितोषिकम् ॥४१॥

विविधैर्निजैः प्रह्वरणै रणक्षमैः
तुरगैश्चतुर्भिरसितैस्तरस्त्रिभिः ।
सुखभोग्यपञ्चपदिनप्रवर्त्तिभिः
बहुवस्तुभिश्च समलङ्कृतं नवम् ॥४२॥

प्रणमन्नरं हरिरभीष्टदेवतां
मुखजम्भना सह तथा तदाशया ।
प्रतिकर्म्मचारुयिकसत्कलेवरः
ललितसज्जजै ररथमारुरोह सः ॥४३॥ (युग्मकम्)

अथ सन्निपन्निव दिशा कदम्बकम्
अभिवर्त्ति पत्तनमिव यमन् मुहुः ।
समगाज्जवात् खगपतिं हसन्निव
परितर्पयन् सरथिसारथौ रथः ॥४४॥

प्रथमः कविः स च पराशरात्मजः
स्थविरः स्थिरो वदतु तं जवं कथम् ।
भवभूतिरास्तु तु सप्तासचिन्तने
कियदामनेत् स तु गकुन्तलाकविः ॥४५॥

सविंधस्थपार्श्वं तरवः क्षणं पृथक्
 अनुवर्त्तनास्तु वनवीथयः समाः ।
 अभि दूरगाः स्वमभिधाविनो नगाः
 सुजवं रथे ददृशिरै प्रधावति ॥४६॥

प्रथमा शताङ्गमभितो वनाधली
 प्रदधाव पृष्ठत इवातिरंहसा ।
 पुरतः कियद्दयवहिता द्वितीयिका
 प्रयती प्रदक्षिणमिवाभ्रमत् पुनः ॥४७॥

अपरस्परप्रमिलिताः खलान्तरे
 हृतिभिर्वृते रथपयस्य पार्श्वयोः ।
 नवपल्लवालिविलसत्पलागिनः
 हरिदर्शनाञ्जुषुण्णिरै सुखादिव ॥४८॥

रथवत्त नामुभयतो नतानताः
 शतपर्विकादिदृक्परागयोऽमितैः ।
 कुशकाशसूननिकरान्नु पाण्डुरैः
 वसनैर्वृता इव ययुः समानताम् ॥४९॥

युगपत् सहस्रधनुषोऽन्तरे खं
 निशमय्य तन्निहितलोचनो जनः ।
 अथलोकयन्त्रभिमुखे रथं कियत्
 श्रुतवान् महस्रधनुषः परन्तु तम् ॥५०॥

दिवि सप्तसप्तिरपि सप्तसप्तिभिः
 रथमुद्वजयतिरथस्य तं रथम् ।
 अवलोकयन् जवमलौकिकं किं
 समनुद्वजयन्तुचरो बभाविष ॥५१॥

हरिदारुको चिरग्यामुशोलिनौ
 जवगौरजात् प्रह्वपतौ बभूवतुः ।
 द्विजनिस्तु वेगजनिताप्तिरथ तत्
 विष्टताच्च तो निजपदांस्तु पदे पदे ॥५२॥

उपदिश्यमानमयनं द्विजश्रमा
 बहुचत्वरारविनगान्तरास्थितम् ।
 समतिव्रजन् व्रजपति. परेद्यवि
 स विदर्भदेशमगमद्दिनक्षये ॥५३॥

बहुलोकजैः कलकलैः सुदूरतः
 परिसूचिता निविविशे पुर हरि ।
 निजकार्यकार्यपरकार्यदृग्जना
 मकरस्तरङ्गमुखरामिवापगाम् ॥५४॥

कुशलाशिषा मुखजनिर्जनार्दनं
 परिवर्हयन् पवने निवेशयन् ।
 सममुत्सुकेन मनसास्य यातवान्
 ललनाकुलाकुलविदर्भजालयम् ॥५५॥

क्रमितुं स्वलक्ष्मभिलक्षयन् हरिः
 अतनुं तनूमपि विनिर्झुते रहः ।
 स इमं प्रवादमभजत् प्रमाणयन्
 नृपकन्यकामभिलपन् लतालयम् ॥५६॥
 अथ दारुके सहस्रये वह्निर्गते
 न बभूव दूरगतया स निष्क्रियः ।
 भृशया तिरोहितदृशामविद्यया
 परमात्मवन्दयन्गोचरो हरिः ॥५७॥
 आकर्षिणीमञ्जनस्य सद्गुणां

निदानभूतां महदागमस्य च ।
 मुक्तः पुमान् वा प्रकृतिं वन्दयति
 स्वभोगयोग्यां मज्जलामलोकयत् ॥५८॥
 असितनलिननीलो भक्तसंसक्तशीलः
 कनकरुचिदुकूलः कान्तिकान्तानुकूलः ।

धन इव धनचञ्चद्विद्युदुद्यानमध्ये
 निविडतिमिरपुष्पाकाशकाशे चकाशे ॥५९॥

आलीनां ललितालिभिः समवयोरूपाभिरन्तःपुरै
 योग्याकल्पविकल्पनेन मुदिताऽप्येकान्तचिन्ताकुला ।
 आयातं द्विजमन्तिके हरिकथाभावं निधायान्तरे
 साशङ्क्य सहासुख्यं ससुखं राजात्मजालोकयत् ॥६०॥

इति श्रीहरिदामस्तौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 कृष्णप्रयाणो नामो नवमः सर्गः ॥०॥

दशमः सर्गः ।

—:०:—

अथान्तिके कञ्चुकिनः कथञ्चन
सखीसभायाः समयं जगाम सा ।
जलभ्रमिभ्रान्तसरोजिनीगणात्
प्रतीरमेकेव रयान्तरेरिता ॥१॥
यदा पदान्तेऽस्य ननाम नाम सा
तनुसवर्णातिसुवर्णभूषणा ।
तदेत्यवादीत् स विदन् विदर्भजे !
प्रसद्यतामद्य शुभं शुभे । तव ॥२॥
ददर्श विप्रोऽय गभीरचिन्तया
नृपात्मजाया मलिनं किलाननम् ।
तनोति चिन्तान्तरगापि सन्ततं
दृशोर्ललाटे लपने च लक्षणम् ॥३॥
विशालशङ्खादहनस्य नीरस-
हृदिभ्रनं सन्दहतो निरन्तरम् ।
उदीर्णवाष्पेण मलीममननां
हसन्नवोचन्नृपनन्दिनीं द्विजः ॥४॥
मनोरथस्ते सरयः समागतः
बधूपुरोद्यानतलेऽत्र विद्यते ।
लिपिर्वयस्येव विशुद्धवर्णिका
निकामकामं कुरुतेतरां प्रभुम् ॥५॥

जगन्ति तावन्ति भवन्ति सन्ति च
 विशन्ति वाञ्छित्य युगे युगेऽपि यम् ।
 मयाऽनयास्मिन् दयया त्वदीयया
 कृतं कृतार्थं नयनं तदीक्षया ॥६॥

भदारयिष्यत् कुनिशं यदि क्षितिं
 महामहेन्द्रो यद्वि वाऽश्रुविष्यत ।
 तदाऽभविष्यच्चकिता तथा न सा
 विगृण्वती विप्रवचो यथाऽभवत् ॥७॥

तमागतं विप्रमवेक्ष्य दूरतः
 शनैश्चतस्रश्चतुराः किलालयः ।
 अनुद्भुतास्तन्निखिलं न्यशीशमन्
 किशोरकाले सुलभं हि कौतुकम् ॥८॥

धिनीोत्तु पद्मापतिरेव पद्मिनीं
 ततः स कामः फलतात् सुखेन वाम् ।
 जहात्तु वृष्टिं भुवि शस्यदा धनः
 वदन्निदं प्रास्थित सुस्थधीर्दिजः ॥९॥

स्वयं निशम्यापि चिरात्तविप्रतः
 प्रियाप्रयाणं निरणाथि नो तथा ।
 न सम्भवा मम्यदपि प्रतीयते
 प्रतीयते त्वापदसम्भवापि हि ॥१०॥

अये । सरस्वन्तमियं तरङ्गिणी
चलन्त्यविश्रान्तरया पुरीमुखी ।
न जन्मभूजातलताः प्रतीचते
किमु प्रमुक्ता प्रथमात् छतञ्जता ॥११॥

बिना मृणालोमलिना सरोजिनौ
विहाय सन्ध्यां शशिना च शर्वरी ।
चिरानुगत्यं प्रतिहत्य युज्यते
छतञ्जताऽस्माज्जगती गतौ व किम् ॥१२॥

विलक्षणं प्राप्य सुखार्णवं नवं
कथं कथां नः सदृशां स्मरैः स्तुतः ।
न किञ्चिदस्मादपरं चतामहे
सुनोरसा नः सरसा स्मरिष्यसि ॥१३॥

चिराय युक्तौ धि मनोहरे हरौ
घनं घनाङ्गे चपला घलायताम् ।
नरेन्द्रपुत्रशशिवक्त्रं दधत्यदः
ससुत्रमन्तौ सुखमालिरालपत् ॥१४॥

निशम्य सम्यग्वचनं सखीरितं
स्मितानना राजसुताऽवदत् पुनः ।
न कामिनी काचिदिहास्यमूढशो
न या प्रियममगिरा प्रहृष्यति ॥१५॥

तरोस्तले किन्नु भवान् म माधवः
 वदस्व विद्वन् ! शुभमागतं तव ? ।
 स्फुटत्वशोकं ननु माधवीऽस्मि चेत्
 शुभागतादः शुभमागतं मम ॥२६॥

विभामि रूपेण नवीननीरटः
 स्थिरायतां मा चपला चिरं त्वयि ।
 द्रुतं निशान्तं विगतातिक्रोमनाः
 उपैति वर्षं स्तिमिता भविष्य ॥२७॥

तव प्रिया नः प्रजिघास रुक्मिणी
 हृत् तदस्मात्तु गिरा न युज्यते ।
 न रुक्मिणी हीरकिणी च बाधिषा
 मखीषु कुर्यादधिकं हि गौरवम् ॥२८॥

उदीर्यसे त्वं नरपुङ्गवो जनैः
 दुपस्व पन्थानमृजुं तदत्र भोः ।
 निरन्तरायं व्रजत स्यनान्तरं
 वृहद्विषाणाहतिभीतिरस्ति चेत् ॥२९॥

इहोदितः केनचनाप्यनाकृतः
 विविक्तगन्ध त्वमतो मलिम्लुचः ।
 स एष मासस्तु मलिम्लुचामिधः
 स्वयं पतत्येव विविक्तगोऽपि न ॥३०॥

सभाजनार्थं समुपागता वयं
कथं त्वया क्रूरधियावधोरिताः ।
तदा वह्निर्देवसभागृहान् विना
किमत्र मामागमतैकलं रहः ॥२१॥

नरेन्द्रपुत्रोऽमविदन्निदमस्तथा
प्रतारयन्नः स्वधिया प्रतारितः ।
स्तनोऽस्ति केशोऽस्ति, रमाकृतिर्हि सा
न चाधिकार्द्रा, किमु वेद्यमस्ति मे ॥२२॥

विधीयते किं खलता पदे पदे
प्रपद्यतामद्य सदर्थकं पदम् ।
विधातुमर्हः खलतामजोऽपि न
न चास्ति भाषासु निरर्थकं पदम् ॥२३॥

वचःप्रयोगे तव दक्षता मुखे
व्रतः स्फुरत्यन्तरसारता न किम् । . .
मखात् पुरो यद्युरीकरोमि तां
परन्तु चेदिच्छति वः सखो हि माम् ॥२४॥

उपेत यामः कथयाम रुक्मिणीं
हरिः परेषां विवरानुवृत्तिमान् ।
अये ! किशोरीः सुदृशो भवादृशोः
विलोकयन् को विवरं नहीदते ॥२५॥

प्रियं प्रियावाचिकमाचिकीषुणा
 जिताश्च तां वीक्ष्य मधुद्विपोदितम् ।
 कदाचिदयं प्रकृतं कृताग्रहं
 न हेलया सत्पुरुषो जहाति हि ॥२६॥

सहासमाद्यार्द्धमवोचदप्युतः
 परा प्रगल्भा च परार्द्धमालपत् ।
 विभाति वामास्त्रधिका हि चातुरी
 तरोरुखचलता लताकुले ॥२७॥

सखी सुखं वः कुसुमेषु वृत्तिभाक्
 भुनक्ति किंवा विधुलालसा च सा ।
 न साऽलिनी यत् कुसुमेषु वर्त्ततां
 कुसुदती यन्न विधुष्टयाचताम् ॥२८॥

समन्ततः सन्ततमेव सदगुणा
 निशम्यते सा किमु सम्यगित्यलम् ।
 सखी सतैले लिखिताऽसितोपले
 सुवर्णलेखेव भवेद्भवत्यहो ॥२९॥

द्विजैर्वयस्या कियतो नु मादृशान्
 न्यमन्त्रयत् पारतरीव नाविकैः ।
 अलीककोलाहललामलोभतः
 हरीननेकानिह सा समग्रहीत् ॥३०॥

समीरलोलं कुसुमं कृतेद्वितं
पतन् पतत्येव बह्वनि पट्पदः ।
बह्वन्यथैकार्यं सुपेत्य लिप्सते
न पट्पदोऽसौ तु चतुष्पदो भ्रुवम् ॥४१॥

समुव्रतेभ्यो ददते न चेन्मधु
स्फुटन्ति पुष्पाणि कथं तदा मुधा ।
करीतुमन्धहरणं निजं रजः
दुराग्रभृङ्गस्य दृशीः स्फुटन्ति हि ॥४२॥

सरागपुष्पात्सुमनोमुखं पिवन्
रसान्तरोऽन्धोऽपि वरं प्रसूनसिट् ।
विहीनमूर्त्तर्मनसः क्षमेत कः
मुखं प्रपातुं ननु गोपबालक ॥४३॥

अतीव ते दर्शनशक्तिशालिता
विलोकाते परिहृतमानिता तु न ।
न गोपरागैरहमन्धतां गता
नवा गवालापकलासुपेयला ॥४४॥

तद्दिङ्मतेय प्रभया प्रभाससे
घनेऽन्धकारेऽत्र भवाङ्गगोपिका ।
तदत्र हन्दावनशाघले नवे
चरिच्छया मद्र ! भवामि गोपिका ॥४५॥

इष्टैकरभोपरि किञ्चिदुन्नतं
 किमद्भुतं राजति मोचिकायुगम् ।
 नवानराणां खलु मोचया कियत्
 फलं फलेनैव विपाकचारुणा ॥४६॥

करं किरत्येव निशाकरः स्वयं
 स्ववीचणोद्गासिकुसुदतीं प्रति ।
 अतः शशाङ्कः सुचिरं कलङ्कितः
 विधुन्तुदस्तं असते च भूयसा ॥४७॥

न धीरता दृष्टतयाऽनया हरेः
 अभाजि भार्यासमभाविकेनिपु ।
 पुरःसरोक्तव्य यतौः सरिहरां
 प्रवृद्ध कुस्या जलधिर्न निन्द्यते ॥४८॥

स्रग्भन् प्रसूनं हृदनं समीरणः
 लहाति नो या कुमुदं विधुस्तूष्णम् ।
 न शैबलं वापि सरोजमर्ग्यमा
 भयन्ति भूम्ना हि समाः सहायनाः ॥४९॥

प्रियावयस्यास्यपि यो न घाटुकुत्
 न कोशन् तस्य कलासु किञ्चन ।
 न यद्यमाध्वीकमनिः पियन् यदि
 धुनोति पयं ननु पद्मेव सः ॥५०॥

सकेलिम्रंलापविलासहासतः
ययार्थमर्थं विस्तोऽर्थयन् हरिः ।
नवमं रसं सारसिनौथितं जहत्
कलङ्कितं पङ्कजवैः क इच्छति ॥५१॥

प्रियां जिह्वीयन् बहुरक्षिरक्षितां
भयो जिहृषन् सुपथं निरापदम् ।
विशङ्कमानो विपदं पदे पदे
सखीः प्रियाया इदमन्वयुङ्क्ता सः ॥५२॥

सरोजशोभा विमला न शीतला
शशाङ्ककान्तिसुहिता न निर्मला ।
चिरं निरङ्गा नितराश्च शीतला
प्रलोभनीयेव पतिंवराऽबला ॥५३॥

स्नयंवरां वीक्ष्य वराङ्गनां गुणैः
निर्जर्मनोद्गारिसुधामुधाकरीम् ।
समस्तरत्नं परयत्नमार्जितं
चिरं प्रतस्थे गिरिकन्दरान्तरे ॥५४॥

अमाननोदगीतगुणामृतं पिवन्
यदीदृशं संहृपितोऽग्नि दूरतः ।
क्षियस्रजानेऽथ समचवर्त्तिनी
विलासिनी मे प्रमदं विधास्यति ॥५५॥

परिश्रुताभिर्गुणवीचिवीथिभिः
 प्रमाथिनीभिर्बलवन्मनोदृतेः ।
 पुरौमिसामागमितः क्षतस्थितिः
 परिश्रुतो भूमिरुहस्तटीमिव ॥५६॥

प्रमथ्यमानादुदगात् सुधाम्बुधैः
 निखायमानादपि रत्नमाकरात् ।
 सपैति हन्त स्वयमेव मामियं
 अमं सुदैवं समपेक्षते हि न ॥५७॥

बिभेमि नो भौमभटावलेर्बलात्
 नवा विगङ्गे छलनञ्च मानिनाम् ।
 अनेकजम्बाजितसत्क्रियावशात्
 भवेदियं लोचनगोचरो यदि ॥५८॥

विनिघ्नतारीन् महती मनस्विनी
 स्वमोजसा हारयितुं मयादिगत् ।
 स्वयं निरस्यंस्तिमिरं तमोनुदः
 नतो हि लोकैर्दिवसत्रियं श्रयन् ॥५९॥

तदम्बिकायाः क्व नु सद्य विद्यते ?
 कुतः कदा याति पुरा च रुक्मिणी ? ।
 सपेत्य यादःपतिमौषया मणैः
 न याति स्नानो यदि लाभ एव सः ॥६०॥

दशमः सर्गः ।

मनोऽनुकूलं क्षपितं हरेरिदं
निपीय हृत्सारसभासमुज्ज्वलाम् ।
निवेशयन्त्या वदने स्मितच्छलात्
कयाचनावाचि वचस्तदीप्सितम् ॥१॥

गुणैर्जगद्योहन ! भीरुवत्तम !
सखीगुणैस्तो मुखमेतदद्भुतम् ।
प्रसादमिन्दोर्भुवनैकनन्दिनः
तनोति खद्योततनुद्युतिः किमु ॥२॥

सुहृत् प्रियप्रेमकयासु, सख्यनः
सदा सदासापकलासु केशव । ।
क्रियावकाशेषु गुरुः, सघीवना
बधूर्भवन्तं शयनेषु चक्षति ॥३॥

शिशिचिपुस्त्वां गुरुमन्तकं रिपुः,
शिशुं स्तूपूर्वी जन, चार्त्तिमान् बलम् ।
सुनिः परं ब्रह्म, मनोजमङ्गना
प्रपश्यतीयन्तु पुराणगायिका ॥४॥

सदा भवन्तं शशिनश्च पर्वणः
जगज्जनोऽयं निरपेक्षमिच्छति ।
सुदुर्लभादन्तुरजन्तुयौवनात्
सुतोऽयत्ना त्वां चकित्वा चेतत न ? ॥५॥

वधूः प्रियं प्रायश एव वालिशं
स्वनिर्भरोपेत्य चिरं विषीदति ।
प्रतानिनी स्थाणुमुपाश्रिता सता
निजाङ्गमङ्गेन विधृत्य वर्धते ॥६६॥

चिरं कुमारी भवने भवत्वसौ
दधातु वेधेयकरे करन्तु न ।
सरित् सरस्वन्तमनाप्य शय्यतु
वरं पदव्यामपि मा मरुं गमत् ॥६७॥

प्रियां न भर्ता यदि भर्तुमीशिता
निवर्त्ततां आह्वितुं करं पुनः ।
न चेदग्रत्नदिनिधातुमात्मनि
किमग्रहीष्यत्तटिनीं तदाम्बुधिः ॥६८॥

रसेऽनृतम्, चक्षुषि चन्दनाञ्जनम्,
सुधा च वाचि, त्वचि दक्षिणानिलः ।
घनीकृतं शर्म च मानसेऽमले
परस्परं राजति जम्पतिद्वयम् ॥६९॥

अदृष्टमस्पृष्टमपृक्तसम्भवं
विलक्षणाकारमिदं विदेशगम् ।
परम्परं पाणिनिपीडनात् परं
अनैकमैक्यं यजतीत्यहो विधिः ॥७०॥

स्वयं पतन्तीं स्वकरे सखोमिमां
कृपानिधे ! नः कृपणामुपाश्रय । -
विन्मोलवल्लीं विटपावलम्बिनीं
कसत्प्रसूनां विटपी जहाति किम् ॥७१॥

यथा प्रियप्रेमपरा स्वयं वरा
वराङ्गनान्या ललितापि नो तथा ।
यथा निदाघं प्रणिहन्ति दक्षिणः
तथा जलाद्रौजनितोऽपि नानिल ॥७२॥

विशाललावण्यजला मुखाम्बुजा
समुद्रवदयौवनपूरगालिनी ।
कुचोन्मिका मुख्यमहोभृदुद्रवा
मुदक्षिणा दृक्शफरी सखीसरित् ॥७३॥

अनन्तमनुबन्धमगाधमव्ययम्
अलङ्घनीयं कमलावलम्बितम् ।
स्वमन्यक्रेभ्योऽप्यमृतप्रदायिनं
सशङ्कं कृष्णनिधिं विद्यासति ॥७४॥

सहोदरात्वादरदित्सितापि सा
न चेदिनायं यदुनाथ ! नायति ।
विना न वेदेन हि धर्मसंहिता
समाहितार्था पशुशास्त्रमृच्छति ॥७५॥

सुपक्करन्नामिव स प्रवह्ममः

इमां सभायादभिलाषुकः सखीम् ।

यतिष्यतेऽप्येष नितान्तमन्ततः

न चानभिज्ञे निजयोग्यताश्रिता ॥७६॥

असौ तु पूर्वेण नवां वनीमिमां

तदम्बिकामन्दिरमौलिरीक्ष्यते ।

मणित्विषा यत्र प्रदीपविभ्रमं

विधाय चूडा नव सञ्चकासति ॥७७॥

भालिः सहालिरमुना चलितार्चनान्ते

सायकने कलिबलैः सुमहे पथा शतः ।

सौदामिनीमिव घनो घनलोकमध्यात्

भङ्गं नयन् हर हरे ! तिलकाद्वितान्ताम् ॥७८॥

शशी शयकनद्धितः समपचोयते चासिते

जलप्रकृतिपद्मजं शिशिरलुप्तसर्वं प्रभम् ।

कलङ्करहितं समं प्रकृतिचेति शशत्प्रभं

प्रतुष्यति विलोकयन् परमभीरुवत् भवान् ॥७९॥

कामं कामाभिलाषात् सुरसरसगिरः कर्णमस्याङ्गनाभृताः

स्नान्तं तान्तं नितान्तं नयनमतरनं कान्तितयाहरन्त्यः ।

आकर्ण्योत्कर्णमन्तःसरणि घनरवं मन्दगस्थन्दनस्य

स्नान्त्यायासुः परेषामवगतिविहितोत्कण्ठमस्योपकण्ठात् ॥८०॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये

सखीसंलापो नाम दशमः सर्गः ॥१॥

एकादशः सर्गः ।

—:०:—

आनन्दकन्दलनिरस्तसमस्तपेष्टं
नानानिनादमधुरीकृतवेणुनादम् ।
सप्तस्वरयितविकस्वररागरम्यम्
छन्दैरुदच्छदचिरादविगीतगीतम् ॥१॥
अस्मद्वर्णनिकरैरविनिधितार्यैः
कोलाहलैर्विकलितयवर्णैर्विशालैः ।
लोकाकुलोज्ज्वलमदो नगरं गरीयः
चञ्चत्तरङ्गमुत्तरं जलधिं जिगाय ॥२॥
वाद्यं प्रवादयितुमुद्यति वाद्यकारि
निःश्वेषिकं तमनुधावति सार्यसार्ये ।
संवस्यमानवसनं शिशुको जनन्या
मुच्चरन् निरसरत् करदक्षतालम् ॥३॥
सौधाङ्गने चरति चारुकलाकलापे
आकल्पकल्पितरुचामबलावलीनाम् ।
यूनां पणायितुमिच्छीत्कलिकां चिराय
रूपापणः समजनि खमनोऽनुरूपः ॥४॥
दीपावलीविनिहतं तलिनं तमिस्तं
निघ्नन्निगामिव दिनं विदधत् खधूपः ।
स्त्रीपुंसयोः पुरसदोः प्रमदप्रवाहेः
सूत्रोच्चकैरमिषतन् चयलेव रेजे ॥५॥

बालान् विलोलललितान् वृहती बुभुक्षा

यूनः सुवेशरुचिरान् सुरसान् रिरंसा ।

मौढानवश्वकरणोद्यपरान् विकीर्षा

जीनांश्चकष च यथासमयं सुपुष्पा ॥६॥

सस्मिन्निशीथपिशुनो घनशान्द्रमन्द्रः

साकं तदुत्सवमहालङ्कारोविरत्या ।

शङ्खस्वनः समभवत् स्वपदादिनिद्रान्

उत्थापयन्तपि च जागरयन् प्रसुप्तान् ॥७॥

तत्राङ्गने युवतिराजिविराजितायाः

कुन्देन्दुसुन्दरतमस्मितपूर्वमेकः ।

दृष्टिं विवर्त्तिशफरीस्तुरिताललोलां

भ्रविभ्रमादलभत प्रणयी प्रियायाः ॥८॥

स्वैरस्वनं मशकसारणकैतयेन

निर्गमाय हर्म्भारगमिनीं विमुखीमखिलाम् ।

बहाञ्जलिः परममञ्जुलताविलासां

कान्तां न्यवीविददरं रतिदैन्यमन्यः ॥९॥

धीरोऽपि सञ्जुखगतां दयितामधीरः

साङ्गोऽपि कान्तिविभयैः प्रचरन्मद्वः ।

दक्षेण दक्षिणतमामपि कोऽपि वामां

दीप्ता सत्पश्यन् यनः प्रजहार पुण्यैः ॥१०॥

फुल्लतुमहासलयनं चपलाक्षिपद्मं

मीचैः सञ्जीः प्रियगुणं चिरमामनन्तोम् ।

चेलाञ्चलं निभृतमेत्य विलुप्य कथितं
 निश्चिन्वतीं स्वमलमप्रतिभामकार्षीत् ॥११॥
 स्तम्बाङ्गसङ्गतमयो दधतीं स्वमङ्गं
 हृत्ताङ्गलग्ननतिकामिव कोऽपि कान्ताम् ।
 दीपादधः स्थितवतीं विरलाम्बकारे
 तूष्णीमवोचदुचितं स्तनदत्तहस्तः ॥१२॥
 कथितं प्रियां विजनवृत्तिमिदं ललाप
 मुग्धे ! स्वयं प्रमनुतामयमुत्सवः कः ।
 शय्याङ्गनं मनितगोतिरलङ्घ्यतीनां
 वाद्यञ्च नो हि नटनं सुमहान् महोऽयम् ॥१३॥
 विस्त्रब्धमालिलपितामृतमापिवन्त्याः
 मन्दागतप्रियगृहीतकराम्बुजायाः ।
 सञ्चरन्तिजातपुलकं भयविह्वलत्वं
 निर्वर्ण्य तं परिणतं महति प्रमोदे ॥१४॥
 तौर्यत्रिकीं मधुरतां प्रयती स्मरन्ती
 पद्यादुपेतपतिना पिहितहिनेत्रा ।
 स्त्रैरं शनैश्च करमस्य करेण धृत्वा
 जानत्यजीवसदमुं व्यहसीत् स्वयञ्च ॥१५॥
 स्त्रां वल्लभामिति बलादुपगूह्य मुह्यन्
 नैपेत्यवेत्य च पलायत तूर्णमन्यः ।
 यस्तीव विस्तरविधूतदला ययस्या-
 चेलाञ्चलं धृतवती युवतियकम्पे ॥१६॥

संज्ञापलोलमनसामबलावलीनां
 यथाच्छूनैरभिगृहं दयितां व्रजन्तीम् ।
 पार्श्ववटश्चिव नटः सुपटुः समेत्य
 गच्छेत्तु पुष्पं चलकुण्डलतुल्यवर्णं ॥१७॥

उत्कृष्टम्य मोदविमनीकृतलोकसार्थान्
 प्राङ्मेलनाद्युवजनाः प्रमदादमाद्यन् ।
 आरम्भतोऽतिवृहत्तः पुर एव बीजं
 पूर्वं हि पूजनविधेरधिवासकर्म ॥१८॥

पूर्वं अमलमृतिफलक्षतमवो नवोदाः
 नात्युत्सुकाः सकुतुकास्त्रपिताः किमर्थैः ।
 आनन्दनान्वितधियश्च परास्तरुण्यः
 मन्दं सखेलनमरश्च ययुर्गृहाणि ॥१९॥

आजन्मयोगपरिशीलनया मुनीनां
 नो योगबुद्धिरुदगात् कियती जड़ानाम् ।
 सम्यग्ज्य हन्त भगवत् किमुदाररत्नं
 शङ्कत् सुखं प्रभवतीन्द्रियहन्तिरोधात् ॥२०॥

संसारसाररससिन्धुषु यद्यमङ्गयन्
 वैराग्यमार्गं मृषयो न तदाऽगमिष्यन् ।
 द्राक्षारसं रसयितुं रसवित् समर्थः
 चिन्तां किमर्थयति कश्चन बालिशोऽपि ॥२१॥

रत्नान्ययत्नसुलभान्युपलिप्समे चेत्
किं दूरतो मृगयतां तरुण ! स्वर्गहे ।
सन्त्यत्र नीलमणि-शेवधि-चन्द्रकान्ताः
कान्ते क्षणस्तनयुगाननकैतवेन ॥२२॥

कान्तं विलासललितं शयने शयानं
वोक्षावगुण्डनवतीं विनिवर्त्तमानाम् ।
आपूर्य सस्मितमुखीभिरतीव खिद्यं
वाद्यात् सखीभिरररं निगदिन रुद्धम् ॥२३॥

उत्थाय भिक्षितमुलम्बतनूरमूनं
क्षिष्टा प्रियेण चकितैव निजाङ्गलीना ।
बालाकुलाऽननुगुणा भुवि ओपमास्त
किं स्विद्ददौत कलिका मधु षट्पदाय ॥२४॥

नीतेऽवगुण्डनपटे मुदिताक्षियुग्मा
निःस्तेऽधरे नतमुखी, रुदती समुक्ता ।
आलिङ्गिते वपुषि सङ्घविता च कान्तम्
अध्यापयन्तमिव मूढमतिस्तताप ॥२५॥

तन्वन्तमन्तिकगतं पृथुवद्वापाशं
अद्रष्टुमिष्टमलमुद्यतदण्डभीमम् ।
कार्यानुसारकृतदुःखसुखं दिधीर्षुं
कान्तं कृतान्तमिव पश्यति बालवामा ॥२६॥

संश्रानदेहलतिकामणुलम्बशिक्षां
 हारोपमां भुजयुगेन गलावलम्बोम् ।
 भङ्गेन सस्मितमुखीं शयनं वहन्तम्
 भवापयदृष्टिरमुं हसितं संखीनाम् ॥२७॥

चोत्सुख्यमानवदना दयितं चुचुम्ब
 सासज्यमानकरणा च मनाक् समञ्ज ।
 उत्साहिनां किमपि सिध्यति न प्रयत्नात्-
 सम्मर्दितात् सुरभिरेत्यपि कर्णिकारात् ॥२८॥

चेत्तं हरन्तमखिलं पुनकाश्विताङ्गी
 रन्तारमन्तरगतं निसिपेध नैषा ।
 कालं कियन्तमबले खलु भौतिलब्धे
 भावेन भौषणभटेन नियोद्धुमर्ह ॥२९॥

रोमाञ्चसञ्चिततनू रमणं वसन्तं
 पुष्पात्कदम्बकलिकेव नवीनभृङ्गम् ।
 मन्दं शिरो विधुनती विनिवारयन्ती
 सञ्ज्ञातयोगद्विषिता क्रमशः पुफुल्ल ॥३०॥

पश्यन् गवाक्षविवरादनयोर्विलासम्
 आलीगणो विह्वलिमाप नितान्तमन्तः ।
 चित्त्वा परेण हि परं यत्
 प्रादुष्करोति परकीं

मथ्यो महाहवपदे सति मन्धिवन्धे
गाढीत्सवात् प्रथमदीक्षितयोः मवेक्षिन् ।
आरिस्मितं सुमनसः खलु दक्षिणार्थम्
आकीर्य धैर्यविधुराः स्वमवाय जग्मुः ॥३२॥

उत्कर्णमुत्कमनमो मनसि स्थितस्य
नृत्यत् स्वकीयगमनेन विगलनृत्यम् ।
कर्णे संपुरयुगेन च शिञ्जितानि
पत्युर्वितीर्य भवने ममगात् किशोरी ॥३३॥

आमस्तकात् स्तनयुगावधिवर्त्तिचेनात्
अन्तःक्षितां निजमुखाभ्युजमापिवन्तीम् ।
धन्मिजफुल्लसुममौरभलीभनोयां
द्रागुत्थितः प्रियतमो दृढमालिनिङ्ग ॥३४॥

उच्चुञ्च्य काममधरन्तु तदेकमस्याः
संश्लिष्य गाढममलत् मल्लदेव तच्च ।
आमाद्य दुर्लभमिदं ममचिन्ति तेन
नो मंश्रया विनिमयोऽपि तु तारतम्यात् ॥३५॥

गीत्कारभिवदगनच्छटदं गिनापि
निष्पिपिणापि कुञ्जकोरकयोर्नितान्तम् ।
प्राणप्रियेण विटधेऽङ्गुलग्न्ये तम्योः
धन्यो मनोजमहिमा हि मद्यान् विचितः ॥३६॥

नौवीं प्रिये सपदि मुञ्चति चञ्चलाक्षी
 रोमाञ्चकञ्चुकितदेहलता विलोला ।
 मामेत्युवाच मनसात्युररीचकार
 चेलं चकर्पं च करेण मुमोघ चास्पम् ॥३७॥

आच्छिद्य प्रच्छदपटे निहिते धरण्यां
 पर्याकुला सपदि पर्यवृतदयदा मा ।
 तस्याः प्रहस्य करियुग्मकरौ सकुम्भी
 रेजे तदोरयुगलं मनितम्बविम्बम् ॥३८॥

दूरे प्रहाय निजमंशुकमेव तस्याः
 भंसद्वयोपरिगतेन करद्वयेन ।
 आच्छाद्य चारुसुषुके परिरभ्य पश्चात्
 गण्डे प्रसुम्बा च कियत् पटकम् चक्रे ॥३९॥

सद्यस्तपां विजहती प्रजहार कान्तम्
 आवृत्य वक्षसि कुचद्वितयेन भूयः ।
 नन्वोदये मति वृद्धत्तरुणीहरिण्योः
 कण्डूयनं कुचविपाणयुगे हि दृष्टम् ॥४०॥

अन्योन्यमाचक्रपतुः सुभृगं तथेमौ
 अन्योन्ययोर्वि विगतुर्नितरां ययोरः ।
 एकं हयश्च खलु तत्र तयोर्विरोधि
 इमा स्ववह्न्यपि भवेत् कचिदन्तरायः ॥४१॥

पादाग्रयोरधरयोरुरसोश्च दोषोः

संयोगमद्भुततमं क्रमशो विलोक्य ।

केलीकलाऽभिनवदीक्षितयोररोदीत्

स्वेदच्छलादिव वियोजितपृष्ठयुग्मम् ॥४२॥

विम्बाधरौ परिपिवन् विदलन्तुरोजौ

यादौ दधच्च युगपत् प्रपदद्वयेन ।

तस्यायलाचलतनुः स रिरंसमानः

स्तब्धं पिवन्तमलिनं नन्तिनीं जहास ॥४३॥

निघ्नन्मनोजज्वनानिलचक्षुषायां

शामाद्यपूरसरिति स्तनसंकेतायाम् ।

सहृद्यनायकतनूतरणिः स्रवेगं

शश्वन्मुहुय निममज्ज समुन्ममज्ज ॥४४॥

यै चित्ररमत्त रतनश्रेणि यौवतस्य

वेष्टे गृहे च शयने परसम्भृतौ च ।

या ममसौ भवति या च महाटमौह

ताभ्यां महाय तु महानवमी विराय ॥४५॥

अग्रन्तमुज्ज्वलरुचिं रुचिरं युञ्जानं

नाथं विनोक्तवती युवतिः महाप्रभम् ।

येथं पिवन्त्यपि तृपात्रिरिति न लेभे

स्वेदक्षयेऽपि त्रिपुनं पुनकं वभा ॥४६॥

चित्रप्रसाधनधनयितदृशं ना सा

भासा स्वया हतशयाहितदीपहेतिः ।

ताम्बूलसंवलितबालमृणालपाणिः

मल्लं जगाम सरया त्वरया स्वर्गहृम् ॥४७॥

उदगन्धिपुष्पविशिखैः प्रहितैर्युवानौ

उद्देजितुं पुरत एव मनोभुविव ।

विष्वग्भूतं सुरभिमाररसैश्च मित्रं

पश्यद्भुञ्जयनीयतलं लुलोके ॥४८॥

अन्योन्यमक्षियुगले नियते क्षितं यत्

तावप्यहो विविदतुर्न तु तस्य मन्ये ।

कृत्वा न किञ्चिदपि सञ्चितदृष्टिमादौ

ईदृङ् ननन्दतुरुभी न तथा कुतोऽपि ॥४९॥

हस्तान्तरावपि निरन्तरतां प्रयातौ

सद्यो हि मद्यमसमद्य च माद्यतः स्म ।

दोषाकरः शुचिकरो भवतीह येषां

तेषां नवीनवयसां नहि किं विचितम् ॥५०॥

दन्तच्छदं रमयितुर्नितरां निपीय

रम्यं प्रफुल्लपने क्रमुकं दटौ सा ।

दष्टाधरा पुनरितस्तनुस्त्रिगुणितं तत्

आसीसदञ्च रमनादशनाशकाशे ॥५१॥

राजीवजेन रचितं रतिमन्मयाभ्यां
नैवेद्ययुग्ममिव सप्तमशकैर्गयाः ।
वज्रोजयोर्युग्मसौ कृतदानमुद्रः
साभ्यां निवेदयितुमसृग्दङ्गनायाः ॥५२॥

आमृष्य वीक्ष्य च घनं कठिनञ्च पीनम्
एनौदृशः कुचयुगं बलवत्सुतोप ।
नो चेद्युगं भुवि भवेदनयोः परस्मिन्
एकस्य तस्य न तुला युवतेस्तदा स्यात् ॥५३॥

संस्पृश्य शीतशुचुकं गुरुमाप तापं
उत्पीय पूर्णमधरं नितरां ततयं ।
आवध्य बाहुलतया दयितो युवाऽसौ
सम्प्राप्तिसिद्धिरुचिञ्च बभूव रक्तः ॥५४॥

श्लेषं मुहुः सरसतां बहुगाढबन्धं
प्रायोऽप्यलङ्घतिमनोहरशब्दशोभाम् ।
सङ्कलितं युवयुगं युगपदिधाय
काव्यस्य मुहुः महत्तुलनामधामोत् ॥५५॥

मञ्चोपवेशिरमणाधरपानकाले
तत्कण्ठमादभुजयुगादवनीस्थितायाः ।
प्राक् सप्तमं शुकमुपांशु कटीप्रदेशात्
प्राक् भुवि त्रपितयेव क्रिया विनीतम् ॥५६॥

पूर्णं ततो नवरसस्य जगप्रतृणस्य
 न्युत्थीकृतं सुविकचं कुचकुम्भयुग्मम् ।
 आलोक्य लोलमनसा सहसा सहासं
 तत्पातशङ्किततया पिदधे कराभ्याम् ॥५७॥

आसीदसौ प्रथमतोऽस्य विशिष्य शिष्या
 विद्यां गताद्य तु रतावभवत् किलीङ्गैः ।
 उन्नत्यधोगतिविधौ नियतं नियन्त्रो
 वाञ्छैव यद्गगवतो जगतां जनस्य ॥५८॥

नग्नं तदाखिलमनङ्गवशा स्त्रमङ्गं
 निर्वर्ण्य पत्युरपि सा वसनं निरास ।
 जायापती व्यवहृती सदृशौ भवेतां
 किं गौष्मतेर्गिरमिमामियमन्वधावत् ॥५९॥

अङ्गाय निङ्गुतकलालपितामृतः भ
 उत्तानमुत्तमवपुर्विनिधाय शिष्ये ।
 तस्मिन् पतिष्णुरबला विकसद्दिहासा
 सा पद्मिनि प्रशुशुभे स्फुटपद्मिनीव ॥६०॥

आकाङ्क्षया सकलयोग्यतया च युक्ता
 नित्यप्रसादमधुरा प्रियरीतिवर्णा ।
 शब्दीव चारुरचना दयितोरसीयम्
 आसत्तिमाप परमामुरमा निजेन ॥६१॥

उत्तानशायिनि नवे तरुणीजनेऽस्मिन्
यूनां चिरादुपरि सन्तरतामगाधे ।
अव्याविवोच्चपुलिने हृतमीनचिह्ने
पीनोन्नतौ घनकुचाववलम्बनाय ॥६२॥

नीचं गतस्य रमणस्य निराययस्य
तावेव पाणिविहृतौ परमाययौ च ।
सिन्धुं गतस्य पुङ्खवेगपरिप्लवस्य
कूटाविव चितिभृतो नतिहस्तलभ्यौ ॥६३॥

ह्रीनाययः ययति यौ समदं रिरंसुः
शुष्काननः पिबति यौ च शिशुः पिपासुः ।
हृष्टा च हृण्यति यतः सकनोऽवन्ता तौ
स्वार्थं विना गुरुकुची दधती हि धन्या ॥६४॥

नाम्नि स्तनो न च विलम्बितकेगपाशः
दूरं गिरो यदभृता विभ्रयादियं सा ।
भान्द्यं गतेत्युपरिगा विपरीतरत्यां
वामाः किन्नात्र सुतरां सुरतेऽतिवामाः ॥६५॥

मन्दोपकाममधुरा विधुराऽधम्या
पाने रते च तनुदीर्घतरप्रियेण ।
स्वोच्छम्यतेनियमतः स्वमुदीर्य कण्ठं
प्राग्तामिता प्रियतमा निपुणेन तेन ॥६६॥

आकुञ्चितोरुयुगले खनितम्बविम्बं
 पद्यात् प्रविभ्रति करद्वितयेन गाढम् ।
 वामा प्रिये निजभुजौ विसवन्निधाय
 वल्ली जलीघ इव पाकघना ननर्त्त ॥६७॥
 कान्तशुचुम्ब चुचुके, ललना कपोले
 वस्त्रिं ममन्य तरुणी, तरुणस्तदूरु ।
 एकोत्सवान्तशयितं पुनरप्यनङ्गम्
 अन्योन्यमीदृशमिमांशुददीपयाताम् ॥६८॥
 क्वचिदज इव पद्यात् मम, खः क्वापि दोषः
 क्वचन च शयितः सन् क्वापि चामीन एषः ।
 रमणपरमदक्षां कान्तिकान्ताश्च कान्तां
 स्वसदृशकृतवृत्तिं तोपयामास तुष्यन् ॥६९॥

पुङ्गव मन्दं मलयपवनो व्याधुनोत् पुष्पजातं
 पुष्पात् पुष्पाद्दिशि दिशि महासौरभं पर्यगच्छत् ।
 केशे वेशे नवयुवतयः सौरभं प्रत्यगृह्णन्
 तस्यां नव्या निशि समवमन् वा युवत्यां युवत्याम् ॥७०॥
 साङ्गोपाङ्गमनङ्गसुतमवविधौ मन्भाव्य नव्या जनाः
 केलिक्रान्तनितान्ततान्तकरणः श्रान्ताङ्गनानिद्रिताः ।
 शृण्वन्तस निशानिषेपपिशुनं गङ्गस्वनं गोभनं
 सान्द्रस्यन्दनमन्दमन्द्रमिलितं द्रागिव निद्रां ययुः ॥७१॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये मन्भोगशृङ्गार-
 वर्णनो नाम एकादशः सर्गः ॥०॥

विशति शनैः सलिलं गलश्रेष्ठं
 जननिकरे परिकर्षति जालम् ।
 विचक्षितरोहितका द्रव धानाः
 संपटि विपुमुविरे प्रतिकूलम् ॥५॥

अचलनलोचनमूर्त्तिरदीपि
 जनतुमुलान्निभृते प्रतितिष्ठन् ।
 कचन वक्त्रः परमैकविलस्यः
 मुनिरिव नव्यमबीजसमाधिः ॥६॥

शिशुशफरो दधतं कलविद्धं
 वदनपुटेन मुदा विरुचन्तम् ।
 नभसि जयन् करटोऽपजहार
 नहि बलवान् सदमद्विविनक्ति ॥७॥

उपपुलिनस्फुरितं शिशुमीनं
 सरभसमित्य पतन्तमरिष्टम् ।
 द्रुपदसुतान्वितमिन्धुमङ्गीन्द्रं
 परकरटोऽनुययाविव भीमः ॥८॥

स्थिरनयनभ्रमिभिः समयानैः
 परिपतनैः महमाक्रमणैश्च ।
 विहगगणो गगनोपरि राजन्
 अकृत भरमुमुजं घनगावो ॥९॥

पथि परितः परितस्तुरिरे गां
 प्ररुचिरे रुचिरेऽपि च कूले ।
 क्षतिविकले विकले मलिले च
 जनविसरा विसराजिनि केचित् ॥१०॥
 वसनतले पृथुले पृथु रोमूणि
 चलति भृशं चलितं महगङ्गम् ।
 विजनपथेन प्रटञ्चरमारात्
 नृपतिचरः प्रजहार त्रिष्टय ॥११॥
 क तनुतमा जनभोजनहृतिः
 क तनुमताश्च वधः प्रतुराणाम् ।
 परमणिषूष्णैर्लवैर्वि मतीनां
 निजनखमार्ज नमत्र न चित्रम् ॥१२॥
 सुचिरचम्पाचलमीनममुदगं
 पुरि गतशो नृपतेरुपनीतम् ।
 अतिमस्तिनापसदी पशुनाये
 प्रमदवतीव दधे यमदूतो ॥१३॥
 अधरचिकित्ति पया निगृहीतः
 भटिति महस्तरदः करशाखाः ।
 उरु विदगन् विजहेऽथ कयाचित्
 विधुवति कः प्रतियै र्गममर्यम् ॥१४॥
 धनकवजी हृष्टो हृष्टपुच्छ-
 परिधुननै र्वि निनागयिपस्याः ।

दृशि विचकार च भस्मनिकायं
 शपनपराऽप्यसुचञ्च तमेका ॥१५॥
 कचिदधिवैष्णवखण्डगणिक्यं
 स्फटिकघनानि दधौनि दधानाः ।
 सुसदृशगोपजना विशिखायाम्
 अभिपततो मनुजानतिपेतुः ॥१६॥
 ललितचतुर्विधभोज्यपदार्थान्
 नृपभवनानि बहून्युपनिन्दुः ।
 समवहिता हितकर्म्मणि राज्ञः
 पुरु पुंरूपाः प्रतिवस्तु ररक्षुः ॥१७॥
 विविधमशान यथेप्सितमन्त्रम्
 चललितमण्यलमेव ददस्व ।
 अपि वसुधेशवस्त्रि गृह्णाण
 स्वमतिमत्तानि तदा मतिमन्तः ॥१८॥
 सुभगतया तुनिता किल कन्या
 तदुपमिता नृपमानमवृत्तिः ।
 इदमनुरूपतयातिमहः मः
 तदनुगुण्य जनागम आमीत् ॥१९॥
 अथ विपदः पदमत्र भविष्यत्
 किमपि विशङ्गा कलङ्कनिदानम् ।
 प्रतिविदधे पुर एव भ रुक्मी
 गहनगमो नहि किं श्रयतेऽप्यम् ॥२०॥

हतगपयाः सुयथे नगरस्थ
 निविविशिरे पुरुषा धृतशस्त्राः ।
 प्रतिभटगन्धमनाद्भुवतोऽपि
 धरणिपतिः किमियं पृथुमज्जा ॥२१॥
 अयमसतोऽपि कनीमुपगच्छन्
 अणुमतगोतमदर्शनदर्शी ।
 स्थिरतरभावुकभावुककर्ण-
 ण्यशियदशेषसुभीयणमल्लाम् ॥२२॥
 विकसितनम्रतन्त्रमियष्टिः
 शचिरुचिरम् दुस्मा च कृशाङ्गी ।
 जिगमिषुमौषदपि प्रविष्टोक्त
 बलवदकम्पयदाहितकम्पा ॥२३॥
 मगरगरासनधारयितारः
 विषभुक्तरुदगूढगरीशः ।
 मशिवशतैकमहश्चबुधाहा
 इव सहगाः पुरुषा युगमानाः ॥२४॥
 अमितुमिव द्विपतो विह्वताभ्याः
 धृतगुहिकाः सङ्घचक्रगतघ्नीः ।
 परि परिष्ठां ममया वरुणान्ते
 सुदृढमयोविगदन्तिकमैत्र्याः ॥२५॥
 बुद्धिधिर एव यथा दम्बराजात्
 अमटधिरदम्ब तया घनमैत्र्याः ।

न तु विविदुर्विदितागतिकन्या-
 पुरविपिने हरिमद्रिशुहावत् ॥२६॥
 सहशुलिकं नलिकं सुविशालं
 पितृपतितर्जनिकामिव बिभ्रत् ।
 निजपरिलोकनमात्रविभीत-
 व्यपसृतलोकमलोकि च लोकैः ॥२७॥
 अनिलविलोलनिचोलनिगूढं
 नवललनोरुमभीष्टं बभूव ।
 कनकगदामिव कोपनिविष्टां
 कुसुमशरस्य भयाज्जडं एकः ॥२८॥
 अतिचकितः परितः परिपश्यन्
 असिसुपवेश्य च चर्मणि सद्यः ।
 गणतरुणीमभितः समुपेतां
 समलपदीषदभीक्षितमन्यः ॥२९॥
 अयनमुपागतमौशनपिडं
 शकटमतीक्ष्णमलं प्रतिधिध्यन् ।
 विचकितसूतगृहीतधनः सन्
 अनुसुमुदे गमनाय च कोऽपि ॥३०॥
 चतुरत्तमोऽथ चिरन्तनसेना-
 यतिरसकृत् समितिप्रणिधायी ।
 तुरगगतोऽखिलसैन्यतत्तीनां
 समवदधे सकलं किल तत्त्वम् ॥३१॥

अथ तुहिनाद्विगुहामिव पूरः
 सुरसरितः पुरमुच्चगभीराम् ।
 निजनिजचिह्नचितो रथवारः
 सधृति विवेश विज्ञेयसुवेशः ॥३२॥
 सपदि पदा पुरगोपुरवर्त्ती
 विनयनयो मतिमानपि रुक्मी ।
 करयुगलेन रथस्थितिमात्रम्
 अदधत् रश्मिमशान्तहयस्य ॥३३॥
 विदितपरस्परवैभवमानौ
 युगपदुभावपि नेमसुरेतौ ।
 भवति समानगुरुः समनम्ना
 कियदुदिता तु तुला लघुताभाक् ॥३४॥
 नृपतिमनामयमाप्तमनाः सन्
 अपि शुभमागतमित्यपि पृच्छन् ।
 कमपि नियोज्यममुष्य नियोज्य-
 परिपदमैरिरिदेय विशिष्टाम् ॥३५॥
 पुरमुखतोरणनिम्नविभागे
 विगति रथे जनसङ्कुलदुर्गे ।
 द्रुतमवतीर्थं च पृष्ठचरेण
 ततिरुदसारि पयो विमनस्का ॥३६॥
 नलितनयान्वितदुन्दुभिवेणु-
 मुरजमुखध्वनितं कण्ठगोऽय ।

अरणितमुच्छ्रवणै रतिदूरात्
 अवहितपौरजनै रनुभूतः ॥३०॥
 स कलकलः क्रमशः सविधः मन्
 समसुनभां शुरुतां लभमानः ।
 सममुरभा दुहितुः क्षितिपस्य
 मगरमकम्पयदाहितमोदम् ॥३८॥
 स जनगणः स्फुटतामुपगच्छन्
 अनवरतध्वनिभिः श्रुतियुग्मम् ।
 नवनृपतेर्नयनेऽतुलवेशैः
 प्रमदरमैश्च मनः प्रपुपूरे ॥३९॥
 अथ घृतनां सकलो विलुप्तोके
 महितमहेभगताङ्गपताकाम् ।
 मकरवतीं तपनातपदोम-
 तरलतरङ्गततिं तटिनीं वा ॥४०॥
 अविकलपूर्णरुचिः स्वर्गणेन
 सदृशरुचा च वृतः सुमहार्घः ।
 स्वज इव मध्यमणिः शिशुपालः
 समुचितसूवधरः समुपागात् ॥४१॥
 स विपुलमण्डनमण्डितमूर्तिः
 नवनृपतेरकरोदतिरागम् ।
 स्वयमधुना च वहन् गुरुभारं
 व्यधित नतानि शिरांसि परेषाम् ॥४२॥

विधुरिह धूरयते चिरमुद्यन्
 ललधिमलं कियतीमपि नाशाम् ।
 समुदित एव स भीष्मकसूनोः
 युगपदपूरि मनः मुनराशाः ॥४३॥

सविधमुपेयुपि चेदिनरेन्द्रे
 पृथुतरसि हनिनादितसैन्ये ।
 सपदि विदर्मपतेरपि षट्छाः
 प्रतिजगृहुः प्रतिनादकतस्तम् ॥४४॥

शिशुललनाजनमुद्दिजमाना
 समुदितवीरमनो मदयन्ती ।
 प्रतितुटती यवणश्च नराणाम्
 भसकदगजं दनेकगतघ्नी ॥४५॥

गमनवतीं मङ्गतीं वरमेना
 प्रथमसुमज्जितरुक्मिचमूः मा ।
 अभिपतितां तटिनोव तिरथी
 सक्लकलं सरितं समगृह्णात् ॥४६॥

अगणितलोकगणान्तरयात्री
 निजरुचिरोचितचारुमरीची ।
 अधिमणि चेदिविदर्मनरेन्द्रो
 विसनमणीव शुभं शुशुभाति ॥४७॥

परमवलोकयतः शिशुपालं
 धरणिपतेः प्रमदो हृदि यावान् ।
 नृपदुहितुस्तु जनाङ्घ्रुतवत्याः
 तदधिक एव बभूव विषादः ॥४८॥

प्रमदिहृदोरित्वरेतरमूक्तौ
 अभिगमनाय परस्परपाणौ ।
 विरचयितुं रभसादिव सेतुं
 दधतुरुभौ पुलकाक्षितदेहौ ॥४९॥

अविरलमालपतोर्ललितेस्तां
 दशनसितांशुतरेरभितोऽपि ।
 उपरि विलोलविलोचनभृङ्गं
 खदनसरोजयुगं प्रचकाशे ॥५०॥

समितिसमौपमुपेतमयामुं
 सुरभिसमेतमनोजसमानम् ।
 युगपदवेष्ट्य ससम्भ्रममाशु
 सदसिसदः सदसः समुदस्युः ॥५१॥

पटलतलात् प्रहिता वनिताभिः
 धृतरजतातपवारिणि लाजाः ।
 स्थितिसमयाविदिता जनासर्थैः
 प्रविविदिरे परितो निपतन्तः ॥५२॥

नरनिकराः प्रचुरं जयशब्दं
द्विज निगणाः परमाशिष्यस्य ।
नवललना अतिसाधुगिरस्य
प्रति शिशुपालमजस्रमकार्षुः ॥५३॥

ललितललासमणिप्रचयेन
विरचितमासनमेव समेत्य ।
उदयशिलोच्चयशृङ्गमिवेन्दुः
सुचिरमरोत्तत राजसमाजे ॥५४॥

नवविषण्णीतरुणीगणपाणि-
विचलितचामरचञ्चलपूङ्गवः ।
अनिलविलीलशिरोलतिकालिः
परिषदि मेरुरिव प्रदिदीपे ॥५५॥

मणिमयमण्डनविम्बितदेहान्
कुतुककृतस्मितशोभिमुखालान् ।
पृथु पृथुकान् प्रवहन्नभिष्ठत्तान्
स्फुटमभवत् स तदा शिशुपालः ॥५६॥

ललितविकस्वरसुस्वरशाली
महदभिनन्दितवन्दिसमूहः ।
पिक इव पञ्चमगो मधुमत्तः
नवनवगानगणैरनुवत्तम् ॥५७॥

अविरेलपङ्क्तिस्तैर्जम्बगैः
 विततवितानचयेऽयं दिनेऽपि ।
 क्षणमभवत् क्षणदाभ्रमकारि
 सतिमिरमङ्गलमाकुललोकम् ॥५८॥
 सदसि च चेतसि चोपगतानां
 सपदि सुहासमदुर्बुद्धदीपाः ।
 सह सुतया जरतः क्षितिभस्तुः
 घनतिमिरं तदगाच्चलचित्ते ॥५९॥
 स्वसुखमुदोर्विधये विविधासु
 क्षतिषु सतौष्वपि रुक्मिजनानाम् ।
 स तु विषसाद हृदा शिशुपालः
 पिशुनयते स्वमनो हि भविष्यम् ॥६०॥
 भूयिष्ठभूषणविभूषितमञ्जुसूर्त्तिन्
 वामागणानिव निरीक्ष्य वरं दिदृक्षून् ।
 सिन्दूरसुन्दरमुखी विरलान्धकार-
 चेला विलोकितुमिवोपजगाम सन्ध्या ॥६१॥
 परिषदि परिपूर्णं भूरिसम्भारभारं
 समुदितवरलक्ष्मीराजितं चेदिराजम् ।
 प्रमुदितमति पश्यन् भोरुसारां स्वसारम्
 चदयितुमिह रुक्मी रुक्मिणीमादिदेश ॥६२॥
 इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 शिशुपालागमनं नाम द्वादशः सर्गः ॥१॥

त्रयोदशः सर्गः ।

—:०:—

अपरां भजन् दिनमणिः क्रमगः
विगतप्रभावमहिमा समयात् ।
अकरोत् प्रदोषमपि सन्तमसं
स्वयमस्तमाप च मलानुसृतः ॥१॥
नियतिं न कोऽपि जगति क्रमितुं
क्षमते विधूतपुरुषक्षमताम् ।
उपरि भ्रमन् त्रिजगतां नयनं
मविता विवेक चरमाद्रिगुह्यम् ॥२॥
विलयं गते दिनपतावमकृतं
जहती दिनद्युतिरपि श्रमनम् ।
विकलस्वना मलिनकान्तिकला
महगामिनौ ममभवत् सहसा ॥३॥
उदयाचलं चलति चन्द्रमसि
नक्षतारका गृध्रमहामकृतः ।
क्रमगः प्रतिभ्यमिव वेदयितुं
प्रियमागयं समुदगुर्गगनु ॥४॥
महचक्रवाकमिथुना नलिनी
महकौशिका कुमुदिनी च तदा ।
दुदुवे जहाम च ममायतना
न विभेधिधिर्भवति नित्यममः ॥५॥

पुरयोषितां ह्यलुरवै रुक्मिः
 शुभगीतिभिर्विविधनादचरैः ।
 मिलितः कलः कलकलैः कलिलः
 सहसावरोधनगरादुदगात् ॥६॥
 सततस्वनैर्वधिरितयवणः
 जनसङ्घायामतिसमौपजनः ।
 तटिनीनिमग्न इव हृष्टिकर्णा
 कियदन्वमात् कियदपि व्यगृणोत् ॥७॥
 परमम्बिकासदनगामिसृतिम्
 अभिनिःसृतां नृपसृतां प्रविदन् ।
 रणपारदृष्टवृत्तनामभि तां
 भटिति न्ययुङ्क्त वसुधाधिपतिः ॥८॥
 परिमुक्तकाशितशितासिधराः
 पथिपार्श्वयोर्निपुणसैन्यगणाः ।
 महदद्युतन्त्रपरिरिफभृतः
 समपङ्क्तयो ह्यल इव द्विगुणाः ॥९॥
 सुषमासमालियुगलान्तरगा
 पदचारिणी सपदि राजसृता ।
 मुखमञ्जरी किसलयानुसृता
 नवकेतकीव सरणिं निरगात् ॥१०॥
 ललनासु तामृतलनां व्रुवती
 परमाकृतिः सुकृतिजातकृता ।

उदिता समक्षमवलोकयतां
 समजीजनभ्यनसि तर्कमिमम् ॥११॥
 प्रथमेव हन्त कमला विमलात्
 स्वपदादधो हि कमलं कमलम् ।
 अबुधान् प्रबोधयितुमर्थममुं
 सुचिरान्न चारयति तत्र पदम् ॥१२॥
 सुपदे स्थितावखविधून् दश तान्
 विशदान् विलोक्य चिरचिह्नचितः ।
 उपितः पराजयभयादपदे
 विधुरेक एष किमु शून्यमगात् ॥१३॥
 ननु वस्तुतस्त्वजडः ! बाहूनिपुण !
 कविसार्थ ! निश्चिनुत कोपमितिः ?
 समधर्मवस्त्वमिति चेत् कदलीं
 क्षतनोदया तुल्यतेह कथम् ॥१४॥
 भ्रमुनोदया प्रभुरतिप्रभुणा
 मसृणेन तप्तकनकच्छविना ।
 पशुभोगक्षत् सुकठिना विरुचिः
 कदली हि कुत्सिततया दनिता ॥१५॥
 अथवा विजित्य जगतां त्रितयं
 भक्तं शरेण किन् भोषयितुम् ।
 निहितं स्वमन्दिरमुखे कनक-
 गटयोद्दयं न तु तदूरयुगम् ॥१६॥

यत उद्भवो मनसिजो जनिभू-
 समवभुशालियुवतोर्ज गतिः ।
 निजजन्मभूचिरतां गदितुं
 स्पृहिताद्यकार किमु वर्ण्यमिदम् ॥१७॥
 अथवा यतः प्रभविता मदनः
 मदनत्वमस्य किमु वाच्यमपि ? ।
 जनयन्ति कारणगुणा हि गुणं
 ननु कार्यवस्तुनि जगन्नियमात् ॥१८॥
 रसनासनीकृतनितम्बयुगं
 कनकाभमिष्टकचितं मसृणम् ।
 सुतरामराजदिव काममरि-
 दधिरोहिणीपरिगवेदियुगम् ॥१९॥
 मृद्युलोद्वर्तौ नवनितम्बकुचौ
 निखिला नुवन्त्यतितनुं न तु माम् ।
 इति चिन्तयेव चिरसन्ततया
 क्रमशो मत्ताकृशमभूदुदरम् ॥२०॥
 परितो विधुष्य जगति स्वजयं
 कुसुमेपुष्पा किमपि विश्रमितम् ।
 कलधौतदुन्दुभियुगं निहितं
 परिवर्त्तय चक्षुः कुचौ न तु तौ ॥२१॥
 सुतनुस्तनूरुहचयः सुतनोः
 नतनाभितः स्तनगतः सरलः ।

भवने स्वरस्य च विहारवने
 पदवी बभावित्र गतागतयोः ॥२२॥
 कमलं किलोपरि मृणालमधः
 हयमेव रोतिरिति चेत् किमियम् ।
 विचरन्त्यधोमुखचक्षुस्त्रिनि-
 हयवन्मृणालयुगलं वहति ? ॥२३॥
 नयपल्लवो यजति पल्लवतां
 मृदुलं न विद्रुमदलं विमलम् ।
 सुरमं न विम्वमपि वा न ततः
 तुलना मृदौ तदधरे मधुरं ॥२४॥
 अतसीप्रसूतकचि रक्ततमं
 सुतनोः कपोलयुगलं सन्नितम् ।
 निषितं लभत् कनकचूर्णचयैः
 पृथुलं प्रधानफलमन्यकरोत् ॥२५॥
 न तुला तिलम्य कुसुमेन यतः
 सुदृशो नमोऽतिविषमण ममम् ।
 विकलोपमा तद्विह मा त्वभितः
 वटनोचिता भवति येन तथा ॥२६॥
 यटि दृष्टिगतिरभिताघटने
 जरिर्नात्तये सरलता यटि वा ।
 नम तेन तेन च तदा विपुनम्
 उपसीयतां नृपमुत्तानयनम् ॥२७॥

मृदुमानितम्बपतितं कुटिलं
 कचहस्तमस्तनिजकेशरुचिम् ।
 व्रपया विलोक्य दतुरा चमरी
 समशिश्रयत् समजनामटवीम् ॥२८॥

सुतनोस्तनोर्विनिहिताभरणं
 निखिलं तिरस्कृतिमिवाजनयत् ।
 स्फुटसारसे सहजमञ्जुतमे
 परिरञ्जनं खलु विरक्तिकरम् ॥२९॥

इयमेकला कुसुममात्रकरा
 पृथुका प्रसूनसुकुमारवपुः ।
 बहुयोधिनी बहुविधायुधिनिः
 समन्मूमुहत् मरलयैव दृगा ॥३०॥

सुपमाप्रवाहमधुरा मधुरा
 पथि संवितीर्य सहसा सहसा
 अखिलाक्षिशक्तिमुदिता मुदिता
 चलिता तदेव चपलाऽचपला ॥३१॥

अथ रुक्मिणी सहचरीद्वितय-
 सहगामिनी परमभक्तिमती ।
 विहिताञ्जलिः चित्तिधरेन्द्रसुता
 सटनं समेत्य किल तामनुवत् ॥३२॥

त्रयोदशः सर्गः ।

प्रकृतिः सती त्वमसि सत्त्वरज-
स्तमसां समानमिलनप्रकृतिः ।
अवबोधयत्तव महत्त्वमलं
महदङ्गुतं समभवत् प्रथमम् ॥३३॥

पुरुषेण येन चिरयत्नवता
सकृदौचिता गुणवति ! प्रकृते ! ।
सविधं प्रयासि नहि तस्य पुनः
कुलकामिनीमनुकरोपि किमु ? ॥३४॥

प्रसुवत्यपि त्रिभुवनं पुरुषः
वज्रसै च सङ्गरहिताप्यखिलम् ।
गुणवर्जितापि मगुणा प्रथमे
तव तत्त्वविद्य खलु कश्चिदपि ॥३५॥

जननि ! त्वया सचिवयाधिकृतात्
परमात्मनो विद्यदिदं समभूत् ।
अथ भूतमन्यदमुतस्य जगत्
त्वमतः स्मृताखिलजगज्जननी ॥३६॥

अथवा त्वमेव परमात्मतया
विदिता स्वगन्त्रियुगलाधिकृता ।
भजमीश्वरादिविविधामभिधां
यनपादपाटिममिताम्बरवत् ॥३७॥

त्रिविधस्वरोच्चरितमन्त्रमयीम्
 अवपुष्पतीं भगवतीं भवतीम् ।
 स्वरलेशमप्यविदुषी विमतिः
 गिशुरङ्गना ननु नुयात् किमियम् ? ॥३८॥

अयि कष्टकर्मैरहितोऽखिलवित्
 समयाविशिष्टविभवः पुरुषः ।
 भवतीति ते भक्तलसिद्धिकर-
 प्रणिधानयोग्य इह नैव जनः ॥३९॥

तव वाचकं प्रणवमात्रमहो !
 महिना तु तव वदितुं क्षमते ।
 अपि नासि बाङ्मनमयोर्विषयः
 तदियं नभःकुसुममेव नुतिः ॥४०॥

इति ते परस्परविभिन्नधियः
 सुनयोऽम्ब ! रूपमनिरूप्यमिदम् ।
 'अशरीरशब्दमिव दूरगतं'
 स्वमनोऽनुरूपमसमं ब्रुवते ॥४१॥

रणभूः पुरा तव पदं स्पृशतो
 दनुजद्रुता शिवमवाप यटि ।
 सुरवैरिपाणिभयगाद्य तव
 प्रपदं श्रिता, मम गिवं कुरुतात् ॥४२॥

तव सन्त्यनन्तकजगन्ति तनौ
न जहासि तानि गुरुभारधिया ।
सुमनो नितान्तमणु मन्निहितं
पदमारसात् किरसि किं विरसा ॥४३॥

मृदुबाल एव बलवानपि सः
कथमुत्तरेत् भञ्जुरवीररणात् ।
विहरन् पुण्ड्रदिगङ्गतले
तिमिराणि हन्ति नु कियन्ति रविः ॥४४॥

इह नो हरेद्यदुपतिर्यदि माम्
अथवा व्यृञ्चिपितपेदिपतिः ।
त्वमतः मतीत्वविगमात् मती
गिरसां मणिः किमु पुरा व्यथमे ? ॥४५॥

पदपङ्कजं हरिरिह प्रददौ
इति भाषितं न खलु विश्वमिमः ।
कमलाकरान्तरविहारिकरी
न करोति दृष्टिमपि दृष्टिजले ॥४६॥

अनुपागतं हरिमुपागमय
ननु शक्तिरूपवति ! भक्तिनतम् ।
कलहायमानमधितिष्ठ हरिं
विदग्धयामिव पुरा ममरे ॥४७॥

अनलानिलाम्बरधरासलिलं
 सकलं किल त्वमसि देवि ! जगत् ।
 अनुरूपरूपनिकरैरिमकैः
 अनुकूलयस्व कुलकुण्डलिनि ! ॥४८॥

अतिचण्डचण्डहतिहेतुतमः
 तव चण्डिमा भजतु चण्डि ! हरिम् ।
 सुकुमारभूतनतनुः क्व हरिः
 विकटा भटाः क्व च नु लौहघनाः ॥४९॥

समतामजीवनिमसावसमः
 कमिताव्य मां विमतिचेदिपतिः ।
 सवदक्षिणामपजिहीर्षुमलं
 न जनङ्गमं प्रहरतीह हि कः ॥५०॥

जगदम्बिकापदसरोजयुगे
 भ्रमरायितं विदधती हृदयम् ।
 युगपद्विपादसुखमध्यगता
 तदगारतो विनिरगात् सुदती ॥५१॥

हरिरेष्यतीति मद्यतो मुदिता
 क्षणमुच्चफुल्लपना ममगात् ।
 कथमेष्यतीत्यतिविषादवशात्
 मलिनानना च विकला न्यवृत्तत् ॥५२॥

अभितो हतापि धृतशस्त्रचयैः
विभयाञ्चकार पथि रक्षिभटैः ।
चलिता समेन च चलद्गमना
विमना मनाक् हृतिमतीतवती ॥५३॥

चपलामिव प्रचलिताममुकीं
समबोधि नाप्यवहितः पुरुषः ।
सुपमा सुरा च रसगौरविणी
जनचेतनापहरणे सुसर्मा ॥५४॥

नृपकन्यकारुचिरतानुमवात्
जनचक्रमान्निखितवद्विबभौ ।
स्थलमीदृगध्वनि बभूव यथा
क्षितिपाति कम्पूषमपि व्यरणीत् ॥५५॥

हरिरन्तरेऽत्र समदं चकितं
सविशङ्कमप्यनुरथं प्रचलन् ।
क्षचिदुज्जितध्वनि शनैः क्वचन
मजवं ययौ तदयनाभिमुखः ॥५६॥

पथिपार्श्वतः पथि रथोपहितः
रभभाटुपेत्य घनसैन्यतमेः ।
भनुतो रराज रजनीशकरे
इव दीपधामनि स नीलमणिः ॥५७॥

प्रयती नरेन्द्रदुहिता सुहितं
 सुचिरान्मनोरथशतेन रथे ।
 चकिता विलोक्य किल विश्वसितुं
 हरिरित्यसौ न महमाऽसह्यत ॥५८॥

मिलनागमे नयनयोरनयो
 युगपन्मनो वनवदुच्छ्वसितम् ।
 तटिनीप्रपातसमयेऽम्बुनिधौ
 उभयोरिवातिजघमोघयुगम् ॥५९॥

चिरचिन्तितं हृदयदैवतवत्
 पुरु रूपमद्भुतमसेचनकम् ।
 अवलोक्य लोचनसुधाञ्जनवत्
 परिचिक्वतुः शुभनुभावुभयोः ॥६०॥

पलमावट्टष्टिकलया सकलं
 चिरजीवभावमितरेतरयोः ।
 वदतः स्म तौ हि निपुणं नयनं
 वचलामगोचरमपि प्रथते ॥६१॥

गुणसंस्तवात् सुचिरमद्भुरितः
 सुदृशा समक्षमचुनेक्ष्यतः ।
 सदितः स्मिते हृदयरोग इव
 व्यथानोत् प्रभामधरयोरुभयोः ॥६२॥

तयोदयः संगेः ।

अथमायनोक्ततमुक्तद्वी-
भवमानदेहलतिका सरला ।
हरिमाधुरोसमुदयोपगमात्
उदतोत्पल्यस्तितदचकारम् ॥६३॥

अथवातिमङ्गुलमसुं जगति
परिरभ्य सार्धं कमभूचयनम् ।
किमहं जडः ? पुलकजालचितः
इति चिन्तयन्निव करोऽभ्युदितः ॥६४॥

जगति स्वयोः सुपमयाऽसमया
विमनीकृतान् इतचितयतुरः ।
पुण्यान्निहत्य रथसम्भुक्तः
स पुरःसरः समसरत् सरथः ॥६५॥

किमयं मरः ? स खलु पुण्यधनुः
किमु चेदिराट् ? स तु सभाधिगतः ।
घत भूपतिः ? स किमु इति निजान्
समतर्कयन्निति जनाः प्रातिधा ॥६६॥

अथ पुनरप्यभिगलिनं तस्मिन्
जितकाञ्चनाभरणकान्तिमयी ।
परिगृह्य विद्युत्तमिवाम्बुयुग्मः
यद्वततमां प्रियतमां वा रथम् ॥६७॥

अन्दनोपरि परीतरुक्मिणो
 कृष्णसंबलितकामनोयकम् ।
 तप्तहेमनवनीलरत्नयोः
 मिश्रितां श्रियमश्रित्यित्तदा ॥६८॥
 परं परावत्तरं शताङ्गमिङ्गिताम्
 स दारुको दारुणवेगितं हरेः ।
 अधिपन्नर्हेन विमर्द्यं पञ्चषान्
 जनान् युयुत्सुन् सजवं ययौ ततः ॥६९॥
 व्याहर्तुमद्य ननु पद्यसमुद्भवेन
 यावानभूत् किल भया समयोऽपनीतः ।
 सज्जीभवज्जनगणास्त्रविसर्गकाल-
 सम्पादिते तु हरये हरिणा न तावान् ॥७०॥
 सुखं हरिर्वरगमिनीं जहार च
 जघान चाद्यतकरणो भटानिमान् ।
 प्रतो महाकलकलमाकुलोऽखण्डा
 भरिज्जलभ्रमिरिव साऽकरोच्चमूः ॥७१॥
 हरिर्हरति रुक्मिणीं किमिति हस्त नः पश्यतां
 हरिर्हरति रुक्मिणीं वदत दूर्णमुर्वोपतिम् ।
 हरिर्हरति रुक्मिणीं किमु शवाः म्य निस्पन्दनाः ।
 हरिर्हरति रुक्मिणीं निहत भिन्त रुन्धापतः ॥७२॥
 इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 रुक्मिणीहरणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥०॥

चतुर्दशः सर्गः ।

—:—:—

तत्र यात्यथ यथा सभां रवे
मन्त्रमः समभयत् सभासदाम् ।
क्रादिनी चितिविदारदारुणा
यद्यप्यसदपि नैव तादृशः ॥१॥

सर्वस्यपि रदच्छदं दयम्
घृण्ययस्वरुणनीचने मुहुः ।
धूमयन् सकलसंसदङ्गम्
पाथि यो युगपदुत्थितोऽस्त्रिमः ॥२॥

रोषकडवचनोद्यमो ज्वलन्
कोऽपि न प्रयममुक्तिमाददे ।
केवलम् पुटपाकमग्निमतः
संयतो सुभ्रगतापितान्तरः ॥३॥

टमवक्त इति नाम भूपतिः
दास्यक्तं करतलेन तादृयन् ।
पाण्ड्यपथिनराजमप्यत्र
मंजगाद घनगर्जमघ्नः ॥४॥

हन्त भो यदि कणावतः प्रवः
 मूर्धरत्नमपहर्तुमर्हति ।
 तुच्छजीवनजानः सं गच्छतु
 मानहानिमलिनाननो विलम् ॥५६॥

पन्नगः खगपतेनि पत्य चेत्
 वधुसञ्चितसुधाघटो हरेत् ।
 उच्छिनत्तु स वरं निजच्छदं
 मज्जतुत सुचिरं सरिजसम् ॥५७॥

आहरेत हरिणो हरेर्यदि
 जाग्रतोऽपि रमनं रसकमः ।
 वेधसं स भृगयन् भृगेन्द्रतां
 संजहद्वतु मन्दिरोन्दुरः ॥५८॥

सन्निपत्य च पतङ्गयोतको
 शैलिहानविपुलानलाग्निं धम् ।
 संधसेश्चतुरस्रचरो भ्रुवं
 कोऽप्यचिन्त्यसमयोऽयमागतः ॥५९॥

मीरधिं पिबति चेत् पिपीलिका
 संभुनक्ति चटकोऽचलश्च वा ।
 भो तथापि गिरपाललालसां
 गोपभक्तघृतजीवभो हरेत् ॥६०॥

मानहारिहरिहारितौजसः
संजहौत ऋदुराजराजयः ।
अथ रत्नमुकुटं कटुप्रभं
गौरवास्तनतमस्तकादुद्धृतम् ॥१०॥

चेज्जलं ज्वलयते धमं नवा
शेकमेव तनुते तनूनपात् ।
अथ भीष्मकसुतापहारतः
तत्र चित्रमपि सागरीकसः ॥११॥

लाघवाद्भ्रजति सर्वमुच्चतां
गौरवाच्च ननु नीचतां पुनः ।
मानदण्ड इह तन्निदर्शनं
वसुतसु विपरीतिराहवे ॥१२॥

मोक्षवृत्तिरनिशं जलाश्रयः
मर्दितो भ्रजति यस्य मन्त्रताम् ।
तत्र को न कुरुते पदक्रमं
कर्हमं दलयते हि गौरपि ॥१३॥

शस्त्रदुश्चतिरतौघदुःमहः
आहतो द्विगुणमेधते तु यः ।
तं न भानयति को महस्त्रिणं
यावकं वहति मूर्धनोऽक्षरः ॥१४॥

दारयन्तमुरसि स्वसिद्धये
 दूययन्तमपि वा विभर्त्ति यः ।
 पादपातमरवं सहेत सः
 भूमिरत्र नितरां निदर्शनम् ॥१५॥

कण्डुपक्षयसुखी हरिर्जटां
 स्नां क्षमेत विलिखन्तमुन्दुरम् ।
 मानहान्यशनिग्रीष्णवक्षसः
 किं क्षमध्वमिह रुक्मिणीहरम् ॥१६॥

यः प्रतापयति तेजसा जगत्
 तं दधाति शिरसा महानपि ।
 भास्वतः सकलगैलशाखिनः
 पादमुद्धति फुल्लविग्रहाः ॥१७॥

अथ राजतनयागशिप्रभां
 द्रागपाहरत कृष्णनीरदः ।
 राजराजिवदनप्रदोषकं
 सोऽन्धकारनिकरः समश्रुते ॥१८॥

यः स्वयं ज्वलति भूयसौजसा
 नो सहायमयमर्थयेत् क्वचित् ।
 काननं दहति जातवेदसि
 मारुतो वहति पूर्वतोऽधिकम् ॥१९॥

यसु वा प्रणमते किलात्मना
तं लघुं निजजनोऽपि सुञ्चति ।
ओषभग्नपतितं तटद्भुमं
संजहाति चिरसङ्गतस्तदः ॥२०॥

अर्पयन् रसि साहसात् पदं
यो विकर्षति पतन् दृशं शृणुम् ।
अक्षरेण कुण्ठं सहेतुं तं
को विचेतनविमुद्रितेष्वः ॥२१॥

अथ विद्युत्तितवैद्युत्तद्युतिं
भूतकीर्तिमिव रुक्मिणीं हरन् ।
सासुरेव यदि यादसो व्रजित्
यान्तु तत् पुरत एव नोऽसवः ॥२२॥

लिप्सते बधमरेद्यदि स्वयं
भ्यंसयत्यनुदितोऽपि तं सुहृत् ।
पूर्वपर्वतशिरस्ताम्रीनुदि
नो गतेऽपि हरतेऽक्षस्तमः ॥२३॥

मानिनः परकृता तिरस्कृतिः
धीयते न बहुमाप्यनेदमा ।
दक्षशापकृतमघणं विधोः
क्षयते तदधुनापि तुल्यवत् ॥२४॥

कामिनौमुपनिनाय केशवः
दर्पकस्तु नृपतीन् समाश्रयत् ।

क्षोषपार्वकन्ततो महीभृतः

तापमाप विपुलन्तु चेदिराट् ॥३५॥

क्षण्णनेमिपरिदीर्णवक्षसः

शिरते स्म भुवि पञ्चपा भटाः ।

दारुणामुरुमरन्तुदव्यथा

संभुषोप दमघोषनन्दनः ॥३६॥

भीरुत्तमधिगन्तुमिच्छतः

तस्य तत्र भजतोऽतिदुर्यशः ।

नागमूर्द्धमणिमुज्जिहोर्धतः

दशमानवपुषो दयाभवत् ॥३७॥

सर्व एव कमनीयकथया

सङ्गतः सकललोकगीतया ।

लज्जते गुरुजनात् पुरा वसन्

चेदिपस्तु तदकीर्त्तिमालया ॥३८॥

जग्मिनां प्रतिमुखं क्व सुसुतिः

क्षोच्चकैरियमकीर्त्तिघोषणा ।

चिन्तयन्निति महाकुलः किल

चेदिभूषतिरभूत् क्रमोर्जितः ॥३९॥

चतुर्दशः सर्गः ।

कृष्णिणीमहत्त यादवः सुखम्
इत्यसौ गुरुमधीरतामगात् ।
व्यहति स्वमभिपातुकां नदीं
मारुते किमुदधिर्ध्रुवायते ॥४०॥

संज्वलन् किमपि जीपमोजसा
भीषयन्नुपगताबलाकुलम् ।
विभ्रदुल्लबलमुरच्छदं दृढं
प्राक् परात् सशमनश्चादञ्जसा ॥४१॥

स्नान्तिकादहितयामिसंग्रह-
तापतप्तमनसाऽथ कृष्णिणा ।
दन्तवक्रवचनानलैः पुनः
मुप्यभाषवपुषेति संजगे ॥४२॥
कर्णं साधयितुमल्पमुद्यमी
भूरिराङ्गुरयिमृथकारिता ।
गोष्पदं परितरोतुमौष्ठते
कोऽन्विद्योग्यजलयानयोजनम् ॥४३॥

मातुरद्धमधिगम्य कौमुदीं
पाणिनेव शिशुको जिघ्रक्षति ।
अप्रभुत्वविरतः स्वयं पुनः
मुपहृतिं चितितलेऽपि तत्क्षणात् ॥४४॥

यादवापसदसादनक्रिया
 साधनोद्यतवमेऽल्पके मयि ।
 किं भवद्विरचलाविचालनो-
 त्तोलनचमतमैः समुत्थितम् ? ॥४५॥

अथ मे वत यथा नराधमः
 नो भवत्सु तु तथापराध्यति ।
 मर्कटो हि परिभृश्य वक्त्रो
 स्त्रं दुनोति न वनान्तरद्गमम् ॥४६॥

स्त्रैरगुप्तसमयोपपातिनः
 गोपरक्तनिलुपो जलौकसः ।
 ग्रीययामि विशिखेन विश्वे
 विग्रहं विचलतोऽद्य सौव्यता ॥४७॥

सांख्यसम्मतचित्तो यथा नृपाः
 अत्र कर्मणि चिरादुदासताम् ।
 एवकः प्रकुरुते प्रधानवत्
 सन्निधाननिपुणीकृतः क्रियाम् ॥४८॥

स्तत्तल्लक्षणशिरसः समुत्सर-
 च्छोणितोक्षितभुवा सहाधुना ।
 रागिणीं क्षितिभृतामनीकिनीं
 यादमेव विदधीय धामतः ॥४९॥

भीष्ममार्गं गणस्य यास्यतः

दुर्धरध्वननधूतचेतनम् ।

वीक्ष्यतामिह हरिं परिश्वस-

हन्दशुकदशनासददुर्गम् ॥५०॥

भूभृतोऽथ समितं समेत्य भोः !

केवलं भवत साक्षिणः क्षणम् ।

नैष वल्लवकसद्विवल्लभं

नानिहत्य नगरे निवर्त्स्यति ॥५१॥

सोऽसुभिर्हरतु मेऽथ कृष्णिणीं

तामहं तदसुभिर्न वाददे ।

दुर्योधनः क्षितिरेजोभिरुज्ज्वलं

जीवनं हि मलिनं विधोयते ॥५२॥

भायमाण इति नहकङ्कटः

रीषकश्चनयनेन तत्क्षणात् ।

खे हर्मस्त्रिरतः पूरवापयन्

अभङ्गीदक्षिमधीमसाङ्गसः ॥५३॥

यावदुच्चरति खे जयध्वनिः

सिंहनादवधिरीकतनुतिः ।

तावदेव स समाश्रयत् समं

स्यन्दनं निखिलदृष्टिदृष्टिभिः ॥५४॥

सत्पथे रथमथो सुसारथेः
 आश्रयेव सितपीतपीतयः ।
 धक्कपाणिमनु रुक्मिणो मनः -
 ग्रायि जेतुमनसोऽत्यतत्वरन् ॥५५॥

पार्थिवस्य धृतनानुपातिनौ
 धीरनादमुखरा निरन्तरा ।
 सां पुरःसरभगीरथामर-
 निम्नगात्रियमशिश्रियत्ततः ॥५६॥

दन्तवक्त्रशिशुपालपूर्वकाः
 स्वस्वसैनिकनिकायसंहिता ।
 भङ्गमेकमनुभङ्गवीथयः
 वारिधेरिव समन्वगुर्धूपम् ॥५७॥

क्व प्रमोदलहरी विवाहजा
 ज्ञाधुना परमदारूपो रणः ।
 आकुलाकुलकुलाङ्गनाकुलं
 मन्दमन्दमगमदृष्टहं क्रमात् ॥५८॥

आचकाह च जयं परं प्रिये
 रुक्मिणीष्व हरिहस्तगामिनीम् ।
 दुर्घटं तदुभयन्तु चिन्तयन्
 भ्रन्वतस भृशमङ्गनाजमः ॥५९॥

भूरिवर्षश्रवला बलावली
गर्जनोर्जितपरस्तरा श्रिता ।
विद्युतेव विविधास्त्रलेखया
मेघराजिरिव गामपिप्रवत् ॥६०॥

उत्साहयन्तोऽतिमर्नासि पुंसां
प्रणतयन्तो द्विपसत्तिसैन्यम् ।
तरङ्गशब्दानुदधेर्हसन्तः
सर्वैरसैर्घनवाद्यनादाः ॥६१॥

बीजा खसारमतिसाध्वसबाहुवली-
सर्वेक्षिवाद्युत्तगलां पुरतः यताङ्गम् ।
सौदामिनीमिव घनाङ्गतां सुमेरौ
रुक्मी तुतीय च करोय च योग्यताङ्गः ॥६२॥

हरिगणितसैन्यं धावदाच्छाद्य भूमिं
हरिगणसमानं विप्रकृष्टादिलोक्य ।
चकितचकितचित्तां सम्यगांखास्य कान्तां
भटितिं चलमकार्षीत् संमुखे तं यताङ्गम् ॥६३॥
इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
प्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥०॥

पञ्चदशः सर्गः ।

—:—

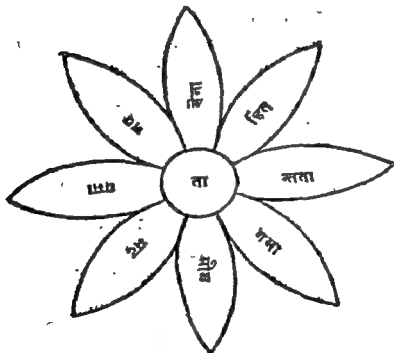
बलोऽथ सबलो बालमनेकाक्रान्तमेककम् ।

उपलभ्य समालभ्य हलिं हालामदोऽभ्यगात् ॥१॥

अथै तमग्रजं योष्य शुभ्रांशुमिव शुभ्रगुम् ।

आननयीः श्रियः पत्युः समीव विद्युतेतमाम् ॥२॥

यद्यवन्धः ।



(एव बहाधरादारभ्य दितद्वेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां विदितद्वेषु च कश्चित्
अवेगैश्च कश्चित् निर्गमेन च अधस्तात् विवृतः शोको भवति ।)

साम्प्रतामागतामोश-शमाता मदमापता ।

तापमाप नता सेना नासेताहिततान्तता ॥३॥

विभक्ता परभावित्या शून्यं तद्वक्त्रिणी बलम् ।

असंख्यमेकरूपञ्च मेन आत्मानमव्ययम् ॥४॥

गजेन्द्रगमनाऽधीरा सुगुप्ता सा महोद्भवा ।

वाहिनी तमसाच्छन्दा दधाव परनायकम् ॥५॥

पदातिपोतिसम्पन्नाः सहसा रथिकुञ्जराः ।

अधावन्त हरिं मत्ताः सहसारथिकुञ्जराः ॥६॥

रामः सेनामुखे तिष्ठन् सेनां नानाविधायुधाम् ।

यथास्थानं समाविश्य समानगुणगौरवाम् ॥७॥

वाक्पक्वर्त्ता स्वयं लिप्सुरालोकलोललोचनः ।

घातकः घातकोऽरोणां सज्जलं जलदं यथा ॥८॥

कादम्बरोमियः प्रायात् कादम्बहरिणो हरिम् ।

कादम्बरेणुरीमाञ्चः कादम्बकधनुर्वरम् ॥९॥

गोभूतिकाशम्भः ।

दी	प्र	नी	ला	व	ली	श्या	मं	घा	म	स	न्तु	र	लो	क	कम्
प	प्र	च्छ	ला	ङ्ग	ली	चे	मं	भू	म	द	न्तु	र	लो	क	कम्

(प्रथमायाः पङ्क्तौः प्रथमाक्षरस्य, द्वितीयायाः पङ्क्तौः द्वितीयाक्षरस्य, प्रथमायास्तृतीयस्य, द्वितीयायाचतुर्थस्य इत्येवंक्रमेण पाठे प्रथमाक्षरम्, पुनः द्वितीयायाः पङ्क्तौः प्रथमाक्षरस्य, प्रथमायाः द्वितीयस्य, द्वितीयायास्तृतीयस्य प्रथमायाच चतुर्थस्य अक्षरस्य एव क्रमेण पाठे द्वितीयाहं सम्पाद्यते । तेन चार्थः श्लोकः ।)

दी प्र नी ला व ली श्या मं घा म स न्तु र लो क कम् ।

प प्र च्छ ला ङ्ग ली चे मं भू म द न्तु र लो क कम् ॥१०॥

वलरामात् सरामः स क्रियाननमनीभमत् ।
मनस्वी विघ्ननिघ्नोऽपि विनयं न जहाति हि ॥११॥

ऊचे शौरिररीन् हन्तुः सर्वं मङ्गलमङ्ग । मे ।
पश्यतोऽर्थमप्यश्चर्यं कस्य नश्यति नाशुभम् ॥१२॥

सह तेन समुद्युक्तः समिते समयादरम् ।
सहते न समुद्युक्तः समिते समयादरम् ॥१३॥
समुदगयमकम् ।

प्रागङ्गाय नृपो गृह्णन् सञ्जं कोदण्डमण्डलम् ।
रुक्मिणीजानये बाणं पञ्चबाण इवाकिरत् ॥१४॥

ब्रासयन्नहितानौकं पूरयन् विदिशो दिशः ।
दारयन् रन्ध्रमद्रीणां सिंहनादं ननाद च ॥१५॥

चिरं चारुचा रोचौ विभवौ विवभौ विभुः ।
कोपपाकाकपः कोऽपि चलाचलोऽचलाचलः ॥१६॥
द्वयक्षरपादः ।

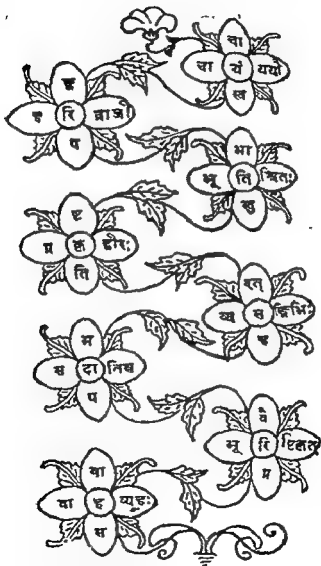
विविधान् युद्धविधान् स भ्रजिहीर्षुं हरिं हली ।
दन्तवक्त्रं प्रभुक्रोधकः क्षमः क्षमते खलम् ॥१७॥

विशेषविषयः सोऽयं कालिन्दीभेदनोऽभिनत् ।
स्वर्गैः स्वर्गेशवेगै स्तम् उत्सर्गमिव बाधकः ॥१८॥

यस्यद्वयः सगः ।

४४४

श्लोकद्वयेन लतावन्धः ।



(अथ विष्णुपत्न्य वामदेवमतं वाग्देवार्दावभ्य कनिष्ठरक्षाधरमुद्रितपत्रेण
 चतुर्दशकं प्रोचरन् सन्वयते । अनन्तरितारिषदेवमु चर्षोदिमन् ब्रह्मचराणां
 ऊर्ध्वदिग्ध कनिष्ठपत्रे “हरिदामुक्ततिरियं” इति वाक्यमुपपादये ।)

वाहवाहमहव्यूहः भूस्त्रिवेरिप्ररिष्टिस्तत् ।

मदामदा पदातिष्वभ्यमरत् मह मङ्गिमिः ॥१८॥

प्रकटकतिकुक्षीरः भूतिभातिच्युतिन्यितः ।

हरिहरिपरिग्राजी चायं चायं स्वयं ययौ ॥२०॥

शोकः समालुलोके प्राक् स्थिरायामस्थिरं गिरः ।

रुक्मिसेन्यस्य जग्यऽग्निन् हरिमुक्तं गरं परम् ॥२१॥

अन्योभ्यगच्छमम्यात-विदीर्णं तर्ग्यवर्षणाम् ।

रोषेण सह शूराणां दारुणो रण ऐधत ॥२२॥

परारिपाकमापूरेः पुरारिपुरुवरुपवैः ।

पुरः पुरः परं पारं प्रपुमूरे वरेः परैः ॥२३॥ इत्यक्षरपादः ।

गार्ह्येण गार्ह्येणा मुक्ता गरराजिरराजत ।

अक्षता चक्षुना चेतु स्यात् सौपम्यं मम्यगीयुषी ॥२४॥

गतगः सन्निधौ कृष्णं किरन्तं विविधायुधम् ।

संपश्यत्तप्लवं नश्यत् परःशतममंस्त तम् ॥२५॥

सर्वतो भद्रः ।

ना स्त्री सा रा रा सा स्त्री ना

स्त्री स्त्री या म म या स्त्री स्त्री ।

सा या ता ता तां ता या सा

रा म ता जि जि ता म रा ॥२६॥

उपासन्नी दिधा चक्रे चक्रेषु चक्रपाणिना ।

विप्रकृष्टः समाकृष्टः पाशेन पशुवत् परः ॥२७॥

सहस्रकिरणकारं सहस्रशरकारिणम् ।

दुर्द्दं तं ददर्शान्ते हरिं हरिणवज्रमः ॥२८॥

दीनराववती वारि रामाला वददाहवा ।

वाहदाहवनामारा रेवातीववरा नदी ॥२९॥

शोकप्रतिकोमयमकम् अथवा गतप्रत्यागतम् ।

विदर्भभूपतिः पश्यन् नश्यन्तीं स्वामनीकिनोम् ।

मधुद्विपं विदिद्वेप महाद्विपमिव द्विपः ॥३०॥

सपत्न्या रिपुपत्न्यासा सगिष्ठा विशिष्टावली ।

सुक्ता तेन हरेः कण्ठेऽकुण्ठमापतदुन्नता ॥३१॥

व न मा लि जा य पा ती

न या नि षि स जी व पा ।

मा नि ता ता सा हा जी य

लि षि त । इ क ला स ता ॥३२॥

अर्धभ्रमकः । शुभ्रमकम् ।

मुष्टेन सह युष्मिण्या न्तानमूर्तिः गरररेः ।

तस्याय सह शमेन केगयोऽवीरधन्यदः ॥३३॥

धामन्नं दूरमन्धारं सुदुर्द्दं सुदर्शनम् ।

आनोकतुप्तप्रत्ययि-प्रकाशं म ममयहीत् ॥३४॥

भीतीनां तरसाधारं तरसा धारयन् हरिः ।

द्विपत्सु सहमाधिप्यं महमाधिप्य तददृगः ॥३५॥

पादाद्यन्तयमकम् ।

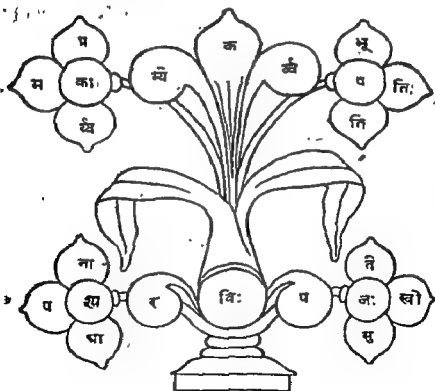
सन्ध्यामाणां परधीमां तेन पश्यन् परः पुरः ।

द्राक् पलायितुमारब्धः स्वं गतं क्षिप्तमन्वभूत् ॥१६॥

एकस्यापि हरेरग्रे शतशो वक्त्रिषो निकाः ।

नातिष्ठन्त जीयमाणा भवश्याया रवेरिव ॥१७॥

हृत्तन्त्रः ।



(उपरितनशास्त्रयोर्नामशास्त्रास्यचतुर्दशपुष्पस्य, उपरिदिनस्यप्रथमादधरादारम्भ
वशादरेव सप्त प्रथमं पाठः । परस्य उपरिदशस्ययोरपि अपरयोस्तयैव पाठः ।
तत्परस्य पदयोर्व्याख्यारयोः तस्यैव पाठः । तेन च प्रथमपरस्य सम्पद्यते । एवं-
चयेच उपरितनशास्त्रयोर्द्विचशास्त्रायां द्वितीयपरस्य चतुर्थपरस्यः शास्त्रयोर्नाम-
शास्त्रायां तृतीयपरस्य, दक्षिणशास्त्रायाच चतुर्थपरस्य पठनीयम् । तेन चावसानः
कीरुः सम्पद्यते ।)

प्रकाशकार्यकाम्येक-भूपतिः पतिपर्वक ।

नाश्रयपश्या आश्रयविः तेजः स्त्रोजः सुजः पविः ॥१८॥

सम्पद्ये यद्गुणशस्त्राणि चकर्त्त च सुमोच च ।

कथान च द्विपत्वेनां युगपत् स विदर्भराट् ॥१९॥

युग्मकम् ।

रोषतान्त्रास्यसूर्यस्य सकाशेऽप्यस्य संयुगे ।

नयनेन्द्रीवरद्वन्द्वं पुस्तोऽट तारकालिकम् ॥२०॥

विकलं विकलं कृत्वा सकलं सकलं द्विपम् ।

समरे समरेऽदीपि समदः समदर्शनः ॥२१॥

वकिन्नणः स महान् मानः बभूव स्वमिपत्तये ।

उपरागाय श्रोतांशोः पूर्णिमायां हि पूर्णता ॥२२॥

अर्ध्वलिखितम् गर्वं तं विक्रमं स त्रिविक्रमः ।

ततान तादृशो यद्गुणशस्त्राणां ॥२३॥

अन्धान्तवयुक्तः क्षिप्रं चञ्चलाङ्गद्युतिश्रितः ।

गम्भीरगर्जनः शस्त्रं जलदृष्ट्वा जिगाय सः ॥५२॥

चन्द्रहासेन तेनाथ ते नाथकृतपालनाः ।

पाल-नाशन-निष्प्राणाः निष्प्राणाः पेतुराहताः ॥५३॥

हृत्सी समाहतस्तेन तेन तेजस्वितां पृथुम् ।

मोक्षोत्पद्यति कक्षोत्थान् वातनुसः किमर्णवः ॥५४॥

सोऽधुतेवनरक्ताभं विशालं लोललोचनम् ।

प्रभात इव शोणालं रोषात् सुरक्तातां ययौ ॥५५॥

दन्तवक्रं क्रमात् क्रामन् चलन्त्यत् स हलायतः ।

मुपलेन समर्हति महारोहतमुदतम् ॥५६॥

अतालव्यः ।

प्रहृतः कोऽपि निःसंज्ञः संवृष्टं सुराङ्गनाम् ।

विलोक्ष्यैव लब्धसंज्ञः रथे प्रवहते पुनः ॥५७॥

निहतात्मजसोदर्यो धैर्यमाधाय धीरधीः ।

शस्त्रपाणिः सीरपाणिं ययौ यममिवापरः ॥५८॥

कुण्डली हस्तिनो भोतः खमेशादिव कुण्डली ।

वेगवान् आहतः कथित् बभूव रन्ध्रशेषवान् ॥५९॥

शस्त्राशस्त्रि महीत्साहैः हस्ताहस्त्रि नखामस्त्रि ।

पृष्ठे तुमुक्तं जन्यं सेनयोरुभयोरलम् ॥६०॥

इत्वासन्नान् स शस्त्रेण शत्रून्स्त्रेण दूरमान् ।

समीपविप्रकृष्टानाम् अभवत्तुल्यदारुणः ॥६१॥

समस्ता रिपुसेनास्ता रामास्ताशुगमंभृतः ।

दूर्वा इव वभुः प्रातः शिरःशिगिरगोकराः ॥६२॥

दयावान् स बली भग्नान् दक्षनायाततानवान् ।

संवमजं लोलहृदः भटान् लग्नान् व्यनीनशत् ॥६३॥

गूढप्रथमपादः ।

पलायामासिरे सेना मूर्च्छां नीते कराहते ।

भास्वता दन्तवक्त्रेऽस्मिन् सीमे तारा इव प्रगे ॥६४॥

अङ्गनान्निद्रिताङ्गं तं गोविन्दमिन्दुसुन्दरम् ।

तदा बलीऽवलोक्येव शिष्याय विजयश्रियम् ॥६५॥

रोचनस्तोजसा शौरिः मध्यन्दिनविरोचनः ।

रोचनग्रीस्ताताहारीन् नेत्रनिन्दितरोचनः ॥६६॥

रुक्मी प्राणपणोदयोग-महीत्साहसहोऽपि सन् ।

नात्येतुमश्रुतं मेहे प्रतिकूलं यथा विधिम् ॥६७॥

सुतं जघान रिच्छेद ध्वजं सह जयाश्रया ।

विमेद च शरैः शौरिः युगपदभ्यै रुक्मिणः ॥६८॥

विलोक्योच्चूर्णिं योद्धृणां दुर्नीतिं नेतुरीदृशीम् ।
 चेतो विपेदे मित्र्यो णि-स्थितीनां दुःस्मृतियिति ॥६८॥
 निरौष्ठः ।

जितुं जवमिवेपूर्णां मुहुरापततां हरिः ।
 परे पुरःसरीभूय दुदुषुर्दुतमाहवात् ॥७०॥
 विनेशः सैन्यसेनान्यः सहायसु पराजयः ।
 स्मरन्निति स निर्विण्णः सासिरासीदगतो रथात् ॥७१॥
 विद्वास्त्रं स वपुः पातिशिलीमुखकदम्बकम् ।
 वङ्गनिवागात् कृष्णं स-गितोमुखकदम्बकम् ॥७२॥
 चिच्छेदागच्छतस्तस्य निशातशरसञ्चयैः ।
 मुष्टौ रिष्टिमरिष्टारिः रुक्मिणो रुक्मपुङ्गवैः ॥७३॥
 गदाधरं दधावाय गदामादाय दारुणाम् ।
 शतबाधावधूतोऽपि कार्याहम्यति नोद्यमी ॥७४॥
 लोललोलाललो लीला-लालो लोलालिलीललः ।
 लीलेलालो लाललालः लोललोलोऽललाललः ॥७५॥
 एकाक्षरपादः ।

भाधवस्तां निहत्यारात् चक्रं शाक्यं तं गते ।
 सन्यस्य धनुषोऽग्रेण च्छेत्तुं निस्त्रिंशमाददे ॥७६॥
 युग्मकम् ।

पाणानुममि ते तस्मिन् चन्द्रविम्बानुविम्बितः ।

चन्द्रहासो जहासास्य रथे चन्द्र इवापरः ॥७७॥

सुवर्णं भूयिता साऽलं नायस्य करमाददे ।

सुवर्णं भूयिता सान्नं सतेव नृपभाकुला ॥७८॥

रामोऽथ दूरतो वीक्ष्य तत्क्षणादेत्य तत्पुरः ।

समयोचितमत्युत्तमं अवोचदद्युतं वचः ॥७९॥

मानिनो माननाशः स्यान्नृत्युरप्राणनाशकः ।

तुल्या दगेव तिरमांगोरस्ते चाब्दतिरस्तते ॥८०॥

उत्साभावः परं जाह्नवं प्राणमोक्षो महोगयः ।

पारवश्यं परे हृत्स्थं क्षीणोजःश्वयोर्भुवि ॥८१॥

महान् क्षुत्पक्वकर्तृणां दयते तु हिनस्ति न ।

यमते न दधात्येव स्यां खनस्तमपि क्षितिः ॥८२॥

उपकारः प्रतीकारः महीयानपकारिण ।

प्रभूतिन्धनदानेन त्वन्ननो हि प्रगाम्यति ॥८३॥

विरसं तल्लङ्घीर्हीमं विरसं पन्नगं यया ।

सदनं यातयानेष सदनं प्रति गम्यताम् ॥८४॥

अयमेव नं सुरमेव मुण्डयित्वा विज्ञापय ।

अयमेव बधः प्रीतः यध्यम्यालीककर्मणः ॥८५॥

अभिषिक्तो वियोक्तव्यः नासुभिर्वसुधेशिता ।

विशेषतस्तु सम्बन्धो स्वसासना च सादिनौ ॥८६॥

इति ज्ञायस आदेशात् विमुखोऽभूत् स तद्वधात् ।

नहि लङ्घयते धीमान् पूज्यं पूजितसदगुणः ॥८७॥

अमूर्खन्यः ।

केशपाशं हृषीकेशः लुलुचे तस्य कुञ्चितम् ।

मानहानेर्धमौ भूमौ पुञ्जीकृतमिवायशः ॥८८॥

जीवन्मुक्तः परोदयोगात् षट्पटाद्देहवानयम् ।

पुनर्नारायणे योक्तुं न पुनः प्राविशत् पुरम् ॥८९॥

प्रायीपवेशनं चक्रे ज्ञात्वा पुरतोऽन्तरे ।

नालोचयदवस्थां ताम् ज्ञात्वा पुरतोऽन्तरे ॥९०॥

स्वपुरं प्रति दारुके रथं

सरवं प्रेषयति प्रह्वयति ।

स सितस्त्रितराजजाऽधरे

गलिने वानलिगं दधेऽधरम् ॥९१॥

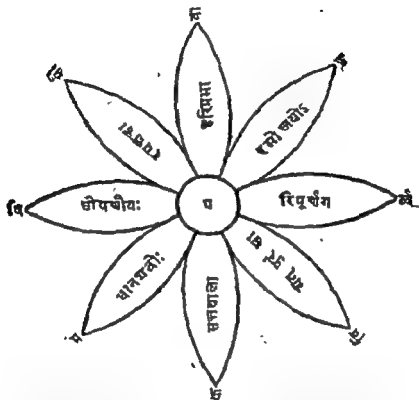
सम्पदो विजयिनीमनीकिनीं

हारकापयमग्रापि सा समम् ।

सोऽपि तत्र निखिलान् खलान् खलु

ध्यानशे ब्रजपती ब्रजस्थरम् ॥९२॥

विशेषपद्मम् ।



(दशरुचिःस्थितं 'वि'शब्दादिकमस्य दक्षिणतमेषु परमभावेन ब्रह्मपररुचिः
'म'शब्दादिपदेषाम् एकेकपरम् पञ्चमीयम् । तेन वाच्यतः शीपः सञ्जायते ।
चमत्कारितविशेषस्तु दशरुचिःस्थितानां 'वि'शब्दादीनां क्रमिकपाठे ईदृशं कविदेव-
परिचायकं वाक्यमुपक्रामते । यथा—“विपकविष्वङ्गवासी” ।)

यिषीयशीयः परिपूर्णगर्भं प्रधानशलोः परमो जयोऽहम् ।

सप्तशलानाम्-हरिप्रभा वाऽविशत् पुरं सा परपञ्चहासी ॥८॥

इति श्रीहरिदासकृतौ कृष्णशीहरणे महाकाव्ये

कृष्णविजयो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥०॥

षोडशः सर्गः ।

—:०:—

धाम निजं मग्नेऽय रमेशे
प्राप्तवति स्वनितादपि नृणाम् ।
मृतमहारिद्वीचणजन्मा
तुङ्गतमः प्रमदः प्रवभूव ॥१॥

सिक्तसुमृष्टमहापयसाधैः
केतुगणैर्धृतचित्रपताकैः ।
अत्यलसश्च चलत्सुममाल्यैः
भीषकजामिव वीक्ष्य पुरन्ध्रैः ॥२॥

वसु समर्जयदेकसमीके
लोकललामतमं द्वितयं सः ।
तत्र चलाप्यचला कमलाभूत्
कीर्तिरितीव निरोक्ष्य चलासीत् ॥३॥

भीषकजां सुरवैरिविहारात्
कान्तिमतीमवलोक्य नितान्तम् ।
हारवती सुपुत्री पुरुरूपैः
मत्सरिणी चकितेव चकाशे ॥४॥

स्त्रीच्छलिका किमु पुष्पितकान्तिः ।
चन्द्रविभा किमु मूर्त्तिमती वा ।
देहमिता तु सुधा वसुधायां
तामिति वीक्ष्य जनैः समतर्कि ॥५॥

नीलमणिर्विमलो वनमाली
स्वर्णमयीयमपि प्रियदृष्टिः ।
दैवकृती मणिकाचनयोगः
एषक इत्यमलापि च लोकाः ॥६॥

त्रेणिकता ममदा ममदाली
नम्यधू ध्वधूय नरोधम् ।
स्वैरमुलुध्वनिनाऽध्वनि नाम
चेमयितुं सहसा सहसायात् ॥७॥

शान्द्रसुदां नगरो लहरीभिः
भूरिरवा समहा महतीभिः ।
तुङ्गतरङ्गततिं सरिदीगम्
अम्बकरोदिव सा न्वतिसाध्वी ॥८॥

राक्षस एव भवेत्तु विवाहः
दानविधिं न विधिर्यदधीत ।
चिन्तयतीत्यमितो यस्यदेवे
दैववशाद्दृष्टे ध्वजमारात् ॥९॥

ईदृशमाप्तुमना बहुयोगं
 संविदधत्तमते वरपात्रम् ।
 भक्तनयामनयत् स्वयमेव
 वक्तुं विभो ! किमितो मम भाग्यम् ॥२०॥

सत्कुलशीलवराय वराय
 नोन्नतिमान् प्रददत्तनयां कः ।
 धूर्जट्ये तनुजां प्रतिपाद्य
 नूनमभूद्गिरिराढ़तितुङ्गः ॥२१॥

विष्णुपदादभवत् पतिता सा
 त्रिष्णुपदो भुवनानि पुनाना ।
 हे पवितुं स्वकुले पुनरेषा
 विष्णुपदं समगादतिदीना ॥२२॥

आचिनुते तनयां स्वयमेव
 काम्यवरो यदि को नु निपिध्येत् ।
 गम्यतुं व्रततीं निपतन्तीं
 को हि शृदुं विभज्यतिबाल्यः ॥२३॥

जीवजनस्पृहणीयमिवेह
 ब्रह्म वरं तनुजेव च विद्या ।
 सम्प्रयते यदि शक्तिवशेन
 प्रीतिमयानि जगन्ति तदा ह्यः ॥२४॥

तद्वयतामनुमत्यनुवर्त्ती
दातुमिमां विधवेऽहमुपेतः ।
दानमृते परकोयपदार्थे
स्वत्वमुदेति नहि ग्रहमात्रात् ॥२५॥

स्नेहयुतां बहुमंस्तुतिशुद्धाम्
आहुतिमद्य परामिव कन्धाम् ।
ग्रीहृरये शुचये शुचये वा
सन्धवितास्मि ददस्वरितार्यः ॥२६॥

जानति तामनुजानति तस्मिन्
उत्सवमेनमपि प्रतिभृत्यान् ।
संवहधे स च तस्य निदेगात्
सिन्धुतरङ्ग इवानिलनुषः ॥२७॥

दुर्हमदारुणवे रिपिताऽयम्
आपतितः महसा कथमेकः ।
हारयतीजनमंगय श्व
साकमरं रविणाऽगमदस्तम् ॥२८॥

तोरणमूर्धनि तुल्यनिवेगा
दीपततिर्विगदा विक्रमन्ती ।
दीपमुदस्य प्रदीपमग्रेषं
श्लोकदृशि प्रगुणं प्रणिनाय ॥२९॥

वातचला प्रतिहारपताका
 दीपशिखां लुनती किल काञ्चित् ।
 संज्वलिता परयेति निरीक्ष्य
 द्राङ् निरवाप्यत केनचनेत्य ॥३०॥

उच्चशिरःसु कलङ्कितचन्द्रः
 गम्यस्यति पादमितौव समन्युः ।
 सौधगणोऽपि स सर्वशचिस्तम्
 अस्पृशदुज्ज्वलदीपकपादैः ॥३१॥

नूत्रमहाद्युतिरत्नजभूरि-
 भूयणभूषितमञ्जुलवामा ।
 ये णिकताऽऽशिखासु दिदृक्षुः
 व्योम्नि धनुर्व्यतनीदिव जिप्सीः ॥३२॥

मङ्गलगीत्युलुलुस्वनवाद्य-
 वेणुरवा लयतालसमेताः ।
 ऐक्यगता इव सुयवणीयाः
 लित्युदन्वति खे विचरन्तः ॥३३॥

दान-सभाजन-देवन-मानाः
 स्पर्शन-दर्शन-भाषण हर्षाः ।
 हास-विकास-विनाम-विहाराः
 तन्मगरीगरिमाणमतन्वन् ॥३४॥

मञ्जुलसज्जितनागरनारी
मन्दिरचत्वरमभ्यतिफुल्ला ।
कृष्णपुरःसरभीष्मककन्यां
तां वसुदेवगिरोपनिनाय ॥२५॥

पर्वणि चन्द्रमसः संप्रमेव
पङ्कजिनोव शरथपनिद्रा ।
सम्प्रयने जलधेय सुधेव
लोकदृशः समतोषयदेया ॥२६॥

सम्प्रदपूरविपूरितचेताः
क्रीविततो वहिरच्युत आसीत् ।
एष निसर्गनयश्चतुरस्र
सन्निहितश्च हि दारगुरुणाम् ॥२७॥

प्रोतिविकासि मनस्वरते च
वारयते च पुनर्गुरुलज्जा ।
आसिरम् प्रयियासयते च
विक्रवतामिति सापि जगाम ॥२८॥

भीष्मपुत्रजाऽप्युत्तयोयुगलेऽस्मिन्
पीठमुपाययति ग्रितपाणौ ।
शान्ततडिभवनोरदकान्तौ
आभयदेव राणा भुवनेऽस्मिन् ॥२९॥

स्वेदचितात्तरुणीजनहस्तात्
 सुस्मितशक्ततमोक्ततलाजाः ।
 विश्वगिवान्तिकासौधशिरस्तः
 युष्मद्गुरुरस्य यशांसि पतन्तः ॥४०॥

द्वावपि लोकयितुं मनुजानाम्
 आपततां विफलाऽभवदाशा ।
 एकतरं खलु दृढं निपतन्ती
 येन ततोऽतिदृष्टा न निवृत्ता ॥४१॥

साक्षिण ईशितुरस्य जगत्याः
 साक्ष्यविधानपरोऽद्य पुरोधाः ।
 रागसुखेन तयोः सह साग्निः .
 अग्निमृषा समजिज्वलदुद्यैः ॥४२॥

उद्यमितामुखचन्द्रिकयाऽय ते
 विलिलोक्तिपवोऽखिललोकाः ।
 सम्मुखराजितिरस्कृतगात्राः
 संददृशुस्तु वहिष्कृतवक्त्राः ॥४३॥

स स्तिमितोऽस्थिरताप्रतिपाद्य-
 चोभपदेऽपि बभूव समाजः ।
 कस्यचिदुच्चजवे करणस्य
 सखिभृतान्यपराणि भवन्ति ॥४४॥

तत्र परस्परवक्त्रमवेक्ष्य
तौ सुतरामवशेन्द्रियसार्थौ ।
वदपरस्परलोचनपद्मौ
प्रीतिरियं क्षियतीति न दुष्टौ ॥४३॥

मातृसुभावितरेतरकान्ति-
राशिविलम्बविलोचनयुग्मम् ।
अन्दनङ्गीगतनू प्रतिपत्तुं
मेकतुरङ्गमसौ न सुहृत्तम् ॥४४॥

रूपसुधोदधिदूरनिमग्न-
नेत्रयुगौ स्वगतभ्रमसारौ ।
हृष्यन्ते जगतां नहि किञ्चित्
'न स्म विसोकयतो न च वित्तः ॥४५॥

आसीनां कनकासनेषु सुमुखीं प्रत्यङ्मुखीं प्रीतिमान्
राजा हारमनोहराय हरये प्रागाननायासं यन् ।
उत्कण्ठलङ्घनलोकलोचनकूलैरानोक्थमानामदात्
पुण्यं विश्वगुरोर्गुरुत्वममलं प्रत्यग्रमप्यब्रवीत् ॥४६॥

लोकानां विकसीकृतश्रुतिकुलैरामन्दकोलाहलैः
नानानादसमेधितैः सुमधुरं गानं बधूनां जितम् ।
तूष्णीम्भूतनिजाननैर्जनगणैरुत्कर्षमाकर्षितं
संधावज्जनतान्तरादपि तयोर्दष्टं चिरेष्टं सुखम् ॥४७॥

चित्रालापाद्यतुरंतरुणाः कृष्णमुत्प्राप्तमुग्धं
 हेलालोम्बा नवयुवतयो रुक्मिणीं ह्रीविनम्राम् ।
 भूयःस्वानोश्चितकलकलाक्रान्तकर्णं विकर्णै
 पुष्पासारैः प्रतितनु गृह्यं निन्विरेऽन्योन्यलग्ना ॥१०॥

लक्ष्मीं लक्ष्मीगितासीं सुकृतमतिकृती भीष्मकः पौरनोकः
 भागातीतामयेषां मुदमुदवसितं सर्वमेकान्तकान्तिम् ।
 ब्रष्टार्यं प्रार्थि सार्थी मुदितयदुपतेरन्नमन्नाभिलाषी
 शान्तिं लेभे तदानीं जगदपि लभतामेवमेवाधुनापि ॥११॥

घोरीकुलोद्भवमहम्भदनामधेयः
 दिक्षीं विजित्य जितवानपि कान्यकुलम् ।
 एकां कलामिव विधोरपरां ग्रहीता
 स्वर्भानुराधित तमोऽखिलभारतेऽस्मिन् ॥१२॥

ततस्तदुत्पीडितकान्यकुलतः
 श्रीराममित्रः सह भार्ययास्यजः ।
 रिरक्षिषन् धर्ममुदश्रुसम्बन्धः
 पूर्व्वं नवद्वीपमियाय काश्यपः ॥१३॥

तदात्मभूमाधवमित्रदेहज-
 गोपास्तपुत्री गणपत्युदोरितः ।
 तदात्मजस्तत्रयतः समातनः
 कोटालिपादे पुनरागमस्ततः ॥१४॥

गुणार्णवी नाम गुणी तदात्मजः
पुरन्दराख्यं समजीजनत् सुतम् ।
मुण्डेष्वसौ पञ्चसु मुण्डमालिनीम्
अतिष्ठिपञ्चोनगियापुरे निजे ॥५५॥

श्रीनाथो यादवानन्दी मधुसूदन एव च ।
बागीशश्चेति चत्वार आसन् पुरन्दरात्मजाः ॥५६॥
बूढामण्युपनामासीत् श्रीनाथो विबुधाग्रणीः ।
सुधीरो यादवानन्दो न्यायाचार्योऽत्युपाधिमान् ॥५७॥

अष्टैतसिद्धिप्रभृतिप्रणिता
संक्षेपगारीरकभाष्यकर्ता ।
योगी महस्वी मधुसूदनः स
सरस्वतीं सन्धृतवानुपाधिम् ॥५८॥

गौरोदासो यादवानन्दसूतः
गोविन्दाख्यः साग्निकस्तत्सुतोऽभूत् ।
सत्तेजस्वी सद्यगस्त्री मनस्वी
तस्याप्यासन् सप्त पुत्राः पवित्राः ॥५९॥

तद्वितीयतनयो वलरामः तर्कभूषणमुपाधिसुपेतः ।
चारुधीरचतुरस्यतुरोऽसौ आत्मजानजनयद्विज्रक्ष्यान् ॥६०॥
सखीनारायणो ज्येष्ठो हरिनारायणोऽपरः ।
पुरुषोत्तम इत्यन्यो रामदासश्च शेषजः ॥६१॥

विद्यालङ्काराभिधो रामदासः

तत्पुत्रोऽभूत् रुक्मिणीकान्तनामा ।

गौरीनाथो देहजस्तस्य जातः

राधानाथोऽप्यस्य सुतुः सुविप्रः ॥६२॥

काशीचन्द्रस्तस्य पुत्रोऽतिविद्वान्

लोकख्यातो नाम वाचस्पतीति ।

भूरिज्ञानं यस्य बोध्यातिसूक्ष्मम्

अन्यो व्यासोऽमन्यतान्यान्यलोकैः ॥६३॥

गङ्गाधरः प्रथमजः प्रथितस्तदीये

पुत्रत्रये बुधगणप्रवर पिता मे ।

हात्रि श्वत्सरवयाः खलु पूर्णिमायां

चन्द्राग्निनागविधुमानशकाब्दमात्रे ॥६४॥

कोटालिपाङ्गनगरोनशियानिवासी

मन्दात्मनापि कविलभ्ययशोऽभिलाषी ।

भूभृल्लिलङ्घयिषुपद्, समानधर्मा

श्रीमानिदं रचितवान् हरिदासधर्मा ॥६५॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये

विवाहो नाम षोडशः सर्गः ॥०॥

—:०:—

समाप्तमिदं रुक्मिणीहरणम् ॥०॥